

ბ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
G. TSERETELI INSTITUTE OF ORIENTAL STUDIES

**ახლო აღმოსავლეთი
დასაქართველო**

XII

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი
ILIA STATE UNIVERSITY
2020

სარედაქციო კოლეგია:

აკად. თამაზ გამყრელიძე (სარედაქციო კოლეგიის თავმჯდომარე), თამაზ აბაშიძე, გრიგოლ ბერაძე, ირინე ნაჭყებია, ნიკოლოზ ნახუცრიშვილი, გიორგი სანიკიძე, ჰიროტაკე მაედა (ტოკიოს მეტროპოლიტენის უნივერსიტეტი), ჯორჯიო როტა (ვენის უნივერსიტეტი), გუდარზ რაშთიანი (თეირანის უნივერსიტეტი)

Editorial Board:

Acad. Thomas V. Gamkrelidze (Head of the Editorial board), Tamaz Abashidze, Grigol Beradze, Irene Natchkebia, Nikoloz Nakhutsrishvili, George Sanikidze, Hirotake Maeda (Tokyo Metropolitan University), Giorgio Rota (University of Vienna), Goodarz Rashtiani (University of Tehran)

რედაქტორი: გიორგი სანიკიძე
Editide by **George Sanikidze**

საქართველო, თბილისი 0162, აკად. გ. წერეთლის ქ. 3
3. Acad. G. Tsereteli Str., 0162 Tbilisi, Georgia
ტელ./ფაქსი. Phone/Fax: (+995 32) 233 114
E-mail: giorgi.sanikidze@iliauni.edu.ge
<http://www.iliauni.edu.ge>

გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის კრებული
„ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო“ გამოიცემა 1991 წლიდან. 2017 წლიდან
კრებული გარდაიქმნა ყოველწლიურ ჟურნალად

© ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის
გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი
G. Tsereteli Institute of Oriental Studies of the Ilia State University

ISSN: 2587-4780

ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა
ქაქუცა ჩოლოყაშვილის 3/5, თბილისი, 0162, საქართველო
Ilia State University Press
3/5 Cholokashvioli Ave., 0162 Tbilisi, Georgi

შინაარსი

ენათმეცნიერება - Linguistics

რამაზ გორგაძე, ვიქტორ ჩიკაიძე <i>რამდენიმე თურქული ნასესხობის შესახებ ქართულ-სომხურ საერთო ლექსიკაში</i>	7
Ramaz Gorgadze, Viktor Chikaidze <i>A few Turkish Borrowings on the Georgian-ARmenian Common Vocabulary</i>	13
მარინა მეფარიშვილი <i>ერთი ფონეტიკური ცვლილების შესახებ თანამედროვე სამხრეთარაბულ ენებში</i>	15
Marina Meparishvili <i>On One Phonetic Change in Modern South-Arabian Languages</i>	19
გურამ ჩიქოვანი, ზვიად ცხვედიანი <i>დიალექტოლოგიური ექსპედიცია ცენტრალურ აზიაში. ოქტომბერი-ნოემბერი, 2018</i>	23
Guram Chikovani, Zviad Tskhvediani <i>Dialectological Expedition to Central Asia. October-November, 2018</i>	48
ლიტერატურათმცოდნეობა - Literary Criticism	
მესხიშვილი ჯაბა <i>რუსეთ-იაპონიის ომი ქართულ პოეზიაში</i>	58
Jaba Meskhishvili <i>The Russo-Japanese War in Georgian Poetry</i>	64
მურმან ქუთელია <i>ქალი და სიყვარული ქართულ და არაბულ რომანტიზმში</i>	67
Murman Kutelia <i>Woman and Love in Georgian and Arabic Romanticism</i>	76

დავით თინიკაშვილი

*აპოკატასტასისი და განსაწმენდელი:
აღმოსავლეთის შეხვედრა დასავლეთთან* 78

David Tinikashvili

Apokatastasis and Purgatory: When East Meets West 98

ისტორია, წყაროთმცოდნეობა, ნუმიზმატიკა
History, Primary Source Studies, Numismatics

თამაზ აბაშიძე

*შენიშვნები 'ციზილბაშობის' დროინდელი სპარსული
ბერათების შესახებ* 106

Tamaz Abashidze

Some Remarks about the Persian Berats of the 'Qizilbash' Period 117

Grigol Beradze

*The Blind Qajar Prince: on a Rare Iranian Miniature of the
Nineteenth Century from the Georgian National Museum* 121

გრიგოლ ბერაძე

*უსინათლო ყაჯარი უფლისწული: მეცხრამეტე საუკუნის ერთი
იშვიათი ირანული მინიატიურის შესახებ საქართველოს
ეროვნული მუზეუმიდან* 125

კახაბერ დემეტრაშვილი

*ქართველ მეფეთა ურთიერთობა ირანის უმაღლესი ხელისუფლების
მაძიებლებთან პაპუნა ორბელიანის ცნობათა მიხედვით* 130

Kakhaber Demetrashvili

*Relations of Georgian Kings with Seekers of Iran's Supreme Power,
based on Papuna Orbeliani References* 138

ირაკლი თოფურაძე

*ერაყის მამლუქთა ურთიერთობა მოსულის მმართველ
ჯალილიანთა გვართან* 142

Irakli Topuridze

Relations of Iraqi Mamluks with Jalil family, the Governors of Mosul 147

ირინე ნაჭყებია <i>ნარკვევი საფრანგეთ-ირანის დიპლომატიური ურთიერთობების ისტორიიდან: კაპიტან ოგიუსტ ბონტამ-ლეფორის მისია ირანში (1807)</i>	149
Irine Natchkebia <i>Essay from the History of France-Iran Diplomatic Relations: Captain Auguste de Bontems-Lefort's Mission to Iran (1807)</i>	160
Nikiloz Nakhutsrishvili, George Sanikidze <i>Graves of the Christian Georgians in Iran</i>	166
ნიკოლოზ ნახუცრიშვილი, გიორგი სანიკიძე <i>ქრისტიან ქართველთა საფლავები ირანში</i>	178
ირაკლი ფალავა <i>თანამედროვე ქართული მონეტები (კვლევის პრობლემატიკა)</i>	201
Irakli Paghava <i>Current Georgian Coinage (Scholarly Analysis)</i>	213
Aliaksandr Filipau <i>The Issue of Appellation of the Mamluk State in the Early Bahrite Period within the Views on the Administrative and Political Governing</i>	215
ნინო ჩარეკიშვილი <i>ვახუჯა - ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთ პერიფერიის პოლიტიკური გაერთიანება და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი</i>	222
Nino Charekishvili <i>Pahhuwa – The Political Union of Eastern Peripherie of Hittite Kingdom and Related Issues</i>	230
პოლიტიკა - Politics	
მირანდა ბაშელეიშვილი <i>სამხრეთ კავკასიის მნიშვნელობა თანამედროვე ირანისთვის - ირანელ მკვლევართა ნაშრომების მიხედვით</i>	235
Miranda Bashaishvili <i>South Caucasus in the Iran's Current Politics - an Analysis of Iranian Academic Works</i>	242

Tamta Bokuchava	
<i>Understanding Erdoganism</i>	244
თამთა ბოკუჩავა	
<i>ერდოღანიზმის გაგებისთვის</i>	254
Inga Inasaridze	
<i>The Saudi-Iranian Confrontation for the Regional Dominance: The Case of Qatar</i>	259
ინგა ინასარიძე	
<i>საუდისა არაბეთისა და ირანის კონფრონტაცია რეგიონში დომინირებისთვის: კატარის შემთხვევა</i>	269

რამაზ გორგაძე, ვიქტორ ჩიკაიძე

გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

რამდენიმე თურქული ნასესხობის შესახებ ქართულ-სომხურ საერთო ლექსიკაში

უცხოური ენებიდან შეთვისებული სიტყვების გამოვლენა და ანალიზი ნებისმიერი ენის ისტორიული შესწავლის მნიშვნელოვანი და აუცილებელი პირობაა.

ცნობილია, რომ ქართულსა და სომხურ ენებში საკმაოდ ბევრია თურქული წარმომავლობის ლექსიკური ერთეულები. ჩვენი კვლევის მიზანია თურქული ენიდან შემოსული ქართულ-სომხური საერთო სიტყვების წარმოჩენა და ანალიზი. წინამდებარე სტატიაში განხილულია რამდენიმე მათგანი. ფაქტობრივი მასალა მოპოვებულია საკვლევ ენათა ლექსიკონებიდან.

როგორც მოსალოდნელი იყო, სტატიაში განხილული ლექსემები ძველ ქართულ და სომხურ ენებში, ასევე საშუალო პერიოდის ლიტერატურულ წყაროებში, გამოვლენილი არ არის. ისინი შედარებით მოგვიანებით ვლინდება. ქართულ ენაში ზოგიერთი მათგანი არ დასტურდება სულხან-საბა ორბელიანთან, სამაგიეროდ ფიქსირდება ნიკო ჩუბინაშვილის, ან დავით ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში. აღსანიშნავია, რომ ჩვენთვის საინტერესო თითქმის ყველა სიტყვა თანამედროვე სომხურ სალიტერატურო ენაში, ქართულისაგან განსხვავებით, ჩანაცვლებულია სომხური სინონიმებით, ამიტომ ისინი გვხვდება მხოლოდ დიალექტებში, ან ისტორიულ ლექსიკას მიეკუთვნება.

1. ყამა

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, მოცემული სიტყვა კუთხურია და წარმოადგენს თურქულ ნასესხობას შემდეგი მნიშვნელობით: „მრგვალწვერა სატევარი“.¹

შემოსულია თურქული **kama** 1. სოლი. 2. ყამა, ორლესულა, ხანჯალი, დანა“ ლექსიკური ერთეულიდან.²

ეს ლექსიკური ერთეული აგრეთვე დასტურდება აზერბაიჯანულში და თურქმენულ ენებში, შესაბამისად - **gämä** და **gama** ფორმით.³

როგორც ჩანს, აღნიშნული სიტყვა გვიანდელი ნასესხობა უნდა იყოს და ამიტომაც იგი არ ფიქსირდება სულხან-საბა ორბელიანის, ნიკო და დავით

¹ ქეგლი, ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ქეგლი), ერთტომეული. მთავარი რედაქტორი ჩიქობავა, არნოლდ. თბილისი: სსრ მეცნ.აკადემიის გამომცემლობა, 1986, 464.

² Türkçe Sözlük, I-II cilt, TDK, Ankara, 1988., 773; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, სტამბული, 2001, 773.

³ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Ankara, 1991, 430.

ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში.

სომხური ენისათვის მოცემული სიტყვა წარმოადგენს დიალექტურ ლექსიკას შემდეგი ფორმით: **ηαμαყ** [ღამაყ], რომლის ბოლოკიდური ნახევარხმოვანი **ყ** (**q**) არ იკითხება. ამ ლექსიკური ერთეულის მნიშვნელობაა „ხანჯალი“. ცნობა მოცემული სიტყვის თურქული წარმომავლობის შესახებ ეკუთვნის პროფ. სტ. მალხასიანს.⁴

2. ყაჩალი

ქართული და სომხური ენებისათვის საერთო აღნიშნული ლექსიკური ერთეული მომდინარეობს თურქული **kaçak** „1. გაქცეული; 2. კონტრაბანდისტი“ სიტყვიდან.⁵ ამავე მნიშვნელობით იგი დასტურდება სხვა თურქულ ენებშიც - აზერბ. **gaçag**; უზბეკ. **kaçak**; თათრ., უიღურ. **kaçak**.⁶

აღნიშნული ქართული ლექსიკური ერთეული არა არის დამოწმებული ს. ს. ორბელიანის და ნიკო ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში. დავით ჩუბინაშვილთან კი გვხვდება მხოლოდ რუსული **абрекъ** („აბრაგი“) შესატყვისით.⁷ „ქეგლში“ წარმოდგენილია, როგორც თურქული ენის ნასეს-ხოზა შემდეგი განმარტებით - 1. შეიარაღებული თავდამსხმელი, მძარცველი, ავაზაკი; 2. (ძვ.) ...ტყეში გაჭრილი, გავარდნილი პირი.⁸

სომხურში იგივე ნასესხოზა **ηαყաղ** [ღაჩალ] ფორმით ფიქსირდება. ქართულისაგან განსხვავებით, სემანტიკურად იგი უფრო ახლოს დგას გამსესხებელი ენის სიტყვასთან, რადგანაც მისი მეორე მნიშვნელობა, თურქულის მსგავსად, „კონტრაბანდისტს“ გამოხატავს.

ცნობა თანამედროვე სომხურში საკვლევი სიტყვის თურქული წარმომავლობის შესახებ პროფ. სტ. მალხასიანს ეკუთვნის.⁹

3. ყაურმა

საკვლევი სიტყვა ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონში არ გვხვდება, მაგრამ ფიქსირდება ნიკო და დავით ჩუბინაშვილებთან შემდეგი განმარტებით - „მოხრაკული ხორცი“¹⁰ და „მომწვარი ხორცი ფლავისთვის, мелко изрубленное и поджаренное мясо для плова“.¹¹ „ქეგლში“- **ყაურმა** თურქული ნასესხოზის მინიშნებით და შემდეგი განმარტებით: „ თავისსავე ქონში მოხრაკული ხორცი ხახვით“.¹² მომდინარეობს თურქ. **kavurma** „შეწვა, მოხრაკვა; ყაურმა“ სიტყვისგან.¹³

⁴ სტ. მალხასიანცი, სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I-IV, (ერევანი: სომხ. სსრ სახელმწიფო გამომცემლობა, 1944-1945), 183. (სომხურ ენაზე).

⁵ Türkçe Sözlük, 753; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 757.

⁶ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 420.

⁷ დ. ჩუბინაშვილი, ქართულ-რუსული ლექსიკონი. მოამზადა აკ.შანიძემ, (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1984), 1374.

⁸ ქეგლი, 465

⁹ სტ. მალხასიანცი, სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონი, III, 184

¹⁰ ნ. ჩუბინაშვილი, ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ. რედ. ალ. ლლონტი, (თბილისი: საბჭოთა საქართველო), 1961, 413.

¹¹ დ. ჩუბინაშვილი, 1373.

¹² ქეგლი, 465.

თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 806. სხვა თურქულ ენებში საკვლევი სიტყვა დასტურდება შემდეგი ფორმით: აზერბ.,თურქმ. **govurma**; უზბეკ. **kavurma**.¹⁴

თურქულ ნასესხობად მიიჩნევა იგი სომხურ ენაშიც და წარმოადგენს დიალექტურ ლექსიკას **դասուրմա** [დავურმა] ფორმით. აქვს შემდეგი განმარტება: „პირამდე ცხიმთან დახურულ ჭურჭელში ზამთრისათვის შესანახად გამზადებული, თავისავე წვენსა და ცხიმში მოხრაკული ხორცი.“¹⁵

4. ყიშლადი

ყიშლადი-: „დასახლებული ადგილის, სოფლის სახელწოდება შუა აზიაში“. ასეთ განმარტებას ვკითხულობთ ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში. ამავე ლექსიკონის მიხედვით, იგი არის თურქული წარმომავლობის.¹⁶ „ყიშლადი“ არ ფიქსირდება სულხან-საბა ორბელიანის, ნიკო და დავით ჩუბინაშვილების ლექსიკონებში.

თურქულ სალიტერატურო ენაში **kişlak** ნიშნავს - „ზამთრის პერიოდში ჯარის და მომთაბარე ტომების სადგომს, ზამთრის სადგომს.“¹⁷ სხვა თურქულ ენებში მოცემული ლექსიკური ერთეული ჩვენს მიერ არ არის დაფიქსირებული.

საკვლევი სიტყვა სომხურში ორი ფორმით **դշլաღ** [ღშლად], **դշლყ** [ღშლაჟ] ვლინდება და ორივე დიალექტურ ლექსიკას მიეკუთვნება. მისი მნიშვნელობებია - 1. დასაზამთრებელი ადგილი; 2. მთის სამხრეთისკენ მიქცეული კალთა, სადაც ზამთრობით ცხვრები ახერხებენ შემოდგომიდან მონარჩენი ბალახის მოპოვება-ძოვას. ცნობა მისი თურქული წარმომავლობის შესახებ პროფ. სტ. მალხასიანცს ეკუთვნის.¹⁸

5. ყოჩი

სიტყვა „ყოჩი“ ქართულსა და სომხურ ენებში შემოსულია თურქ. **koç** ლექსემიდან, რომლის ძირითადი მნიშვნელობაა - „ვერძი, ერკემალი, ყოჩი“.¹⁹ ამავე მნიშვნელობით იგი დასტურდება მხოლოდ აზერბაიჯანულსა და თურქმენულ ენებში („გოჭ“).²⁰ მოცემული სიტყვა დამკვიდრებულია როგორც სალიტერატურო ქართულსა და მის სხვადასხვა დიალექტებში, ასევე თანამედროვე სომხური ენის დიალექტებშიც **դიჯ** [ლოჩ] ფორმით და აღნიშნავს „დაუკოდავ მამალ ცხვარს, ვერძს, ერკემალს“.²¹ აღსანიშნავია, რომ ორივე მსესხებელ ენაში თურქული სიტყვის მნიშვნელობა გაფართოვდა: ასე მაგალითად, ქართულში დამატებით აღნიშნავს „მოჩხუბარს, ფალავანს“.²² ხოლო სომხურმა ენამ შემატა „მხნე, მამაცი, ძლიერის“

¹³ Türkçe Sözlük, 818.

¹⁴ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 54.

¹⁵ სტ. მალხასიანცი, III, 185.

¹⁶ ქეგლი, 467.

¹⁷ Türkçe Sözlük, 862; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 843.

¹⁸ სტ. მალხასიანცი, III, 187.

¹⁹ Türkçe Sözlük, 882; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 860.

²⁰ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 490.

²¹ სტ. მალხასიანცი, დასახ. ნაშრომი., III, 189.

²² ქეგლი, 468.

მნიშვნელობა.²³

6. ყოჩად-ი

თურქული წარმომავლობის მოცემული ლექსიკური ერთეული მომდინარეობს **koçak** სიტყვიდან და ნიშნავს - „გულადს, გამბედავს, მამაცს; მარჯვეს“;²⁴ ფუძე სიტყვისა „ყოჩად“ გამოიყენება შორისდებულის მნიშვნელობითაც და გამოხატავს - „მოწონებას, წახალისებას“, ხოლო ვითარებით ბრუნვაში დასმული ფორმა აღნიშნავს - „ყოჩადად, კარგად, მარჯვედ, მხნედ“.²⁵ მოცემული ლექსიკური ერთეული არ ფიქსირდება სულხან-საბა ორბელიანის და ნიკო ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში, მაგრამ დასტურდება დავით ჩუბინაშვილთან - **ყოჩად, ყოჩადი, ყოჩალობა** ფორმებით.²⁶

სხვა თურქულ ენებში აღნიშნული სიტყვა მოცემული ფორმით და შინაარსით ჩვენს მიერ არ არის დაფიქსირებული.

სომხურ ენაში, ამავე ფორმით და მნიშვნელობით იგი დასტურდება, როგორც დიალექტური სიტყვა **դոչալ** [ლოჩალ] - „მხნე, მამაცი, გულადი, გაბედული, გამბედავი“²⁷, რომელიც ეტიმოლოგიურად დაკავშირებულია თურქულ **koç** სიტყვასთან.

7. ჩანთა

ქართულსა და სომხურ ენებში დამკვიდრებული აღნიშნული ლექსიკური ერთეული მომდინარეობს თურქული სიტყვიდან **çanta-** „ჩანთა, აბგა პორტფელი“.²⁸ სხვა თურქული ენებიდან, ამავე მნიშვნელობით, იგი დასტურდება მხოლოდ აზერბაიჯანულ ენაში (**çanta**).²⁹

„ქეგლ“-ის მიხედვით მოცემული სიტყვა ახსნილია შემდეგნაირად - **ჩანთა** [თურქ.] ტყავის (ქსოვილის...) მომცრო, მხარზე გადასაკიდებელი (ან ხელში დასაჭერი) პარკი სხვადასხვა ნივთის ჩასალაგებლად.³⁰

აღნიშნული ლექსიკური ერთეული დამოწმებულია ს.-ს. ორბელიანის³¹ და ნიკო ჩუბინაშვილის³² ლექსიკონებში, ხოლო დავით ჩუბინაშვილი თავის ნაშრომში გვამღევეს ცნობას მისი ოსმალური წარმომავლობის შესახებ.³³

საკვლევი სიტყვის ეტიმოლოგია სომხურში მოცემულია პროფ. სტ. მალხასიანცის ცნობილ ლექსიკონში, სადაც **ճանփիկ** [ჭანთიკ] ფორმით მოცემული

²³ სტ. მალხასიანცი, იქვე, III, 189.

²⁴ Türkçe Sözlük, 882; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 86.

²⁵ ქეგლი, 468.

²⁶ დ. ჩუბინაშვილი, 1385.

²⁷ სტ. მალხასიანცი, III, 189.

²⁸ Türkçe Sözlük, 277; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 239.; Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 114.

²⁹ Türkçe Sözlük, 295; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 262.

³⁰ ქეგლ, 523.

³¹ სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. I-II. (თბილისი: მერანი, 1991), II, 515.

³² ნ. ჩუბინაშვილი, 429.

³³ დ. ჩუბინაშვილი, 1555.

აღნიშნული ლექსიკური ერთეული ავტორს თურქულ ნასესხობად და დიალექტურ სიტყვად აქვს მიჩნეული. მკვლევარი იმასაც აღნიშნავს, რომ ზოგიერთ დიალექტში საკვლევი სიტყვა კნინობითი **ჯანსიქი** [ჩანთიკ] ფორმითაც გვხვდება.³⁴ ჩვენთვის საინტერესო ლექსიკური ერთეული, ქართულის მსგავსი- **ჯანსაჟა** [ჩანთა]ფორმით დიალექტურ სიტყვად არის წარმოდგენილი პროფ. ედ.ალაიანის თანამედროვე სომხური ენის განმარტებით ლექსიკონში.³⁵

8. ჩარჩი

ქართული ენის განმარტებით ლექსიკონში საკვლევი სიტყვა **ჩარჩი**-ი მიჩნეულია თურქულ ნასესხობად და ახსნილია, როგორც - „გადამყიდველი. ქორვაჭარი, სპეკულანტი“.³⁶ იგი, როგორც აღინიშნა, თურქული წარმო-მავლობისაა, მომდინარეობს **çerçi** ფორმიდან და გამოხატავს „მეწვრილმანეს, წვრილ ვაჭარს, ჩარჩს“.³⁷ აღნიშნული სიტყვა, გარდა სალიტერატურო ენისა, სხვა თურქულ ენებში არ არის დამოწმებული.

ჩვენთვის საინტერესო ლექსიკური ერთეული არ გვხვდება ს. ს. ორბელიანის ლექსიკონში. განმარტების გარეშე ფიქსირდება იგი ნიკო ჩუბინაშვილთან³⁸, ხოლო დავით ჩუბინაშვილი მიიჩნევს სპარსულ ნასესხობად და განმარტავს შემდეგნაირად: **ჩარჩი** „(სპარს.) ს. მეწვრილმანე, მატრაბაზი, სარგოიანად გამსყიდავი, барышникъю“.³⁹

საკვლევი ლექსიკური ერთეული **ჯარჯი** [ჩარჩი] პროფ. სტ. მალხასიანცს თურქული წარმომავლობის დიალექტურ ფორმად მიაჩნია და განმარტებისას მიუთითებს მის სინონიმზე, რომლის მნიშვნელობაც არის „მეწვრილმანე“.⁴⁰ პროფ.ედ.ალაიანის თანამედროვე სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, ეს სიტყვა აღარ განიხილება დიალექტურ ფორმად და გაფართოებული სემანტიკური ველით არის წარმოდგენილი შემდეგი მნიშვნელობებით: 1. დამტარებელი მეწვრილმანე; 2. ზოგადად მეწვრილმანე. 3. გადატანითი მნიშვნელობით, „მუნწი, დაწვრილმანებული ადამიანი“.⁴¹

9. ჩაქუჩი

მოცემული ლექსიკური ერთეული (ჩაქუჩი) არ დასტურდება ს. ს. ორბელიანის და ნიკო ჩუბინაშვილის ლექსიკონებში. დავით ჩუბინაშვილის მიერ მიჩნეულია ოსმალური წარმომავლობის სიტყვად და განმარტებულია შემდეგნაირად:

³⁴ სტ. მალხასიანცი, III,196.

³⁵ ედ. ალაიანი, თანამედროვე სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონი, I-II, (ერევანი, 1976), 1154. (სომხურ ენაზე).

³⁶ ქეგლი, 524.

³⁷ Türkçe Sözlük, 287; თურქულ-ქართული ლექსიკონი. 252.

³⁸ ნ. ჩუბინაშვილი, 429.

³⁹ დ. ჩუბინაშვილი, 1557.

⁴⁰ სტ. მალხასიანცი, IV, 16.

⁴¹ ედ. ალაიანი, II, 1158.

ჩაქუჩი (ოსმ.). ს. ხვედა, მცირე ურო, სანგი, **МОЛОТОКЪ**.⁴²

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი იძლევა შემდეგ განმარტებას - **ჩაქუჩი**-ი (თურქ.) ხისტარიანი რკინის იარაღი; იყენებენ ლურსმნის ჩასარქობად, საჭედად და სხვ.⁴³ როგორც აღინიშნა, მომდინარეობს თურქ. **çekiç** სიტყვიდან.⁴⁴ სხვა თურქულ ენებში იგი დასტურდება სხვადასხვა ფორმით: აზერბ. **çäkic**; თათრ. **çükic**; თურქმ. **çekiç**.⁴⁵

სომხურ ენაში საკვლევი სიტყვა დიალექტურ ლექსიკას მიეკუთვნება. იგი დასტურდება იმავე შინაარსით და ორი ფორმით - **չաքուძ** [ჩაქუჭ] / **չაყուძ** [ჩაგუჭ]. ცნობა მისი თურქული წარმომავლობის შესახებ ეკუთვნის პროფ. სტ. მალხასიანს.⁴⁶ პროფ. ედ. ალაიანი თავის ლექსიკონში მიუთითებს, რომ მოცემული ლექსიკური ერთეული მიეკუთვნება სასაუბრო ლექსიკას და სალიტერატურო სიტყვად სხვა - **մուძ** [მურჭ] ლექსიკურ ერთეულს ასახელება.⁴⁷

10. ჩახმახი

ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონის მიხედვით, მოცემული ლექსემა ახსნილია შემდეგნაირად: **ჩახმახი**-ი [თურქ.] თოფის, რევოლვერის და მისთანათა ცეცხლსასროლი მექანიზმის დამცემი ნაწილი; გადატანით იტყვიან „მკვირცხლ, ყოჩაღ ადამიანზე“.⁴⁸

აღნიშნული სიტყვა, როგორც ოსმალური ნასესხობა, დამოწმებულია სულხან-საბა ორბელიანის⁴⁹ და დავით ჩუბინაშვილის⁵⁰ ლექსიკონებშიც. ამავე მნიშვნელობით ფიქსირდება აგრეთვე ნიკო ჩუბინაშვილთანაც.⁵¹

როგორც აღინიშნა, ჩვენთვის საინტერესო ლექსიკური ერთეული **ჩახმახი** მომდინარეობს თურქული **çakmak** - „ჩახმახი, კვეცი, კაჭი, სანთებელა“ სიტყვიდან.⁵² უმეტესად სანთებელას მნიშვნელობით ფიქსირდება იგი ზოგიერთ, სხვა თურქულ ენებშიც: აზერბ. **çaxmaq**; ყირგ., უზბეკ., უიღურ., თურქმ. **çakmak**; თათრ. **çakma**.⁵³

ქართული და სომხური ენებისათვის საერთო წარმომავლობის მოცემული სიტყვა **չաქამაქ** [ჩახმახ]“ თანამედროვე სომხური ენის განმარტებით ლექსიკონებში ფიქსირდება არა ნომინალურად, არამედ იგი აქტიურად იხმარება სასაუბრო ენაშიც. პროფ. სტ. მალხასიანცი თავის ლექსიკონში საკვლევ სიტყვას თურქულ ნასესხობად და დიალექტურ ლექსიკად მიიჩნევს.⁵⁴

⁴² დ. ჩუბინაშვილი, 1564.

⁴³ ქეგლი, 527.

⁴⁴ Türkçe Sözlük, 287; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 252.

⁴⁵ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 112

⁴⁶ სტ. მალხასიანცი, დასახ. ნაშრ., IV, 20; IV, 7.

⁴⁷ სტ. მალხასიანცი, იქვე, III, 366.

⁴⁸ ქეგლ, 531.

⁴⁹ ს. ს. ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული. II, 317.

⁵⁰ დ. ჩუბინაშვილი, 1572.

⁵¹ ნ. ჩუბინაშვილი. 430.

⁵² Türkçe Sözlük, 270; თურქულ-ქართული ლექსიკონი, 231.

⁵³ Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, 120

⁵⁴ სტ. მალხასიანცი, IV, 8.

A FEW TURKISH BORROWINGS ON THE GEORGIAN-ARMENIAN COMMON VOCABULARY

Analysis of words assimilated from foreign languages is an important and necessary part of research of history of any given language.

It is known, that in Georgian and Armenian languages Turkish units of lexicology are widely integrated. The aim of our research is to analyze and study the common words in Georgian and Armenian that are of Turkish origins. In the present article some of them are discussed. The actual material is extracted from the dictionaries of the study languages.

As expected, the lexemes discussed in old Georgian and old Armenian languages, as well as in literature of Middle Ages, could not be identified. They appear relatively later. In Georgian language, some of them cannot be found in the works of Sulkhan-Saba Orbeliani, but instead are recorded in the dictionaries of Niko Chubinashvili or David Chubinashvili. It should be noted that all the words of interest to us in modern Armenian literary language, unlike Georgian, are replaced by Armenian synonyms, so they are found only in dialects, or belong to historical vocabulary.

1. ყამა	ყამაყ	< Turk. kama
2. ყაჩალი	ყაჩაყ	< Turk. kaçak
3. ყაურმა	ყაურმა	< Turk. kavurma
4. ყიშლალი	ყიშაყ / ყიშაყ	< Turk. kişlak
5. ყოჩი	ყოչ	< Turk. koç
6. ყოჩალი	ყიჩაყ	< Turk. koç
7. ჩანთა	ჩანთაყ / ჩანთაყ	< Turk. çanta
8. ჩარჩი	ჩარჩი	< Turk. çerçi
9. ჩაქუჩი	ჩაქიუჩ / ჩაქიუჩ	< Turk. çekiç
10. ჩახმახი	ჩაქამაქ	< Turk. çakmak

გამოყენებული ლიტერატურა:

1. აღაიანი, ედ. *თანამედროვე სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონი*, I-II. ერევანი, 1976 (სომხურ ენაზე).
2. აჭარიანი, ჰრ. *სომხური ენის ძირითად ეტიმოლოგიური ლექსიკონი*, I-IV. ერევანი: სახელმწიფო უნივერსიტეტის გამომცემლობა, 1971-1979 (სომხურ ენაზე).
3. მალხასიანი, სტ. *სომხური ენის განმარტებითი ლექსიკონი*, I-IV. ერევანი: სომხ. სსრ სახელმწიფო გამომცემლობა, 1944-1945 (სომხურ ენაზე).
4. მელიქსეთ-ბეგი, ლ. *სომხურ-ქართული ლექსიკონი*. თბილისი: ნეკერი, 1996.
5. ორბელიანი, სულხან-საბა. *ლექსიკონი ქართული*. I-II. თბილისი: მერანი, 1991.

6. *ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ქეგლ)*, I-VIII. (მთავარი რედაქტორი არნოლდ ჩიქობავა). თბილისი: საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, 1950-1964.
7. *ქართული ენის განმარტებითი ლექსიკონი (ქეგლ)*, ერთტომეული. მთავარი რედაქტორი ჩიქობავა, არნოლდ. თბილისი: საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის გამომცემლობა, 1986.
8. ჩუბინაშვილი, დ. *ქართულ-რუსული ლექსიკონი*. მოამზადა აკ. შანიძემ, თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1984.
9. ჩუბინაშვილი, ნ. *ქართული ლექსიკონი რუსული თარგმანითურთ*. რედ. ალ. ღლონტი. თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1961.
10. *Армяно-русский словарь*. ერევანი: სომხ. სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1984.
11. *Турецко-Русский словарь*. Под. ред. А. Н. Баскакова и др. Москва: Русский язык, 1977.
12. *Türkçe Sözlük*, I-II cilt. TDK, Ankara, 1988.
13. *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü*. Ankara, 1991.
14. *თურქულ-ქართული ლექსიკონი*. სტამბოლი, 2001.

ერთი ფონეტიკური ცვლილების შესახებ თანამედროვე სამხრეთარაბულ ენებში

სტატიაში განხილულია ერთი საინტერესო ფონეტიკური ხასიათის ცვლილება, რომელიც თავს იჩენს თანამედროვე სამხრეთარაბულ (თსა) ენებში, მათ განეკუთვნება: მეჰრი, შაჰრი, ჰარსუსი და სოკოტრი. ისინი ძველ სამხრეთ-არაბულთან (იგივე ეპიგრაფიკული სამხრეთარაბული), ეთიოპურსა და არაბულთან ერთად გაერთიანებულია სემიტურ ენათა სამხრეთსემიტურ შტოში. თანამედროვე სამხრეთარაბულ ენებზე მეტყველებენ ომანის სამხრეთში, კერძოდ, დოფარის პროვინციაში და იემენის უკიდურეს სამხრეთში, სადაც ოფიციალური სახელმწიფო ენაა არაბული. ამის გამო ეს უკანასკნელი ძლიერ ზეგავლენას ახდენს თსა ენებზე, რომლებიც წარმოადგენენ სემიტურ ენათა ოჯახის დამოუკიდებელ ქვეჯგუფს მხოლოდ მათთვის დამახასიათებელი სპეციფიკური ნიშან-თვისებებით. ვფიქრობთ, საშურია და აუცილებელი თანამედროვე სამხრეთარაბული ენების შემდგომი შესწავლა და მათი მონაცემების გათვალისწინება საერთო სემიტურ კონტექსტში ფონოლოგიურ, მორფოლოგიურსა თუ სინტაქსურ დონეზე, აგრეთვე ლექსიკურ-სემანტიკურ გამოკვლევებში. ამ ენათა მონაცემების შედარებისას სხვა მონათესავე სემიტურ ენებსა და პროტოსემიტურთან ირკვევა, რომ ხშირ შემთხვევაში მათ შენარჩუნებული აქვთ პროტოსისტემის უმთავრესი ნიშნები და სხვა სემიტურ ენებზე უფრო ახლო მსგავსებას ავლენენ პროტონასთან. განსაკუთრებით თვალსაჩინოა ეს ვითარება ფონეტიკა-ფონოლოგიასა და ლექსიკოლოგიაში. ასე მაგალითად, ლატერალური სიბილანტები თავდაპირველი ფონეტიკური მნიშვნელობით შენარჩუნებულია მხოლოდ სამხრეთარაბულ ენებში მაშინ, როდესაც სხვაგან ისინი სრულიად დაკარგულია ან უკიდურესად მოდიფიცირებული; თსა-ს ფონოლოგიურ სისტემაში პროტოსემიტურის მსგავსად სამწევრა ოპოზიციები დასტურდება როგორც ხშულთა (დენტალური, ველარული რიგები), ისე ნაპარალოვანთა (ინტერდენტალური, ალვეოლარული რიგები) სერიებში;¹ რიგ შემთხვევებში აქ ძალზე საინტერესო ლექსიკური მნიშვნელობები იძებნება შედარებითი ლექსიკოლოგიური კვლევების კონტექსტში და სხვ.

ბოლო დრომდე თსა საკმაოდ სუსტად იყო შესწავლილი აღწერითა თუ შედარებით ჭრილში. უკანასკნელ ხანებში ამ ენათა მონაცემების მიმართ ინტერესის ზრდა შეინიშნება, მათი ბგერითი თუ ლექსიკური ფონდის კვლევა დიდ მნიშვნელობას იძენს როგორც სინქრონიული, ისე დიაქრონიული ენათმეცნიერების თვალსაზრისით. თსა ენობრივი მასალის გათვალისწინება მეტად სასარგებლო და მნიშვნელოვანია კონკრეტული საკითხების დამუშავებისას როგორც შედარებითი

¹ იხ. მარინა მეფარიშვილი, შენიშვნები ახალ სამხრეთარაბულ ენებზე. სემიტოლოგიური ძიებანი, VII. თბილისი, 2007-2008, 51-52, 54; მისივე, სემიტურ ენათა ისტორიული გრამატიკა, ნაწ. 1, ფონეტიკა, ფონოლოგია. (თბილისი: უნივერსალი, 2008), 21, 115-116. მისივე, სამხრეთარაბული ენების შედარებითი ფონოლოგიიდან. პერსპექტივა XXI. ტ. VI. თბილისი, 2004, 144.

ფონოლოგიისა და მორფოლოგიის, ასევე ლექსიკურ-სემანტიკური კვლევების სფეროში. მათ მიმართ ინტერესის ზრდას ხელი შეუწყო სახელგანთქმული სემიტოლოგის ვ. ლესლაუს შრომებმა², განსაკუთრებით კი ტ. ჯონსტონის შესანიშნავმა ლექსიკონებმა ჰარსუსის, ჯიბალისა (=შაჰრი, ჯიბალი თვითსახელია ენის, მათზე მოსაუბრე ხალხისა) და მეჰრისათვის, რომლებიც გასული საუკუნის ბოლო ათწლეულებში გამოქვეყნდა.³ ლექსიკონებში წარმოდგენილი ლექსემები შესრულებულია ლათინური გრაფიკით, უზუსტესი ტრანსკრიფციით, ამდენად, ხელმისაწვდომია როგორც სანდო, საინტერესო და დაუმუშავებელი ენობრივი მასალა მკვლევართათვის, რომელთაც სხვადასხვა პრობლემატიკის შესწავლა ფართო კონტექსტის გათვალისწინებით აქვთ განზრახული.

განვიხილოთ და გავანალიზოთ თანამედროვე სამხრეთარაბულ ენებში შემჩნეული ფონეტიკური ხასიათის ცვლილება, რომელიც მნიშვნელოვანია როგორც სინქრონიული, ისე დიაქრონიული თვალსაზრისით; იგი თავისთავად საყურადღებოა იმდენად, რამდენადაც ასახავს ენობრივი ტიპოლოგიისათვის საინტერესო ზოგადლინგვისტურ მოვლენას, გარდა ამისა, სტატიაში ასახული დასკვნები, ჩვენი ვარაუდით, სასარგებლო უნდა იყოს მკვლევრებისათვის, რომლებსაც განზრახული აქვთ, მოიხმონ და გაითვალისწინონ ამ ენათა მასალა ფონოლოგიური და ლექსიკურ-სემანტიკური შინაარსის ნაშრომებში.

უკლებლივ ყველა სამხრეთარაბულ ენაში შეინიშნება ალვეოლარული სიბილანტი *s*-ს არტიკულაციის შესუსტების ტენდენცია, რაც გამოიხატება იმაში, რომ გარკვეულ ძირებში *s* გადასულია ლარინგალ *h*-ში. ეს არის საკმაოდ ტიპური „ფრეკვენტალია“ ფონეტიკური ცვლილებების სფეროში, რასაც ადგილი აქვს ძველბერძნულში, უნგრულში, სომხურში და სხვ.⁴ დამატებით დავძენთ, რომ შაჰრიში აღნიშნული პროცესი კიდევ უფრო შორს არის წასული, საფიქრებელია, რომ აქ განხორციელდა ლარინგალი *h*-ს შემდგომი ცვლილება, მისი პალატალიზაცია, შედეგად სახეზეა ξ რეფლექსი, რომელმაც, ჩვენი ვარაუდით, ცვლილებათა რამოდენიმე ეტაპი გაიარა და ფონეტიკური მნიშვნელობით დაემთხვა თავდაპირველ ფონემას, ანუ შაჰრის $\xi <$ სამხრეთარაბული *h* < სამხრეთსემიტური *s* < საერთოსემიტური ξ . ხაზგასასმელია ის გარემოება, რომ ამგვარი ცვლილება ეხება არა საერთოსემიტურ $|\xi|$ -ს, რომლის შესატყვისი ყველგან სისინა *s* არის, არამედ სამხრეთსემიტურ *s*-ს, რომელიც მომდინარეობს საერთოსემიტური შიშინა $|\xi|$ -საგან. ცნობილია, რომ ეს უკანასკნელი არაბულში, ეთიოსემიტურსა და სამხრეთ-არაბულში გადასულია სისინა *s*-ში, ხოლო შიშინა რეფლექსი ξ კი შენარჩუნებულია

² об. W. Leslau, *Lexique Soqotri (Sudarabique modern)*. Collection linguistique publiee par la societe de linguistique de Paris. (Paris, 1938). Idem, *Der š-Laut in den modern sudarabischen Sprache*. WZKM, 44. 1937. Idem, *Observations on a Comparative Phonology of the Semitic Ethiopic*. (Los Angeles: University of California). Extrait des Annales D’Ethiopie. T. 2, 1057

³ об. T.M. Johnstone, *Harsusi lexicon and English-Harsusi Word-list*. (London, New York: Oxford University Press. 1977); Idem, *Jibbali lexicon*. (London: Oxford University Press, 1981); Idem, *Mehri lexicon and English-Mehri Word-list*. (London: Oxford University Press, 1987). სტატიაში გაანალიზებული თსა-ს ლექსიკური მასალა ჩვენ მიერ სწორედ ამ ლექსიკონებიდან არის ამოღებული.

⁴ об. Б. А. Серебрянников, *Вероятностные обоснования в компаративистике*. (Москва: Наука, 1974), 11.

აღმოსავლურსა და ჩრდილო-დასავლურ შტოებში: აქადურში, ებრაულში, არამეულში, ფინიკიურსა და უგარიტულში.⁵ მაშასადამე, სამხრეთსემიტური $s < პროტოსემიტ.$ § სამხრეთსემიტურ ენებში წარმოდგენილია შემდეგი შესატყვისებით:

1. რეკონსტრუირებული ძირების ერთ ნაწილში ყველგან (არაბულში, ეთიოპეიტურ, ეპიგრაფიკულსა და თანამედროვე სამხრეთარაბულ ენებში) თავს იჩენს s ;

2. ძირების მეორე, არცთუ მცირერიცხოვან ნაწილში გვხვდება არა s არაბულისა და ეთიოპეიტურის მსგავსად, არამედ მეჰრიში, ჰარსუსისა და სოკოტრიში სამივე პოზიციაში ლარინგალი h , ხოლო შაჰრიში კი - $š$. განვიხილოთ ამ მოვლენის ამსახველი მაგალითები:

თავკიდურ პოზიციაში: სამხრეთსემიტური $srq < პროტოსემიტური šrq$ „მოიპარა“⁶ არაბული $saraqa$ „მოიპარა“, მეჰრი $heroq$ „მოჰპარა, გასტაცა“, ჰარსუსი $heroq$, სოკოტრი $heraq$, შაჰრი $šeroq$, ეთიოპური (გეეზი) $saraqa$ „მოიპარა“, ტიგრე $sarqa$, ამჰარული $serreqe$, აქადური $šaraqū$, ბიბლიის არამეული $šrq$ „მოიპარა, წაართვა“.

შუა პოზიციაში: სამხრეთსემიტური $nsy < პროტოსემიტური nšy$ „დაავიწყდა“ არაბული $nasiya$ „დაავიწყდა, ვედარ იხსენებდა“, მეჰრი $he-nho$ „დაავუწყდა“, ჰარსუსი $a-nho$, შაჰრი $neše$, სოკოტრი $niši$, ეთიოპური (გეეზი) $nasaya$, ტიგრე $nesa$, ამჰარული $nessa$ „უარყო“, ებრაული $nš(h)$ „დაავიწყდა“, სირიული $neša$, უგარიტული $nšy$.

ბოლოკიდურ პოზიციაში: სამხრეთსემიტური $r's < პროტოსემიტური r'š$ „თავი“ არაბული $ra's$ „თავი“, მეჰრი $he-roh$ „თავი“, ჰარსუსი $he-rih$, შაჰრი $reš$, სოკოტრი $rhiy$, ეთიოპური (გეეზი) $ra's$ „თავი“, ტიგრე $ra'si$, ამჰარული ras ; ებრაული $roš$, არამეული (სირიული) $riša$, უგარიტული $r'š$, აქადური $rešū | rišu$

ვფიქრობთ, უპრიანია, განხილული მაგალითების გარდა წარმოვადგინოთ აღდგენილი ძირების ჩამონათვალი, სადაც თავს იჩენს ზემოთ აღწერილი ფონეტიკური ცვლილება. ესენია: $SSem sm < PSem šm$ „სახელი“, $SSem sm' < PSem šm'$ „უსმენდა“, $SSem srq < PSem šrq$ „მოიპარა“, $SSem sb' < PSem šb'$ „შვიდი“, $SSem sqy < PSem šqy$ „მორწყა, დაარწყულა“, $SSem sl' < PSem šl'$ „დაჩრდილა“, $SSem s'l < PSem š'l$ „ჰკითხა“, $SSem sqt < PSem šqt$ „ძირს დაეცა, დასუსტდა“, $SSem nsy < PSem nšy$ „დაავიწყდა“, $SSem bsl < PSem bšl$ „მოამზადა, შეწვა, მოხარშა (საჭმელი)“, $SSem msh < PSem mšh$ „წაუსვა, ზედ გადაუსვა ქონი, გაპოხა“, $SSem nsr < PSem nšr$ „არწივი“, $SSem dbs < PSem dbš$ „თაფლი, ტკბილი წვენი“, $SSem xms < PSem xmš$ „ზუთი“, $SSem frs < PSem prš$ „ცხენი; მხედარი“ და სხვ.

საგანგებოდ უნდა შევეხოთ § რეფლექსის საკითხს შაჰრიში და წარმოვადგინოთ მისი ახსნა. აღსანიშნავია, რომ ამ ენაში სამხრეთსემიტური $s-s$

⁵ იხ. S. Moskati, Spitaler, A. Ullendorf, E. W. von Soden, An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Phonology and Morphology. (Wiesbaden, 1964), 39. Б.М. Гранде, Введение в сравнительное изучение семитских языков. (Москва: Наука, 1972), 60. C. Brockelmann, Grundriss der vergleichenden Grammatic der semitischen Sprachen. s. I, laut und formenlehre. (Berlin: Verlag von Reuter und Reichard 1908), 128.

⁶ სტატიაში გაანალიზებული სხვადასხვა სემიტურ ენათა უმპირისპირებითი მასალა ჩვენ მიერ ამოღებულია ამ ენების ორენოვანი ლექსიკონებიდან. (იხ. დამოწმებული ლიტერატურის ჩამონათვალში -მ.მ.)

შესატყვისად დასტურდება არა h (s-ს არტიკულაციის დასუსტების შედეგი), როგორც ეს არის მეჭრის, ჰარსუსისა და სოკოტრიში, არამედ ჰ, რომელიც, ჩვენი ვარაუდით, მეორეული წარმოშობისად უნდა ჩაითვალოს. ქვემოთ მოტანილი არგუმენტების განხილვის შემდეგ მიგვაჩნია, რომ იგი წარმოადგენს ლარინგალი h-ს პალატალიზაციის შედეგს. ვიდრე ამ დასკვნის მართებულობაში დავრწმუნდებოდეთ, პასუხი უნდა გაეცეს შეკითხვას: ხომ არ არის შაჰრი ერთადერთი ენა სამხრეთსემიტურ შტოში, სადაც არ განხორციელებულა საერთოსემიტური ჰ -ს გადასვლა s-ში, ანუ შაჰრიმ ხომ არ შეინარჩუნა სემიტური ჰ უცვლელი სახით? ამ კითხვაზე პასუხი უარყოფითია, რასაც ადასტურებს შემდეგი:

ა. მთავარ არგუმენტად უნდა ჩაითვალოს ის, რომ შაჰრიში ბევრია ისეთი ძირი, სადაც ეს ისტორიული ფონემა სხვა სამხრეთარაბული ენების მსგავსად მოსალოდნელი s რეფლექსითაა გადმოცემული; ნათქვამის საილუსტრაციოდ სრულად განვიხილოთ ერთი მაგალითი: სემიტური ძირი šlm > სამხრეთსემიტური slm „მშვიდად, უვნებლად იყო“. შაჰრი selem „უსაფრთხოდ იყო, უვნებელი იყო“, მეჭრი silem, ჰარსუსი selem, სოკოტრი sellem „გადაარჩა, ხიფათს თავი დააღწია“, შდრ. არაბული salima „მშვიდობით, უვნებლად იყო“, გეეზი salam „უსაფრთხოება“, ტიგრე salma „დაიცვა, საფრთხისგან დაიფარა“ ამჰარული sallama „დაამშვიდა, დააწყნარა“, ჰარარი salam „მშვიდობა, უსაფრთხოება, ზავი“; ებრაული šlm „ამყოფებდა მშვიდობასა და უსაფრთხოებაში, უზრუნველყოფდა სიმშვიდეს“, სირიული šlm „უვნებელი, ხელუხლებელი იყო“, აქადური šalamu „მშვიდობით, უვნებლად იყო“.

ამგვარი საერთოსემიტური ძირების მოტანა დეტალური განხილვის გარეშე მრავლად შეიძლება; დავასახელებთ რამოდენიმე მათგანს: სემიტური šbl „თავთავი“, (შაჰრი simblel-ot), სემ. npš „სული, სამშვინველი“ (შაჰრი nefes), სემ. wšx „ჭუჭყიანი იყო“ (შაჰრი wsax), სემ. lbš „იცვამდა, ტანსაცმელს ატარებდა“ (შაჰრი e-lbes), სემ. drš „სწავლობდა, შეისწავლიდა“ (შაჰრი deros), სემ. ḥ šb „ფიქრობდა, მიიჩნევდა“ (შაჰრი ḥsob), სემ. nšm „სუნთქავდა, სულს უბერავდა“ (შაჰრი nsem), სემ. ššl „მეწევი, ჯაჭვი“, (შაჰრი selsel-t), სემ. šḥt „მოკლა, დაკლა“ (შაჰრი šḥat) და სხვ.

ბ. საერთოსემიტურ ძირში- nšy „დაავიწყდა, არ ახსოვდა“ არა მარტო შაჰრიში, არამედ სოკოტრიშიც ჩნდება მოსალოდნელი h რეფლექსის ნაცვლად ჰ (მაგ., მეჭრი he-nho, ჰარსუსი a-nho, ხოლო შაჰრი nše და სოკოტრი nišī), რაც ამ ენებში მოქმედ საერთო ტენდენციაზე უნდა მიუთითებდეს.

გ. საინტერესოა, რომ ორ საერთოსემიტურ ძირში šdd „შეეწინააღმდეგა, გადაკეტა, გზა გადაუღობა, დაბლოკა“ და šl' „ჰკითხა, იკითხა“ შაჰრიში მეჭრის, ჰარსუსისა და სოკოტრის მსგავსად ჩნდება h და არა ჰ (მაგ. შაჰრიში hed და hola'), რაც, ჩვენი ვარაუდით, ზემოთ აღწერილი პროცესის ჯერ კიდევ მიმდინარეობაზე ანუ ბოლომდე დაუსრულებლობაზე უნდა მიუთითებდეს.

წარმოდგენილი ანალიზის საფუძველზე შესაძლებელია გაკეთდეს შემაჯამებელი დასკვნები: თანამედროვე სამხრეთარაბულ ენებში თავს იჩენს ენათა ტიპოლოგიისათვის ცნობილი ცვლილება, კერძოდ, სისინა s-ს არტიკულაციის შესუსტების შედეგად მისი გადასვლა გლოტალურ h-ში. სამხრეთსემიტური |s| თსა-ში იძლევა შემდეგ რეფლექსებს: მეჭრი h, ჰარსუსი h, სოკოტრი h და შაჰრი ჰ. ცვლილება დასტურდება s-ს შემცველ იმ სამხრეთსემიტურ ძირებში, სადაც s მომდინარეობს საერთოსემიტური ჰ -საგან (ეს ხდება უმეტესად იმ ძირებში, სადაც

s<ჰ მეზობლობს უპირატესად სონორებთან, ასევე ლაბიალებსა და დენტალებთან. რაც შეეხება შაჰრიში გამოვლენილ რეფლექსს, აქ ჰ მეორეული წარმოშობისაა. მან ცვლილებათა რამოდენიმე საფეხური გაიარა, რის შედეგადაც ფონეტიკური მნიშვნელობით დაემთხვა ისტორიულ ფონემას. თავდაპირველად საერთო-სემიტური |ჰ| სამხრეთსემიტურ ენებში ყველგან გადავიდა s-ში, ამ უკანასკნელმა არტიკულაციის შესუსტების შედეგად ძირების ერთ ნაწილში მოგვცა სამხრეთარაბული h (მეჰრის, ჰარსუსისა და სოკოტრიში), ხოლო შაჰრიში მან კიდევ ერთი ცვლილება განიცადა, პალატალიზაციის შედეგად გადავიდა ჰ-ში. დავძენთ, რომ აღწერილ ცვლილებათა პროცესი დაუსრულებელ ხასიათს ატარებს და, ჩვენი ვარაუდით, ჯერ კიდევ მიმდინარეობს. ამაზე მიუთითებს ზემოთ მოტანილი რამოდენიმე გამონაკლისი. კერძოდ, შაჰრიში იძებნება ჰ-ს გარდა h რეფლექსიც, ხოლო სოკოტრიში, პირიქით, დომინანტური h-ს გარდა ასევე ჰ.

Marina Meparishvili

G. Tsereteli Institute of Oriental Studies

ON ONE PHONETIC CHANGE IN MODERN SOUTH-ARABIAN LANGUAGES

In the paper is considered the issue of the interesting phonetic change, which has been found in Modern South-Arabian (MSA) languages. To the MSA languages belong: Mehri, Shahri (=Jibbali), Soqotri and Harsusi. They are grouped together with the Semitic languages of Ethiopia, Old South-Arabian (also called Epigraphic South-Arabian) and Arabic in the South-Semitic branch. The Modern South-Arabian languages are spoken in the South of Oman and the southeast of Yemen, where Arabic is the official language. Thus, Arabic has a strong influence on the MSA languages, though it should be underlined, that MSA are not dialects of Arabic, but independent ones concerning the Semitic language family with their specific features and peculiarities.

The MSA languages have been up till now only slightly studied from the comparative point of view, though the data of them may be successfully used in elaboration of particular principles for the comparative phonology, morphology, semantics, lexicology etc. During the last period the increase of interest in connection with the data of MSA languages is observed, especially after publishing the researches of remarkable scholars W. Leslau and T.M. Johnston (in this connection especially should be mentioned the new dictionaries of Harsusi, Jibbali, Mehri by T.M. Johnstone). The comparative investigation of the vocabulary of MSA languages is important from the synchronic, as well as of diachronic linguistics. While comparing various branches with Proto-Semitic, it should be noted, that some features of Proto-language are the most preserved in the MSA ones, they retain the most of the Proto-Semitic phonemes. In this connection could be regarded following facts:

two Proto-Semitic lateral sibilants had been lost or strongly modified in different Semitic languages; the only exceptions are MSA languages, in which these phonemes are preserved. Moreover, the both MSA and Proto-Semitic paradigmatic systems of consonants are represented by three-member oppositions –voiced: unvoiced: glottalized – in plosive series (e.g., dentals, velars) as well as in fricative ones (e.g., interdental, alveolars) etc.

The phonetic change considered in the paper deals with alveolar sound *s* and might be regarded as weakening of articulation of alveolar sibilant and its turning into glottal *h*. The conclusion is based on comparative analysis of the roots with Common Semitic /š/, turned into *s* in all languages of South-Semitic branch. The process of weakening of articulation of *s* could be regarded as wide-spread “frequency” in typological linguistics, take place in Old Greek, Hungarian, Armenian etc. As for South-Arabian languages, the change exists in a large amount enough of the roots, concerning South-Semitic *s* < Proto-Semitic š. The correspondences for it are: Arabic and Ethiopic *s*, Hebrew, Aramaic, Akkadian š, Modern South-Arabian (Mehri, Harsusi, Soqotri) *h* and Shahri š. There are some illustrating examples, where considered phoneme is in initial, middle and last positions:

Initial position: South-Semitic *srq* < Proto-Semitic šrq “to steal”

Arabic *saraqa* “to steal”, Mehri *heroq* “to steal from”, Harsusi *heroq*, Soqotri *heraq*, Shahri *šeroq*, Ethiopic (Geez) *saraqa* “to steal”, Tigre *sarqa*, Amharic *serreqe*, Akkadian *šaraqū*, Bibl.Aramaic šrq “to steal, rob”.

Medial position: South-Semitic *nsy* < Proto-Semitic nšy “to forget”

Arabic *nasiya* “to forget, cannot remember”, Mehri *he-nho* “to forget”, Harsusi *a-nho*, Shahri *neše*, Soqotri *niši*, Ethiopic (Geez) *nasaya*, Tigre *nesa*, Amharic *nessa* “to refuse”, Hebrew *nš(h)* “to forget”, Syriac and Ugaritic *neša*, *nšy*.

Last position: South-Semitic *r’s* < Proto-Semitic *r’š* “head”

Arabic *ra’s* “head”, Mehri *he-roh* “head”, Harsusi *he-rih*, Shahri *reš*, Soqotri *rhiy*, Ethiopic (Geez) *ra’s* “head”, Tigre *ra’si*, Amharic *ras*, Hebrew *roš*, Syriac *riša*, Ugaritic *r’š*, Akkadian *rešu* | *rišu*.

There are enumerated some roots, which can be considered as illustrating examples: South-Semitic *sm* < Proto-Semitic šm “name”, South-Sem *sm’* < Proto-Sem šm’ “to listen, hear”, South-Sem *srq* < Proto-Sem šrq “to steal”, South-Sem *sb’* < Proto-Sem šb’ “seven”, South-Sem *sqy* < Proto-Sem šqy “to irrigate”, South-Sem *sl’* < Proto-Sem šl’ “to make shadow”, South-Sem *s’l* < Proto-Sem š’l “to ask”, South-Sem *sqt* < Proto-Sem šqt “to fall down; to weak, to be invalid”, South-Sem *nsy* < Proto-Sem nšy “to forget”, South-Sem *bsl* < Proto-Sem bšl “to cook, roast, boil”, South-Sem *sdd* < Proto-Sem šdd “to close, block up; to fix, patch, stick” etc.

An attention especially should be paid to š-correspondence in Shahri, which is a secondary back-changed sound, it might be considered as a result of rather palatalization of glottal *h*. The correspondence of South-Semitic |s| < Proto-Semitic /š/ in Shahri is not glottal *h* as it is in other MSA Mehri, Harsusi, Soqotri languages, due to the process of weakening of articulation of alveolar sibilant *s*. In Shahri occurs pre-palatal š, which is a secondary back-changed sound. In my opinion, it is a result of rather palatalization of glottal *h*. As has been pointed out, this sound has strongly evolved and finally became the pre-palatal sibilant š. At first, Proto-Semitic |š| in Shahri turned into alveolar *s* as well as it

happened in other Southern Semitic languages: Arabic, Ethiopic and South-Arabian Mehri, Soqotri, Harsusi. The second step for changing was weakening of articulation of alveolar sibilant *s* > *h* in Modern South-Arabian, at last, in Shahri occurred pre-palatal sibilant *š*, resulting from the rather palatalization of glottal *h*, thus, in Shahri corresponding of Proto-Semitic |*š*| after above-mentioned changes has coincided with historical phoneme with its phonetic significance. In the other words, phonetic changes in Shahri-language can be represented as follows: Proto-Semitic /*š*/ > South-Semitic /*s*/ > Mehri, Harsusi, Soqotri *h* (as a result of weakening of articulation of *s*) and Sahri *š* (as a result of rather palatalization of glottal *h*).

At last, it should be emphasized, that phonetic change described above, is not total. It's important, that in a large amount of roots of Common Semitic origin could be found sibilant *s* without any changes (that is in Mehri, Harsusi, Soqotri, Shahri everywhere occur *s*-reflexes), e.g.: Sem *šlm* > Ssem *slm* „to be safe; to save”, “peace”: Shahri *selem*, Mehri *silem*, Harsusi *selem*, Soqotri *sellem* „to be safe”, cf. Arabic *salima* “to be safe, to be in peace, safety“, Geez *salam* „safety“, Tigre *salma* „to save, guard“ Amharic *sallama*, Harari *salam* „peace, seafire“; Hebrew *šlm* „to make peace, safety“, Syriac *šlm* „to be safe“, Akkadian *šalamu* „to be safe, in peace“.

Here represented below some analogouse roots: Sem *npš* (Ssem *nfs*) “soul” (Mehri *nefeset*, Harsusi *nefs-et*, Shahri *nefes*), Sem *wšx* (Ssem *wsx*) “dirt, be dirty” (Mehri *wesex*, Harsusi *wesax*, Shahri *wsax*), Sem. *lbs* South-Sem. *lbs* „to put on, wear” (Mehri, Harsusi, Shahri *lebes* | *e-lbes*), Sem *drš* (Ssem *drs*) “to study” (Mehri, Harsusi, soqotri *deros*, Shahri *doros*), Sem. *ħsb* (Ssem *ħsb* „to think, count, reckon; to consider“ (Mehri, Harsusi *ħesob*, Shahri, Soqotri *ħsob*), Sem *nšm* (Ssem *nsm*) “to breath (Mehri *ente-som*, Harsusi *ansom*, Shahri *nsem*), Sem *šḥt* (Ssem *šḥt* to slaughter” (Mehri, Harsusi *seḥaṭ*, Shahri *ḥaṭ*) etc. Finally, it should be pointed out, that the process of weakening of articulation of alveolar sibilant *s* considered above in MSA languages is not ended. Perhaps, some phonetic changes will continue.

დამოწმებული ლიტერატურა- References:

1. მეფარიშვილი, მარინა. „შენიშვნები ახალ სამხრეთარაბულ ენებზე.“
სემიტოლოგიური ძიებანი, VII. თბილისი, 2007-2008.
2. მეფარიშვილი, მარინა. *სემიტურ ენათა ისტორიული გრამატიკა, ნაწ.1, ფონეტიკა, ფონოლოგია*. თბილისი: უნივერსალი, 2008.
3. მეფარიშვილი, მარინა. „სამხრეთარაბული ენების შედარებითი ფონოლოგიიდან.“
პერსპექტივა-XXI. ტ. VI. თბილისი, 2004.
4. Баранов, Х.К. *Арабско-русский словарь*. Москва: Советская Энциклопедия. 1970.
5. Гранде, Б.М. *Введение в сравнительное изучение семитских языков*. Москва: Наука. 1972.
6. Серебренников, Б.А. *Вероятностные обоснования в компаративистике*. Москва. Наука. 1974.
7. Aisleitner, J. *Wörterbuch der ugaritischen Sprache*. Berlin, 1063.
8. Baetemann, J. *Dictionaire des amarigna-français*. Dire-Daqua (Ethiopia), 1929.

9. Biberstein-Kazimirski, A. *Dictionnaire arabe-français*. Paris, 1860.
10. Bittner, M. *Studien sur Shauri-Sprache in den Bergen von Dofar am persischen Meerbusen*. Wien, 1915.
11. Brockelmann, C. *Lexicon Syriacum*. Halle, 1028.
12. Brockelmann, C. *Grundriss der vergleichenden Grammatic der semitischen Sprachen*. s. I, laut und formenlehre. Berlin:Verlag von Reuter und Reichard 1908.
13. Dillmann, A. *Lexicon linguae aethiopicae*. Lipsiae, 1865.
14. Johnstone, T.M. *Harsusi lexicon and English-Harsusi Word-list*. London, New York: Oxford University Press. 1977.
15. Johnstone, T.M. *Jibbali lexicon*. London: Oxford University Press, 1981.
16. Johnstone, T.M. *Mehri lexicon and English- Mehri Word-list*. London: Oxford University Press, 1987.
17. Johnstone T.M. "Contrasting Articulations in Modern South Arabian Languages." *Hamito-Semitic*. The Hague-Paris, 1975.
18. Koehler, L. Baumgartner, W. *A Dictionary of the Hebrew Old Testament in English and German*. Leiden, 1958.
19. Leslau W. "Lexique Soqotri (Sudarabique modern)." *Collection linguistique publiee par la societe de linguistique de Paris*. Paris, 1938.
20. Leslau, W. *Etymological Dictionary of Harari*. Berkeley and Los Angeles: University of California Press. 1963.
21. Leslau, W. "Der š-Laut in den modern sudarabischen Sprache." *WZKM*, 44, 1937.
22. Leslau, W. *Observations on a Comparative Phonology of the Semitic Ethiopic*. *Extrait des Annales D'Ethiopie*, T. 2. Los Angeles: University of California. 1957.
23. Littmann, E. Höffner, M. *Wörterbuch der Tigre-Sprache*. Wiesbaden, 1962.
24. Moskati, S. Spitaler, A. Ullendorf, E. Soden, W. von. *An Introduction to the Comparative Grammar of the Semitic Languages. Phonology and Morphology*. Wiesbaden, 1964.
25. Simeone-Senelle, M.C. *The Modern South Arabian Languages. The Semitic Languages*. London, 1997.
26. Soden, W. von. *Akkadischen Handwörterbuch*. Wiesbaden, 1965.
27. Swiegers, P. "Phonological Analysis of the Harsusi Consonants." *Arabica*, T. XXVIII, 2-3. 1081.

გურამ ჩიქოვანი

თბილისის თავისუფალი უნივერსიტეტი

ზვიად ცხვედიანი

აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტი

დიალექტოლოგიური ექსპედიცია ცენტრალურ აზიაში. ოქტომბერი-ნოემბერი, 2018

შესავალი

90 წელი გავიდა მას შემდეგ, რაც ლენინგრადელმა ეთნოგრაფებმა ნ. ბურიკინამ და მ. იზმაილოვამ ცენტრალურ აზიაში, ბუხარისა და კაშკადარიის მიდამოებში, აღმოაჩინეს არაბებით დასახლებული ყიშლალები, სადაც მოსახლეობა მეტყველებდა არაბულად. მას შემდეგ ხსენებულ რეგიონებში მოეწყო არაერთი სამეცნიერო ექსპედიცია. 1930-იან წლებში, კერძოდ 1935 წელს, გიორგი წერეთელი პირველად ეწვია ცენტრალურ აზიას. მან ბუხარისა და კაშკადარიის არაბულენოვან ყიშლალებში პირველმა ჩაიწერა ლინგვისტურად სრულყოფილი დიალექტოლოგიური მასალა. ახლად აღმოჩენილი არაბული დიალექტების ენობრივი ანალიზი მკვლევარმა სამეცნიერო საზოგადოების წინაშე წარადგინა 1937 წლის ოქტომბერში არაბისტთა ასოციაციის მეორე სესიაზე (Церетели 1941). მეცნიერმა თავიდანვე გამოყო ცენტრალურ აზიაში ორი - ბუხარული (შემდგომში ტექსტში „ბად“) და კაშკადარიული („კად“) დიალექტი. ამის საფუძველს იძლეოდა ბუხარულ და კაშკადარიულ არაბთა მეტყველების განსხვავებული ენობრივი მახასიათებლები. გიორგი წერეთელი თავიდანვე ყურადღებას ამახვილებდა *qāf*-ის განსხვავებულ წარმოთქმაზე ორ დიალექტში და, ასევე, სახელისა და ზმნის წარმოების თავისებურებებზე. მისი შემდგომი ნაშრომები საფუძველად დაედო ცენტრალური აზიის პერიფერიული არაბული დიალექტების კვლევებს (წერეთელი 1937, 1947; Церетели 1954, 1956; Tsereteli 1970). აქვე დავასახელებთ პროფ. ვლადიმერ ახვლედიანის ბუხარული არაბული დიალექტისადმი მიძღვნილ მონოგრაფიას (Ахвледиани 1985). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს ბუხარის არაბული დიალექტის ტექსტები (Церетели 1956). მასში სრულადაა წარმოდგენილი არაბული სამყაროსგან მრავალსაუკუნოვან ენობრივ იზოლაციაში მოხვედრილი არაბული დიალექტი. ასევე მნიშვნელოვანი წვლილი მიუძღვის ცენტრალური აზიის არაბული დიალექტების კვლევაში ლენინგრადის უნივერსიტეტის პროფესორს, ი. ვინიკოვს. მისი შრომებიდან აღსანიშნავია „Язык и фольклор бухарских арабов“, რომელიც 1969 წელს დაიბეჭდა მოსკოვში (Винников 1969) და ბუხარული არაბულის ლექსიკონი (Винников 1962). აღნიშნულის გარდა ი. ვინიკოვმა არაერთი ნაშრომი უძღვნა ცენტრალურაზიურ არაბულს (Винников 1940, 1941, 1949, 1956, 1963; Vinnikov 1965).

გასული საუკუნის 30-იან წლებში დაბეჭდილი ნაშრომებიდან გამოვყოფთ ნ. იუშმანოვის სტატიას, მიძღვნილს ცენტრალური აზიის არაბული დიალექტებისადმი (Юшманов 1931) და შვედი ლინგვისტის, ჰ. ნიბერგის რეცენზიას, რომელშიც ავტორი განიხილავს ნ. ბურიკინას და მ. იზმაილოვას

ზემოხსენებულ სტატიას (Nyberg 1930). აქვე გვინდა აღვნიშნოთ, რომ ნ. ბურიკინა და მ. იზმაილოვა იყვნენ არა არაბისტები, არამედ ეთნოგრაფები. შესაბამისად, მათი ჩანაწერები წარმოადგენდა მოსმენით, ყურით დაჭერილ სიტყვებს, ფრაზებსა და გამოთქმებს. მეცნიერებმა 1930 წელს, ლენინგრადში დაბრუნებისთანავე გააცნეს ჩანაწერები აკად. ე. კრაჩკოვსკის, რომელმაც მაშინვე დაადგინა, რომ საქმე გვქონდა უმნიშვნელოვანეს ლინგვისტურ აღმოჩენასთან - მეცნიერებისათვის აქამდე უცნობ არაბულ დიალექტთან. აკადემიკოს ე. კრაჩკოვსკის მიერ შექმნილი მეცნიერთა ჯგუფი გ. წერეთლის, ი. ვინიკოვის, ოდე ვასილევას¹ შემადგენლობით 1936 წელს გაემგზავრა შუა აზიაში, წარმატებით გაართვა თავი ამოცანას და უახლოეს დროში სამეცნიერო მიმოქცევაში შემოვიდა ცენტრალური აზიის ორი პერიფერიული არაბული დიალექტი. 1936 წელს აკად. ე. კრაჩკოვსკი გ. წერეთელს წერდა: „Одно можно сказать: что пройдёт года два-три, и ни один семитологический обзор не будет обходиться без диалекта среднеазиатских арабов, ни один обзор арабской диалектологии во всём свете – без упоминания вашего имени“ (Гвелесиანი 1976: 40).

შემდგომ წლებში, გ. წერეთლისა და ი. ვინიკოვის მასალებზე და პუბლიკაციებზე დაყრდნობით, გამოქვეყნდა კიდევ რამდენიმე ნაშრომი. მათ შორის ვ. ფიშერის (Fischer 1961) და კ. ვერსტილის (Versteegh 1984-1986) სტატიები. მათში განხილულია ცენტრალური აზიის არაბული დიალექტების ენობრივი თავისებურებები, კერძოდ ფონოლოგიური, მორფოლოგიური მახასიათებლები და სინტაქსური კონსტრუქციები.

განვლილ წლებში სისტემატურად ქვეყნდებოდა ქართულ, რუსულ, ინგლისურ და არაბულ ენებზე წინამდებარე სტატიის თანაავტორის პუბლიკაციები. მათ შორის ცენტრალურაზიური არაბულის დიალექტო-ლოგიური მასალები, მონოგრაფიები და სამეცნიერო სტატიები (გ. ჩიქოვანი 1983, 1985, 1987, 1988, 1991, 1999, 2000, 2001, 2002, 2007, 2009, 2011, 2014, 2018; G. Chikovani 1999, 2004, 2014, 2017, 2019; Г. Чиковани 1986, 2008, 2016). ცენტრალური აზიის არაბული დიალექტებისადმი მიძღვნილ პუბლიკაციათა შორის უნდა აღინიშნოს აგრეთვე ო. იასტროვის სტატიები (Jastrow 1978-1981, 1995, 1996, 1997, 2005, 2014). პარალელურად, არაბული დიალექტოლოგიის საერთაშორისო ასოციაციის (AIDA) კონფერენციებზე სისტემატურად ხდება სამეცნიერო საზოგადოების ინფორმირება ცენტრალური აზიის არაბული დიალექტების კვლევის მიმდინარეობის შესახებ².

¹ ოდე ვასილევა იყო პეტერბურგში მოღვაწე პალესტინელი არაბი ქულსუმ ოდე. იგი პალესტინაში მოგზაურობის დროს, ნაზარეთში გაიცნო ე. კრაჩკოვსკიმ. ახალგაზრდა ქულსუმ ოდე ნაზარეთში მასწავლებლად მუშაობდა. 1913 წელს ქულსუმ ოდე ცოლად გაჰყვა რუს ფერმალს ი. ვასილევს, რომელიც სამედიცინო ამბულატორიას ხელმძღვანელობდა ნაზარეთში. 1914 წელს, პირველი მსოფლიო ომის დაწყებამდე, ქულსუმ ოდე ქმართან ერთად რუსეთში გაემგზავრა და უკან აღარ დაბრუნებულა. დარჩენილი ცხოვრება მან რუსეთში გაატარა. აკად. ე. კრაჩკოვსკიმ ის ლენინგრადის უნივერსი-ტეტში არაბული ენის კათედრაზე მიიწვია, სადაც წლების განმავლობაში ასწავლიდა არაბულ ენას.

² AIDA დაარსდა 1991 წელს პარიზში და წარმოადგენს არაბისტ დიალექტოლოგთა საერთაშორისო გაერთიანებას. AIDA-ს კონფერენციები იმართება ყოველ ორ წელიწადში ევროპისა და არაბული აღმოსავლეთის უნივერსიტეტებში. მასალები ქვეყნდება სისტემატურად. AIDA-ს ბოლო, XIII კონფერენცია ჩატარდა 2019 წლის 10-13 ივნისს, ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტში.

დიალექტოლოგიური ექსპედიციები ცენტრალურ აზიაში (1980-2000)

1980-იანი წლებიდან იწყება ცენტრალური აზიის არაბული დიალექტების კვლევის გ. წერეთლისა და ი. ვინიკოვის შემდგომი პერიოდი. 1978 წელს აღნიშნული დიალექტების კვლევის გაგრძელების ინიციატივით გამოვიდა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გ. წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სემიოლოგიის განყოფილების ხელმძღვანელი, აკადემიკოსი კონსტანტინე წერეთელი. მან საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის აკად. გიორგი წერეთლის სახელობის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს ერთ-ერთ სხდომაზე დააყენა ეს საკითხი, ვინაიდან იგი წარმოადგენდა არაბისტიკის ქართული სკოლის პრიორიტეტულ კვლევით მიმართულებას. ბუხარულ დიალექტზე მუშაობას შეუდგა პროფ. ვლ. ახვლედიანი. იგი ეყრდნობოდა გ. წერეთლის და ი. ვინიკოვის ცენტრალურ აზიაში ჩაწერილ ტექსტებს. გადაწყდა გაგრძელებულიყო მუშაობა კაშკადარიის არაბულ დიალექტზე. ეს მიზნად ისახავდა უზბეკეთის კაშკადარიის მხარის არაბულენოვან ყიშლაღებში სათანადო მოცულობის დიალექტოლოგიური მასალის ჩაწერას და ენობრივ ანალიზს, ამასთანავე, ბუხარის რეგიონში არაბული დიალექტოლოგიური მასალის დამატებით მოპოვებას და შემდგომ კვლევა-ძიებას.

ამ სტრიქონების თანაავტორი 1980-2000 წლებში რამდენჯერმე იმყოფებოდა ცენტრალურ აზიაში არაბული დიალექტოლოგიური მასალის მოპოვების მიზნით. ექსპედიციები მოეწყო 1980, 1986 და 2000 წლებში. ენობრივი მასალის მოპოვება მიმდინარეობდა უზბეკეთის კაშკადარიის მხარის არაბულენოვან ყიშლაღებში, ჯეინაუსა და კამაშიში, ასევე ბუხარის რეგიონის გიჟდუვანის რაიონის ყიშლაღებში, ჯოგარიში და არაბ ხანაში. დიალექტოლოგიური ექსპედიციები მიზნად ისახავდა აგრეთვე მასალების მოპოვებას ცენტრალურ აზიაში არაბთა ისტორიის შესასწავლად. ამ მიზნით გამოკითხულ იქნა არაბულენოვანი მოსახლეობა. გამახვილდა ყურადღება ტომობრივ წარმომავლობაზე, ტოპონიმებზე. კვლევის შედეგად შესაძლებელი გახდა ცენტრალურ აზიაში არაბულენოვანი მოსახლეობის წინაპართა მიგრაციული ტალღების ქრონოლოგიზაცია და მათი წარმომავლობის დადგენა. ისტორიული წყაროებისა და ზეპირი გადმოცემების გარდა, ამ საკითხებში გარკვევას ხელი შეუწყო დიალექტოლოგიური მასალის ენობრივმა ანალიზმა (ჩიქოვანი 1985; Chikovani 2004: 258-259).

ზემოთ დასახელებული პერიოდის ჩანაწერები ენობრივთან ერთად შეიცავს მდიდარ ფოლკლორულ მასალასაც. აქ წარმოდგენილია ცენტრალური აზიის ხალხთა ფოლკლორის ნიმუშები, კერძოდ ზღაპრები, თქმულებები, მოლა ნასრედინის ოხუნჯობები. ზოგიერთი სიუჟეტი ავლენს მსგავსებას ათას ერთ ღამესთან, რაც საყურადღებოა. გამოქვეყნებულ მასალებში მრავლადაა აგრეთვე ცენტრალური აზიის არაბთა ყოფაცხოვრება და ტრადიციები.

მოპოვებული დიალექტოლოგიური მასალა და ორივე არაბული დიალექტის ენობრივი ანალიზი წარმოდგენილია ჩვენს ზემოხსენებულ მონოგრაფიებსა და სტატიებში. აღსანიშნავია, რომ გამოქვეყნებულ ტექსტებს, როგორც კაშკადარიულს, ასევე ბუხარულს, თარგმანთან ერთად დაერთვის კომენტარები. მათში მოცემულია ფონოლოგიური და გრამატიკული განმარტებები, ახსნილია ლექსიკური ნასესხობების წარმომავლობა და ენობრივი ურთიერთობებით განპირობებული ცვლილებები. ტექსტისთვის ასეთი განმარტებების დართვა ადვილებს

ხანგრძლივი პერიოდის განმავლობაში არაბული ენობრივი გარემოცვისგან იზოლირებული დიალექტების ჩანაწერების წაკითხვას. არც თუ იშვიათად გვხვდება შემთხვევები, როცა სიტყვაში ერთდროულადაა წარმოდგენილი არაბულ-ტაჯიკური, არაბულ-უზბეკური, ან არაბულ-ტაჯიკურ-უზბეკური ელემენ-ტები. ამ დროს, წაკითხვის გასაადვილებლად, მივმართავთ ლინგვისტურ არქეოლოგიას (Pharseghashvili 2016³). ასეთ დონეზე დამუშავებული ტექ-სტები, შეიძლება, აგრეთვე გამოყენებულ იქნეს არაბული დიალექტოლოგიის სასწავლო პროგრამებში.

რაც შეეხება არაბულ ლექსიკას, აქ ზოგადსემიტურ და უშუალოდ არაბულ სიტყვებთან ერთად წარმოდგენილია კონკრეტულად კაშკადარიული და ბუხარული დიალექტებისათვის დამახასიათებელი დიალექტური ლექსიკა, რომელიც არ გვხვდება სხვა არაბულ დიალექტებში (მაგალითად, პირის ნაცვალსახელები კაშკადარიულში: *zōk* (III მამრ., მხ. რ.), *zika* (III მდ., მხ. რ.), *zikhōn* (III მამრ., მრ. რ.), *zikhāna* (III მდ., მრ. რ.) და ა.შ. პარალელურად, ორივე დიალექტში მრავლადაა ტაჯიკური და უზბეკური ნასესხობები.

ცალკე უნდა გამოიყოს არაბული ლექსიკის ის ნაწილი, რომელიც მეორად ნასესხობათა ჯგუფს წარმოადგენს და ტაჯიკური ან უზბეკური ენიდან არის შესული ცენტრალურაზიურ არაბულში. ასეთ მეორად ნასესხობებში, როგორც წესი, ფიქსირდება უცხო ენის ფონეტიკური და მორფოლოგიური ზეგავლენით განპირობებული ცვლილებები.

დიალექტოლოგიური ექსპედიცია, 2018

2018 წლის შემოდგომაზე ცენტრალურ აზიაში, კერძოდ უზბეკეთში, აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მხარდაჭერით, ჩატარდა სამეცნიერო ექსპედიცია. მასში ვმონაწილეობდით ორნი: თავისუფალი უნივერსიტეტის პროფესორი გურამ ჩიქოვანი და აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ასოცირებული პროფესორი, არაბისტი ზვიად ცხვედიანი. ექსპედიციის მიზანს წარმოადგენდა ბუხარისა და კაშკადარიის არაბულენოვან ყიშლაღებში ამჟამად არსებული ლინგვისტური სიტუაციის დაფიქსირება, ინფორმანტების გამოვლენა, დიალექტოლოგიური მასალების მოპოვება, განსხვავებული ასაკობრივი ჯგუფების წარმომადგენელთა ჩაწერა, ენაში მიმდინარე ტენდენციების განსაზღვრა, ფორმაწარმოებისა და სიტყვაწარმოების დონეების შეფასება, არაბული ენის ისტორიისათვის ფასეული ლინგვისტური ფაქტებისა და ენობრივი მახასიათებლების გამოვლენა, ენობრივი კონტაქტებით განპირობებული ცვლილებების ამჟამინდელი მასშტაბის დადგენა, არაბული დიალექტის საკომუნიკაციო საშუალებად ფუნქციონირების არეალისა და ინტენსივობის განსაზღვრა.

ცალკე დამუშავდა ისეთი საკითხები, როგორიცაა შუააზიელ არაბთა რელიგია, კულტურა, გენდერული ვითარება, ენობრივი პოლიტიკა და მისგან გამომდინარე შედეგები, ყოფაცხოვრების თავისებურებები, საქმიანობის ტრადიციული მიმართულებები: სოფლის მეურნეობა და მეცხოველეობა, დასაქმება

³ თავისუფალი უნივერსიტეტის აზიისა და აფრიკის ინსტიტუტის სტუდენტმა, თორნიკე ფარსელაშვილმა 2015 წელს მონაწილეობა მიიღო ბუქარესტში გამართულ AIDA-ს სამეცნიერო კონფერენციაში.

და ახალგაზრდა თაობის ყიშლაღებიდან ქალაქებში მიგრაციის საკითხები, კომუნიკაციები (საკომუნიკაციო საშუალებებზე წვდომა: ინტერნეტი, ფეისბუქი), მოსახლეობისთვის სალიტერატურო არაბული ენის შესწავლის პერსპექტივები (არაბულენოვანი ყიშლაღების ახალგაზრდა თაობა ცდილობს გამონახოს გზები და საშუალებები სალიტერატურო არაბულ ენაზე წერა-კითხვის შესასწავლად. ექსპედიციის პერიოდში კაშკადარიის მხარეში ყოფნის დროს, ჩვენ გავხდით მოწმე ასეთი აქტივობებისა ახალგაზრდების მხრიდან. 2018 წლის ნოემბრის შუა რიცხვებში ჯეინაუში მცხოვრებმა ახალგაზრდებმა არაბული ენის შემსწავლელი კურსების გახსნისათვის დახმარების თხოვნით მიმართეს ქალაქ კარშის უნივერსიტეტს, სადაც ფილოლოგიის სასწავლო პროგრამაში შეტანილია არაბული ენა, როგორც არჩევითი საგანი).

ექსპედიცია უზბეკეთში მიზნად ისახავდა აგრეთვე სამეცნიერო კონტაქტების დამყარებას ტაშკენტის, სამარყანდის, ბუხარისა და კარშის უნივერსიტეტებთან, სამეცნიერო-კვლევით ინსტიტუტებთან. უზბეკეთის ბიბლიოთეკებსა და წიგნთ-საცავებში დაცულია XIX-XX საუკუნეებში დაბეჭდილი არაერთი ისტორიული და სამოგზაურო ჟანრის წიგნი ცენტრალურ აზიაში არაბების შესახებ. მათში განხილულია არაბთა მიგრაციები რეგიონებში ისლამური დაპყრობებისა და თემურ ლენგის ეპოქებში (Vambery 1864; Meyendorff 1826; Ошанин, Зезенкова, 1953). განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს არაბული ხელნაწერები და დოკუმენტები. მათ შორის იაკუბის (IX ს.) (Ал-Якуби, 1892), ალ-ისტახრის (IX ს.) (Аль-Истахри, 1927) და შუა საუკუნეებისა და შემდგომი პერიოდის სხვა არაბი გეოგრაფებისა და ისტორიკოსებისა, რომელთა ცნობები ფასდაუდებელი წყაროა ცენტრალურ აზიაში არაბთა ისტორიის მკვლევართათვის და არა მხოლოდ მათთვის. ბუხარისა და კაშკადარიის არაბული დიალექტების ენობრივი თავისებურებები, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, მნიშვნელოვანწილადაა დაკავშირებული ცენტრალურ აზიაში მათი წინაპრების დამკვიდრებასთან სხვადასხვა დროს.

ჩვენ ხელთ არსებული არაბული წყაროების მიხედვით, ცენტრალური აზიის არაბულენოვანი მოსახლეობის ზეპირი გადმოცემების საფუძველზე, ორ რეგიონში დაცული ტოპონიმების შედარების თანახმად, ხალხის ყოფაცხოვრების გათვალისწინებით (საქმიანობის სფერო, ჩაცმულობა, სამკაულები, ქალთა შორის თაობიდან თაობაზე გადასული ტატუირების ტრადიცია) და ბოლოს, ენობრივ თავისებურებებზე დაკვირვებით, შეიძლება ვივარაუდოთ კაშკადარიელი და ბუხარელი არაბების წინაპართა ცენტრალურ აზიაში მიგრაციის ორი, ქრონოლოგიურად განსხვავებული ტალღა. ერთს VII-VIII საუკუნეებში უნდა ჰქონოდა ადგილი ნახშების (კარშის) მიდამოებში, ხოლო მეორეს ბუხარაში, თემურ ლენგის მმართველობის დროს (XIV ს.) (ჩიკოვანი 1985: 112-113; Chikovani 2004: 258-259).

ექსპედიციის ერთ-ერთ მიზანს წარმოადგენდა უზბეკეთის წიგნთსაცავებში, სასწავლო-სამეცნიერო ცენტრებში, ცენტრალური აზიის არაბთა ისტორიის ახალი მასალების გამოვლენა და შესწავლა. ამავე დროს დამყარდა კონტაქტები და ჩაეყარა საფუძველი კოლეგიალურ ურთიერთობებს. ექსპედიციის წევრებმა საჯარო ლექციები წაიკითხეს ბუხარისა და კარშის უნივერსიტეტებში საქართველოს საგანმანათლებლო და სამეცნიერო-კვლევით ცენტრებში არაბული ენის, არაბთა ისტორიის და ცენტრალური აზიის შემსწავლელი კვლევითი პროგრამების შესახებ,

შეხვედნენ ბუხარის, სამარყანდისა და კარშის უნივერსიტეტების რექტორებს, ხელმძღვანელ პირებს, პროფესორებსა და სტუდენტებს. შეხვედრების შედეგად საფუძველი ჩაეყარა თანამშრომლობას არაბისტიკის, კავკასიოლოგიის, ცენტრალური აზიისა და ახლო აღმოსავლეთის კვლევების სფეროში. უზბეკი კოლეგების მიერ გამოითქვა არაბულ დიაექტოლოგიაში ერთობლივი სამეცნიერო პროექტის სურვილი, გადაწყდა თანამშრომლობა არაბისტიკაში დოქტორანტურის განხრით. აღსანიშნავია, რომ ექსპედიციის შედეგად მიღწეული შეთანხმების შედეგად, წელს გაფორმდა თანამშრომლობის ხელშეკრულება ქუთაისის აკაკი წერეთლის სახელმწიფო უნივერსიტეტსა და უზბეკეთის რესპუბლიკის კარშის სახელმწიფო უნივერსიტეტს შორის.

ექსპედიციის ერთ-ერთ ძირითად მიზანს წარმოადგენდა დაგვედგინა რამდენად იყო შენარჩუნებული ბუხარისა და კაშკადარიის დიალექტებში არაბული გრამატიკული ფორმების წარმოების სიცოცხლისუნარიანობა. ჩვენ ვაკვირდებოდით და ვაფიქსირებდით მორფოლოგიური მარკერების ფუნქციონირებას, სწორი, გემინირებული, ჰამზიანი და სუსტი ზმნების წარმოების თავისებურებებს, გრამატიკული ფორმების არასწორად წარმოთქმის შემთხვევებს, ზმნურ ძირებში განსხვავებული არტიკულაციის კონსონანტებით გამოწვეულ ცვლილებებს, განსაკუთრებით იმპერფექტივის ფორმებში, სახელებში მრავლობითი რიცხვის წარმოების სალიტერატურო არაბულისგან განსხვავებულ მარკერებს, ფონოლოგიურ ინოვაციებს, არაბული ენის ისტორიისათვის საყურადღებო ენობრივ მოვლენებს და ძველ არაბულ ლექსიკას, სხვადასხვა ფაქტორებით განპირობებულ სემანტიკურ ცვლილებებს.

ველზე მუშაობის პროცესში ახლად მოპოვებულ ენობრივ მასალას, გამოვლენილ გრამატიკულ ფორმებსა და მარკერებს, ლექსიკურ ერთეულებს ვადარებდით 1930-იანი წლების (წერეთელი, ვინიკოვი) და 1980, 1986, 2000-იანი წლების (ჩიქოვანი) ჩანაწერებს. ამგვარი მიდგომა შესაძლებლობას იძლევა განვსაზღვროთ ენაში მიმდინარე ტენდენციები. დადგენილ იქნა, რომ ამჟამად ორივე დიალექტში, მეტწილად კაშკადარიულში, მიმდინარეობს ენის მკაფიო გრამატიკული სისტემის რღვევის პროცესი. შეიძლება ითქვას, რომ გასული საუკუნის 80-იან წლებთან შედარებით ჯეინაუსა და ჯოგარიში მკვეთრად შემცირებული მშობლიური არაბულის მცოდნეთა რიცხვი. რაც შეეხება მორფოლოგიური წარმოების ამჟამინდელ სურათს, ენობრივი კონტაქტების შედეგად განვითარებული მოვლენები ცენტრალურ აზიაში შეიძლება შევაფასოთ, როგორც ენის კონვერგენციული და დივერგენციული განვითარების პროცესი. ეს ბუნებრივია, ვინაიდან ხანგრძლივი ურთიერთობების შედეგად კონტაქტში მყოფ ენებში ყალიბდება მსგავსი და განსხვავებული ნიშნები. ურთიერთზეგავლენით მეტყველების ნორმებიდან გადახვევა, სისტემატური განმეორადობის შემთხვევაში, ენის მახასიათებლად განიხილება. ამჟამად არსებული ენობრივი სიტუაციის თანახმად ინტერფერენციის შემთხვევები განპირობებულია ტაჯიკური და უზბეკური ენების ზეგავლენით. ენობრივი გადახრები, შეიძლება ითქვას, უზუსტობები აშკარაა მთელ რიგ შემთხვევებში. ველზე მუშაობის დროს, როდესაც ვიწერდით დიალექტოლოგიურ მასალას, არაერთხელ დაფიქსირდა არაბი ინფორმანტის მიერ, განსაკუთრებით ახალგაზრდებში, მშობლიურ არაბულზე უკეთ ტაჯიკური და უზბეკური ენების ცოდნა. ეს განპირობებულია იმ გარემოებით, რომ

უკანასკნელ ხანებში კიდევ უფრო მეტად შეიზღუდა არაბული ენით კომუნიკაცია როგორც ბუხარის, ასევე კაშკადარიის არაბულენოვან ყიშლალებში.

1980 და 1986 წლებში, ჩემი პირველი და მეორე ვიზიტის დროს, ცენტრალურ აზიაში ჯერ კიდევ იყვნენ გ. წერეთლის და ი. ვინიკოვის ინფორმანტები. მიუხედავად ხანდაზმულობისა, მე მქონდა შესაძლებლობა ჩამეწერა ზოგიერთი მათგანი. მათ შორის ისინი, რომლებმაც არაბულის გარდა სხვა ენა საერთოდ არ იცოდნენ. მათი შვილებიც ზედმიწევნით ფლობდნენ მშობლიურ არაბულს. 1986 წელს უკვე ისინი იყვნენ ჩემი ინფორმანტები. როცა 2000 წელს ისევ ჩავედი ბუხარისა და კაშკადარიის არაბულენოვან ყიშლალებში, შვილების თაობის ასაკი 60-70 წლის ფარგლებში მერყეობდა. არსებობს 2000 წლის ნოემბერში, კაშკადარიის ყიშლად ჯეინაუში გადაღებული ფოტო, სადაც დაფიქსირებული ვარ ადგილობრივი არაბების დიდ ჯგუფთან ერთად. ფოტოზე გამოსახული არიან ყიშლადის უხუცესები - არაბულ დიალექტზე უზადოდ მოსაუბრენი. ისინი გამორჩეულად კარგად ფლობდნენ არაბულს. სამწუხაროდ, 2018 წელს, ზვიად ცხვედიანთან ერთად ჩასულს ჯეინაუში, არც ერთი აღარ დამხვდა. ისინი, ყველანი შეუერთდნენ მშობლების თაობას. წუთისოფელი ასეა. ამჯერად უკვე მათ შვილებთან ერთად დავსხედით ფეხმორთხმით არაბულ ხალიჩაზე. ჩვენ ჩავიწერეთ ტექსტები, ძირითადად, ზღაპრები და მოლა ნასრედინის ანეკდოტები, დიალოგები, საყოფაცხოვრებო შინაარსის ინფორმაცია და ყველანაირი ამბები.

გასულ წელს ცენტრალურ აზიაში ჩაწერილი ტექსტები და გრამატიკული მასალები შესაძლებლობას იძლევა წარმოვადგინოთ ცენტრალური აზიის არაბულ დიალექტებში არსებული ფორმაწარმოებისა და სიტყვაწარმოების ამჟამინდელი ვითარება. მონაცემთა საილუსტრაციოდ, ახლახან დაფიქსირებულ ფორმებთან ერთად მოგვყავს გასული საუკუნის 30-იან წლებში გ. წერეთლის და 80-იან წლებში ჩემ მიერ დაფიქსირებული მეტყველების ნაწილების ნიმუშები. ეს საშუალებას იძლევა თვალსაჩინო გავხადოთ ცვლილებების დინამიკა სხვადასხვა ეტაპზე ერთი საუკუნის განმავლობაში. დასახული ამოცანის მიზნით ქვემოთ წარმოვადგენთ პირის ნაცვალსახელების, რიცხვითი სახელებისა და სწორი ზმნის პერფექტივისა და იმპერფექტივის ფორმებს. განსხვავებებს ჯოგარისა და არაბ-ხონეს მკვიდრთა წარმოთქმაში ვუთითებთ.

პირის ნაცვალსახელები

ბუხარული დიალექტი

გ. წერეთელი 1935 წ.⁴

		<i>მხ.რ.</i>	<i>მრ.რ.</i>
III	მამრ.	<i>dük</i> (ყიშლადი <i>ǰogari</i>)	<i>dukōla</i> (<i>ǰogari</i>) <i>dukālau</i> (' <i>arab hōne</i>)
	მდ.	<i>düki</i> (ყიშლადი <i>ǰōgari</i>) <i>daki</i> (ყიშლადი ' <i>arab hōne</i>)	<i>dukālān</i> (<i>ǰogari</i> /' <i>arab hōne</i>)
II	მამრ.	<i>hint</i>	<i>hintu</i>
	მდ.	<i>hinti</i>	<i>hintin</i>
I		<i>ana</i>	<i>naḥna</i>

⁴ გიორგი წერეთლის მიერ დაფიქსირებული ფორმები მომყავს მეცნიერის მიერ 1941 წელს გამოქვეყნებული სტატიიდან (Церетели 1941: 139, 140, 141, 145).

კაშკადარიული დიალექტი

		<i>მხ.რ.</i>	<i>მრ.რ.</i>
III	მამრ.	<i>zōk</i>	<i>zıklōnāt</i>
	მდ.	<i>zīka</i>	<i>zıklánna</i>
II	მამრ.	<i>inta</i>	<i>intu, intuwāt</i>
	მდ.	<i>inti</i>	<i>intinna</i>
I		<i>ana</i>	<i>naḥna, naḥnāt</i>

გ. ჩიქოვანი 1980 წ.

ბუხარული დიალექტი ⁵

		<i>მხ.რ.</i>	<i>მრ.რ.</i>
III	მამრ.	<i>dük</i>	<i>duklo</i>
	მდ.	<i>diki</i>	<i>duklan</i>
II	მამრ.	<i>hint</i>	<i>intum</i>
	მდ.	<i>hinti</i>	<i>hintin</i>
I		<i>anā</i>	<i>ruḥna</i>

კაშკადარიული დიალექტი ⁶

		<i>მხ.რ.</i>	<i>მრ.რ.</i>
III	მამრ.	<i>haw, zōk, zōka</i>	<i>zıklōn, zıklōnāt, zokāt</i>
	მდ.	<i>hai, zīka</i>	<i>zıklánna</i>
II	მამრ.	<i>inta</i>	<i>intu, intuwāt</i>
	მდ.	<i>inti</i>	<i>intinna</i>
I		<i>anā</i>	<i>naḥna, naḥnāt</i>

გ. ჩიქოვანი, ზ. ცხვედიანი 2018 წ.

ბუხარული დიალექტი

		<i>მხ.რ.</i>	<i>მრ.რ.</i>
III	მამრ.	<i>dük</i>	<i>duklo//dikalō</i>
	მდ.	<i>diki</i>	<i>duklan, dukalān</i>
II	მამრ.	<i>hint</i>	<i>intum</i>
	მდ.	<i>hinti</i>	<i>intum</i>
I		<i>ana, man</i>	<i>naḥna, ruḥna</i>

კაშკადარიული დიალექტი

		<i>მხ.რ.</i>	<i>მრ.რ.</i>
III	მამრ.	<i>zōka</i>	<i>zıklōn, zıklōnāt, zōkāt, ular</i>
	მდ.	<i>zīka</i>	<i>zıklánna</i>
II	მამრ.	<i>inta, šumo</i>	<i>intū, intuāt, intuwāt</i>
	მდ.	<i>inti</i>	<i>intinna</i>
I		<i>anā, man</i>	<i>naḥna, naḥnāt</i>

⁵ ფორმები ჩაწერილია ყიშლად ჯოგარიში.

⁶ ჩიქოვანი 1987: 76-77.

მოყვანილ მაგალითებში ჩანს, თუ რა ცვლილებები განიცადა პირის ნაცვალსახელებმა 1935 წლიდან დღემდე. ორივე დიალექტში შენარჩუნებულია არაბული წარმომავლობის ფორმები, თუმცა ისინი განსხვავდებიან ერთმანეთისგან. მაგალითად, ორივე დიალექტში მესამე პირის ნაცვალსახელები *dāka*-დან (كَا) მომდინარეობენ, თუმცა ბუხარულში ისინი წარმოდგენილი არიან *dūk*, *diki*-ს, კაშკადარიულში კი *zōka*, *zika*-ს სახით. საერთოდ, ფორმები *zōka*, *zokāt*, *ziclōn*, *ziclōnāt*, *ziclānna* მხოლოდ ცენტრალურაზიურ არაბულში, კერძოდ კად-ში ფიქსირდება. ანალოგიური ფორმები სხვა დიალექტებში არ იძებნება.

დროთა განმავლობაში ცვლილებები განიცადა წარმოდგენილმა ფორმებმა. ეს შეეხო ძირითადად ნაცვალსახელების გახმოვნებას (*dukālān* – *dukalān* – *duklān*). ორივე დიალექტში პროდუქტიულია ორმაგი მრავლობითი: *nahnāt* (I პირი), *intuāt* (II პირი, მამრ. სქესი), *ziclōnāt* (III პირი, მამრ. სქესი), მრავლობითი რიცხვის მესამე პირში დღემდე შენარჩუნებულია მდედრობითი სქესის ფორმები *duklan* და *dukalān*. გასული წლის ჩანაწერებში მეორე პირის მდ. სქესის პირის ნაცვალსახელი მრავლობითში *hintin* უკვე აღარ ფიქსირდება. იგი ჩანაცვლებულია შესაბამისი მამრობითი სქესის ფორმით – *intum*. 2018 წლის ჩანაწერებში არაბულის პარალელურად, აქა-იქ პირველად ჩნდება ტაჯიკური და უზბეკური ნასესხობები. ესენია *man* მხოლობითი რიცხვის პირველ პირში და უზბეკური *ular* მრავლობითში. დაფიქსირდა აგრეთვე მეორე პირის მხოლობით რიცხვში ტაჯიკური *šumo* კაშკადარიულში, თუმცა უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი შემთხვევები იშვიათია. ძირითადად მეორე პირს ხსენებულ დიალექტში არაბული *inta* გამოხატავს. კლასიკური არაბულის პირის ნაცვალსახელები უარყოფით *mā* ნაწილაკთან ერთად დაფიქსირებულია როგორც გ. წერეთლის, ასევე გასული წლების ჩემ ჩანაწერებში. ესენია: *mā-haw*, *mā-hai* - კაშკადარიულში და *mō-hu*, *mō-hi* - ტაჯიკურში. გ. წერეთელი ყურადღებას ამახვილებს კაშკადარიულში არსებული ფორმების მსგავსებაზე შესაბამის არამეულ ნაცვალსახელებთან. რაც შეეხება ბუხარულის ზემოხსენებულ ფორმებს (*mō-hu*, *mō-hi*), მათი იდენტური ნაცვალსახელები ფიქსირდება პეტრას არაბულ დიალექტში (წერეთელი 1941: 140).

წარმოდგენილი მაგალითებით დასტურდება დროთა განმავლობაში, ცენტრალურაზიურ არაბულ დიალექტებში, არაბული წარმომავლობის პირის ნაცვალსახელების პარალელურად კონტაქტში მყოფი ტაჯიკური და უზბეკური ლექსიკური ელემენტების გაჩენა, რომელთა არეალი ბოლო ხანებში სწრაფი ტემპით იზრდება.

რიცხვითი სახელი

გ. წერეთელი, 1935 წ.⁷

ბუხარული დიალექტი
პირველი ათეული

- 1 – *wāḥed*//*wāḥad*
- 2 – *isnēn*//*senīn*//*isnē'in*
- 3 – *salās*

⁷ Церетели 1941: 145.

- 4 – *arbaʿ//arbaḥ*
- 5 – *ḥams*
- 6 – *sit(t)//sit*
- 7 – *sabeʿ//sabəḥ*
- 8 – *samoniya//samān//arbaʿēn//arbaʿīn*
- 9 – *tiseʿ//tisəḥ*
- 10 – *ʿašer//ašər*

მეორე ათეული

- 11 – *ʿašər-waḥda*
- 12 – *ʿašərəsnēn*
- 13 – *ʿašər salās*
- 14 – *ʿašərorbaʿ*
- 15 – *ʿašərḥams*
- 16 – *ʿašərsit(t)*
- 17 – *ʿašərsəbəḥ*
- 18 – *ʿašərsamān*
- 19 – *ʿašərtisih*

ათეულები

- 20 – *ʿašrūn//ʿašreʿin*
- 30 – *salās ʿašrāt*
- 40 – *ʿorba ʿašrāt*
- 50 – *ḥams ʿašrāt*
- 60 – *sitta ʿašrāt*
- 70 – *saba ḥašrāt//saba ʿašrāt*
- 80 – *hašt ʿašrāt*
- 90 – *nuh ʿašrāt*

- 100 – *mīa//mīo*
- 1000 – *alf//ḥazōr*

კამუკადარიული დიალექტი
პირველი ათეული

- 1 – *fadhat, waḥad*
- 2 – *isnēn*
- 3 – *salās*
- 4 – *ʿorba*
- 5 – *ḥams*
- 6 – *sit(t), šiš*
- 7 – *sabeʿ, haft*
- 8 – *samōniya, hašt*
- 9 – *tiseʿ, nuh*
- 10 – *ʿašer*

მეორე ათეული

- 11 – *ʿašər-waḥda*
- 12 – *ʿašərəsnēn*
- 13 – *ʿašərsalās*
- 14 – *ʿašərorba*
- 15 – *ʿašərḥams*

- 16 – ‘ašərsit, ‘ašərsiš
 17 – ‘ašərsábeḥ, ‘ašər haft
 18 – ‘ašər samōniya, ‘ašər hašt
 19 – ‘ašər tise‘, ‘ašər nuh

ათეულები

- 20 – ‘ašrūn
 30 – salās ‘ašrāt
 40 – ‘orba ‘ašrāt
 50 – ḥams ‘ašrāt
 60 – sit ‘ašrāt, šiš ‘ašrāt
 70 – sabe‘ ašrāt, haft ‘ašrāt
 80 – samōniya ‘ašrāt, hašt ‘ašrāt
 90 – tise‘ ašrāt, nuh ‘ašrāt

- 100 – mīo
 1000 – alf, ḥazōr

გ. ჩიქოვანი, 1980 წ.⁸

ბუხარული დიალექტი
 პირველი ათეული

- 1 – waḥad
 2 – snēyn
 3 – salās
 4 – ‘orba, orba’
 5 – ḥams
 6 – sitta
 7 – sabaḥ
 8 – hašt
 9 – nuh
 10 – ‘ašar

მეორე ათეული

- 11 – ‘ašara waḥda
 12 – ‘ašar isnēyn
 13 – ‘ašar salās//‘ašərsalās
 14 – ‘ašar ‘orba//‘ašar ‘arbaḥ
 15 – ‘ašara ḥams
 16 – ‘ašer sitta
 17 – ‘ašara sabaḥ
 18 – ‘ašara hašt
 19 – ‘ašara nūh

ათეულები

- 20 – ‘ašrēn
 30 – salās ‘ašrāt
 40 – ‘orba ‘ašrāt

⁸ ჩიქოვანი 2009: 13.

50 – *ḥams* ‘*ašrāt*
60 – *sitta* ‘*ašrāt*
70 – *saba* ‘*ašrāt*
80 – *hašt* ‘*ašrāt*
90 – *nuh* ‘*ašrāt*

100 – *mīo*
1000 – *alf*//*ḥazōr*

კამუკადარიული დიალექტი ⁹
პირველი ათეული

1 – *fadhat*
2 – *isnēn*
3 – *salās*
4 – ‘*orba*
5 – *ḥamsa*//*panǧ*
6 – *sitta*//*šiš*
7 – *sab’a*//*haft*
8 – *hašt*
9 – *nūh*
10 – ‘*ašara*

მეორე ათეული

11 – ‘*ašara fadhat*//‘*ašar waḥda*
12 – ‘*ašar isnēn*
13 – ‘*ašar*^a*salās*
14 – ‘*ašar orba*
15 – ‘*ašar ḥamsa*//‘*ašara panǧ*
16 – ‘*ašara sitta*//‘*ašara šiš*
17 – ‘*ašara sab’a*//‘*ašar haft*
18 – ‘*ašara hašt*
19 – ‘*ašara nūh*//‘*ašara nuh*

ათეულები

20 – ‘*ašrīn*
30 – *salās* ‘*ašrāt*
40 – ‘*orba* ‘*ašrāt*
50 – *ḥamsa* ‘*ašrāt*//*panǧ* ‘*ašrāt*
60 – *sitta* ‘*ašrāt*//*šiš* ‘*ašrāt*
70 – *sab’a* ‘*ašrāt*//*haft* ‘*ašrāt*
80 – *hašt* ‘*ašrāt*
90 – *nūh* ‘*ašrāt*

100 – *mīo*
1000 – *alf*//*ḥazōr*

⁹ ჩიქოვანი 1987: 73.

გ. ჩიქოვანი, ზ. ცხვედიანი 2018 წ.

ზუხარული დიალექტი
პირველი ათეული

- 1 – *wahda*
- 2 – *snēyn*
- 3 – *salās*
- 4 – *‘orbaḥ*
- 5 – *ḥams//paṅḡ*
- 6 – *šiš//sit*
- 7 – *haft//sa‘ba//sa‘aba*
- 8 – *hašt//tamōn*
- 9 – *nuh//tis‘a*
- 10 – *‘ašʔra*

მეორე ათეული

- 11 – *‘ašara wahda//iozda*
- 12 – *‘ašara isnēyn//dozda*
- 13 – *‘ašara salās//sezda*
- 14 – *‘ašara orbaḥ//čorda*
- 15 – *‘ašara paṅḡ*
- 16 – *‘ašara šiš*
- 17 – *‘ašara haft*
- 18 – *‘ašara hašt*
- 19 – *‘ašara nuh*

ათეულები

- 20 – *‘ašrīn//‘ašreʔn*
- 30 – *salās ‘ašrāt//si*
- 40 – *orba ‘ašrāt//čil*
- 50 – *ḥams ‘ašrāt//paṅḡ ‘ašrāt//paṅḡōn*
- 60 – *šiš ‘ašrāt//šesto (62 – šiš ‘ašrāt tneyn; 67 – šesto haft)*
- 70 – *haft//ḥaft ‘ašrāt//ḥafto*
- 80 – *ḥašt ‘ašrāt//ḥašto*
- 90 – *nuh ‘ašrāt*
- 100 – *mīo*
- 500 – *paṅḡsat*
- 1000 – *ḥazōr*

კაშკადარიული დიალექტი
პირველი ათეული

- 1 – *fadhāt//fadhate//fad*
- 2 – *isnēn//isnēna*
- 3 – *salās*
- 4 – *‘orba*
- 5 – *paṅḡ*
- 6 – *šiš*
- 7 – *haft*
- 8 – *hašt*
- 9 – *nuh*
- 10 – *‘ašara*

მეორე ათეული

- 11 – *iozda//on-bir*
- 12 – *duozda*
- 13 – *‘ašar^a salās//sezda*
- 14 – *čorda*
- 15 – *on-beš* (უზბ.)
- 16 – *‘ašar^a šīs*
- 17 – *ħaftda*
- 18 – *ħażda*
- 19 – *on-tokuz* (უზბ.)

ათეულები

- 20 – *‘iśrūn*
- 30 – *salās ‘aśrāt*
- 40 – *čil*
- 50 – *panğōn*
- 60 – *šišto*
- 70 – *ħafto*
- 80 – *ħašto*
- 90 – *toksan*

- 100 – *mīo, sad*
- 200 – *dusat*
- 1000 – *ħazōr*

1935 წლიდან 2018 წლამდე ცვლილებების დინამიკა აჩვენებს, რომ რიცხვითი სახელების ადგილს თანდათან იკავებს ტაჯიკური და უზბეკური შესატყვისები. 1935 წლის გ. წერეთლის ჩანაწერებში, ორივე დიალექტში არაბული რიცხვითი სახელებია დაფიქსირებული, 2000 წელს კი ჩნდება პარალელური არაბულ-ტაჯიკური ფორმები. 2018 წლის მონაცემების თანახმად, ტაჯიკური რიცხვითი სახელები თითქმის მთლიანად ანაცვლებენ არაბულ ფორმებს. როგორც ბუხარულში, ასევე კაშკადარიულში, პირველი ათეულის პირველი ოთხი რიცხვითი სახელი ჯერ კიდევ არაბული სახელებით არის წარმოდგენილი. ზოგადად, ორივე დიალექტში, რიცხვით სახელებთან მიმართებაში ჭარბობს ტაჯიკური ნასესხობები. ის იმით აიხსნება, რომ არაბულენოვანი ყიშლალები ცენტრალურ აზიაში, განსაკუთრებით ბუხარასთან არსებული *ğogari*, *čagdare* და *šoħanbeg* ტაჯიკურენოვანი მოსახლეობის მეზობლადაა განთავსებული და არაბებს მჭიდრო ურთიერთობა აქვთ მათთან. ორივე რეგიონში მცხოვრები არაბები არიან არა ბილინგვები, არამედ ტრილინგვები, რადგან თანაბრად სრულყოფილად ფლობენ, საკომუნიკაციოდ სისტემატურად იყენებენ, მშობლიური არაბულის პარალელურად, ტაჯიკურს და უზბეკურს. ამჯერად იმდენად ფართომასშტაბიანია უზბეკურისა და ტაჯიკურის გავლენა არაბულენოვან მოსახლეობაზე, რომ, როგორც ზემოთ აღვნიშნე, უზბეკური თანდათანობით იკავებს მშობლიური არაბულის ადგილს ახალგაზრდების წრეში, ვინაიდან ისინი არაბულად მხოლოდ ოჯახის წევრებთან, ძირითადად მშობლებთან, ოჯახის წევრებთან და თანასოფლელებთან საუბრობენ. სხვა შემთხვევებში, კერძოდ სკოლაში, თანატოლებთან, სოციალურ

ქსელებში, უმაღლეს სასწავლებლებში და სამსახურებში, ისინი უზბეკურად ან ტაჯიკურად ამყარებენ კომუნიკაციას. ყველა დონეზე ინფორმაცია მათ მისდით არა არაბულ, არამედ უზბეკურ ენაზე. ეს პროცესი ცენტრალურ აზიაში ამჟამად ბევრად უფრო სწრაფად მიმდინარეობს, ვიდრე 1930-იან, თუნდაც 1986 და 2000-იან წლებში.

ზმნური ფორმები

გ. წერეთელი, 1935¹⁰

ბუნარული დიალექტი

სწორი ზმნა, პერფექტივი

		მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ.	<i>zəhək</i>	- „გაცინა“	III მამრ. <i>zəhəkū//zihkū</i>
	მდ.	<i>zəhəkət</i>		მდ. <i>zəhəkín//zihkín</i>
II	მამრ.	<i>zəhəkt</i>		II მამრ. <i>zəhəktu//zihiktu</i>
	მდ.	<i>zəhəkti</i>		მდ. <i>zəhəktín//zihiktin</i>
I		<i>zəhəkt</i>		I <i>zəhəkna</i>

სწორი ზმნა, იმპერფექტივი

		მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ.	<i>mizhək</i>	- „იცინის“	III მამრ. <i>mizhəkūn</i>
	მდ.	<i>tizhək</i>		მდ. <i>mizhəkín</i>
II	მამრ.	<i>tizhək</i>		II მამრ. <i>tizhəkūn</i>
	მდ.	<i>tizhəkín</i>		მდ. <i>tizhəkín</i>
I		<i>mazhək</i>		I <i>nazhək</i>

კაშკადარიული დიალექტი

სწორი ზმნა, პერფექტივი

		მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ.	<i>zəhək</i>		III მამრ. <i>zəhəkaw, zəhəkawāt</i>
	მდ.	<i>zəhəkət</i>		მდ. <i>zəhəkánna</i>
II	მამრ.	<i>zəhəkt</i>		II მამრ. <i>zəhəktu, zəhəktuwāt</i>
	მდ.	<i>zəhəkti</i>		მდ. <i>zəhəktínna</i>
I		<i>zəhəkt</i>		I <i>zəhəkna</i>

სწორი ზმნა, იმპერფექტივი

		მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ.	<i>izhək</i>		III მამრ. <i>izhəkūn, izhəkunāt</i>
	მდ.	<i>tizhək</i>		მდ. <i>izhəkínna</i>
II	მამრ.	<i>tizhək</i>		II მამრ. <i>tizhəkūn, tizhəkūnāt</i>
	მდ.	<i>tizhəkín</i>		მდ. <i>tizhəkínna</i>
I		<i>azhək</i>		I <i>nazhək</i>

¹⁰ Церетели 1941: 141.

ბუხარული დიალექტი¹¹

სწორი ზმნა, პერფექტივი

მხ.რ.		მრ.რ.	
III	მამრ. <i>šarab</i> - „დალია“ მდ. <i>šarabet</i>	III	მამრ. <i>šarabū</i> მდ. <i>šaraben</i>
II	მამრ. <i>šarabt</i> მდ. <i>šarabti</i>	II	მამრ. <i>šarabtu</i> მდ. <i>šarabten</i>
I	<i>šarabt</i>	I	<i>šarabna</i>

სწორი ზმნა, იმპერფექტივი

მხ.რ.		მრ.რ.	
III	მამრ. <i>mušrub</i> მდ. <i>tušrub</i>	III	მამრ. <i>mušrubūn</i> მდ. <i>mušrubīn</i>
II	მამრ. <i>tušrub</i> მდ. <i>tušrubīn</i>	II	მამრ. <i>tušrubūn</i> მდ. <i>tušrubīn</i>
I	<i>mašrub</i>	I	<i>nušrub</i>

კაშკადარიული დიალექტი¹²

სწორი ზმნა, პერფექტივი

მხ.რ.		მრ.რ.	
III	მამრ. <i>katab</i> - „დაწერა“ მდ. <i>katabet</i>	III	მამრ. <i>katabaw//katabawāt</i> მდ. <i>katabánna</i>
II	მამრ. <i>katabt</i> მდ. <i>katabti</i>	II	მამრ. <i>katabtū//katabtuwāt</i> მდ. <i>katabtínna</i>
I	<i>katabt</i>	I	<i>katabna</i>

სწორი ზმნა, იმპერფექტივი

მხ.რ.		მრ.რ.	
III	მამრ. <i>ʔktub</i> მდ. <i>tʔktub</i>	III	მამრ. <i>tʔktubūn//ʔktubunāt</i> მდ. <i>ʔktubínna</i>
II	მამრ. <i>tʔktub</i> მდ. <i>tʔktubīn</i>	II	მამრ. <i>tʔktubūn//tʔktubunāt</i> მდ. <i>tʔktubínna</i>
I	<i>aktub</i>	I	<i>nuktub</i>

¹¹ ჩიქოვანი 2009: 17.

¹² ჩიქოვანი 2002: 102-105.

გ. ჩიქოვანი, ზ. ცხვედიანი 2018 წ.

ზუხარული დიალექტი

სწორი ზმნა, პერფექტივი

	მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ. 'araf	III	მამრ. 'arafū
	მდ. 'arafet		მდ. 'arafen
II	მამრ. 'arafa	II	მამრ. 'arafu
	მდ. 'arafi		მდ. 'arafen
I	'arafi	I	'arafna

სწორი ზმნა, იმპერფექტივი

	მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ. mi'rif	III	მამრ. mi'rifū
	მდ. ti'rif		მდ. -----
II	მამრ. ti'rif	II	მამრ. ti'rifū
	მდ. ti'rifin		მდ. -----
I	ma'rif	I	na'rif//nu'rif

კაშკადარიული დიალექტი

სწორი ზმნა, პერფექტივი

	მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ. zarab - „დაარტყა“	III	მამრ. zarabaw, zarabawāt
	მდ. zarabat		მდ. -----
II	მამრ. zarabt	II	მამრ. zarabtu, zarabtuwāt
	მდ. zarabti		მდ. -----
I	zarabt	I	zarabna

სწორი ზმნა, იმპერფექტივი

	მხ.რ.		მრ.რ.
III	მამრ. izrub	III	მამრ. izrubūn, izrubunāt
	მდ. tuzrub		მდ. -----
II	მამრ. tuzrub	II	მამრ. tuzrubūn, tuzrubunāt
	მდ. tuzrubin		მდ. -----
I	'azrub	I	nuzrub

წარმოდგენილი მაგალითები აჩვენებს, რომ ზმნის წარმოება ცენტრალურ-აზიურ არაბულში გამოირჩევა მდგრადობით მეტყველების სხვა ნიმუშებთან შედარებით. ზმნური ფორმების მაწარმოებელი მარკერები არაბულია. მათ შორის ფიქსირდება ბედუინების დიალექტისათვის დამახასიათებელი ელემენტები *i/en* (II პ. მდ. სქესი, მხ.რ.: 'arafi და II პ. მდ. სქესი, მრ.რ. 'arafen (ზად)). აქვე უნდა აღინიშნოს *-aw* (III პ. მამრ. სქესი, მრ.რ.: zarabaw).

დამახასიათებელია ორმაგი მრავლობითი. მაგალითად, კაშკადარიულ დიალექტში, როგორც პერფექტივში, ასევე იმპერფექტივში, ხშირად, მამრობით სქესის რიცხვით სახელებს დაერთვის არაბული *-āt* სუფიქსი. კლასიკურ არაბულში იგი ფუნქციონირებს, როგორც მდედრობითი სქესის სახელთა მრავლობითობის

გამომხატველი მაწარმოებელი ელემენტი. კაშკაღარიული დიალექტის ზმნურ ფორმებში, როგორც აღნიშნე, იგი მამრობით ფორმებში გვხვდება. აღნიშნული მარკერი სახელებშიც გვევლინება მრავლობითი რიცხვის გამომხატველად ორივე სქესის სიტყვებში: *na‘ǧāt* - „ცხვრები, *nahārāt* - „მდინარეები“, *ǧo‘āt* - „მიწები“.

ბოლო 20 წლის განმავლობაში ცვლილება განიცადა მრავლობითი რიცხვის იმპერფექტივის მწკრივმა ორივე დიალექტში. ამჟამად, უმეტეს შემთხვევებში, აღნიშნულ მწკრივებში დაკარგულია მდებდრობითი რიცხვის ფორმები. მეტყველების დროს მათ ნაცვლად გვესმის მამრობითეები. უნდა აღინიშნოს, რომ **იშვიათად, ასაკოვან ინფორმანტებს ახსოვთ ეს ფორმები, მაგრამ საუბარში მათ აღარ იყენებენ.** ეს მოვლენა შეიძლება ჩაითვალოს დიალექტის მორფოლოგიური სტრუქტურის რღვევის მომასწავლებლად.

განხილული მეტყველების ნაწილების მორფოლოგიური ჯგუფები ცენტრალურ აზიაში გამოყენების მაღალი სიხშირით გამოირჩევა. ერთი საუკუნის განმავლობაში განვითარებული ენობრივი ცვლილებების დინამიკა თანხვედრაშია ბუხარისა და კაშკაღარიის რეგიონებში, გასულ საუკუნეებთან შედარებით მზარდ ცხოვრების ტემპთან, ინდუსტრიალიზაციასთან, ვაჭრობის, განათლების, ტრანსპორტის განვითარებასთან, გზების მშენებლობასთან, გადაადგილების გამარტივებასთან, მიგრაციებთან, თანამედროვე კომუნიკაციებთან და ტექნოლოგიების წვდომასთან. კონტაქტების გაფართოებამ ტაჯიკურ და უზბეკურ გარემოცვასთან, გარემოებებმა, დაკავშირებულმა სახელმწიფო ენის ცოდნის აუცილებლობასთან, გარდაუვალი გახადა უზბეკურის დომინანტურობა არაბულენოვან ყიშლალებში. ბუხარის რეგიონში, ასევე, ტაჯიკურიც გამოიყენება ფართო მასშტაბით.

აღნიშნული პროცესებიდან გამომდინარე, შეიძლება დავასკვნათ, რომ ცენტრალური აზიის ბუხარული და კაშკაღარიული დიალექტები ამჟამად იმყოფებიან მიღევად რეჟიმში. ეს კიდევ უფრო მეტ აქტუალობას ანიჭებს არაბულენოვან ყიშლალებში ჩატარებულ საველე სამუშაოებს.

ექსპედიციის შედეგად მოპოვებული ახალი ტექსტები წარმოადგენს მნიშვნელოვან ენობრივ მასალას შემდგომი კვლევა-ძიებისათვის. საილუსტრაციოდ წარმოვადგენთ ბად-ის და კად-ის ნიმუშებს თარგმანით და კომენტარებით.

**ბუხარა, ჯოგარი
(Bukhara, Jōgari)
31.10.2018**

**ტექსტი
ǧōgarī čüpōniyyāta**

1. nuḥna ‘idadadna¹ ḥams valad. nuḥna kullumna čopaniyya misūn. na‘ǧa hast, baqar hast.

’abdu ḥoloq čüpōniyya misū. abdu ḥoloq na‘aǧāt kaṭīr hast. šuaḥmedov rašīd ǧā. hādama² čüpōniyya misūm. hadam valad ramadān³ šuaḥmedov. sālās bināt ‘endi.

ileyna i_ǧogari madrasa hast. nuḥna min rōd nuzrah ḥunṭa, ‘aǧǧūr, handūk,

‘enab, pamadūla, ġarabāt hasṭ.
maṭbaḥ⁴ palaw:

2. ’owal al-ġidar dihin niḥiṭṭ. iḥlāf⁵ laḥm niḥiṭ, min fōwqu basal - ġazār niḥiṭ, iḥlāf rūz niḥiṭṭ, iḥlāf milḥ niḥiṭṭ, qalīl mū niḥiṭṭ, minṭabaḥ. iḥlāf nōklū. tamōm šōr.

3. min ġāk?⁶
valad ramazān bōbō ġāk.
hādām na’ġa mer’ī.
‘indu paṅṡāt nā’ġa hasṭ. w’ey ‘anta ma’azāt.

4. kulak ta’al! iq’adū! fathat muqūl:
‘indi arba’a avlād: salās valad wa vaḥda bint. kulluna nathaddat ‘arabiyya. anā qareyt al-madrasa mir’arab. nās ġogari kullum ‘arabiyya mi’rifūna.

5. ‘abdu namōs ġā:
-illay ismī abdu namōz. ana ileykum šuqa maqūl.
koyin ma koyyin fatahid bobay kōyin, salās ‘iyyāl - valad keyyin ‘andu. iḥlāf ‘iyyālu koyyin⁷ anhat fulus illū oinṭillu⁸. ġāil-ki:
-ioġdū⁹ fahad šlokāt iyyakum šufet:

6. iḥlāf ‘iyyālu ‘ōdīn¹⁰. fatahtu bēt-hōt sawū, fatahtu duyūn¹¹ ġurra sawu, salāsu iōḥ sovenyū tamam.
iuġāniyyin giddām ’abūh ila abūhum.
abūhum qōil: -ieš saweytu?
kābīru qoīl-ki: -anā bet haṭṭeyt, ṭneyntu: -anā ġurra saveyt kōyyin, salāsu duinu:
-anā fuls iōḥ saveytu qōyil.

7. abūhu qōyil-ki: -valadayn kabīr bēta togdi ibrūhak tiṭbaḥ tōkil.
al-duinu: -hint ġerra saveynak, zēn šuġl sawwēynak - ġāil-ki. hint toġdī, kul-šītak taḥ.

8. ṭalāṭin: -hint šuġlan zen ma saveynak, ġāil-ki.
imrōd maġsadak lahaqt.
tamōm.
hoi šuqa namōz sār savaha’ ’abdu rašīd āḥira qōlu, to-āḥira qōlu, a’zam ramazanov gappāt qōlen qō’a¹².

თარგმანი ჯოგარის მწემსები

1. ჩვენ ხუთი ძმა ვართ (ჩვენი რიცხვია ხუთი). მესაქონლეობით ვართ დაკავებული (ჩვენ, ყველანი მწყემსები ვართ). ცხვარი, ძროხა გყავს (არის). [აი], მოვიდა აბდუ ხოლოკ შუახმედოვი (Abdu Kholoq Shuakhmedov). [ოგი] მწყემსია. აბდუ ხოლოკს ცხვრის ფარა ჰყავს (ბევრი ცხვარი ჰყავს).

[აი], რაშიდ შუახმედოვი[ც] მოვიდა. ესენი [ყველა] მწყემსები არიან. (ისინი)

რამაზან შუახმედოვის შვილები არიან. [რაც შემეხება მე], სამი ქალიშვილი მყავს.

ჩვენ ჯოგარიში სკოლა გვაქვს (ჯოგარიში არის სკოლა). ჩვენ ვთესავთ და მოგვყავს ხორბალი, ნესვი, საზამთრო, ყურძენი, პომიდორი. [გვაქვს] ხეხილი.

ფლავის მომზადება (ფლავს [ასე] ვამზადებ):

2. პირველ [რიგში] ვდებთ სტაფილოს და ცხიმს, შემდეგ ხორცს [ვხარშავთ და] ზემოთ ხახვს და სტაფილოს [ვაცურით]. შემდეგ [ვამატებთ] ბრინჯს [და ვაცურით] მარილს, შემდეგ [უნდა დავუმატოთ] ცოტა წყალი [და] ვადულოთ. შემდეგ [მზადაა] და ვჭამთ.

[სულ ეს არის].

3. – ვინ მოვიდა?

– რამაზანის ძე (რამაზან უხუცესის, რამაზან ბაბუის ძე) მოვიდა.

იგი ცხვრის მწყემსია.

მას ხუთასი ცხვარი ჰყავს. მას [ასევე] თხები ჰყავს.

4. ყველანი აქ მოდით! დასხედით. ერთ–ერთი ამბობს:

– მე ოთხი შვილი მყავს: სამი ბიჭი და ერთი გოგო. არაბულად ყველა ვლაპარაკობთ. მე ვისწავლე [განათლება მივიღე] მედრესეში “მირ’არაბ”. ჯოგარის მცხოვრებლებმა არაბული ყველამ იცის.

5. აბდუ ნამოსი მოვიდა: – მე აბდუ ნამოსი მქვია. მე თქვენ ამბავს (ანეკდოტს) გეტყვით.

იყო და არა იყო რა, იყო ერთი მოხუცი კაცი. მას სამი შვილი (ბიჭი) ჰყავდა.

შემდეგ მან შვილებს ბევრი ფული მისცა [და] უთხრა:

– წადით, ქვეყანა (სხვა ყიშლალები) ნახეთ!

6. ვაჟიშვილები გზას დაადგნენ (წავიდნენ). ერთმა [მათგანმა] სახლი აიშენა, მეორემ მეგობრები გაიჩინა, მესამემ [კი] ფული მთლიანად გაფლანგა [გაანიავა].

[გარკვეული დროის შემდეგ] ისინი მამასთან დაბრუნდნენ.

მამამ [შვილებს] უთხრა: – [მითხარით], რა გააკეთეთ? [რა შედეგით დაბრუნდით?]

უფროსმა თქვა: – მე სახლი ავაშენე. შუათანამ (მეორე ვაჟიშვილმა) [მამას უთხრა]: – მე ბევრი მეგობარი გავიჩინე. მეამემ [აღიარა] (თქვა), რომ ფული გაფლანგა.

7. მამამ [შვილებს] უთხრა: – უფროსი შვილი წავიდეს [მის აშენებულ] დიდ სახლში (უფროსო, წადი დიდ სახლში), ჰამე [სვი და ისიამოვნე]. მეორეს [შუათანას ვეტყვი]: – შენ მეგობრები, [რომ] გაიჩინე, კარგად მოიქეცი. წადი [ახლა და ისინი შენთვის] ყველაფერს გააკეთებენ [ყოველთვის მხარში დაგიდგებიან და მოაგვარებენ შენს პრობლემებს], მზად [დაგხვდება ყველაფერი].

8. მესამეს [ეუბნება]: – შენ არასწორად მოიქეცი.

[ასე] მიაღწიეს მიზანს და [შეისრულეს] სურვილები. [ასე] მიაღწიეთ თქვენ მიზანს [და] შეისრულეთ სურვილები.

დამთავრდა.

ამ ამბის (ანეკდოტის) მოყოლა დაიწყო ნამოსმა, აბდუ რაშიდმა დაამთავრა, ა‘ზამ რამაზანოვმა [კი] მონაწილეობა მიიღო (სიტყვები თქვა).

განმარტებები

1. 'idadadna < არაბ. 'idādna – „ჩვენი რიცხვი“, „ჩვენი რაოდენობა“.
2. hādām – მესამე პირის ჩვენებითი ნაცვალსახელი, მრავლობითი რიცხვი. ინფორმანტი ხმარობს მხოლობითის მნიშვნელობით.
3. ramadān – საკ. სახელი „რამადანი“. აქ არაბული dād–ი ინარჩუნებს არტიკულაციას დიალექტზე ტაჯიკური ენის გავლენის მიუხედავად.
4. კაშკადარიული დიალექტისგან განსხვავებით, ბუხარულში, ზმნის პრეფიქსალურ მწკრივებში ფიქსირდება m/mi ნაწილაკი. აღმოსავლურ არაბულ დიალექტებში მისი ანალოგია b/ba. ამ ნაწილაკების წარმოშობის შესახებ განსხვავებული მოსაზრებები არსებობს. ზოგი არაბულ b–ს უკავშირებს, ზოგიერთი კი განიხილავს ხgy (ან 'by)-ის „სურვილი“ შემოკლებად (Г. Церетели 1947: 463). გიორგი წერეთელმა განიხილა m/mi ნაწილაკის შესაძლო კავშირი სპარსულ mī–სთან (مى). სპარსულში mī (مى) ნაწილაკი ზმნას აძლევს ხანგრძლივობის მნიშვნელობას და იგი აწმყო-მომავლის გარდა წარსული დროისთვისაც არის გამოყენებული. შდრ. mi-guft – „ამბობდა“. გ. წერეთელმა არაბულ დიალექტზე ტაჯიკურის ზეგავლენა ამ კონკრეტულ შემთხვევაში გამორიცხა და იგი არაბულ დიალექტებში არსებულ ანალოგიურ b/bi ნაწილაკს დაუკავშირა (Г. Церетели 1947: 466). ეს ჩემი აზრითაც უფრო სარწმუნოა. რაც შეეხება mī–ს წარმომავლობას, იგი კავშირში უნდა იყოს არაბულში მიმღეობის მაწარმოებელ mīm–თან.
5. ihlāf – „შემდეგ“ უცნობია კაშკადარიელი არაბებისთვის. კად–ში ამ მნიშვნელობით ფიქსირდება ugūb.
6. ġāk – შედგება ორი წევრისგან: ġā' + kēyyin.
7. koyyin < უზბ. kōn – „ბევრი“, „მრავალი“.
8. ointillu < არაბ. ienti-illū (يعطي! ايه) – „აძლევს მათ“.
9. iogdū – აღნიშნულ კონტექსტში ზმნის ეს ფორმა არ არის სწორი. უნდა ეთქვას ბრძანებითში: ugdmū! – „წადით!“
10. 'ōdīn < ġōdīn. არაბულ ლაინს (ġ) ჩაენაცვლა 'აინ ('). მივიღეთ 'ōdīn. გრამატიკულად ეს ფორმა ġādā ზმნის მოქმედებითი გვარის მიმღეობას წარმოადგენს.
11. duyūn < ტაჯ. дуӣӯм – „მეორე“
12. qō'a < არაბ. qā'id.

კარში, ჯეინაუ
(Qarshi, Jeynau)

06.11.2018

ტექსტი

podšō binta u vazīr valda

1. fad waḥtāt pōšō šoir 'aber¹. pōšō binta zēn ḥušrūyya šoirā. pōšō kōn vazīrāta šōyyir. kibirin vazīra valad kēyyin 'inda. pōšō binta way vazīr valada sneyinta i_fad gō'a kibir šōyyirīn. isnēynta fad madrasa i_fad maktab gārīn².

2. zōkāt kibīr šōyyir. isnēnta ba‘az-ba‘aza zēn išūfa - šaifinna. vazīr valda gāl:
 - anā bint pōšō zēn ašūfa, anā mōra asiya, oḥusa.
 vazīr i‘and pōšō gādā, bintak i_validī inṭa - gāl.
 pōšō gāl: - maslahat insī, inšūfa.
3. kōn waḥṭ ‘abar. ḡawōb ma šōr. biddam birdār³ vazīr mayyit. vazīr valada ‘abū mayīt kambaḡāl⁴ šōyyir. pōšō gāl-ki⁵ bintī illak maṭṭiya. pōšō binta galat:
 - anā il-vazīr valda zēn ašūfa.
4. pōšō iēš sawāna ma darā. min vazīra sayyal: - iēš nāsī innōb⁶ fad vazīr ganda šōyyr kēyyin gandtār šōyyr-kī. - inta vazīr valda i_arik⁷ ibḥassa. ihamnak i_hamāna taimūt - gāl-ki.
5. il-pōšō zēn mā išūfa, gand išūfa ademita keyyīn. hal gō‘a il-pōdšō gō‘ata ib‘īd keyyna. vazīr valda ‘ark savān mad, i‘ārik mad. zōk zēn ‘ark isi ademi keyyin. zōk kivīrīn ‘ark isi ademi šōr⁸. zōk kisīr, kiṭīrīn go‘āt zaraba-ḥaza.
6. podšō il-binta i_zōk maḥṭa⁹, i_waḥad pōdšō i_valda aḥṭāha. podšō binta i_zōk podšō valada zēn ma šāfata. podšō valada sayyal min bint:
 - alli illay zēn mā tšūfini?
7. bint podšō gālat: - anā ilak zēn ma šūfak i_waḥad ademi zēn ašūfa.
 zōk sayyal: - išqōa zōk?¹⁰
 zīka gālat: - zōk i‘arik sawan ‘ark sawān mad.
 zōka sayyal: - zōka ḥayyōt-mi?
 bint gālat: - anā madri.
8. podšō walda gāl: - inti illay uḥti šōrin. anā way illik fad gō‘a ma šor - gāl-ki.
 - anā ilik fad huḡra aḥti budrahik¹¹ itšōrīn.
 bint rahmat ilāk gālak.
9. podšō valda ib-rūḥa fad ademita ba‘asa, gāl:
 - intā budrahak zōkin razī‘ ark isi gō‘a uḡda, i_zōk gūlinna podšō valad išaiḥat gā‘id¹².
 way ḡāyyin ademi mad. zōk i_hamzōk ademi ḡā‘, zōk arikīn kibīr ‘anda ḡada, gāl:
10. - way ilāy šīr illāk podšō valad isailak - nāyyim¹³.
 ziklōnāt i_podšō valda i_‘anda madawāt. vald pōšō i_‘ark sāvī ademi gāl:
 - inta zēn šayyifinna bint illay i_bēti gā‘da.
 bint min bēt ṭala‘at. zīka ḥuśrūyya kānat. vazīr valda i_‘ark sāvī kibīr gāl:
11. - anā illik zēn ašūfik, lekin ana illik ma qdur oḥsik. inti il-pōšō valda morta šōirinnik.
 pōšō valda gōil-ki: - zīka illay uḥti šōrat.
 vazīr valda ḡūdo husān šōr. zōka il-bint mōra sawāha - ḥazaha, čil iōm ‘irs šōir.
 kōn ademiyyat ḡaw ḡāyyīn i_‘irs.
12. murōd maḡsada laḡagaw.
 intuātam murod maḡsadjum laḡuwat, ilḡaguwāt.
 tamōm.
 hal ḥikōyya gālawāt haitbōy wa a‘zamqul vald akramqul muḥammadqul nabīrta.

way muḥammadin avaznazar valada. maḥmadnazar nabirta.
hal ḥikōyya katabnāha i_bēt muḥammadin.
anā kōr asī i_madīna nalciq illay ismī muḥammadīn¹⁴.

თარგმანი

ფაშას ასული და ვეზირის ვაჟიშვილი

1. [იყო და არა იყო რა] ოდესღაც [ერთი] ფაშა ცხოვრობდა. მას (ფაშას) ულამაზესი ასული ჰყავდა. ფაშას (ბევრი) ვეზირები გარს ეხვია (ჰყავდა). უფროს ვეზირს ვაჟიშვილი ჰყავდა. ფაშას ასული და ვეზირის ძე ერთად (ერთ მიწაზე) იზრდებოდნენ. ისინი (ორივე) ერთ მედრესეში (სკოლაში) [ერთად სწავლობდნენ].

2. [გავიდა დრო], ისინი გაიზარდნენ. მათ ერთმანეთი შეუყვარდათ. ვეზირის ვაჟმა [მამას] უთხრა:

– მე ფაშას ასული მიყვარს, [მინდა] ცოლად შევირთო.

ვეზირი ფაშას ეახლა (ფაშასთან მივიდა) [და ქალიშვილის ხელი სთხოვა] (უთხრა ფაშას: – მიეცი შენი ასული ჩემ ვაჟიშვილს).

ფაშამ უთხრა:] [დამაცადე] დავფიქრდები [და] ვნახოთ.

3. ბევრი დრო გავიდა. პასუხი არ ჩანდა. მოულოდნელად ვეზირი გარდაიცვალა. მამის სიკვდილის შემდეგ ვეზირის ძე გადატაკდა (მამა რომ მოუკვდა, ვეზირის ვაჟი გადატაკდა). ფაშამ [მას] უთხრა: – მე ჩემ ასულს შენ [ცოლად] არ მოგცემ. ფაშას ასულმა [მამას] უთხრა: – მე ვეზირის ვაჟი მიყვარს [მომეცი ნებართვა გავყვე მას ცოლად].

4. ფაშამ აღარ იცოდა რა ექნა. მან ვეზირებს უხმო და [რჩევა] სთხოვა (უთხრა: – რა ექნა, როგორ მოვიქცე?). [მას] ერთი ბოროტი ვეზირი ჰყავდა, [რომელმაც] ურჩია: – გაგზავნე ეს ბიჭი ომში, იქედან ვეღარ დაბრუნდება (იქ დაიღუპება) [და საქმე მოგვარდება შენი სურვილის შესაბამისად].

5. ფაშას [ერთი] მტრულად [განწყობილი] ხელმწიფე ჰყავდა, [რომლის] სამეფო ფაშას სამფლობელოდან (ქვეყნიდან) შორს იყო. ვეზირის ვაჟი საომრად იქ წავიდა (იქ გაგზავნეს შორეულ ფრონტზე). იგი ძღვევამოსილი მეომარი გახდა. მან [როგორც სარდალმა შორს გაითქვა სახელი], არაერთი ქვეყანა დაიპყრო (მრავალი მიწა დაიპყრო).

6. [რაც შეეხება მის სატრფოს – ფაშას ასულს], მამამ (ფაშამ) იგი [ვეზირის შვილს] არ (მისცა) [არამედ] ერთერთი ხელმწიფის მემკვიდრეს (მეს) მიათხოვა (მისცა ცოლად). ფაშას ასულს ეს უფლისწული (ფაშას ვაჟიშვილი) არ უყვარდა [რადგან ძალდატანებით მიათხოვეს მას]. უფლისწულმა (ფაშას ძემ) მას [მიზეზი] ჰკითხა:

– შენ მე [რატომ] არ გიყვარვარ?

7. ფაშას ასულმა უთხრა: – მე შენ არ მიყვარხარ, [რადგან] ერთი კაცი მიყვარს.

უფლისწულმა (მან) ჰკითხა: – სად არის ის [შენი რჩეული]?

ქალწულმა უპასუხა (უთხრა): – იგი ომში (საომრად) წავიდა.

უფლისწულმა ჰკითხა:

– იგი ცოცხალია?
ასულმა თქვა: – [ეს] მე არ ვიცი.

8. უფლისწულმა უთხრა: – [ამიერიდან] შენ ჩემი და იქნები. მე შენთან [ცოლ-ქმრულად] ერთ საწოლში არ [დავწვები] (არ ვიქნები). მე შენ ოთახს გამოგიყოფ (ერთ ოთახს მოგცემ). იქ [მოეწყვე და] იყავი [მშვიდად შენთვის].

ასულმა [უფლისწულს] მადლობა გადაუხადა (უთხრა: – მადლობა შენ!).

9. უფლისწულმა (თავისი) [ინიციატივით] (ერთი) [ერთგული] კაცი [ფრონტზე] გაგზავნა [და დააბარა] (უთხრა):

– წადი, [იქ] სადაც ფაშას ასულის სატრფო იბრძვის [იმ] მიწაზე [ფრონტის ხაზზე, მოძებნე ის და] გადაეცი, [რომ] უფლისწული (ფაშას ძე) მას სასწრაფოდ იბარებს.

[ეს] კაცი გზას დაადგა. ის იმ დიდ მეომარ კაცთან მივიდა [და] უთხრა:

10. – ახლავე გამომყევი (წამოდი ჩემთან ერთად), შენ გიბარებს უფლისწული!

ისინი წავიდნენ [მივიდნენ] უფლისწულთან. მან [მამაც] მებრძოლს უთხრა:

– ქალიშვილი, რომელიც შენ გიყვარს ჩემ სასახლეშია.

[ამ დროს] ასული გამოვიდა. ის მზეთუნახავი (ძალიან ლამაზი) იყო.

ვეზირის ვაჟიშვილმა [ომში სახელმოხვეჭილმა მამაცმა] მებრძოლმა [ასულს] უთხრა:

11. – მე შენ ძალიან მიყვარხარ, მაგრამ ცოლად ვეღარ შეგიერთავ (ვერ წაგიყვან), [რადგან] უფლისწულის ცოლი გამხდარხარ.

უფლისწულმა მას უთხრა: – ეს ქალწული ჩემი და გახდა!

ვეზირის ვაჟი სიხარულმა შეიპყრო. მან [თავისი შეყვარებული] ასული ცოლად შეირთო. ქორწილი 40 დღე გაგრძელდა. უამრავი ხალხი იყო მოწვეული (მოვიდა ქორწილში).

12. მათ მიაღწიეს საწადელს, სანუკვარ მიზანს.

თქვენც მიაღწევთ თქვენს სანუკვარ მიზანს და საწადელს.

დამთავრდა.

ეს ზღაპარი უკარნახეს (თქვეს) ჰაიტბოიმ და ა'ზამკულმა – აქრამკულის შვილმა და მუჰამადკულის შვილიშვილმა, [ასევე] ავაზნაზარის შვილმა და მაჰმადნაზარის შვილიშვილმა, მუჰამადინმა.

ეს ზღაპარი ჩავწერეთ მუჰამადინის სახლში.

მე ვმუშაობ ქალაქ ნალჩიკში. ჩემი სახელია მუჰამადინი¹³.

განმარტებები

1. şöir ‘aber – “ცხოვრობდა”.
2. gārīn – “სწავლობდნენ” (< არაბ. qir’).
3. birdār – უზბ. „უცებ“, „მოულოდნელად“.

¹³ მუჰამადინი კავკასიაში, კერძოდ ნალჩიკში დროებით არის დასაქმებული და იქ ხშირად ჩადის ხოლმე.

4. kambagāl – ტაჯ. „ღარიბი“, „ღატაკი“.
5. -ki – ირანული წარმომავლობის დამაკავშირებელი ელენემტია (4კ). კად–ში იგი ტაჯიკურ ნასესხობას წარმოადგენს. pōšō gāl-ki bintī illak mantīyya – „ფაშა ამბობს (ეუბნება, რომ) „მე შენ ჩემ ქალიშვილს [ცოლად] არ მოგცემ“. იგივე წინადადება ბუხარულში საპირისპირო მნიშვნელობისაა: „ფაშა ამბობს (ეუბნება, რომ) „მე შენ ჩემ ქალიშვილს ცოლად მოგცემ“. კად–ში mantīyya ორი წევრისგან შედგება: 1. უარყოფითი ნაწილაკი mā და 2. anṭa (< არაბ. ’a’ṭā). ბად–ში mantīyya ერთი სიტყვაა, წარმოადგენს ზმნის იმპერფექტივის ფორმას, რომელიც იწარმოება mi პრეფიქსით. ამიტომ არა უარყოფითი, არამედ დადებითი მნიშვნელობის მატარებელია და ითარგმნება, როგორც „მოგცემ“.
6. innōb < არაბ. nāba. iēš nāsī innōb? „ჩვენ რაღა მოვიმოქმედოთ?“ არაბული nawba–ს მნიშვნელობაა „თანმიმდევრობა“, „ხელსაყრელი შემთხვევა“, „რეაგირება“, რაც ესადაგება კონტექსტს.
7. ‘ark – „ომის“ მნიშვნელობით დამახასიათებელია ბედუინების მეტყველებისათვის.
8. zēn ‘ark isi ademi და kivīrīn ‘ark isi ademi, ერთი გამოთქმაც და მეორეც ნიშნავს მხედართმთავარს.
9. maḥṭa < mā aḥṭā < mā ’a’ṭā – „არ მისცა ის“, ანუ თავისი ასული ცოლად არ მისცა.
10. išqōa zōk? – „სად არის ის?“ išqō რთული ნაწილაკია. შდრ. mišqō – „საიდან“, išwō – „როგორ?“.
11. budrahik < birūhik – „შენ თვითონ“. ამავე მნიშვნელობით გვხვდება აგრეთვე ib-ruhik/ib-rūḥak.
12. iṣaiḥat gā’id – „ეძახის“ (ეძახის, ახლავე გამოცხადდეს). იმპერფექტივის ფორმაზე მოქმედებითი გვარის მიმღეობის (gā’id) დართვით, რომელიც დამხმარე ზმნის ფუნქციას ასრულებს, იწარმოება განსაზღვრული აწმყო. ასეთი სახით მოქმედების განგრძობითობის გადმოცემა დამახასიათებელია ერაყისა და ცენტრალური არაბეთის ბედუინების მეტყველებისათვის. განსაზღვრული აწმყო ანუ აწმყო განგრძობითი გადმოიცემა აგრეთვე შუააზიურ არაბულში ზმნის იმპერფექტივის ფორმაზე nāma ზმნის მოქმედებითი გვარის მიმღეობის დართვით. რაც შეეხება nāma ზმნის წარმომავლობას, იგი, ჩვენი აზრით, არაბულ (სემიტურ) n’m ძირთან უნდა იყოს კავშირში და არა ძილის აღმნიშვნელ არაბულ nāma–სთან (G. Chikovani, 2019: 53).
13. isailak nāyyim – „გეძახის ახლა!“. იხ. შენიშვნა № 12.

Guram Chikovani

Free University of Tbilisi

Zviad Tskhvediani

Akaki Tsereteli State University

DIALECTOLOGICAL EXPEDITION TO CENTRAL ASIA OCTOBER-NOVEMBER, 2018

In the fall of 2018, with the support of Kutaisi Akaki Tsereteli State University was held a scientific expedition to Central Asia, namely to Uzbekistan. There were two of us, who participated in this expedition: Professor of the Free University of Tbilisi Guram Chikovani and Associate Professor of Akaki Tsereteli State University, Arabist Zviad Tskhvediani. The aim of the expedition was to record current linguistic situation in Bukhara and Qashqa-darya Arabic-speaking kishlaks, reveal informants, obtain dialectological materials, record representatives of different age groups, define current language tendencies, evaluate the levels of form-building and word-building, reveal linguistic facts and linguistic features valuable for the history of Arabic language, ascertain the current scale of changes caused by language contacts; determine the intensity and the functioning range of the Arabic dialect as a way of communication.

Separately were processed such issues as Central Asian Arabs' religion, culture, gender situation, language policy and its consequences, living peculiarities, traditional areas of activity: agriculture and livestock breeding, the issues of employment and migration of young generations from kishlaks to cities, communications (access to communication tools: Internet, Facebook), prospects for the population to study literary Arabic language.

The expedition to Uzbekistan was also intended to establish scientific contacts with the Universities of Tashkent, Samarkand, Bukhara, and Qarshi, as well as with scientific-research institutes.

One of the goals of the expedition was to reveal and study new materials about the history of Central Asian Arabs preserved in the libraries and study-research centers of Uzbekistan. At the same time, were established contacts and the foundations were laid for collegial relationships. The members of the expedition delivered public lectures at the Universities of Bukhara and Qarshi on the Arabic language, history of Arabs and Central Asian studies research programs at the educational and scientific-research centers of Georgia, met with the rectors, heads, professors, and students of the Universities of Bukhara, Samarkand, and Qarshi. As a result of the meetings, cooperation was established in the fields of Arabic Studies, Caucasian Studies, researches of Central Asia and the Middle East.

One of the main goals of the expedition was to ascertain to which extent had retained the viability of producing Arabic grammatical forms in the Bukhara and Qashqa-darya dialects.

We were observing and recording the functioning of morphological markers, production peculiarities of the regular, geminated, hamzated and weak verbs, the cases of incorrectly pronounced grammatical forms, the changes in verbal roots caused by the consonants of different articulation, especially in the forms of Imperfective, markers producing the plural in the names different from the literary Arabic, phonological innovations and linguistic events noteworthy for the history of Arabic language and old Arabic vocabulary, semantic changes caused by various factors.

In the process of fieldwork, newly obtained linguistic materials, the revealed grammatical forms, markers, and vocabulary units have been compared to the 1930s (Tsereteli, Vinikov) and 1980s, 1986s, 2000s (Chikovani) records. Such an approach allows us to define

the ongoing tendencies in the language. It has been ascertained that the process of breaking an accurate grammatical system of the language is currently going on in both dialects, mostly in Qashqa-darya. It can be said that the number of speakers knowing native Arabic in Jeinau and Jogari has declined sharply since the 1980s. As for the current picture of morphological production, developed events in Central Asia caused by linguistic contacts can be estimated as a process of convergent and divergent language development. This is natural, as long-standing relationships produce similar and different signs in the languages in contact. Deviating from spoken language norms caused by interaction, in case of systematic repetition, is regarded as a characteristic of a language. According to the current linguistic situation, cases of interference are due to the influence of Tajik and Uzbek languages. Language deviations, it can be said, inaccuracies are evident some cases. While working in the field, recording dialectological material, more than once was fixed that Arab informants, especially young people, have a better knowledge of Tajik and Uzbek languages than their native Arabic. This is stipulated by the fact that lately communication in Arabic language in both Bukhara and Qashqa-darya Arabic-speaking kishlaks has been further restricted.

The texts and grammar materials recorded in Central Asia last year provide an opportunity to present the current state of form-building and word-building in the Arabic dialects of Central Asia.

Personal Pronouns Bukhara Dialect

		<i>Sing.</i>	<i>Pl.</i>
III	Masc.	<i>dük</i>	<i>duklo//dikalō</i>
	Fem.	<i>diki</i>	<i>duklan, dukalān</i>
II	Masc.	<i>hint</i>	<i>intum</i>
	Fem.	<i>hinti</i>	<i>intum</i>
I		<i>ana, man</i>	<i>naḥna, ruḥna</i>

Qashqa-darya Dialect

		<i>Sing.</i>	<i>Pl.</i>
III	Masc.	<i>zōka</i>	<i>zıklōn, zıklōnāt, zōkāt, ular</i>
	Fem.	<i>zika</i>	<i>zıklānna</i>
II	Masc.	<i>inta, šumo</i>	<i>intū, intuāt, intuwāt</i>
	Fem.	<i>inti</i>	<i>intinna</i>
I		<i>anā, man</i>	<i>naḥna, naḥnāt</i>

Presented examples confirm, eventually the emergence of Tajik and Uzbek lexical elements simultaneously being in contact with the personal pronouns of Arabic origin in the Central Asian Arabic dialects, whose area has been increasing rapidly in recent times.

The Numeral

Bukhara Dialect First Ten

- 1 – *waḥda*
- 2 – *snēyn*
- 3 – *salās*
- 4 – *‘orbaḥ*
- 5 – *ḥams//paṅǵ*

- 6 – šiš//sit
 7 – haft//sa‘ba//sa‘aba
 8 – hašt//tamōn
 9 – nuh//tis‘a
 10 – ‘ašara

Second Ten

- 11 – ‘ašara waḥda//iozda
 12 – ‘ašara isnēyn//dozda
 13 – ‘ašara salās//sezda
 14 – ‘ašara orbaḥ//čorda
 15 – ‘ašara pang
 16 – ‘ašara šiš
 17 – ‘ašara haft
 18 – ‘ašara hašt
 19 – ‘ašara nuh

Decimals

- 20 – ‘ašrīn//‘ašreyn
 30 – salās ‘ašrāt//si
 40 – orba ‘ašrāt//čil
 50 – ḥams ‘ašrāt//pang ‘ašrāt//pangōn
 60 – šiš ‘ašrāt//šešto (62 – šiš ‘ašrāt tneyn; 67 – šešto haft)
 70 – haft//haft ‘ašrāt//ḥafto
 80 – ḥašt ‘ašrāt//ḥašto
 90 – nuh ‘ašrāt

- 100 – mīo
 500 – pangsat
 1000 – ḥazōr

Qashqa-darya Dialect First Ten

- 1 – fadhat//fadhate//fad
 2 – isnēn//isnēna
 3 – salās
 4 – ‘orba
 5 – pang
 6 – šiš
 7 – haft
 8 – hašt
 9 – nuh
 10 – ‘ašara

Second Ten

- 11 – iozda//on-bir
 12 – duozda
 13 – ‘ašar^a salās//sezda
 14 – čorda
 15 – on-beš (Uzbek)

16 – ‘ašar^a šiš
 17 – *haftda*
 18 – *hažda*
 19 – *on-tokuz* (Uzbek)

Decimals

20 – ‘išrūn
 30 – *salās* ‘ašrāt
 40 – *čil*
 50 – *paṅṅōn*
 60 – *šišto*
 70 – *hafto*
 80 – *hašto*
 90 – *toksan*

100 – *mīo*, *sad*
 200 – *dusat*
 1000 – *hažōr*

The dynamics of changes from 1935 to 2018 reveals that the places of numerals are gradually occupied by the Tajik and Uzbek equivalents. In 1935 G. Tsereteli records, both dialects contain Arabic numerals, and in 2000, there appear parallel Arabic-Tajik forms. According to the 2018 data, Tajik numerals are almost entirely substituted for Arabic forms. In both Bukhara and Qashqa-darya, the first four numerals of the first ten are still represented by the Arabic names. In general, in both dialects, Tajik borrowings predominate concerning numerals. It is explained by the fact that the Arabic-speaking kishlaks of Central Asia, especially kishlaks *ḡogari*, *čagdare* and *šoḥanbeg* near Bukhara are located in the neighborhood of the Tajik-speaking population and the Arabs have a close relationship with them. The Arabs of both regions are not bilingual but trilingual, as they are equally fluent, systematically communicate, parallel to their native Arabic, on Tajik and Uzbek languages. This time the influence of the Uzbek and Tajik languages on the Arabic-speaking population is so large-scale that, as I mentioned before, Uzbek is gradually taking place of the native Arabic in the youth circle, since they only speak Arabic to family members, mainly parents, family members, and villagers. In other cases, particularly at school, with peers, on social networks, in higher educational institutions, and at work, they communicate in Uzbek or Tajik. The information on all levels is provided to them not in Arabic, but in Uzbek. This process in Central Asia is going now much faster than it was in the 1930s, even in the 1986s and 2000s.

Verbal Forms Bukhara Dialect

Regular verb, Perfective

Sing.		Pl.	
III	Masc. ‘araf	III	Masc. ‘arafū
	Fem. ‘arafet		Fem. ‘arafen
II	Masc. ‘arafta	II	Masc. ‘araftu
	Fem. ‘arafti		Fem. ‘araften
I	‘arafi	I	‘arafina

Regular verb, Imperfective

Sing.		Pl.	
III	Masc. mi‘rif	III	Masc. mi‘rifūn

	Fem.	<i>tīʿrif</i>		Fem.	-----
II	Masc.	<i>tīʿrif</i>	II	Masc.	<i>tīʿrifūn</i>
	Fem.	<i>tīʿrifīn</i>		Fem.	-----
I		<i>maʿrif</i>	I		<i>naʿrif//nuʿrif</i>

Qashqa-darya Dialect

Regular verb, Perfective

		<i>Sing.</i>			<i>Pl.</i>
III	Masc.	<i>zarab</i> - “struck”	III	Masc.	<i>zarabaw, zarabawāt</i>
	Fem.	<i>zarabat</i>		Fem.	-----
II	Masc.	<i>zarabt</i>	II	Masc.	<i>zarabtu, zarabtuwāt</i>
	Fem.	<i>zarabti</i>		Fem.	-----
I		<i>zarabt</i>	I		<i>zarabna</i>

Regular verb, Imperfective

		<i>Sing.</i>			<i>Pl.</i>
III	Masc.	<i>izrub</i>	III	Masc.	<i>izrubūn, izrubunāt</i>
	Fem.	<i>tuzrub</i>		Fem.	-----
II	Masc.	<i>tuzrub</i>	II	Masc.	<i>tuzrubūn, tuzrubunāt</i>
	Fem.	<i>tuzrubīn</i>		Fem.	-----
I		<i>ʿazrub</i>	I		<i>nuzrub</i>

Presented examples demonstrate that verb production in Central Asian Arabic is distinguished by its stability compared to other patterns of speech. The markers of verb production are Arabic ones. Among them are fixed elements characteristic for the Bedouin dialect such as *i/en* (2nd person fem., sing.: *ʿarafti* and 2nd person fem., pl. *ʿaraften* (BAD)). Here should also be noted *-aw* (3rd person masc., pl.: *zarabaw*).

Double plural is also characteristic. For example, in the QAD, both in the Perfective and in the Imperfective, Arabic suffix *-āt* is often added to the masculine numerals. In Classical Arabic, it functions as a producing element expressing plural form of the feminine names. In the verbal forms of the QAD, as I have already mentioned, it is met in the masculine forms. The mentioned marker also appears in the words of both genders to express plural: *naʿġāt* – “sheep”, *nahārāt* – “rivers”, *goʿāt* – “lands”.

Discussed morphological groups of the parts of speech are distinguished by their high frequency of use in Central Asia. The dynamics of linguistic changes developed over a century is corresponding with the increasing pace of life in the regions of Bukhara and Qashqa-darya compared to the last centuries, with the industrialization, trade, education, transport development, road construction, facilitation of movement, migrations, modern communications and access to technologies. Expanding contacts with the Tajik and Uzbek milieu, circumstances associated with the need for knowledge of the state language made it inevitable for Uzbek to dominate in the Arabic-speaking kishlaks. In the Bukhara region, Tajik is also widely used.

Based on the mentioned processes, we can conclude that Central Asian Bukhara and Qashqa-darya dialects are currently vanishing. This gives even more importance to the fieldwork conducted in the Arabic-speaking kishlaks.

New texts obtained during the expedition represent an important linguistic material for further researches.

გამოყენებული ლიტერატურა - References:

1. ჩიქოვანი, გ. „სახელის სახელით მართვის საკითხი სალიტერატურო არაბულ ენასა და შუა აზიის არაბულ დიალექტებში.“ *სემიტოლოგიური ძიებანი*, 1. თბილისი: „მეცნიერება“ (Chikovani, G. “Saxelis saxelit martvis sakitxi saliteraturo arabul enasa da shua aziis arabul dialeqtqebshi.” *Semitologiuri dziebani*, I. Tbilisi: “Metsniereba”), 1983.
2. ჩიქოვანი, გ. „კაშკადარიელ არაბთა მიგრაციის ზოგიერთი საკითხი შუა აზიაში.“ *სემიტოლოგიური ძიებანი*. თბილისი: „მეცნიერება“ (Chikovani, G. “Kashkadariel arabta migraciis zogierti sakitxi shua aziashi.” *Semitologiuri dziebani*. Tbilisi: “Metsniereba”), 1985.
3. ჩიქოვანი, გ. „რიცხვითი სახელი და ნაცვალსახელი არაბული ენის კაშკადარიულ დიალექტში.“ *სემიტოლოგიური ძიებანი*, III, თბილისი: „მეცნიერება“ (Chikovani, G. “Ricxviti saxeli da nacvalsaxeli arabuli enis kashkadariul dialektshi.” *Semitologiuri dziebani*, III. Tbilisi: “Metsniereba”), 1987.
4. ჩიქოვანი, გ. „დამხმარე სიტყვები არაბული ენის კაშკადარიულ დიალექტში.“ *სემიტოლოგიური ძიებანი*, IV. თბილისი: „მეცნიერება“ (Chikovani, G. “Damxmare sitqvebi arabuli enis kashkadariul dialeqtshi.” *Semitologiuri dziebani*, IV. Tbilisi: “Metsniereba”), 1988.
5. ჩიქოვანი, გ. „კაშკადარიული არაბული დიალექტის ვოკალური სისტემა.“ *სემიტოლოგიური ძიებანი*, V. თბილისი: „მეცნიერება“ (Chikovani, G. “Kashkadariuli arabuli dialeqtis vokaluri sistema.” *Semitologiuri dziebani*, V. Tbilisi: “Metsniereba”), 1991.
6. ჩიქოვანი, გ. „ზოგიერთი საერთო მოვლენის შესახებ იემენისა და შუა აზიის არაბულ დიალექტებში.“ *ქუთაისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, ტ. 1 (35). ქუთაისი (Chikovani, G. “Zogierti saerto movlenis shesaxeb iemenisa da shua aziis arabul dialeqtqebshi.” *Kutaisis saxelmtsipho universitetis shromebi*, t. 1 (35). Kutaisi), 1999.
7. ჩიქოვანი, გ. „კაშკადარიელ არაბებში დაცული ზოგიერთი ზეპირი გადმოცემის მნიშვნელობისათვის.“ *პერსპექტივა-XXI*, 3, თბილისი (Chikovani, G. “Kashkadariel arabebshi daculi zogierti zepiri gadmocemis mnishvnelobisatvis.” *Perspective-XXI*, 3. Tbilisi), 2000.
8. ჩიქოვანი, გ. „აღმოსავლური ლექსიკიდან.“ *ტიპოლოგიური ძიებანი*, IV. თბილისი (Chikovani, G. “Aghmosavluri leqsikidan.” *Tipologiuri dziebani*, IV. Tbilisi), 2001.
9. ჩიქოვანი, გ. *შუა აზიის არაბული დიალექტები. კაშკადარიული დიალექტი (ფონოლოგია, გრამატიკა, ლექსიკა)*. თბილისი: გამომცემლობა „ენა და კულტურა“ (Chikovani, G. *Shua aziis arabuli dialeqtqebi. Kashkadariuli dialeqti (phonologia, gramatika, leqsika)*. Tbilisi: Publishing house “Language and Culture”), 2002.
10. ჩიქოვანი, გ. *ცენტრალური აზიის არაბული დიალექტები. კაშკადარიული დიალექტი (ტექსტი, თარგმანი, განმარტებები)*. თბილისი: გამომცემლობა „ხირონი“ (Chikovani, G. *Centraluri aziis arabuli dialeqtqebi, kashkadariuli dilaleqti: teksti, targmani, ganmartebebi*. Tbilisi: Publishing house “Khironi”), 2007.

11. ჩიკოვანი, გ. *არაბული ენის ბუხარული დიალექტი*. თბილისი: “მწიგნობარი” (Chikovani, G. *Arabuli enis bukharuli dialekti*. Tbilisi: “Mtsingnobari”), 2009.
12. ჩიკოვანი, გ. „პერიფერიული არაბული დიალექტების კვლევის ძირითადი მიმართულებები.“ *ენათმეცნიერების საკითხები*, ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტი, თბილისი (Chikovani G. “Peripheriuli arabuli dialeqtების kvlevis dziritadi mimartulebebi.” *Enatmecnierebis sakitxebi*, Ivane Javakhishvilis saxelobis tbilisis saxelmtsipho universiteti. Tbilisi), 2011.
13. ჩიკოვანი, გ. „როული (დაუყოვნებელი) მომავალი ცენტრალური აზიის არაბულ დიალექტებში.“ *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, VIII. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი (Chikovani, G. “Rtuli (daukovnebeli) momavali centraluri aziis arabul dialeqtებში.” *The Near East and Georgia*, VIII, Tbilisi: Ilia State University), 2014.
14. ჩიკოვანი, გ. „qaltu - galat არაბული დიალექტები და ცენტრალურაზიური არაბული.“ *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, XI. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი (Chikovani, “qaltu - galat arabuli dialeqtები da centraluraziuri arabuli.” *The Near East and Georgia*, XI. Tbilisi: Ilia State University), 2018.
15. წერეთელი, გ. „შუა აზიის არაბული დიალექტები (წინასწარი ანგარიში).“ *ენიკის მოამბე*, I თბილისი (Tsereteli, G. “Shua aziis arabuli dialeqtები (tsinastsari angarishi).” *Enimkis moambe*, I, Tbilisi), 1937.
16. წერეთელი, გ. „ზმნის ზოგიერთი ძირითადი ფორმის წარმოებისათვის ბუხარის არაბულ დიალექტში.“ *თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, XXX/1წ, თბილისი (Tsereteli, G. “Zmnis zogierti dziritadi formis warmoebisatvis buxaris arabul dialeqtში.” *Tbilisis saxelmtsipho universitetis shromebi*, XXX/1წ. Tbilisi), 1947.
17. Chikovani, G. “Some Notes about the History and Language of Central Asian Arabs.” *Perspective – XXI*, 2, Tbilisi, 1999.
18. Chikovani, G. “Some Evidence on the History and Language of the Arabs of Central Asia.” *Central Asia on Display, Proceedings of the VII Conference of the European Society for Central Asian Studies*, Ed. ASS. Prof. Mag. Dr. Gabriele Basuly-Peleccek, Vien, 2004.
19. Chikovani, G. “Bukhara and Qashqa-Darya Arabic Dialects. The Main Objectives of the Study of Peripheral Arabic Dialects.” *Neue Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Bd.8, *Alf Lahga wa Lahga. Proceedings of the 9th AIDA Conference*, edited by Olivier Durand, Angela Daiana Langone, Giuliano Mion, Vienna, 2014.
20. Chikovani, G. “Dialectological Material as a Source to Study Central Asian Arabs’ History, Ethnography and Culture.” *Lisan Al-Arab. Studies in Arabic Dialects. Proceedings of the 10th International Conference of AIDA Qatar University, 2013*, edited by Muntasir Fayeze Faris Al-Hamad, Rizwan Ahmad, Hafis I. Alaoui, Lit Verlag, Wien-Zürich, 2017.
21. Chikovani, G. “The Tense in Central Asian Arabic Dialects: Complex (Immediate) Future and Present Definite (Continuous tense).” *Studies on Arabic Dialectology and Sociolinguistics. Proceedings of the 12th International Conference of AIDA held in Marseille from 30th May - 2nd June 2017*, edited by Catherine Miller, Alexandrine Barontini, Marie-Aimée Germanos, et al., 2019 (<https://books.openedition.org/iremam/3896>).
22. Fischer, W. “Die Sprache der arabischen Sprachinsel in Uzbekistan.” *Der Islam*, 36, 1961.

23. Jastrow, O. *Die mesopotamish-arabischen qeltu – Dialecte, Phonologie und Morphologie, II, Volkskundliche Texte in elf Dialekten*, Wiesbaden, 1978-1981.
24. Jastrow, O. “Zur Position des Uzbekistan Arabischen.” *In XXVI Deutscher Orientalistentag. ZDMG, Suppl.*, Leipzig, 1995.
25. Jastrow, O. “Towards a Reassessment of Uzbekistan Arabic.” *Proceedings of the 2nd International Conference of AIDA*, Cambridge, 1996.
26. Jastrow, O. *Wie Arabisch ist Uzbekistan-Arabisch?* in Honour of Professor Ebbe Egede Knudsen, edited by E. Wardini, Oslo, 1997.
27. Jastrow, O. “Uzbekistan Arabic: A Language Created by Semitic-Iranian-Turkic Linguistic Convergence.” *Linguistic Convergence and Areal Diffusion, Case Studies from Iranian, Semitic and Turkic*, edited by Éva Ágnes Csató, Bo Isaksson and Carina Jahani, Routledge Curzon, London and New York, 2005.
28. Jastrow, O. “Where do we Stand in the Research of the Anatolian qeltu Dialects.” *Romano-Arabica*, New Series, № 6-7, Peripheral Arabic Dialects, editura Universităţii din Bucureşti, 2006-2007.
29. Jastrow, O. “Dialect Differences in Uzbekistan Arabic and their Historical Implications.” *Neue Beihefte zur Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes*, Band 8, *Alf Lahga wa Lahga. Proceedings of the 9th AIDA Conference*, Olivier Durand, Angela Daiana Langone, Giuliano Mion (Eds.), Wien: LIT Verlag, 2014.
30. Meyendorf, W. *Voyage d’Orenbourg a Boukhara*, Paris, 1826.
31. Nyberg, H. S. (Рецензия на статью Н. Н. Бурькиной, М. М. Измайловой, ЗКВ, У, Ленинград, 1930 (Retsenziya na stat’yu N. N. Burikinoj, M. M. Izmaylovoy, ZKV, U, Leningrad, 1930), *Le Mond Oriental*. XXIV: 1-2., 1930.
32. Pharseghashvili, T. “Linguistic Archaeology of Peripheral Arabic.” *Arabic Varieties: Far and Wide, Proceedings of the 11th International Conference of AIDA – Bucharest, 2015*, ed. George Grigore, Gabriel Biţună. Bucharest: Editura Universităţii din Bucureşti, 2016.
33. Tsereteli, G. “The influence of the Tajik language on the vocalism of Central Asian Arabic Dialects.” *BSOAS*. XXXIII (1), 1970.
34. Tskhvediani, Z. “Vowel Harmony in Old and Central Asian Arabic Dialects.” *Studies on Arabic Dialectology and Sociolinguistics. Proceedings of the 12th International Conference of AIDA held in Marseille from 30th May - 2nd June 2017*, edited by Catherine Miller, Alexandrine Barontini, Marie-Aimée Germanos, et al., 2019 (<https://books.openedition.org/iremam/3896>).
35. Vambery, A. *Travels in Central Asia*, London, 1864.
36. Versteegh, K. “Word Order in Uzbekistan Arabic and Universal Grammar.” *Orientalia Suecana* XXXIII-XXXV, 1984-1986.
37. Vinnikov, I. N. “Materialen zur Grammatik der kaška-darjiner Araber, Paradigmen der Verbalformen.” *Studia Semitica*, Ioanni Vascoâ dicata, Bratislava, 1965.
38. Ахвледиани, Вл. *Бухарский арабский диалект*. Тбилиси : “Мецниереба” (Akhvlediani, Vl. *Bukharsky arabskiy dialect*. Tbilisi: “Metsniereba”), 1985.
39. Винников, И. Н. “Арабы в СССР.” *Советская этнография*, т. IV, М.-Л (Vinnikov, I. N. Arabi v SSSR, *Sovetskaya etnografiya*, t. IV, M.-L), 1940.
40. Винников, И. Н. “Арабы в СССР (этнография, фольклор и язык).” Докторская диссертация, Ленинград (Vinnikov, I. N. “Arabi v SSSR (etnografiya, fol’klor i yazyk).” *Doktorskaya dissertatsiya*, Leningrad), 1941.
41. Винников, И. Н. “Материалы по языку и фольклору бухарских арабов.” *Советское востоковедение*, вып. V, М.-Л. (Vinnikov, I. N. Materiali po yazyku i fol’kloru bukharskikh arabov. *Sovetskoe vostokovedenie*, vip. V, M.-L.), 1949.

42. Винников, И. Н. “Фольклор бухарских арабов.” *Acta Orientalia*, т. VI, Budapest (Vinnikov I. N., Fol’klor bukharskikh arabov. *Acta Orientalia*, t. VI, Budapest), 1956.
43. Винников, И. Н. “Словарь диалекта бухарских арабов.” *Палестинский сборник*, 10 (73), Москва-Ленинград (Vinnikov, I. N. Slovar’ dialekta bukharskikh arabov, *Palestinskiy sbornik*, 10 (73), Moskva-Leningrad), 1962.
44. Винников, И. Н. “Образцы говора кашкадарьинских арабов.” *СЯ*, II (Vinnikov, I. N. Obraztsy govora kashkadarinskikh arabov, *SYA*, II. Moskva), 1963.
45. Винников, И. Н. *Язык и фольклор бухарских арабов*. Москва (Vinnikov, I. N. *Yazyk i fol’klor bukharskikh arabov*. Moskva), 1969.
46. Гвелесиани, С. *Востоковед Георгий Церетели*. Тбилиси (Gvelesiani, S. *Vostokoved Georgiy Tsereteli*. Tbilisi), 1976.
47. Аль-Истахри, *Китаб ал-масалик ва-л-мамалик*. BGA, 1, 1870; второе издание 1927 (Al-Istakhri, *Kitab al-masalik va-l-mamalik*. BGA, 1, 1870; vtoroe izdanie 1927).
48. Ошанин, Л. В. и Зезенкова, В. И. *Вопросы этногенеза народов Средней Азии в свете данных антропологии*. Ташкент (Oshanin, L. V. i Zezenkova, V. I. *Voprosi etnogeneza narodov Sredney Azii v svete dannikh antropologii*. Tashkent), 1953.
49. Церетели, Г. В. “Материалы по изучению арабских диалектов Средней Азии.” *Записки Института востоковедения АН СССР*, т. VII, М.-Л: Издательство Академии наук СССР (Tsereteli, G. V. Materiali po izucheniyu arabskikh dialektov Sredney Azii. *Zapiski Instituta vostokovedeniya AN SSSR*, t. VII, M.-L: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR), 1937.
50. Церетели, Г. В. “К характеристике языка среднеазиатских арабов.” *Труды второй сессии Ассоциации арабистов*. Москва-Ленинград: Издательство Академии наук СССР (Tsereteli, G. V. K kharakteristike yazyka sredneaziatskikh arabov. *Trudy vtoroy sessii Assotsiatsii arabistov*. Moskva-Leningrad: Izdatelstvo Akademii nauk SSSR), 1941.
51. Церетели, Г. В. “Арабские диалекты в Средней Азии.” *Доклады советской делегации на XXIII международном конгрессе востоковедов, Секция семитологов*. Москва (Tsereteli, G. V. Arabskie dialekty v Sredney Azii. *Doklady sovetskoy delegatsii na XXIII mezhdunarodnom kongresse vostokovedov, Sektsiya semitologov*. Moskva), 1954.
52. Церетели, Г. В. “К изучению языка среднеазиатских арабов. Образцы речи кашкадарьинских арабов.” *Труды Ин-та языкознания АН Груз. ССР (сер. вост. яз.)*, вып. I, (Tsereteli, G. V. K izucheniyu yazyka sredneaziatskikh arabov. Obraztsy rechi kashkadarinskikh arabov. *Trudy In-ta yazykoznaneya AN Gruz. SSR (ser. vost. yaz.)*, vup. I. Tbilisi), 1954.
53. Церетели, Г. В. *Арабские диалекты Средней Азии, т. I. Бухарский арабский диалект*. Тбилиси (Tsereteli, G. V. *Arabskie dialekty Sredney Azii, t. I. Bukharskiy arabskiy dialekt*. Tbilisi), 1956.
54. Чиковани, Г. Г. “Основные лексические особенности кашкадарьинского диалекта арабского языка.” *Вестник Академии наук Грузинской ССР*, 121, № 3, Тбилиси (Chikovani, G. G. Osnovnie leksicheskie osobennosti kashkadarinskogo dialekta arabskogo yazyka. *Vestnik Akademii nauk Gruzinskoy SSR*, 121, № 3, Tbilisi), 1986.
55. Чиковани, Г. Г. *Кашкадарьинский арабский диалект Центральной Азии*. Тбилиси: “Мцигнобари” (Chikovani, G. G. 2008. *Kashkadarinskiy arabskiy dialekt Tsentralnoy Azii*. Tbilisi: “Mtsignobari”), 2008.
56. Чиковани, Г. Г. “К вопросу исследования периферийных арабских диалектов.” *Подарок учёным и утешение просвещённым*. Сборник статей, посвящённый 90-летию профессора Анны Аркадьевны Долининой. Санкт-Петербург: Петербургское

Востоковедение (Chikovani, G. G. K voprosu issledovaniya periferiynyikh arabskikh dialektov. *Podarok uchyonym i uteshenie prosveschyonnyim*. Sbornik statey, posvyaschyonnyy 90-letiyu professora Anni Arkad'evni Dolininoy. Sankt-Peterburg: Peterburgskoe Vostokovedenie), 2016.

57. Юшманов, Н. В. “Арабское наречие советского Востока.” *Культура и письменность Востока*. Кн. X. М.: ВЦК НТА (Yushmanov, N. V. Arabское narechie sovetskogo Vostoka. *Kultura i pismennost' Vostoka*. Кн. X. М.: VTSK NTA), 1931.
58. Ал-Я'куби, *Китаб ал-булдан*. BGA, VII (Al-Ya'kubi, *Kitab al-buldan*. BGA, VII), 1892.

რუსეთ-იაპონიის ომი ქართულ პოეზიაში

მეოცე საუკუნის დასაწყისში შორეულ აღმოსავლეთში ვითარება უკიდურესად დაიძაბა. რუსეთის იმპერიის სწრაფვას, რომ შორეულ აღმოსავლეთში გაუყინავი პორტები ხელში ჩაეგდო, იაპონია შეეწინააღმდეგა. ამომავალი მზის ქვეყანაში შიშობდნენ, თუ რუსეთის იმპერია შორეულ აღმოსავლეთში ფეხს მყარად მოიკიდებდა, კორეის ნახევარკუნძულზე იაპონიის ინტერესებს საფრთხე შეექმნებოდა. იაპონიის ხელისუფლებამ მრავალგზის მოუწოდა რუსეთის იმპერიას ჯარი გაეყვანა მანჯურიიდან (ჩრდილო-აღმოსავლეთ ჩინეთი), თუმცა მიზანს ვერ მიაღწია. სწორედ ამ უთანხმოების გამო, 1904 წლის 8 თებერვალს რუსეთ-იაპონიის ომი დაიწყო, რომელიც 1905 წლის 5 სექტემბერს იაპონიის გამარჯვებით დასრულდა. ყველასგან მოულოდნელად რუსეთის უზარმაზარმა იმპერიამ აზიის პატარა სახელმწიფოსგან სამარცხვინო მარცხი იწვია.

რუსეთ-იაპონიის ომმა, არა მარტო რუსეთსა და იაპონიაზე, არამედ საქართველოზეც დიდი გავლენა მოახდინა. საქართველო იმ პერიოდში რუსეთის იმპერიის მიერ იყო ანექსირებული და ომში რუსეთის მხარეს მოუწია იაპონიის წინააღმდეგ ბრძოლა. აუცილებად უნდა აღინიშნოს, რომ ომს ქართველებს შორის დიდი ინტერესი და შემოგოთება არ გამოუწვევია. თამამად შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ რუსეთ-იაპონიის ომი ქართველებს საკუთარ ომად არ მიაჩნდათ. თუმცა, ომის მსვლელობასთან ერთად თანდათან გაიზარდა ინტერესი, ხოლო როდესაც ომში იაპონიის წარმატება გამოიკვეთა, ქართველებში დამოუკიდებლობის აღდგენის იმედი გაღვივდა და იაპონიის ფარული მხარდამჭერი განცხადებები გაჩნდა.

ამ მხრივ განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია ქართველი პოეტების აქტიურობა. ამ საკითხზე ნაწილობრივ ნამუშევარი აქვს ქართველ ისტორიკოსს ნიკო ჯავახიშვილს, რომელიც თავის ნაშრომში „საქართველო-იაპონიის ურთიერთობების ისტორიიდან“¹ (ნაშრომის აღნიშნული მონაკვეთი თავის მხრივ ეფუძნება ქართველ ტრადიციონალისტთა კავშირის გაზეთ „ქართველი ერის“ 1995 წლის, 18 მაისის ნომერში გამოქვეყნებულ გიორგი ჯავახიშვილის საგაზეთო სტატიას „იაპონია ქართველ მწერალთა თვალსაწიერში“). ამბობს, რომ - „რუსეთ-იაპონიის 1904-1905 წლების ომმა ფართო გამოხმაურება ჰპოვა ქართველ მოღვაწეთა შემოქმედებაში, მათი საუკეთესო ნაწილი უყოყმანოდ მიემხრო საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დამასამარებელ რუსეთის იმპერიასთან მებრძოლ „ამომავალი მზის სამეფოს“, როგორც იმედს ქართველი ერის განთავისუფლების საქმეში, განსაკუთრებით აქტიურობდნენ პოეტები.“² ნიკო

¹იხ. ნიკო ჯავახიშვილი, ახალგაზრდა ისტორიკოსთა შრომების კრებული. (თსუ გამომცემლობა, 2002).

² იქვე, 168.

ჯავახიშვილს ამის დასტურად რამდენიმე ლექსი მოჰყავს, თუმცა კვლევის შედეგად დადგინდა, რომ ქართველმა პოეტებმა ომის დაწყებისთანავე კი არ დაუჭირეს მხარი, არამედ ომში იაპონიის წარმატების გამოკვეთის შემდეგ გააქტიურდნენ. კვლევის მიზნით იმ პერიოდის ქართული პრესა და გამოცემები გამოვიკვლიე.

ომის დაწყების პირველ ხანებში საქართველოში იაპონიის გამარჯვების არ სჯეროდათ, მაგრამ როგორც კი იაპონური არმიის გამარჯვებები დაიწყო, ქართველ პატრიოტებში რუსეთის იმპერიის დამარცხების იმედი აკიაფდა. 1905 წლის 2 იანვარს შორეულ აღმოსავლეთში რუსეთის იმპერიის არმიის მთავარი დასაყრდენი პორტ-არტური (დღევანდელი ლიუშუნი, ჩინეთი) დაეცა. პორტ-არტურის დაცემა ქართველებმა დიდ ტრაგედიად არ აღიქვეს. რა თქმა უნდა პრესაში ამ ამბის შესახებ საკმაოდ რაოდენობის სტატიები იწერებოდა, მაგრამ ისინი ძირითადად იყო უცხოური პრესიდან ან რუსეთიდან მიღებული დეპეშების თარგმანები. უფრო მეტიც, პორტ-არტურში იაპონელებთან ბრძოლაში რამდენიმე ქართველი მეომარი დაიღუპა, თუმცა ქართულ პრესაში მათი თანაგრძნობის გამომხატველი სტატიები არ დაწერილა.³ ხოლო როდესაც მუკდენის ბრძოლაში პრაქტიკულად იაპონიის სასარგებლოდ გადაწყდა ომის ბედი, საქართველოში იაპონიისა და იაპონელების მიმართ ფარული აღტაცების გამომხატველი სტატიები და ლექსები გამოჩნდა. იმ პერიოდში რუსული ცენზურა მკაცრად აკონტროლებდა გამომცემლობებს, ამიტომაც პოეტები ლექსებში სიტყვა „იაპონიის“ ხსენებას ერიდებოდნენ და მის ნაცვლად სხვადასხვა ალეგორიებს იყენებდნენ.

ქართულ პრესაში რუსეთ-იაპონიის ომთან დაკავშირებული პირველი ლექსი 1904 წლის ოქტომბერში დაიბეჭდა. 10 ოქტომბერს გაზეთ „ივერიაში“ ქართველი მეომრების მიერ მანჯურიიდან გამოგზავნილი წერილი გამოქვეყნდა - „მანჯურიის საზღვრიდან კავკასიელნი გულითად სალამს ვუძღვნით ნათესავთ, მეგობართ და ნაცნობთ, მუხრანბატონი, გაბაშვილი, საგინაშვილი და გულისაშვილი.“ როგორც ჩანს ამ წერილმა ძალიან იმოქმედა ქართველ პოეტ დუტუ მეგრელებზე და შორეულ აღმოსავლეთში გადახვეწილ ქართველ მეომრებს ლექსი მიუძღვნა, რომელშიც ფარულად რუსეთის იმპერიის წინააღმდეგ გამოვიდა, თუმცა არც იაპონიის მხარდამჭერი ფარული განწყობა არ შეინიშნება.

(უსათაურო)

იქ...შორს...სადღაც...რა ხანია
საშინელი სისხლის ღვრაა;
მუსრს ავლებენ ერთმანეთსა,
შებრალება აღარაა!
სასიკვდილოდ განწირულნი,
სასიკვდილოდ კვლავ მიდიან
და სულით კი ჩვენთან მყოფნი,
გზიდან სალამს მოგვიძღვნიან.
ოჰ, მწარე ეს სალამი,
მწარე გრძნობის მომგვრელია.
სიყვარულით გამსჭვალული-
სიმპულივილის აღმძვრელია!...

³ メスヒシュヱリ・ジャバ、二十世紀初頭の日本・ジョーシア関係史、2017年

„ვაჰ, სოფელო, რაშიგან ხარ,
რას გვაბრუნებ, რა ზნე გჭირსა...
სადაურსა სად წაიყვან,
სად აღუფრხვრი, სადით ძირსა?!...“⁴

ოქტომბრის შემდეგ ქართულ პრესაში რუსეთ-იაპონიის ომთან დაკავშირებული ლექსები აღარ გამოქვეყნებულა. ხოლო როდესაც პორტ-არტურის ციხესიმაგრე იაპონელებს დანებდა, საქართველოში იმედი გაჩნდა, რომ რუსეთის იმპერიას თავს დააღწევდნენ. კვლევის პროცესში ცენზურისგან თავისარიდების საინტერესო ხერხი გამოიკვეთა. რუსული მკაცრი ცენზურის გამო, ქართველები რუსეთის იმპერიის მარცხს და მისი ანექსიიდან თავის დაღწევას ღიად ვერ უჭერდნენ მხარს, ამიტომ ამ ყველაფერს ალეგორიულად - „გაზაფხულად“ მოიხსენიებდნენ. გაზეთებში იბეჭდებოდა გაზაფხულის მოსვლისადმი მიძღვნილი ლექსები, რომელიც სინამდვილეში არა გაზაფხულს, არამედ სწორედ ზემოთ ხსენებულ მნიშვნელობას ატარებდა.

პირველი ამგვარი შინაარსის ლექსი, პორტ-არტურის დაცემის შემდეგ გამოჩნდა. 1905 წლის 4 იანვარს გაზეთ „ცნობის ფურცელში“ ვლ. მიქელაძემ „გაზაფხულის“ მიმართ პესიმისტური ლექსი გამოაქვეყნა:

არ მჯერა!

„გაზაფხულიო“ მესმის ხმა ტკბილი,
„გაზაფხულიო“ ხარობს ქვეყანა ;
მაგრამ ხმა იგი გულს გაცივებულს
გააცოცხლებს და... გაათბობს განა?
არ მრწამს...ნუ მეტყვი გაიხარეო!
ამ ბედის პატრონს რა გაახარებს?
აღმფოთებულს სულს, დიდი ხნით ტანჯულს,
სუსტი იმედი ვერ დააწყნარებს.
არა!...არ მჯერა, ჩემსა ქვეყანას
ელირსოს სხივი გაზაფხულისა,
შესწყდეს ოხვრა და.. მოისპოს კვნესა
ასე სასტიკად დაჩაგრულისა.⁵

მიქელაძის პესიმისტურ განწყობას არ დაეთანხმა გ. ბოკერია, რომელმაც 1905 წლის 9 თებერვალს გაზეთ „ივერიაში“ საპასუხო ლექსი გამოაქვეყნა.

გაზაფხული

(პასუხი ვლ. მიქელაძეს)

„გაზაფხულის“ მომღერალნი
ახმატკბილდნენ კიდით-კიდე,
და მათმა ხმამ ქვეყნად ძალნი
განამტკიცა, ახსნა რიდე.
დიდ-შემოქმედ ერის ძალას
მოწმობს მთელი ისტორია;
მომავალი გამარჯვებაც

⁴ ივერია, N241, 21 ოქტომბერი, 1904, გვ. 2.

⁵ ცნობის ფურცელი, N2718, 5 იანვარი 1905, გვ. 2.

უტყუარი და სწორია.
ეს იმედი, როგორც ცეცხლი,
ღვივის მკერდში, ჩვენი ერის,
და ამიტომ გაბედულად
„გაზაფხულს“ ისიც მღერის.⁶

შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ პოეტი „გაზაფხულის მომდერალნის ახმატკვილებში“, იაპონიის გამარჯვებასა და საქართველოს რუსული ბატონობისგან თავის დახსნის მოსურნეებს გულისხმობდა, ხოლო „მომავალი გამარჯვების უტყუარობაში“, იაპონიის გამარჯვებას მოაზრებდა, რადგანაც ლექსის გამოქვეყნებამდე რამდენიმე კვირით ადრე დაეცა პორტ-არტური. ომში იაპონიის გამარჯვება კი ქართველებში დამოუკიდებლობის აღდგენის იმედს აღვივებდა.

1905 წლის მარტში იაპონიამ მუკდენტან სასტიკი მარცხი აგემა რუსეთის იმპერიის არმიას და აიძულა ჩრდილოეთით კიდევ უფრო დაეხია. ამით გახარებულმა ილია ჭავჭავაძემ 1905 წლის 30 მარტს გაზეთ „ივერიაში“ „მისალმება“ გამოაქვეყნა, სადაც უფრო ნათლად არის გამოხატული „გაზაფხულის“ ფარული მნიშვნელობა და ასევე იაპონიის მიმართ მხარდამჭერი ალეგორიული სიტყვები.

მისალმება

ბნელ ქვეყანას გაქვავებულს
მზემ მაღლიდან სხივი სტყორცნა,
და მშობლიურ სიყვარულით,
ჩეხვია, გადაჰკოცნა.
აჭიკჭიკდნენ ფრინველები,
მათ ბანს აძლევს თვით ბუნება,
ამ დღის მომსწრე, მოხარული
კლდე კლდეს სალამს ეუბნება.
აიშალა მერცხალთ გუნდი
და სიამით მზეს ეტრფიან,
ზამთრისაგან დაჩაგრულნი
აწ გაზაფხულს ეძახიან.
გაუმარჯოს მერცხალთ გუნდსა,
იდღეგრძელოს მათი ძიძა,
ვაშა, ვაშა მნათობთ მეფეს,
რომ ქვეყანა გააღვიძა.⁷

ამ ლექსში „მზე“, რა თქმა უნდა, იაპონიის ალეგორიაა, რადგანაც ცნობილია რომ იაპონიას „ამომავალი მზის ქვეყანას“ უწოდებენ. „ბნელეთის ქვეყანა“ რუსეთის იმპერია არის. ფრინველებსა და მერცხლების გუნდში კი რუსეთის იმპერიის ოკუპაციის ქვეშ მყოფი ერები იგულისხმება, რომლებსაც ამ ომში რუსეთის იმპერიის მარცხის შემთხვევაში თავისუფლების მოპოვების იმედი გაუჩნდათ. „მნათობთ მეფეში“ იაპონიის იმპერატორი მეიჯია იგულისხმება, რომლის მიმართაც ილია აღტაცებას გამოხატავს.

1905 წლის მაისში, იაპონიის ზღვაში იაპონიის ფლოტმა ადმირალი ტოგოს

⁶ ივერია, N19, 9 თებერვალი, 1905, გვ. 3.

⁷ ივერია, N40, 30 მარტი, 1905, გვ. 2.

მეთაურობით გამანადგურებელი მარცხი აგემა რუსეთის იმპერიის ფლოტს. ამით პრაქტიკულად დასრულდა ომი, რადგან ომის გაგრძელების რესურსი არც ერთ მხარეს აღარ ჰქონდა შერჩენილი. ამ საზღვაო ბრძოლამდე ცოტა ხნით ადრე, აკაკი წერეთელმა გაზეთ „ივერიაში“ გამოაქვეყნა ლექსი „გურული ნანინა“, რომელშიც იაპონიის არმიის გენშტაბის უფროსს ივაო ოიამას ხოტბას ასხამდა, თუმცა ეს ისე გააკეთა, რომ ვერც ერთი ცენზურა ვერ მოედევებოდა. ერთი შეხედვით ლექსი ეძღვნებოდა ჩვილს, რომელსაც ყოველი სტროფის შემდეგ „ოი, ამას ვენაცვალე-თი“ მიმართავს.

გურული „ნანინა“
ჯერ აკვანში ჩაკრული...
გასალტული და იწვალე!
გაიზდები, სხვა იქნები,-
ოი, ამას ვენაცვალე!..
მე, მონობის დროს ნაშობი,
მონობაში დავიღალე;
შენ კი სულ სხვა ბედისა ხარ,-
ოი, ამას ვენაცვალე!..
ის, რაც იყო, აღარ არის,
შეიცვლება დღეს თუ ხვალე;
გზატკეცილი დაგიხვდება,-
ოი, ამას ვენაცვალე!
„ნანა“ გეტყვი სხვა ნაირსა,
მარცვლა-გარცვლა დაისწავლე;
მხსნელ დახსნილი მიეგებე!...
ოი, ამას ვენაცვალე!..
რაც მე მტანჯავს, ნულარ მკითხავ!
ის ოდესმე შენ დასთვალე
და პასუხიც აგებია...
ოი, ამას ვენაცვალე!..
მაგრამ ჯერ კი აკვანში ხარ,-
გაიზარდე, მალე, მალე!
რომ შენს შვილებს შენც მოუთხრა:
ოი, ამას ვენაცვალე!⁸

ამ ლექსის შესახებ ნიკო ჯავახიშვილიც საუბრობს და სწორად აღნიშნავს, რომ „ოი, ამას ვენაცვალე“, ოიამას ფარულ ხოტბას წარმოადგენს.⁹ ლექსის ზეპირად წარმოთქმის შემთხვევაში „ოი, ამას“ მიმით არ გამოიყოფა და გამოითქმის, როგორც „ოიამას ვენაცვალე“. აღსანიშნავია, ნიკო ჯავახიშვილს არ შეუძინებია ის ფაქტი, რომ აკაკი წერეთელი არა მხოლოდ ოიამას მიმართ კეთილგანწყობას გამოხატავდა, არამედ ლექსი თვით იაპონიის სახელმწიფოსაც ეძღვნება. ალეგორიულად აკვანში მყოფი ჩვილი სწორედ იაპონიის ახალგაზრდა სახელმწიფოს წარმოადგენს, ხოლო „მონობაში გაზრდილში“ საქართველო იგულისხმება.

⁸ ივერია, N 59, 24 აპრილი, 1905, გვ. 2.

⁹ ნ. ჯავახიშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ.169.

კვლევის პერიოდში კიდევ ერთი საინტერესო ფაქტი გამოჩნდა. საფრანგეთში მყოფი ქართველი ემიგრანტი ვასო წულაძე 1968 წელს იხსენებს, 1905-1907 წლებში საქართველოში არსებულ რევოლუციურ სიტუაციას და რუსეთ-იაპონიის ომის მიმართ ქართველთა განწყობას. ვასო წულაძე საფრანგეთში გამოცემულ ჟურნალ „კავკასიონი“ გამოქვეყნებულ „მცირე მოგონებანში“ წერს: - „ჩვენი პარტიის გააფთრებული პროპაგანდის შედეგი იყო ის, რომ ქართველები საერთოდ და ჩვენი წრეები „პორაჟენცები“ იყვნენ. რუსეთ-იაპონიის დროს რუსეთის დამამცირებელი სიმღერებს გაიგონებდით, როგორც მაგალითად: „მაგალითად: „პორტარტური - მანჯურია, რუსის საქმე წასულია!“ - და ეს მაშინ, როდესაც რუსეთმა ამ ომში სასტიკი დამარცხება იგემა იაპონელებისგან. აკაკი წერეთელმაც კი დასწერა ერთი ალეგორიული ლექსი: „ოი ამას ვენაცვალე!“ ოიამა იყო იაპონიის ერთ-ერთი დიდი სარდალი, რომელიც კუროპატკინს ამარცხებდა. ამ ლექსს გიტარაზე ამღერებდნენ.“¹⁰ ვასო წულაძის ეს მოგონება ცხადად მიუთითებს, თუ როგორი პოპულარული იყო აკაკის ლექსი იმ დროინდელ ქართველ პატრიოტებში. სამწუხაროდ, ამჟამად „გურული ნანინას“ მელოდია დაკარგულია.

უფრო გაბედულად მოიქცა ვაჟა ფშაველა, რომელმაც აკროსტიქული ლექსი დაწერა, სადაც ცხადად არის ნათქვამი, რომ ლექსი იაპონელებს ეძღვნებათ. აღნიშნულ ლექსს პირველად ყურადღება გიორგი ჯავახიშვილმა მიაქცია და სწორად გაშიფრა ლექსის ფარული დანიშნულება.¹¹

(უსათაურო)

იმდენი ოფლი, იმდენი სისხლი
არცერთსა ერსა არ დაუღვრია.
პატარას, დიდსა სამშობლოსათვის
ომშია თავი არ დაუდვია.
ნათლისა გონებით, მგზნებარე გულით
ერსა სხვა მამული არ ჰყვარებია.
ლამაზის ერის ლამაზმა ქცევამ
ერებს ჩვენფერებს მადლი მოჰვინა.
ბინა დაკარგულთ, დაწიოკებულთ
იმათგან ლამის იპოვნონ ბინა
ადინეს სისხლი თვისი და სხვისი,
რუად შეღებეს წითლად მთა-ველი
იმას ჰყვირიან, სამშობლო მიწის
არ მივცეთ მტერსა ერთი მტკაველი!
სუ მოხვალ გულზე მათი მნახველი?¹²

ვაჟა ფშაველა, თითქოს ზოგადად საუბრობს, გაურკვეველ ერზე, მაგრამ დაკვირვებული თვალი აუცილებლად შენიშნავს, რომ ლექსი სწორედ იაპონელებს ეძღვნებათ, რადგან, თუ კი ყოველი პწკარედის პირველ ასოს წავიკითხავთ, მივიღებთ ფრაზას „იაპონელები არიან.“

დასკვნის სახით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ ქართველი პოეტების გავლენიანი

¹⁰ კავკასიონი, N13, 1968, გვ. 85.

¹¹ ქართველი ერი, N5, 18 მაისი, 1995, გვ. 5.

¹² ქართველი ერი, N5, 18 მაისი, 1995, გვ. 5

ნაწილი იაპონელებს მიემხრო, არა ომის დაწყებისთანავე, არამედ 1905 წლიდან, როდესაც პორტ-არტურის ციხე-სიმაგრე დაეცა და რუსეთის იმპერიის დამარცხების შანსი გაჩნდა. იაპონიის ფარული მხარდამჭერი მასალები 1905 წლით თარიღდება. ისინი იაპონიის მხარდაჭერას რუსული ცენზურის გვერდის ავლით, ალეგორიულად გამოხატავდნენ, თუმცა დაკვირვებული თვალი აუცილებლად შენიშნავდა პოეტების სულისკვეთებასა და შინაგან განწყობებს.

Jaba Meskhishvili

G. Tsereteli Institute of Oriental Studies

THE RUSSO-JAPANESE WAR IN GEORGIAN POETRY

At the beginning of the 20th century the situation in the Far East became tremendously strained. The Russian Empire was striving for interception unfrozen ports in the Far East, but Japan was opposing. They were afraid if the Russian Empire seizure unfrozen ports, Japanese interests will be threatened on Korean Peninsula. Japanese government repeatedly called on Russian Empire to withdraw troops from Manchuria (Northeast China), but in vain. Due to this disagreement, on February 8, 1904 Russo-Japanese War has started. It ended on September 5, 1905 with a Japanese victory. The Russian Empire was abruptly defeated appallingly by a small Asian state.

The Russo-Japanese War had a great influence not only on Russia and Japan, but on Georgia also. At that time Georgia was annexed by the Russian Empire and was obliged to fight on Russia's side against Japan. It should be definitely noted that the war did not cause much interest and anxiety among Georgians. We can assume boldly that Georgians did not consider the Russo-Japanese War as their own war. But during the war the awareness was increased gradually, the success of Japan in the war fluttered the hope in Georgians of restoration the independence, thus Japan's concealed supportive announcements were made.

It is worth to mention the activity of Georgian poets. A Georgian Historian Niko Javakhishvili has partially worked on this issue (the stated part of the work is based on a newspaper article "Japan in the eyes of Georgian Writers" by Giorgi Javakhishvili published on May 18, 1995 in the newspaper "Kartveli Eri" belonging to the Union of Georgian Traditionalists). In his work "From History of Georgia-Japan Relations"¹, Niko Javakhishvili says that "the Russo-Japanese War in 1904-1905 has gained a wide reaction in works of Georgian figures, the paramount part of them resolutely supported the "Land of the Rising

¹ See: Niko Javakhishvili, *Young Historians Papers*, Tbilisi State University Press, 2002.

Sun” as a fighter against the Russian Empire that was burring independence of Georgia, as a hope in the liberation of Georgians. The poets were particularly active.”² Niko Javakhishvili proves it with several poems, but as a result of the research its ascertained that Georgian poets did not support the war from the beginning, but they became more vigorous after Japan achieved a success in the war. Due to the research I researched Georgian press and publications of that period.

At the beginning of the war nobody believed in victory of Japan, but as the conquests of Japanese army began, the hope of Russian Empire failure derived in Georgian optimists. On January 2, 1905 the main basis of Russian Empire in the Far East Port-Arthur (Lüshunkou, China) was conquered. The decay of Port Arthur was not perceived as a great tragedy by Georgians. Certainly, sufficient quantity of articles was written about this news, but the articles were mainly translated from foreign press or telegrams from Russia. Several Georgian soldiers were killed in the battle with Japanese in Port Arthur, though articles of sympathy were not published.³ In Mukden Battle the fate of war was in favor of Japan, articles and poems of clandestine admiration towards Japan and Japanese appeared. As a Russian censor controlled publications harshly, poets tried not to mention “Japan” and used different allegories instead.

In October, 1904 the first poem relating to the Russo-Japanese War was printed in Georgian press. On October 10, 1904 a letter sent from Georgian soldiers from Manchuria was published in a newspaper “Iveria”: “We send sincerely greetings to relatives, friends and acquaintances from Manchuria border, Mukhranbatoni, Gabashvili, Saginashvili and Gulisashvili”. This letter had a countless influence on a Georgian poet Dutu Megreli and he wrote a poem, in which he give the impression against the Russian Empire furtively, though sympathetic secret attitude towards Japan did not appear either.”⁴

Since after October, poems related to the Russo-Japanese war were not published in Georgian press. When Port Arthur fortress was surrounded to Japanese, a new hope raised among Georgians – shirking from the Russian Empire. According to the research, an interesting method avoiding censor was distinguished. Due to a strict Russian censor, Georgians could not support a failure of Russian Empire evidently and evade from its annexation. Allegorically they termed it “spring”. Poems dedicated to spring were printed in newspapers.

The first poem of this content appeared after overcoming Port Arthur. On January 4, 1905, in a newspaper “Tsnobis Purtseli” VI. Mikeladze published a pessimistic rhyme about “spring” in which he did not believe in approaching of spring.⁵

G. Bokeria was not agree with the pessimistic attitude of Mikeladze. On February 9, 1905 he published reciprocal poem in a newspaper “Iveria”. We can presume that the rhymester in a phrase “sweet-voice of spring singers” supposed those who desired Japan to conquest and release Georgia from Russian sovereignties. In a catchword “the authenticity of the future victory”, the poet destined victory of Japan, as Port Arthur was overwhelmed

² Op. cit., p. 168.

³ Iveria, N241, October 21, 1904, p. 2.

⁴ Tsnobis Purtseli, N2718, January 5, 1905, p. 2.

⁵ Iveria, N40, March 30, 1905, p. 2.

some days before the poem was published. The success of Japan in the war gave a prodigious hope to Georgians.

In March, 1905 the Russian Empire was severely defeated by Japan near Mukden, and it was obliged to retreat towards the north. Due to this, delighted Ilia Chavchavadze published "Greeting" in "Iveria" on March 30, 1905, where the veiled meaning of "spring" and allegorical words auxiliary Japan were expressed more plainly.⁶

A word Japan was encoded as "sun" in a poem, as it is known that Japan is termed as "the Land of the Rising Sun". The Russian Empire was called "The Land of Darkness" allegorically. Under the words birds and flock of swallows were meant nations occupied by Russian Empire, who had a hope to regain independence in case of defeating the Russian Empire. The poet named the Emperor of Japan Meiji "The king of lights", Ilia admired the Emperor on the sly.

In April 1905, Akaki Tsereteli published in a newspaper "Iveria" a poem "Guruli Nanina", in which the poet glorified the chief of the Imperial Japanese Army General Staff Office Oyama Iwao. But no any censor could cavil at the poet. Superficially, the poem was dedicated to a new-born baby, whom the poet addresses "Oi amas ventsvale" at the end of each strophe.⁷ Niko Javakhishvili talks about this poem as well and notes correctly, that the phrase "Oi, amas venatsvale" represents a secret praise of Oyama.⁸ In case of telling a poem orally "oi amas" is not separated by a comma and is pronounced as "oiamas venatsvale". Niko Javakhishvili did not mention that Akaki Tsereteli eulogizes not only Oyama but Japan itself. A new-born baby in a cradle resembles the young state of Japan allegorically, and up-brought in slavery take after Georgia.

During the research one remarkable circumstance was found out. In 1968 Georgian emigrant in France Vaso Tsuladze remembers an existing revolutionary situation in Georgia and the attitude of Georgians towards the Russo-Japanese War in 1905-1907. Vaso Tsuladze inscribes in "Brief Memoirs" printed in the magazine "Kavkasioni" in France that Georgians were playing "Guruli Nanina" on a guitar against the Russians. Unfortunately, the melody of this song is lost.⁹

Vazha-Pshavela was braver, who wrote an acrostic poem, where it is clearly written that a rhyme is dedicated to Japanese. It appears that Vazha-Pshavela speaks in general, about indistinct nation, but an observant eye will definitely notice that the poem is committed to Japanese. If we read the first initials of a single line, we will get a phrase "they are Japanese".

In conclusion, we can say that influential part of Georgian poets started supporting Japanese not at the beginning of the war, but from 1905, when Port Arthur castle was defeated and there was a chance of overthrowing Russian Empire. Supported furtive materials of Japan dates back to 1905. They were allegorically expressing the backing of Japan avoiding the Russian censorship. Though an attentive eye would notice the essence and inner approach of poets.

⁶ Iveria, N 59, April 24, 1905, p. 2.

⁷ N. Javakhishvili, op. cit., p. 169.

⁸ Kavkasioni, N13, 1968, p. 85.

⁹ Kartveli Eri, N 5, 1995, p. 5

ქალი და სიყვარული ქართულ და არაბულ რომანტიზმში
(წერილი პირველი: “ქალი ქართულ და არაბულ რომანტიზმში”)

ქართული და არაბულ რომანტიზმის ურთიერთმიმართების საკითხების განხილვისას ჩვენს მიზანს სრულებითაც არ წარმოადგენს საუბარი ამ ორი მხარის რომანტიზმის ურთიერთგავლენების შესახებ, რადგანაც ასეთი ურთიერთგავლენები არ გვაქვს. ეს გამორიცხული იყო, რადგან რომანტიზმი ქართულ სინამდვილეში გვაქვს XIX ს-ის პირველ ნახევარში, ხოლო არაბულ სამყაროში (უპირველესად ვგულისხმობთ ეგვიპტესა და სირია-ლიბანს) საფუძვლები ეყრება XIX-XX საუკუნეების მიჯნაზე და გაბატონებულია XX ს-ის 30-იან წლებამდე. გარდა ამისა, არსებითად, ამ პერიოდში რაიმე კულტურულ და ლიტერატურულ კონტაქტებზე ლაპარაკიც ზედმეტია. ჩვენს მიზანს წარმოადგენს ერთმანეთს შევადაროთ ქართული და არაბული რომანტიზმი, ვაჩვენოთ ამა თუ იმ რომანტიკულ თემებისადმი მსგავსი და განსხვავებული მიდგომები და ამ გზით ჩვენება ესა თუ ის საკითხი, მოტივი თუ პრობლემა რა დონეზეა განხილული, რაში მდგომარეობს ამ მიმართულების თავისებურებები ქართულ და არაბულ რომანტიზმში, რა იყო განმაპირობებელი ამ თავისებურებებისა და რომანტიკულ საკითხთა ერთთან ძლიერ წამოწევა, ხოლო მეორესთან ნაკლები ყურადღება და ა.შ. მაგალითად, ეროვნული საკითხი, სოციალური თემატიკა, ქალთა საკითხებისადმი მათი მიდგომა და ა.შ.

ქალთა საკითხში ნათლად გამოჩნდა საქართველოსა და არაბულ ქვეყნებში შექმნილი პოლიტიკური, სოციალური, რელიგიური და კულტურული ვითარებებიდან გამომდინარე ქართველი და არაბი რომანტიკოსების მიდგომის სპეციფიკურობა.

ქართველი რომანტიკოსებისთვის ქალი არის უპირველესად სატრფო, ან და, ან მეგობარი და, რაც მთავარია, მათი პოეტური შთაგონების წყარო. ქალს მათ საზოგადოებაში ისეთივე ადგილი უჭირავს, როგორც მამაკაცს, არ ჩანს ქალი უფლებებით იყოს შეზღუდული, ან კიდევ მამაკაცზე უფრო დაბლა მდგომი. ქართველ არისტოკრატთა წრეში (ქართველი რომანტიკოსები ამ მაღალი ეშელონის წარმომადგენლები არიან) ქალებსაც საკმაოდ კარგი განათლება აქვთ მიღებული, მაღალ საზოგადოებაში ერთად არიან და ერთმანეთს ავსებენ. აქვე ისიც უნდა შევნიშნოთ, რომ მართლმადიდებლურ ქრისტიანულ ქვეყანაში რელიგიურადაც ქალი არ არის შეზღუდული მამაკაცთან შედარებით. ამიტომ ამ მაღალ წრეში ქალებსა და მამაკაცებს შორის უფლებების თვალსაზრისით ჰარმონია სუფევს. აშკარად ასე ჩანს ქართველი რომანტიკოსების შემოქმედებიდან. აქედან გამომდინარე, შეუძლებელია მათ ემსჯელოთ ქალთა უფლებების თუ უუფლებობის შესახებ. ამიტომ, როგორც ზემოთ ვთქვით, ქალი არის პოეტისთვის მუზის წყარო, სატრფო, ან კიდევ მეგობარი, ნათესავი, ცხოვრების თანამგზავრი, მისი ნააზრევის გამზიარებელი, შემფასებელი და რჩევის მიმცემი. ამიტომ ქართველი რომანტიკოსები საოცრად ამაღლებულ ლექსებსა და სიტყვებს უძღვნიან მათ. ეს იყო

კიდევ ერთ–ერთი უმნიშვნელოვანესი ფაქტორი, რომ ჩვენ რომანტიკოსებში გამორჩეულია სიყვარულის მოტივი და მათი პოეტური შედეგები ქალებისა და სიყვარულისადმი მიძღვნილი.

საქართველოსა და მუსლიმურ სამყაროში ქალის მდგომარეობისა და როლის შესახებ გვინდა მოვიყვანოთ მიხეილ (მიხაკო) წერეთლის წიგნიდან „საქართველო და მსოფლიო ომი“ რამდენიმე წინადადება, სადაც ის საუბრობს კავკასიის ხალხების ერთიანობის შესახებ, კავკასიისა, სადაც სხვადასხვა პოლიტიკური მიმართულების, სხვადასხვა ეკონომიკური და კულტურული დონის, სხვადასხვა რელიგიური მრწამსის მატარებელი, სხვადასხვა სახელმწიფოებრივი და საზოგადოებრივი აზროვნების ხალხით იყო დასახლებული. ასეთ კავკასიაში ის სვამს კითხვას, თუ როგორ უნდა მოხდეს კავკასიის გაერთიანება სამართლებლივად. მართალია მ. წერეთელი ეძებს გზებს ამ გაერთიანებისთვის, თუმცა კარგად ესმის ამ ერთიანობის მიღწევის ურთულესი გზა. და აქ ერთ–ერთ მაგალითად, სხვა მრავალ მაგალითებს შორის, მოყავს ქართველებისა და მუსლიმების დამოკიდებულება ქალისადმი: „როგორ უნდა გაერთიანდეს კავკასია სამართლებლივად, სადაც ქართველებში ქალი ისტორიის დასაბამიდან უპირველესია, დამოუკიდებელი და თავდაჯერებულია, ხოლო თათრებში, ლეკებში და ა.შ. ქალი თითქმის მონაა.“¹ (ქალის მდგომარეობის და უფლებების შესახებ არაბი განმანათლებლებსა და რომანტიკოსებზე მსჯელობისას, მ. წერეთლის ეს სიტყვები საკმაოდ გამყარდება).

დავუბრუნდეთ საქართველოს და ქართველ რომანტიკოსებს და მათ დამოკიდებულებას როგორც მათი თანამედროვე, ისე ისტორიულ წარსულში გამოჩენილი ქალების სახეებისადმი.

ზემოთ ვთქვით, თუ რას წარმოადგენდა ქალი ქართველი რომანტიკოსებისთვის: და, დედა, მეგობარი, სატრფო, პოეტური მუხის წყარო, მათი ლექსების უპირველესი შემფასებელი და ა.შ. ავიღოთ თუნდაც გრიგოლ ორბელიანის და – ეფემია, რომელიც იყო ნიკოლოზ ბარათაშვილის დედა. მას თანამედროვენი ახასიათებენ როგორც მშვიდ, დარბაისელ, ჭკვიან, გულკეთილ ქართველ მანდილოსნად. გრ. ორბელიანი, არსებითად, პირველი ქართველია, რომელმაც საოცრად ამაღლებული, საუკეთესო თუ არა ერთ–ერთი საუკეთესო ლექსი უძღვნა ქართველ რომანტიკოსებს შორის. ეს ლექსია „ჩემს დას ეფემიას.“ არსებითად, ავტორმა მოგვცა უშესანიშნავესი პორტრეტი ქალი–დედისა, ქალი–მეგობრისა, ქალი–დისა, რომელიც არის ოჯახში სიხარულისა და სიმშვიდის საფუძველი. მოვიყვანოთ ამ ვრცელი ლექსიდან იმ ნაწილს, სადაც პოეტი უშუალოდ მიმართავს თავის დას – ეფემიას: „... დაო სასურველ! ამა სოფელს შენ დამშთი მხოლოდ, / და განმასვენე კვეთებათგან ბოროტ მხედრისა! / ცხოვრების ბნელ გზას შენ მინათი – შვების ვარსკლავი – / შენი ღიმილით შეჭმუხვნილი სახე მინათლე, / შენი ალერსი მშვიდი, წყნარი, მიხარის შორით, / და გულდაჩაგრულს მენატრების კვალად სიცოცხლე! / .../ მაგრამ ნუგეშად, ჩემდა შვებად, სასიხარულოდ, / ლხენად გულისა, უდროოდა მწარ – დამჭკნარისა, / ... / მისთვის ვლოცავ ცას, შავნი დღენი ჩემთვის შთომილნი, / არ შეჰსწყდენენ, ვიდრე კვალად ჩემთა თვალით არ გიხილონ./ და მაშინ, ოდეს საუკუნოდ მივლულო თვალნი, / მშობლიურ მიწა ხელთა შენთა

¹ მიხეილ წერეთელი, საქართველო და მსოფლიო ომი, (თბილისი, 2014), 99.

გულს დამაყარონ.“² (ლექსი დაწერილია 1835 წ.) ვახტანგ ორბელიანი კი ასე გვიხატავს იდეალური, საოცნებო ქალის სახეს ლექსში „ქალი ის არის“ (1883 წ.): „ქალი ის არის, / ვინც რომ ნათლად სჯის / და არ მიჰყვება ამ სოფლის ცთომას; / ვინც ნათლად ჰგრძნობს / და ვინც არ დასთმობს / მისთვის თვის დიდსა მოვალეობას; / ვინც არა სცდება / და ემზადება, / მტკიცედ მის ვალსა აღასრულებდეს, / მტკიცე ფეხითა, / მოთმინებითა / ამა ეკლიანს სოფლის გზას ვლიდეს; / აქვს გული წრფელი, / სული ნათელი, / ვის მზაკვარ თვალი ვერ შეხებია, / და სათნოება / სარწმუნოება / მთლად თავის არსში ღრმად უმარხია; / ვინც თავის სახლში, / და არა ხალხში / ეძიებს თავის ბედნიერებას; / შრომა, თვის კერა, / სახლობის მზერა / მისთვის სჯობია სახლს გარე შევებას...“³ ვახტანგ ორბელიანისთვის იდეალური ქალი ის არის, ვისაც ადამიანის (ამ შემთხვევაში მეფის – მ.ქ.) უპირველეს მოვალეობას შეადგენს სამშობლოს სიყვარული, ზრუნვა ხალხზე, მნიშვნელობა არ აქვს მდიდარია ის თუ ღარიბი, შემწყალება და შემბრალეული ქვრივთა, ობოლთა, ღარიბ–ღატაკთა, ის ვინც კეთილ საქმეს აკეთებს, ობოლს გულში იკრავს და უშურველად ეხმარება, უფსკრულში ჩავარდნილს დაუფიქრებლად ხელს გაუწვდის და ამოიყვანს და კეთილი საქმისთვის განაწყობს ყველას. პოეტი ლექსის დასასრულს ამ ქალი–იდეალის, ქალი–დედოფლის მიმართ იტყვის ; „... იქ ზის ყვავილი – დედოფალი, ფერით მიმკრთალი, – / იმ ყვავილებზედ უფრო ტურფა არის ყვავილი! / თვით დიდ სახლობას: ქვრივ–ოხერთა და მშიერ ობლებს / ბროლის თითებით უყოფს საზრდოს და უშრობს ცრემლებს; / ...“ (იხ. ლექსი „დედოფალი“ (1882 წ.)⁴

ჩვენი რომანტიკოსები გვიხატავენ თავიანთ ლექსებში იდეალურ ქალთა სახეებს, რომლებმაც თავიანთი საქმეებით საქართველოს დიდება მოუტანეს: მეფე თამარი (გრ. ორბელიანის „თამარ მეფის სახე ბეთანიის ეკლესიაში“, „სადლეგრძელო“), მამულისთვის და სარწმუნეობისთვის თავდადებული ქეთევან დედოფალი (გრ. ორბელიანის „სადლეგრძელო“), ქვეყნის ინტერესებისთვის მაფიქრალი და სამშობლოს დამოუკიდებლობისთვის მზრუნველი, უცხოებაში დიდებულად და სიმდიდრეში ყოფის უარმყოფელი და ქვეყნის მომავლისთვის თავდადებული ქალი – სოლომონ მსაჯულის მეუღლე სოფიო (ნ. ბარათაშვილის „ბედი ქართლისა“). ნიკოლოზ ბარათაშვილი ამ იდეალ ქალს მშვენიერი სიტყვებით ახასიათებს; „... სათნო სოფიო, სულისა ტოლი; / ახლაც ბევრს ახსოვს მისი ზრდილობა, / მშვენიერება, გულკეთილობა; / ...“⁵ და მასვე ათქმევინებს საოცრად ამაღლებულ სიტყვებს: „– უწინამც დღე კი დამელევა მე! / უცხოობაში რაა სიამე, / სადაცა ვერვის იკარებს სული / და არს უთვისო, დაობლებული? / რა ხელ – ჰყრის პატივს ნაზი ბულბული, / გალიაშია დატყვევებული / და ველად იგი, ამხანაგთ შორის, / ჭირსაც, ვით ლხინსა, ერთგვარ დამღერის! / ესრეთ რას არგებს კაცსაც დიდება, / თუ მოაკლდება თავისუფლება? / ...“ და ასეთმა ქალებმა ათქმევინა ოცნება – სიტყვები: „ჰოი, დედანო, მარად ნეტარნო, / კურთხევა თქვენდა, ტკბილსახსოვარნო! / რა იქნებოდა, რომ ჩვენთა დედათ / სულიცა თქვენი

² ქართველი რომანტიკოსები, (თბილისი, 2014), 232, 240, 241.

³ იქვე, 435–436.

⁴ იქვე, 407–416.

⁵ იქვე, 563.

გამოჰყოლოდათ /...“⁶ (ლექსი დაიწერა 1839 წ.).

საერთოდ, XIX ს-ის I ნახევარში, განსაკუთრებით კი მის 20 – 30 –იან წლებში, ნაკლები იყო სკოლები, არ იყო ჟურნალ–გაზეთები და არც წიგნების ბეჭედა და გამოცემა. ილია ჭავჭავაძე ასე აფასებს ამ პერიოდის საზოგადოებრივ ცხოვრებას: „მწერლობა ჩვენი ოცდაათიან წლებში, ხელახლად ფეხადგმული, პირველ ხანს უფრო შინაური საქმე იყო, ვიდრე საყოველთაო, უფრო შესაქცევი, ვიდრე გარჯით მკვლევარი. შინაურს ვამბობთ, რადგან შინაურობაში იზადებოდა და ასევე შინაურობის მოკლე წრეში ჰტრიალებდა, იმიტომ რომ არც ჟურნალ–გაზეთები იყო, არც ჩვეულება ცალკე წიგნად ბეჭდვისა...“⁷ ამიტომ რომანტიკოსი პოეტების და, საერთოდ, განათლებული მაღალი წრის ინტელიგენციის უპირველესი შესაკრები ადგილი იყო სხვადასხვა სალონები, ვიწრო პოეტური წრე, შეკრებები ერთმანეთის ოჯახებში (მაგ. ნ. ბარათაშვილთან, ლ. მელიქიშვილთან, კ. მამაცაშვილთან და სხვებთან) სადილებად და სავახშმოდ, სეირნობა ქალაქის ბაღებში, ქალაქის ღირსშესანიშნავ ადგილებში, სადაც ერთობოდნენ, თამაშობდნენ (ძირითადად ქალაქის (კარტს), ნარდს, ჭადრაკს), აქ უზიარებდნენ ერთმანეთს თავიანთ აზრებს, შეხედულებებს ამქვეყნიურ საჭირბოროტო საკითხებზე და, რაც მთავარია, ერთმანეთს უკითხავდნენ ლექსებს და აანალიზებდნენ. განსაკუთრებული ადგილი ეკავა მაღალი წრის პიროვნებათა სალონებს. ის იყო შემოქმედი ადამიანების უპირველესი შესაკრები ადგილი. ასეთ სალონებს შორის გამორჩეული იყო ალ. ჭავჭავაძის და მანანა ორბელიანის უბრწყინვალესი, ევროპული ტიპის, ამასთანავე ქართული ტრადიციებით და ხასიათებით გაჯერებული სალონები. ამ სალონებში მოტრიალე ქალების სახელებთან არის დაკავშირებული ჩვენი რომანტიკოსი პოეტების შემოქმედება, განსაკუთრებით კი სატრფიალო ლექსები. ხომ ცნობილია გრ. ორბელიანის სიყვარული ნინო ჭავჭავაძისადმი, ხოლო ნ. ბარათაშვილისა ასევე ალ. ჭავჭავაძის ასულ ეკატერინესადმი და მათადმი მიძღვნილი საუკეთესო სატრფიალო ლექსები. ამავე სალონების სული და გული იყო ქართველი რომანტიკოსების სამეგობრო ქალთა წრე. მანანა (მაიკო) ორბელიანისა და ნიკოლოზ ბარათაშვილის სიახლოვე და მეგობრობა იყო საუკეთესო გამოხატულება ქალისა და მამაკაცის მეგობრობისა. პოეტი თავის სევდას, წუხილს, თავის განწყობილებას, თავის გრძნობებს უჭოჭმანოდ უზიარებდა მაიკო ორბელიანს. პოეტის ჩვენამდე მოღწეული წერილების საკმაო ნაწილი მანანა ორბელიანისადმი არის მიწერილი. ერთ–ერთ წერილში თავისი განწყობილების შესახებ წერს: „კიდევ მომნახა ჩემმა ჩვეულებრივმა მოწყენილობამ. ვისაც საგანი აქვს, იმის სიამოვნება რა არის ამ სამაგელ ქვეყანაში ... არ დაიჯერებ, მაიკო! სიცოცხლე მომძულეობია ამდენის მარტობით ... სად განისვენოს სულმა, სად მოიდრიკოს თავი?...“ და აქვე შეფასებას აძლევს თანამედროვე ადამიანებს: „... ვინც მაღალი გრძნობის მეგონა, იგი ვნახე უგულო, ვისი სული განვითარებული მეგონა, მას სული არ ჰქონია, ვისიც გონება მრწამდა ზეგარდმო ნიჭად, მას არც თუ განსჯა ჰქონია; ვისიც ცრემლნი მეგონებოდნენ ცრემლად სიბრალულისა, გამომეტყველად მშვენიერის სულისა,

⁶ იქვე, 564-566.

⁷ გ. ნადირაძე, ნიკოლოზ ბარათაშვილის ცხოვრება და ესთეტიკური სამყარო (თბილისი, 2010), 39-40.

თურმე ყოფილან ნიშანნი მცბიერებისა, წვეთნი საშინელის საწამლავისა!⁸ და თავისი განწყობის სააილუსტრაციოდ წერილში მოყავს ნაწყვეტი საკუთარი ლექსიდან: „მნელი არის მარტოობა სულისა. / მას ელტვიან სიამენი სოფლისა, / მარად ახსოვს მას დაკარგვა სწორისა, / ოხვრა არის შვება უბედურისა!“⁹ მთავარია, უკითხავდა თავის ლექსებს და სთხოვდა ყოველგვარი შელამაზების გარეშე გამოეთქვა შეფასებები ლექსის ავკარგიანობის შესახებ. ამავე მაიკო ორბელიანს ნახჩევანიდან 1845 წელს უგზავნის წერილს და აცნობს თავის ერთ-ერთ ლექსს – „მადლი შენს გამჩენს“ და წერს, რომ ის დაწერილია ხალხური ლექსის „მე ვარ და ჩემი ნაბადი“ ჰანგზე: „...აი, ამ ქართულ ლექსს გიგზავნი, მდაბიურად დაწერილს, როგორღაც ფიქრში მამივიდა, – „მე ვარ და ჩემი ნაბადი,“–ის ხმაზედ.“¹⁰ არსებითად, შეიძლება ვთქვათ, რომ ნ. ბარათაშვილისა და მანანა ორბელიანის ურთიერთობა მაგალითია იმისა, რომ ქართველი რომანტიკოსი პოეტებისთვის ქალი არის ქალი-მეგობარი. გ. ნადირაძე სვამს კითხვას: „როგორია ბარათაშვილის ქალის იდეალი?“ და თვითონვე პასუხობს: „ნიკოლოზ ბარათაშვილს უყვარს პატიოსნებით აღსავსე, დამოუკიდებელი, მტკიცე ნებისყოფის, თამამი და თავისუფალი აზრის ქალი. საკმარისია ავიღოთ თუნდაც მისი „ქეთევანი“, „ღამე ყაზახზედ“ და „ბედი ქართლისა.“¹¹

რაც შეეხება ქალი – რომანტიკოსების სატრფო, მათი სიყვარულის ობიექტი, დასახელებულ სალონებში იბადებოდა და იფურჩქნებოდა, აქ იქმნებოდა ქართული პოეზიის ბრძენვალე სატრფიალო ლექსები, როგორებიცაა, მაგალითად, გრ. ორბელიანის „ნ-სადმი“, „ს ...– ისა“, „სატრფიალო ლექსები“ და სხვ., ნ. ბარათაშვილის „ე...ნეს“, „საყურე“, „სატრფოვ, მახსოვს, თვალნი შენნი“, „არ უკიჟინო, სატრფოო“, „რად ჰყვედრი კაცსა, პირუმტკიცობას“, „მადლი შენს გამჩენს, ლამაზო“ და სხვ. ქალი – სატრფოს შესახებ აქ სიტყვას არ გავაგრძელებთ, რადგან ქართველი და არაბი რომანტიკოსების შეხედულებებზე სიყვარულის შესახებ ვისაუბრებთ ამავე სათაურის („ქალი და სიყვარული ქართულ და არაბულ რომანტიზმში“) მეორე წერილში.

როცა ვსაუბრობთ ქართულ სინამდვილეში ქალის მდგომარეობის შესახებ და მისადმი ქართველი რომანტიკოსების მიდგომის შესახებ, ჩვენ მხოლოდ იმ დროის მაღალ საზოგადოებაზე ვლაპარაკობთ, რადგან, როგორც ვთქვით, ჩვენი რომანტიკოსები მაღალი და უმაღლესი წრის წარმომადგენლები არიან. თუ რა მდგომარეობაში იყო ქართველი ქალი უფრო დაბალ ეშელონებში, ან კიდევ ქართულ სოფელში, ქართულ ოჯახებში, მათთან ჩვენს რომანტიკოსებს არავითარი შეხება არ აქვთ, ყოველ შემთხვევაში, მათ შემოქმედებაში და წერილებში არ არის ასახული. საერთოდ, სოციალური საკითხებისადმი მათ მიდგომაზე საუბარი შეუძლებელია. გარდა ამისა, უნდა ვივარაუდოთ, რომ რადგან საქართველო ქრისტიანული ქვეყანაა, ქალი ისტორიულ საქართველოში, რაზეც მიხაკო წერეთელი ზემოთ მოყვანილ წიგნში აღნიშნავს, ქალი გამორჩეული პატივის საგანია, მიუხედავად ამისა, შეუძლებელია ქართველი გლეხის ქალი იმდენად

⁸ ნიკოლოზ ბარათაშვილი, პირადი წერილები (თბილისი, 2015), 103-105.

⁹ იქვე, 105.

¹⁰ იქვე, 192

¹¹ ნადირაძე, ნიკოლოზ ბარათაშვილის..., 146.

თავისუფალი და მამაკაცთან გათანაბრებული ყოფილიყო, როგორც ქართულ არისტოკრატიულ წრეში. გარდა ამისა, განათლება, რომელიც უდიდეს როლს ასრულებდა ყველა ქვეყანაში და ყველა დროს, და რომელიც ერთ-ერთი უმნიშვნელოვანესი პრობლემათაგანი იყო ქალის უფლებებისთვის ბრძოლაში ევროპასა და არაბულ ქვეყნებში, საქართველოში რომანტიკოსების დროს, განსაკუთრებით მის საწყის ეტაპზე, სავალალო მდგომარეობაში იყო, საგანმანათლებლო მოძრაობას ადგილი არ ჰქონია. აქედან გამომდინარე, საქართველოში აქა-იქ საეკლესიო სკოლების გარდა საერო სკოლები არც არსებობდა, სადაც ახალგაზრდებს დაწყებითი განათლება მაინც მიეღოთ. ამიტომ იყო, რომ ქართველ თავად-აზნაურთა აბსოლუტურმა უმრავლესობამ წერა-კითხვა არ იცოდა და რაიმე საბუთზე ხელმოწერის ნაცვლად, მხოლოდ ჯვრის დასმა იცოდა.

სულ სხვა ვითარება იყო შექმნილი არაბულ ქვეყნებში, ამ შემთხვევაში, ეგვიპტესა და სირია-ლიბანში. აქ პოლიტიკური, ეკონომიკური და კულტურული ვითარებების გამო განსხვავებული მდგომარეობა გვაქვს. რომანტიკოსმა წინ უსწრებდა მძლავრი საგანმანათლებლო მოძრაობა, რომელმაც ბევრად განსაზღვრა არაბ რომანტიკოსთა თვალსაწიერის მრავალფეროვნება და სიღრმისეულობა. ეს, თავის მხრივ, ნათლად გამოჩნდა ქალთა საკითხისადმი მიდგომის სიმწვავეზე და აქტუალურობაზე.

საკითხის განხილვა დაგვანახებს, რომ მიხაკო წერეთლის მიერ ზემოთ მოყვანილი სიტყვები მეტნაკლებად სიმართლეს შეეფერება. მუსლიმურ ქვეყნებში XIX საუკუნესა და XX ს-ის I ნახევარში ქალის მდგომარეობა ძალზე მძიმე იყო. არაბმა განმანათლებლებმა, რომლებსაც დაწყებითი განათლება მიღებული ჰქონდათ უპირატესად მისიონერების მიერ გახსნილ სკოლებში სოფლად და ქალაქად (სირია-ლიბანში), ხოლო ეგვიპტეში მუჰამმად ალის რეფორმების შედეგად მომრავლებულ სასულიერო და საერო სკოლებში, სადაც შეეძლოთ ესწავლათ საზოგადოების ყველა ფენის წარმომადგენლებს. სკოლის დამთავრების შემდეგ ბევრი არაბი ახალგაზრდა სწავლას აგრძელებდა ან კოლეჯებში, ან უმაღლეს სასწავლებელში, ან კიდევ ცოდნის გასაღრმავებლად მიდიოდა ევროპაში. არაბთა ეს მოწინავე ნაწილი ეცნობოდა რა ევროპული ყოფის პირობებს და იდებებს, სამშობლოში დაბრუნების შემდეგ ცდილობდნენ რიგი ევროპული იდეებისა გადმოეღოთ და დაენერგათ სამშობლოში. ერთ-ერთი მათ შორის იყო ქალის უფლებების საკითხი. ეგვიპტელმა და სირიელმა განმანათლებლებმა, ადგილობრივი პირობების გათვალისწინებით, აქტიურად დაიწყეს ქალის პრობლემის განხილვა.

არაბი განმანათლებლების (XIX ს-ის II ნახევარი) და რომანტიკოსების (XX ს-ის 30-იან წლებამდე) მოღვაწეობის პერიოდში, და მითუმეტეს მანამდე, ქალს რაიმე სერიოზული როლი საზოგადოებაში არ გააჩნდა. ის მოკლებული იყო ყოველგვარ უფლებას, ეკრძალებოდა საზოგადოებაში გამოჩენა, ზედმეტი იყო ლაპარაკი მის საზოგადოებრივ საქმიანობაში მონაწილეობაზე. გარდა ამისა, ქალი ვერ სარგებლობდა დიდი უფლებებით ოჯახშიც კი. არ იყო აღიარებული ის დიდი როლი, რომელიც მას ჰქონდა როგორც დედას და როგორც მეუღლეს. ოჯახშიც და მის გარეთაც ქალს უყურებდნენ როგორც მონას, რომლის დანიშნულებას შეადგენდა მხოლოდ მამაკაცის მოვლა და მისი სურვილების უსიტყვოდ

შესრულება. სამართლიანად შენიშნავდა დიდი ეგვიპტელი განმანათლებელი, წარმოშობით ქურთი კასიმ ამინი: „მუსლიმის თვალში ქალი არ წარმოადგენს ნამდვილ ადამიანს...“¹² ქალი იმყოფებოდა მოძველებული ტრადიციებისა და წეს-ჩვეულებების ტყვეობაში საუკუნეების განმავლობაში. მაგრამ თანდათან დასავლეთის ქვეყნებთან კონტაქტების გაძლიერებას კორექტივები შეჰქონდა არაბთა ყოფაში.

განმანათლებლებმა პირველებმა აღნიშნეს ის უზარმაზარი როლი, რომელსაც ასრულებს ქალი ერის ცხოვრებაში. ლიბანელი ბუთრუს ალ-ბუსთან ევროპული ცივილიზაციის წარმატების უმთავრეს ფაქტორად თვლიდა იმ ფაქტს, რომ ქალმა დაიკავა მაღალი ადგილი საზოგადოებაში. 1849 წლის 14 დეკემბერს მან წარმოთქვა სიტყვა ქალთა განათლების შესახებ: „თუ ჩვენ გვინდა ქვეყნის რეფორმირება, მაშინ ქალთა განათლება არის კიბის პირველი საფეხური და კარი, რომელიც ყველაზე წინ უნდა გაიღოს.“¹³

ქალთა უფლებების დაცვაში უდიდესი წვლილი მიუძღვით ეგვიპტელ განმანათლებლებს რიფა'ა რაფი' ატ-ტაჰტავის (1801-1873) და კასიმ ამინს (1865-1908). ატ-ტაჰტავი იმდენად კომპენტენტური იყო განათლების საკითხებში, რომ, როცა ეგვიპტეში მომწიფდა საზოგადოებრივი აზრი ქალთა სკოლის გახსნაზე (სირია-ლიბანში ქალთა სკოლა მისიონერებმა გახსნეს ბეირუტში 1830 წ.), ხელისუფლებამ ასეთი სკოლისთვის სასწავლო პროგრამების შემუშავებელ კომისიას სათავეში ჩაუყენა ატ-ტაჰტავი. მას ეკუთვნის წიგნი გოგონათა და ვაჟთა განათლების შესახებ სათაურით „საიმედო დამრიგებელი გოგონებისა და ვაჟების აღზრდაში.“ 1873 წელს მისი აქტიური მონაწილეობით კაიროში გაიხსნა ქვეყანაში პირველი ქალთა სკოლა.

ატ-ტაჰტავის შეხედულებით, მუსლიმური საზოგადოების ჩამორჩენის ერთ-ერთი მიზეზი იყო ის მდგომარეობა, რომელშიც იმყოფებოდა თანამედროვე ეგვიპტელი ქალი. წიგნში ის მოითხოვდა გოგონებსა და ვაჟებს ესწავლათ ერთად, არ დაეშვათ მათ შორის განსხვავება სწავლებაში. დიდი ყურადღება მიაქცია ქორწინების საკითხს, ემხრობოდა ორმხრივ სიყვარულზე დამყარებულ ქორწინებას. კასიმ ამინის აზრით კი, ის მდგომარეობა, რომელიც უკავია ქალს აღმოსავლეთში, დამღუპველია ერისთვის. ის ასკვნის, რომ ერის აღორძინება, პროგრესისთვის ბრძოლა უნდა დაიწყოს ქალის საყოფაცხოვრებო პირობების შეცვლით, ოჯახის გარდაქმნით. მისი შეხედულებით, ქალი არაფრით არ ჩამორჩება მამაკაცს. მისი პრინციპები განათლებასა და აღზრდაზე იყო დაფუძნებული. მანვე გაილაშქრა არსებული ქორწინების წესის და მრავალცოლიანობის წინააღმდეგ, მოითხოვა ქალისთვის მიეცათ თანასწორი უფლება როგორც ქორწინებაში, ისე განქორწინებაში. ძირითადად მაინც ის შემოიფარგლა ოჯახში ქალის უფლებების აღიარებით. მაგრამ სწამდა, რომ დადგება დრო, როცა ცოდნითა და გამოცდილებით აღჭურვილი ქალი „კონკურენციას გაუწევს მამაკაცებს საზოგადოებრივი საქმიანობის ყველა სფეროში.“¹⁴

არაბი რომანტიკოსების მიერ არჩეული ქალთა მდგომარეობის მოგვარების

¹² მურმან ქუთელია, არაბული რომანტიზმი, (თბილისი, 2009), 107.

¹³ იქვე, 107.

¹⁴ იქვე, 79.

გზები, არსებითად, გაგრძელება და განვითარება იყო განმანათლებლების გზებისა. ნათქვამი სრულებითაც არ ნიშნავს, რომ რომანტიკოსებშიც გვქონდეს შეხედულებათა სრული ერთიანობა.

ლიბანელმა მარონიტი ქრისტიანმა ჯიბრან ხალილ ჯიბრანმა (1883-1931) ქალის როლი საზოგადოებაში განმანათლებლებთან შედარებით კიდევ უფრო აამაღლა და მას მიაწერა გადამწყვეტი როლი ერის სიძლიერეში: „...ქალი ერისთვის ისეთივე საზომია, როგორც სხივი ჩირაღდნისთვის.“ მან გაილაშქრა არაბულ (ადმოსავლურ) სამყაროში გავრცელებული ტრადიციის წინააღმდეგ, რომლის თანახმად საცოლეს ირჩევენ ქალის სურვილების გაუთვალისწინებლად, წინააღმდეგი იყო ისეთი ქორწინებისა, რომელიც აიძულებს ქალს გაჰყოლოდა ცოლად უცნობ მამაკაცს უსიყვარულოდ. თუ განმანათლებლები გამოსავალს ხედავდნენ განათლებაში და მათი ბრძოლა იფარგლებოდა ოჯახში ქალის უფლებების აღიარებით, ჯიბრანმა აღიარა განათლების მნიშვნელობა, მაგრამ იქვე მიუთითა მის თანამდევ უარყოფით მოვლენებზე, კერძოდ, თანამედროვე ცივილიზაციამ მართალია ხელი შეუწყო ქალის შეგნების ზრდას, მაგრამ ისიც აღნიშნა, რომ ამავე ცივილიზაციამ „გაზარდა მისი ტანჯვა, ოქროთი დაფერა ბორკილები, რომლის ტარებისთვისაა განწირული. გუშინდელი ყოფილი მოსამსახურე დღეს გახდა უბედური ქალბატონი... ის მშვენიერი იყო თავისი უვიცობით, კეთილშობილი თავისი სისადავით, ძლიერი თავისი უსუსურობით, ახლა კი გახდა საშინელი, რადგან შეიძინა ხელოვნური სინატიფე, ზედაპირული გონებრივი განათლება, ვითომდა პრაქტიკული ცოდნა...“ (მოთხრობა „მომტვერული ფრთები“).¹⁵ მწერალი შენატრის იმ დღეს, როდესაც „ქალში შერწყმული იქნება სილამაზე ცოდნასთან, სინატიფე სათნოებასთან, სხეულის სისუსტე სულის ძლიერებასთან.“¹⁶ სჯერა ეს დღევ დადგება. მაგრამ მისთვის განათლება მხოლოდ ერთ-ერთი საშუალება იყო მიზნის მისაღწევად. მთავარი კი სიყვარული იყო. ქალს უნდა მიეცეს საშუალება ქმრის თავისუფალი არჩევისა, ქორწინებაში თანასწორობა, სიყვარულში თავისუფლება, რადგან „სიყვარული ერთადერთი თავისუფლებაა ამ ქვეყანაზე.“ ამიტომ შემთხვევითი არ იყო ის გარემოება, რომ ჯიბრანი თავის უმეტეს ნაწარმოებს ამთავრებს ტრაგედიით. ამით ის პროტესტს აცხადებს სინამდვილის წინააღმდეგ.

ასევე ქრისტიანმა ლიბანელმა ხალილ მუტრანმა (1872-1949) კასიდებში „ვარდი და ზამბახი“, „ერთგულება“, „მსხვერპლი ებრიონი“, „ორი ბავშვი“ და სხვ. გაილაშქრა ფულისა და ქონებისადმი გრძნობათა დამორჩილების წინააღმდეგ. პოეტმა დაგმო დრომოჭმული ადათ-წესები, რომლის მიხედვით ათხოვებდნენ ქალს მისი ინტერესების გაუთვალისწინებლად. მას მიაჩნდა, რომ საზოგადოების დამოკიდებულება ქალისადმი უნდა შეიცვალოს. მაგრამ ამის მისაღწევად ბრძოლა იყო საჭირო. იმედოვნებდა, რომ მოვა დრო და ქალი თავის სიტყვას იტყვის საზოგადოების განვითარების, ერის მომავლის საქმეში. მაგალითად, კასიდაში „შავი მთის გოგონა“ დამპყრობი თურქების წინააღმდეგ ბრძოლაში გოგონა სიკვდილს არჩევს, ვიდრე უცხოელთა ბატონობას შეეგუოს და ამით კეთილდღეობა

¹⁵ Джебран Халиль Джебран, Сломанные крылья (Москва, 1962), 249-250.

¹⁶ ქუთელია, არაბული რომანტიზმი, 111.

მოიპოვოს.¹⁷ (გავიხსენოთ სოფიოს სახე „ბედი ქართლისა“დან).

ეგვიპტელი მუსტაფა ლუტფი ალ-მანფალუტი (1876-1924) მართალია, არ იზიარებდა ჯიბრანისეულ გზას ქალის პრობლემების გადასაჭრელად, მაგრამ ეს არ ნიშნავდა, რომ ვერ ხედავდა არაბი ქალის მძიმე ხვედრს და ვერ ხედავდა მის გამომწვევ მიზეზებს. ქალის უბედურებას ის უპირველესად იმაში ხედავდა, რომ მის თანამედროვე საზოგადოებაში უარყოფილი იყო მისი როლი ოჯახში და შვილის აღზრდაში. ის წინააღმდეგი იყო ქალის განათლებისა ფართო გაგებით, ისეთი განათლებისა, რომელიც ცდებოდა ოჯახისა და შვილების აღზრდას, წინააღმდეგი იყო გოგონების შეყვანისა სკოლებში, რადგან სკოლა, მისი აზრით, ხრწნის ქალის ბუნებას (იხ. ესეი „გუშინ და დღეს“).¹⁸ მასთან დაუშვებელია საუბარი ქალისა და მამაკაცის თანასწორი უფლებების შესახებ არა მარტო საზოგადოებაში, არამედ ოჯახშიც კი. მან არ მისცა ქალს ქმრის დამოუკიდებლად არჩევის უფლება. აქ გადამწყვეტი სიტყვა მიაკუთვნა მამას ან ძმას, ქალი კი უნდა დამორჩილებოდა ოჯახის გადაწყვეტილებას (მოთხრობა „ჩადრი“), მაგრამ ეს შერჩევა მოკლებული უნდა ყოფილიყო ანგარებიან მიზნებს. მწერალმა გაილაშქრა სიყვარულის წინააღმდეგ, როცა უარყო სიყვარული ცოლ-ქმრული ცხოვრების, ოჯახის საფუძვლად. ოჯახი სიყვარულზე კი არ უნდა აიგოს, არამედ ცოლ-ქმარს შორის ურთიერთგაგებასა და ურთიერთპატივისცემაზე. მისი აზრით, ოჯახი იქმნება ღმერთის ნებით და მისი დარღვევის უფლება ადამიანს არ აქვს (ესე „სიყვარული და ცოლ-ქმრობა“).¹⁹ აქვე უნდა შევნიშნოთ, რომ ჯიბრანთან და სხვა რომანტიკოსებთან შედარებით მისი შეხედულებების კონსერვატიულობა უნდა აიხსნას იმით, რომ მას ჰქონდა რელიგიური განათლება და ამასთანავე ის უფრო სენტემენტალისტი იყო, ვიდრე რომანტიკოსი. მისთვის გადაწყვეტი მნიშვნელობა ჰქონდა მოვალეობის ურყევ დაცვას.

ეგვიპტელმა მწერალმა მუჰამმად ჰუსაინ ჰაიქალმა (1888-1955) ქალის თემას მიუძღვნა ორი მხატვრული, დიდი მოცულობის მოთხრობები, უფრო ზუსტად რომანები „ზეინაბი“ და „ასე შეიქმნა“. ორივე ნაწარმოებში ავტორმა ორი უკიდურესობა დაგვიხატა: ერთში („ზეინაბი“) ქალის სრული უუფლებობა, მეორეში („ასე შეიქმნა“) – სრული თავისუფლება. მწერლის აზრით, ორივე საზიანოა საზოგადოებისთვის. აბსოლუტური თავისუფლებისთვის ეგვიპტელი ქალი მოუმზადებელია, რადგან ევროპულ დონემდე ჯერ არ არის მისული საზოგადოება. ორივე უკიდურესობამ ერთნაირი შედეგი გამოიღო – ვერ შეიქმნა იდეალური ოჯახი, ორივე შემთხვევაში ოჯახი დაინგრა. თუ პირველში მიზეზი იყო მოძველებული ტრადიციები, მეორეში – ტრადიციების სრული უარყოფა. მწერალი ეძებს ოქროს შუალედს. აქვე შევნიშნავთ, რომ ჰაიქალი არ იყო რომანტიკოსი, ის უფრო სენტემენტალიზმისკენ იყო მიდრეკილი.

ასეთი იყო ძირითადში არაბი რომანტიკოსების მიდგომა ქალთა უფლებების დაცვის საქმეში.

რაც შეეხება სიყვარულის თემას, რომლის შესახებაც ჩვენ დეტალურად მეორე წერილში ვისაუბრებთ, რაიმე სერიოზული განსხვავებები ქართველ და არაბ

¹⁷ Khalil Mutran, *Divanu al-Khalil*, j.1-4, (Misr, 1949).

¹⁸ Mustafa Lutfi al-Manfaluti, *Al-Nazarat*, j.3; pp. 158-162

¹⁹ al-Manfaluti, j.1; pp. 165-169.

რომანტიკოსებში არ გვაქვს. სხვაობა მდგომარეობს მხოლოდ გამოხატვის საშუალებებში, მხატვრული სიტყვებით თუ სამოსით გაფორმებაში. ვიტყვით მხოლოდ იმას, რომ როგორც ქართველებთან, ისე არაბებთან გვაქვს საუბარი სიყვარულზე, როგორც ადამიანის გამაკეთილშობილებელ და სრულმყოფ ძალაზე, ადამიანის აღამაღლებელ და ერთ–ერთ ყველაზე მნიშვნელოვან გზაზე ღმერთისკენ სწრაფვაში. ასევე ორივეში გვაქვს სილამაზეზე და მშვენიერებაზე საუბარი. აგრეთვე, განსაკუთრებით არაბ რომანტიკოსებში, დიდი ადგილი უჭირავს სიყვარულით გამოწვეული ტანჯვის შესახებ მსჯელობას და ა.შ.

Murman Kutelia

G. Tsereteli Institute of Oriental Studies

WOMAN AND LOVE IN GEORGIAN AND ARABIC ROMANTICISM

(ARTICLE ONE: WOMAN IN GEORGIAN AND ARABIC ROMANTICISM)

The difference of viewpoints of Georgian and Arab Romanticists was clearly demonstrated in their attitude towards women's rights, which was due to the social, economic and cultural situations in Georgia and the Arab countries. The absolute majority of Georgian Romanticists belong to the high society, women represented in their works are from the same circle, who are no inferior by their education, culture or other positive traits. Georgian Romanticists speak to them as persons on the equal level, with whom they share views, pain and joy, in women they see supporters and soul mates to confide in their thoughts. In this circle there is harmony of rights between men and women. For Georgian Romanticists woman is a beloved, a spouse, a sister, a friend, or a source of poetic inspiration. As regards representatives of the lower strata of the population, Romanticists have little contacts with them, are less aware of conditions of their life. Therefore, interest in the life of women of the lower strata is not observable - they are not an object of Romanticists' thought and care. In this case, *Worker Boluladze* by Gr. Orbeliani, or *Woe to This World, Man Examined Close-Up* by Al. Chavchavadze, dealing with oppression and inequality in general cannot be taken into account. So, it is quite clear why Georgian Romanticists do not discuss women's rights or lack of their rights.

In the Arab world the situation was totally different from the Georgian reality. Here woman had no role in the society, nor enjoyed great rights in the family. "In the eyes of a Muslim woman is not a human being" ... noted Qasim Amin in the second half of the 19th c. However, under the Western influence, Arab Enlighteners begin struggle to defend women's rights. They were the first to stress the role of women in the life of a nation. This activity initiated by Enlighteners was successfully continued by Arab Romanticists (the majority of Arab Romanticists were from the lower or middle classes and were well aware

of the women's state in the society).

Lebanese Romanticist Gibran Khalil Gibran assigned a crucial role to women in the strength of the nation. He opposed the widespread tradition in the Arab world, according to which, a bride was selected without taking into consideration her opinion and wish. If the Enlighteners saw a way out in education and recognition of women's rights in the family, Gibran acknowledged the importance of education, but education for him was only one of the means on the way towards the equality of men and women. The main point was love. A woman should have been given an opportunity of a free choice of a husband, equality in marriage, freedom in love, as "love is the only freedom in this world".

According to Lebanese Romanticist Khalil Mutran, it was necessary to change the attitude of the society towards women, but this could be achieved through struggle. He believed that the time would come when a woman would have her say in the development of the society, in the future of the nation.

Egyptian Mustafa Lutfi al-Manfaluti regarded that women's unhappiness was primarily in the fact that their role in the family and upbringing of children was ignored. He was against such education which went beyond the family and upbringing of children, was against education of girls at schools, as he considered that a school corrupted women's nature. He believed that raising the issue regarding the equal rights of men and women was unacceptable not only in the society but even in the family. He denied love as the basis of a family. A family must be based on mutual understanding and respect between a husband and a wife. The conservativeness of al-Manfaluti's views is explained by his religious education. At the same time, he was a Sentimentalist writer.

Egyptian Muhammad Hussain Haikal devoted two novels to the issue of women: *Zeinab* and *Thus Was She Created*. In these novels the writer described two extremes: in the first one (*Zeinab*) – complete absence of women's rights, in the other one (*Thus She Was Created*) – absolute freedom. In the writer's viewpoint, both are harmful for the society. An Egyptian woman is not yet prepared for absolute freedom. Haikal is looking for the golden mean. It may be said that Haikal was more inclined to Sentimentalism.

გამოყენებული ლიტერატურა - References

1. ბარათაშვილი, ნიკოლოზ. *პირადი წერილები*. თბილისი, 2015.
2. ნადირაძე, გ. *ნიკოლოზ ბარათაშვილის ცხოვრება და ესთეტიკური სამყარო*. თბილისი, 2010
3. *ქართველი რომანტიკოსები*. თბილისი, 2014
4. ქუთელია, მ. *არაბული რომანტიზმი*. თბილისი, 2009.
5. წერეთელი, მიხეილ. *საქართველო და მსოფლიო ომი*. თბილისი, 2014.
6. Джебран, Халиль Джебран. *Сломанные крылья*. Москва, 1962
7. Djibran, Khalil Djibran. *al-Majmu 'atu kamilatu li mu'alafatihi, Bairut* (in Arabic).
8. Mutran, Khalil. *Divanu al-Khalil*, j. 1-4. Misr, 1949 (in Arabic).
9. al-Manfaluti, Mustafa Lutfi. *al-Nazarat*, j. 1, 3. (in Arabic).

დავით თინიკაშვილი

გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

**აპოკატასტასისი და განსაწმენდელი:
აღმოსავლეთის შეხვედრა დასავლეთთან**

ვითარება ფერარა-ფლორენციის კრების მიღმა

ბერძნებსა და ლათინებს შორის განსაწმენდელის (ძვ. ქართ. „სალხინებელი“, ლათ. purgatorium) შესახებ თეოლოგიური დისკუსიები ფერარა-ფლორენციის კრებამდეც არსებობდა. ასეთი ადგილი იყო, მაგ., ბერძნებით დასახლებული სამხრეთ იტალია, სადაც 1231 წელს ფრანცისკანელი ბერი ბართლომე გარდაცვლილთა საიქიო ხვედრის შესახებ ბერძენ მიტროპოლიტთან, გიორგი ბარდანესთან იწყებს დიალოგს. ლათინ ბერს აინტერესებს როგორია აღმოსავლეთის ეკლესიის სწავლება ამ საკითხზე. ბარდანესი ამ დისკუსიის შესახებ ბიზანტიაში, ნიკეის პატრიარქს წერს წერილს, რომლიდანაც ირკვევა, რომ ის უარყოფს სიკვდილის შემდგომ განწმენდის შესაძლებლობას და ლათინი ბერის შეხედულებებს ორიგენისტულ ერესს უკავშირებს. აღმოსავლურ და დასავლურ საქრისტიანოებს შორის მსგავსი შეხვედრების ფონზე ამგვარი საკითხების გარკვევის საჭიროება სულ უფრო აშკარად იკვეთებოდა. 1234 წელს რომის პაპი დელეგაციას გზავნის ნიკეაში აღნიშნულ საკითხზე თეოლოგიური დისკუსიისთვის.¹

კამათის სხვა კერა კონსტანტინეპოლშიც წარმოშობილიყო. დომინიკელი ბერები ბერძენთა შორის 1228 წლიდან მკვიდრობდნენ. ერთ-ერთი ლათინი ბერი თეოლოგიურ ტრაქტატს წერს, რომელშიც ბერძნულ წყაროებს საოცარი ვირტუოზულობით იყენებს. ავტორი აღმოსავლეთის წმინდა მამების ნაწერების, მართლმადიდებელი ეკლესიის ლიტურგიისა და ბიზანტიური ხატმეტყველების საფუძველზე² ამტკიცებს, რომ გარდაცვალების შემდგომ სულთა განწმენდის იდეა ქრისტიანული ეკლესიისთვის მისაღებია.

განსაწმენდელის იდეა პირველად, უშუალოდ რომის პონტიფიქოსისგან 1254 წლის 6 მარტს გაჟღერდა, კერძოდ, პაპ ინოკენტი მეოთხის წერილში, რომელიც კვიპროსის ბერძნებს შორის წარგზავნილი ლეგატისადმია მიმართული. ამ წერილში ნათქვამია, რომ გარდაცვლილის სული განსაწმენდელში *მსუბუქი ცოდვებისგან* „დროებითი ცეცხლით“ განიწმინდება. ლე გოფის შეფასებით, სწორედ პაპის ეს წერილია განსაწმენდელის შესახებ ოფიციალური კათოლიკური სწავლების

¹ Robert Ombres, Latins and Greeks in Debate over Purgatory, 1230-1439, The Journal of Ecclesiastical History, Vol. 35, No. 1, 1984, 2.

² Ibid., 3-4.

„დაბადების მოწმობა“.³ ასევე 1267 წლის 4 მარტს პაპმა კლიმენტი მეოთხემ რწმენის ვრცელი „აღსარება“ შეადგინა, რომელიც ბიზანტიის იმპერატორის, მიქაელ პალეოლოგისადმი იყო მიმართული და რომელიც განსაწმენდელის საკითხსაც ეხებოდა.

დასავლურ საეკლესიო კრებათაგან, რომლებზეც ხსენებული საკითხი განიხილებოდა, გამოსაყოფია ლიონის მეორე კრება (1274 წ.). აქ ლათინთა მიერ შემუშავებული სწავლების თანახმად, თუ ადამიანი სინანულით და ღვთის სიყვარულით გარდაიცვალა, მაგრამ ღირსეული ნაყოფებით არ გამოუსყიდია ცოდვები, მისი სული „განწმენდელი ტანჯვით“⁴ იწმინდება. აღნიშნული სწავლების მიხედვით, გარდაცვლილის სულს ასევე ეხმარება ამქვეყნად დარჩენილ

³ Jacques Le Goff, *The Birth of Purgatory*. (Translated by Arthur Goldhammer of *La Naissance du Purgatoire*. Paris: Gallimard, 1981 (Chicago: University of Chicago Press 1984), 284. ავტორის მტკიცებით, არსებითი სახელი „განსაწმენდელი“, რაც გულისხმობს სივრცობრივ განსაზღვრას, როგორც მესამე ადგილისა (გვ. 4), რომის კათოლიკურ ეკლესიაში არ არსებობდა 1170 წლამდე (გვ. 135). ამას გარდა, განსაწმენდელის იდეა ფეოდალური ქრისტიანობის ფორმირების და „სოციოეკონომიკური სტრუქტურის“ ერთ-ერთი გამოვლინება იყო, რაც ლე გოფის კრიტიკოსთა მიერ კვაზი-სოციოლოგიურ თეორიად და სპეკულაციურ მსჯელობად ფასდება. ზოგადად რეცენზენტები მისი წიგნის იმ ძირითად ნაკლზე მიუთითებენ, რომლის მიხედვითაც განსაწმენდელის იდეა რევოლუციური გამოგონება იყო მეთორმეტე საუკუნეში, რომ თითქოს ის გაჩნდა, „დაიბადა“ არსაიდან, სათანადო წინაპირობების გარეშე, — უმეტესად სოციო-ეკონომიკური ფაქტორებით, — რაც არ გულისხმობს ეკლესიის თანმიმდევრულ დოქტრინალურ ევოლუციას, თეოლოგიური იდეების სისტემატიზაციას. ამგვარია, გრემ ედვარდსის რეცენზია, რომელშიც ლე გოფის ასევე სხვა იდეები, მიდგომები და პატრისტიკული ტექსტების (მაგ., ავგუსტინესი) არასწორი წაკითხვებია კრიტიკულად განხილული: Robert Edwards Graham, *Purgatory: 'Birth' or Evolution?* *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 36, No. 4, 1985, 634-646. წიგნის გაცნობის შემდეგ ჩემი პირადი შთაბეჭდილება ამგვარია: უცნაურია, რომ ლე გოფი საიქიოს განწმენდი ტანჯვის იდეის გამომთქმელი აღმოსავლელი წმინდა მამებისა და საეკლესიო მწერლებისადმი მიძღვნილ ქვეთავში (იხ. წიგნის გვ. 52-7) მხოლოდ ორიგენესა და კლიმენტი ალექსანდრიელის აზრებს მოიხმობს, არ იმოწმებს რა არცერთ სხვა წმინდა მამას, თვით გრიგოლ ნოსელსაც კი, რომელსაც მხოლოდ 272-ე გვერდზე ახსენებს, ისიც მხოლოდ გაკვრით და ნეგატიურ კონტექსტში. არ ახსენებს აგრეთვე მაქსიმე აღმსარებელს, ბასილი დიდს, ისააკ ასურს და ყველა იმ აღმოსავლელ წმინდანს, რომელიც მსგავს იდეებს გამოთქვამდა. ავტორი პარადოქსს უწოდებს იმას, რომ განსაწმენდელის შესახებ დასავლური სწავლების თავდაპირველი „შემომქმენი“, „გამომგონებელი“ ეს ორი აღმოსავლელი საეკლესიო მწერალია. ამას გარდა, არანაკლებ გაოცებას იწვევს ლე გოფის მიერ ფერარა-ფლორენციის კრებაზე მიმდინარე ცხარე დებატების არგანხილვა განსაწმენდელის საკითხთან დაკავშირებით, რაც, ჩემი აზრით, კათოლიკურ დასავლეთში ამ იდეის განვითარების შესახებ დაწერილი წიგნის ერთ-ერთი მთავარი თავი უნდა ყოფილიყო. ლე გოფის წიგნის სხვა ნაკლოვანებების შესახებ იხ. რეცენზია: Alan E. Bernstein, *La naissance du purgatoire*. Jacques Le Goff, *Speculum*, vol. 59, no. 1, 1984, 179-183. ლე გოფის წიგნის შედარებით უფრო ნეიტრალური მიმოხილვა, ერთგვარი მოკლე შინაარსი, იხ. პუბლიკაციაში: რუსუდან ლაბაძე, საიქიოს მესამე ქვეყნის დაბადება, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, 9, 2009, 337-346.

⁴ Heinrich Denzinger. *Compendium of Creeds, Definitions and Declarations on Matters of Faith and Morals*. 43rd edition. No. 856-858. Edited by Peter Hunermann. (San Francisco: Ignatius Press 2012).

მორწმუნეთა ლოცვები და მოწყალების საქმენი. მაგრამ ისინი, რომლებიც „სასიკვდილო ცოდვებში“ გარდაიცვლებიან, ადგილს ჯოჯოხეთში იმკვიდრებენ.

შემდეგი საეკლესიო კრება ფერარა-ფლორენციის (1438-1439) სახელითაა ცნობილი, რომელზეც ერთ-ერთი მწვავე დისკუსია სწორედ სალხინებლის საკითხს დაუკავშირდა, რომელსაც ვრცლად ქვემოთ განვიხილავთ.

ტრიდენტის საეკლესიო კრებაც (1563 წ.) საუბრობს ამ საკითხზე მოკლედ, რომელზეც აღინიშნა, რომ განსაწმენდელში მყოფ სულებს შეეწევათ ამქვეყნად მცხოვრებთა მეოხება ლოცვითა და მოწყალების საქმეებით, განსაკუთრებით კი ლიტურგიული მსახურებით.⁵

განწმენდა თუ განწმენდის მეთოდები?

ფერარა-ფლორენციის საეკლესიო კრებაზე ბერძენთა ოფიციალურ პოზიციას სამი პირი წარმოადგენდა. ესენი იყვნენ: ეფესოს მიტროპოლიტი, მარკოზ ეუგენიკოსი (1392-1444/5), ნიკეის მიტროპოლიტი, ბესარიონი (1403-1472) და სარდიის მიტროპოლიტი დიონისე 1437-1438. თუმცა მრავალთა მიერ სწორედ მარკოზი ითვლებოდა მთავარ დელეგატად მისი ერუდირებულობისა და სიწმინდის⁶ გამო. ამ სამ ბერძენ სპიკერთაგან ბესარიონი მოგვიანებით რომთან გაერთიანების მხურვალე მომხრედ იქცა, რადგან ახლოს გაეცნო რა ლათინთა პოზიციებს სხვადასხვა თეოლოგიურ საკითხზე, ისინი დამაჯერებლად ეჩვენა. მაგ., ფერარა-ფლორენციის კრების შემდეგ ის ვრცელ ტრაქტატს წერს ფილიოკვეს დასაცავად.⁷ საბოლოოდ, მიტროპოლიტი ბესარიონი ლათინთა რწმენაზე მოექცა, რის შემდგომაც კარდინალად აკურთხეს.⁸ კრებაზე მონაწილეობდა ასევე ისიდორე, კიევისა და სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტი, რომელიც გამოცდილ დიპლომატად⁹ უფრო აღიქმებოდა, ვიდრე გამოჩენილ თეოლოგად. ლათინური

⁵ Denzinger, Compendium, No. 1820.

⁶ Syropoulos, Mémoires, III, 23 (CFDS IX, 1984 & V,31 (286, 6-7, 16), in: Nicholas Conostas, Mark Eugenikos, in: La theologie Byzantine et sa tradition, vol. II. Edited by Carmelo G. Conticello and Vassa Conticello. (Turnhout: Brepols, 2002), 416.

⁷ Bessarion Nicaenus, S.R.E. Cardinalis. De Spiritus Sancti processione ad Alexium Lascarin Philanthropinum. Edited by Emmanuel Candal. (Rome: Pontificium Institutum Orientalium Studiorum 1961), 40-41, ინგლისური თარგმანი იხ.: John Erickson, Filioque and the Fathers at the Council of Florence, in: John Erickson, The Challenge of Our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History. (Crestwood, New York: SVS Press 1991), 159.

⁸ ბესარიონის ლათინოფილობის თაობაზე იხ., მაგ., შემდეგი ნაშრომები: A. G. Keller. A Byzantine Admirer of 'Western' Progress: Cardinal Bessarion, The Cambridge Historical Journal, vol. 11, No. 3, 1955, 343-348; Kenneth Setton, The Byzantine Background to the Italian Renaissance, Proceedings of the American Philosophical Society, vol. 100, No. 1, 1956, 1-76; John Monfasani, The Pro-latin Apologetics of the Greek Emigres to Quattrocento Italy, in: Byzantine Theology and Its Philosophical Background. Edited by A. Rigo, (Turnhout, Belgium: Brepols, 2011), 160-186 (უშუალოდ ბესარიონის პრო-ლათინური ნაწერები იხ.: გვ.170-174); Edward Stormon, Bessarion before the Council of Florence: A survey of his early writings (1423-1437), Byzantina Australiensia 1, 1980, 128-156.

⁹ Иоанн Мейендорф, Произошла ли во Флоренции Встреча Между Востоком и Западом?, Иоанн Мейендорф, Церковь в Истории: Статьи по Истории Церкви. Пер. с англ. (М.: ПСТГУ Эксмо 2018), 160.

მხრიდან განსაწმენდელის შესახებ რომის ეკლესიის სწავლებას, ძირითადად, კარდინალები ჯულიან ჩეზარინი და იოანე ტორკვემადა წარმოადგენდნენ.

კრებაზე თავის პირველ სიტყვაში მარკოზის მიერ გადმოცემული სწავლების¹⁰ ძირითადი არსი საიქიოში სულთა განწმენდის შესახებ ამგვარია (ძველი ბერძნულიდან სიტყვასიტყვითი თარგმანი ეკუთვნის ედიშერ ჭელიძეს):

„...ის სულები, რომლებიც სარწმუნოებით და სიყვარულით გაშორდნენ სააქოს, ამასთან რაღაც ლაქებიც გაიყოლეს (ან – მცირენი და სრულიად მოუწინააღმდეგებელი ანდა – უფრო დიდნი, რაც მოინანიეს, მაგრამ ვერ მოასწრეს ეჩვენებინათ სინანულის ნაყოფი), ესენი *განიწმინდებიან* ამგვარ ცოდვებთან მიმართებით არა განმწმენდი ცეცხლისა და *ერთ რომელიღაც ადგილას* განსაზღვრული სატანჯველების მიერ (რადგან ეს, როგორც ვთქვით, არავისგან გადმოცემულა), არამედ ზოგნი განიწმინდებიან თვით *სხულიდან გამოსვლისას* მხოლოდ და მხოლოდ *შიშის მიერ*, როგორც აშკარად განაჩინებს ამას, აგრეთვე, წმინდა გრიგოლ დიალოგოსი, ზოგნი კი – *სხულიდან გამოსვლის შემდეგაც* ან ჯერ კიდევ ამ *დედამიწისეულ ადგილას მყოფნი*, ვიდრე მიეახლებოდნენ ისინი ღვთის თაყვანისცემას და ღირსნი გახდებოდნენ ნეტარი ხვედრისა, ანდა, თუკი უფრო დიდი იყო ცოდვები და დროს უფრო მეტს მოითხოვდა, ასეთნიც ჯოჯოხეთში არიან პერობილნი, მაგრამ სრულიადაც არა – როგორც ცეცხლში და სატანჯველში, არამედ – როგორც სატუსალოში და საპერობილში ჩაკეტილნი. ვამბობთ, რომ ამათ ყველას შეეწევა მათთვის აღსრულებული ლოცვები და ლიტურგიები, თანმხვედრია რა ამ [ქმედებებთან] საღვთო სიკეთე და კაცთმოყვარეობა, რაც ამგვარ ცოდვათა ერთ ნაწილს, ადამიანური უძლურების გამო რომ ჩადენილა, მყისვე უგულუბელყოფს და მიუტყევებს, როგორც ამბობს დიდი დიონისე თავის განხილვაში სიწმინდით დამინებულთა საიდუმლოს შესახებ, ხოლო ცოდვათა მეორე ნაწილს, შესაძლოა, რაღაც დროის შემდეგ მართალ სასწორთა მიერ დაარღვევს და მიუტყევებს, და ამათაც – სრულად, ანდა შეუმსუბუქებს [მდგომარეობას] ამ ცოდვების ჩამდენთ იმ უკანასკნელ განკითხვამდე. ასე რომ, ამათთან დაკავშირებით ვერ ვხედავთ ვერავითარ საჭიროებას სხვა სატანჯველისა და ცეცხლისმიერი განწმენდისა, თუკი ზოგს შიში განწმენდს, ზოგს – სინდისის ქენჯნა (რაც ჭამს მას ყოველგვარ ცეცხლზე უფრო მწარედ), ზოგს კი – მხოლოდ და მხოლოდ საღვთო დიდებისგან განდგომა და გაურკვეველობა მომავლისა, კერძოდ: მიაღწევენ თუ არა მას (დიდებას, ე.წ.) ოდესმე.“¹¹

მარკოზი ამტკიცებს, რომ არც წმინდა წერილი, არც გარდაცვლილთათვის

¹⁰ კრებაზე მარკოზის მიერ გამოთქმული მოსაზრებების ცუდი ქართული თარგმანი იხ.: ამბროსი პოგოლინი. წმინდა მარკოზ ეფესელი და ფლორენციის უნია. რუსულიდან თარგმნა ნათია მაღალაშვილმა. [გამოცემის წელი და ადგილი მითითებული არაა], 140გვ. წიგნის ელ-ვერსია: <http://qadageba.ge/downloads/pdf.pdf>

¹¹ Patrologia Orientalis, t. 15, col. 40-41, ციტ.: ედიშერ ჭელიძე, წმინდა მარკოზ ეფესელის ანტიკათოლიკური სიტყვის რუსული თარგმანის შესახებ, პატროლოგიური სამეცნიერო გაზეთი „საეკლესიო სიწმინდენი“ №2, 2000, 8.

განკუთვნილი ლოცვა-გალობის ტექსტები და არც ეკლესიის რომელიმე მოძღვარი გვასწავლის განსაწმენდელის, როგორც ცალკე, კონკრეტული ადგილის შესახებ, სადაც სულები დროებითი და მატერიალური (ნივთიერი) ცეცხლით განიწმინდებიან.¹²

მარკოზის აზრით, ეკლესიის ტრადიციის მიხედვით ლიტურგია, საზოგადო თუ კერძო ლოცვანი და მოწყალების საქმენი გარდაცვლილის სულს საიქიო ტანჯვისგან თავდაღწევაში ვერ ეხმარება. მათი მეშვეობით შესაძლებელია მხოლოდ ტანჯვის მცირედი შემსუბუქება:

„...ხოლო შეგვიწყნარებია, რომ ისინიც კი, რომლებიც ჯოჯოხეთში არიან პერობილნი და უკვე გადაცემულნი საუკუნო სატანჯველთ, - ან საქმით და გამოცდილებით, ანდა მყარი მოსალოდნელობითა და მოლოდინით, - ისინიც შემწეობას ნახულობენ და იღებენ *მცირე რამ სარგებელს* (ეკლესიაში აღსრულებული ლოცვებისგან, ლიტურგიებისგან, და ქველმოქმედებისგან, ე.ჭ.), თუმცა არა *იმგვარად, რომ სრულიად აღწევდნენ* თავის სასჯელს ანდა საერთოდ ჰქონდეთ რაიმე იმედი თავის დაღწევისა.“¹³

ამის დასტურად იქვე მარკოზი ახსენებს წმინდა მაკარი ეგვიპტელის დიალოგს ყოფილი ქურუმის თავის ქალასთან, რომელიც იუწყება, რომ როდესაც მაკარი ლოცულობს ჯოჯოხეთში მყოფ სულებზე, ისინი გარკვეულ ნუგეშს, შვებას ღებულობენ.¹⁴ მართალია, მარკოზი ხსენებული პირველი სიტყვის დასაწყისში უარყოფს ლოცვითა და ქველმოქმედებით ჯოჯოხეთის ტანჯვისგან სრულ განთავისუფლებას, თუმცა ამავე სიტყვაში აცხადებს, რომ ლოცვითი შემწეობით შესაძლებელია სწორედ *სრული განთავისუფლება* საიქიო ტანჯვისგან, იმოწმებს რა წმინდა თეოფანე აღმსარებლის შესაბამის სიტყვებს და წმინდა გრიგოლ დიდის ლოცვით წარმართი იმპერატორის ტრაიანეს, ასევე პირველმოწამე თეკლას მიერ ფალკონილას სულის ჯოჯოხეთიდან გამოხსნის შემთხვევებს.¹⁵

ამრიგად, აღმოსავლური თეოლოგიური პოზიციის ისეთი მგზნებარე

¹² Жан-Клод Ларше, Жизнь После Смерти согласно Православной Традиции. Перевод с французского. (М.: Издательство Сретенского Монастыря 2017), 222-3.

¹³ Patrologia Orientalis, t. 15, col. 40, ციტ.: ჭელიძე, მარკოზ, 8.

¹⁴ მაკარი დიდის ცხოვრებაში შემდეგი ამბავია აღწერილი: უდაბნოში მოსიარულე წმინდა მაკარი დაგდებულ თავის ქალას წააწყდება. როგორც აღმოჩნდება, ეს ქალა წარმართთა გარდაცვლილი ქურუმისა იყო, რომელიც მაკარის აუწყებს, რომ როდესაც ის ჯოჯოხეთში მყოფთათვის ლოცულობს, ისინი გარკვეულ შვებას გრძნობენ. მაკარი ინტერესდება, თუ როგორია ეს შვება. ქურუმის სული მას აუწყებს, რომ უკიდევანო ჯოჯოხეთის ცეცხლში გახვეულთ, მათ ერთმანეთის დანახვა არ შეუძლიათ, რაც ცეცხლით გამოწვეულ ტანჯვას უფრო ამძაფრებდა. როდესაც მაკარი მათზე ლოცულობს, ცეცხლი ნელდება და მათაც შეუძლიათ ერთმანეთის დანახვა, რაც გარკვეული ნუგეშის მიმნიჭებელი იყო მათთვის (Benedicta Ward, (ed). The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection. (Kalamazoo: Cistercian Publications 1984), 136-7; რუსულ თარგმანში იხ.: А. И. Еланская, (сост.). Изречения Египетских Отцов. (СПб., Алетейя 2001), 92-3. [ამბავი №253]).

¹⁵ Амвросий Погодин, Святой Марк Ефесский и Флоренцийская Уния. (N.Y. Jordanville: Holy Trinity Monastery 1963), 61. (მარკოზის პირველი სიტყვა იხ.: გვ. 58-73; მარკოზის მეორე სიტყვა იხ.: გვ. 116-150).

დამცველიც კი, როგორც მარკოზ ეფესელია, ადასტურებს გარდაცვალების შემდგომ სულების განწმენდის შესაძლებლობას. კათოლიკე ავტორი, ჯოზეფ ჯილიც წერს, რომ „ბერძნები აღიარებდნენ ცოდვების მიტევებას ამქვეყნიური სიცოცხლის შემდეგ, მაგრამ გასარკვევი საკითხი იმ საშუალებას ეხებოდა, რომლითაც ეს განწმენდა უნდა აღსრულებულიყო.“¹⁶ მარკოზი აცხადებდა, რომ გარდაცვალების შემდგომ სული იწმინდება არა ცეცხლით, არამედ შიშით (მათ შორის, სულის დედამიწაზე დროებითი ხეტიალით გამოწვეული¹⁷), ასევე სირცხვილის მტკივნეული განცდით ანუ სინდისის ქენჯნით, საღვთო დიდებისგან განშორების გამო მწუხარებით და სამომავლო გაურკვევლობით.

ამრიგად, ლათინური მხარის პოზიცია ვერ იქნებოდა მიჩნეული ბოლომდე ადეკვატურად საეკლესიო ტრადიციისა, რადგან მხოლოდ განმწმენდ ცეცხლზე მიუთითებდა, აპელირებდა რა პავლე მოციქულის და წმინდა მამების სათანადო მოსაზრებებზე (აღმოსავლელი მამები კი მხოლოდ ცეცხლის სიმბოლოს როდი იყენებდნენ საიქიო განწმენდაზე საუბრისას). მეორე მხრივ, ვერც მარკოზ ეფესელის კატეგორიული პოზიცია ჩაითვლებოდა მისაღებად, რომლის მიხედვითაც საიქიოს განმწმენდ ტანჯვათა შორის სრულიად გამოირიცხებოდა ცეცხლისმიერი ტანჯვა. ამრიგად, მსგავს კრებაზე ბერძნულ-ლათინური შეხვედრა შესანიშნავ საშუალებას იძლეოდა ამგვარი არასრული შეხედულებების ურთიერთშეჯახებისა და გაწონასწორებისთვის.

მატერიალური ცეცხლის იდეას მარკოზთან ერთად ბესარიონ ნიკიელიც აკრიტიკებდა. კრების სხდომებზე ლათინებმა „დაარწმუნეს ბერძნები, რომ რომის ეკლესიას არასდროს გამოეტანა რაიმე დოგმატური გადაწყვეტილება ამ საკითხის შესახებ.“¹⁸ შუა საუკუნეებიდან მოყოლებული არსებობდა კარიკატურული წარმოდგენები განსაწმენდლზე, რომელთა შორისაც ირიცხებოდა ასევე პოპულარული შეხედულება განსაწმენდლის ცეცხლის მატერიალურობის შესახებ. თუმცა გაუგებარია განსაწმენდელში მყოფი სული, რომელსაც სხეული არ გააჩნია, როგორ უნდა დაექვემდებაროს ნივთიერი ცეცხლის მოქმედებას. უფრო მეტიც, მატერიალური ცეცხლის არსებობა არამატერიალურ სამყაროში სრულიად შეუძლებელია.¹⁹ რაც შეეხება ადგილმდებარეობას, სივრცეს: როგორც, მაგ., იოზეფ რატცინგერი უთითებს, სიტყვა „ადგილი“ არც არის ნახსენები კრების ლათინურ დოკუმენტებში, თუმცა, რასაკვირველია, არსებითი სახელი „განსაწმენდელი“ ქმნის

¹⁶ Joseph Gill, *The Council of Florence*. (Cambridge: Cambridge University Press 1959), 121.

¹⁷ Demetrios Bathrellos, *Love, Purification, and Forgiveness versus Justice, Punishment, and Satisfaction: The Debates on Purgatory and the Forgiveness of Sins at the Council of Ferrara-Florence*, *Journal of Theological Studies*, NS, Vol. 65, Pt. 1, 2014, 89. ბათრელოსის მითითებით, სულის დედამიწაზე ყოფნასთან დაკავშირებით, მარკოზი, სავარაუდოდ, პაპ გრიგოლ დიდის „დიאלოგებში“ აღწერილ ორ ამბავს ეყრდნობა. ეს ნაშრომი პაპმა ზაქარია მერვე საუკუნეში თარგმნა ლათინურიდან ბერძნულად.

¹⁸ Edward Hanna, *Purgatory*, *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 12. (New York: Robert Appleton Company, 1911). 9 Aug. 2018, <http://www.newadvent.org/cathen/12575a.htm> (ქვეთავის “Purgatorial Fire” დასაწყისი). [წვდომა 22.11.2018]

¹⁹ Nichols Terence, *Death and Afterlife: A Theological Introduction*. (Grand Rapids, MI: Brazos Press 2010), 173.

იმის ცდუნებას, რომ ის გარკვეულ ადგილად იქნეს მოაზრებული.²⁰

სატისფაქცია

სანამ სატისფაქციის შესახებ ლათინთა სწავლებას შევეხები, მანამდე მოკლედ უნდა აღინიშნოს, რომ კრების დისკუსიებში გამოიკვეთა ერთი საინტერესო წახნაგი. მარკოზმა არ გაიზიარა ლათინთა იდეა ადამისეული ცოდვის მქონე სულების ჯოჯოხეთში მოხვედრასთან დაკავშირებით. ამ კონკრეტულ საკითხისადმი (კერძოდ, მარკოზის სათანადო სიტყვების არასწორი რუსულენოვანი თარგმანისადმი) მიძღვნილ წერილში პატროლოგი ედიშერ ჭელიძე წერს: „წმ. მარკოზი სრულიად არ ახსენებს იმ სულებს, რომლებსაც გარდაცვალების შემდეგ მხოლოდ ადამისეული პირველცოდვა ჰქონდათ, პიროვნულად კი ყოვლითურთ უმანკონი იყვნენ. დიდი ეფესელი მოძღვარი, კათოლიკეთა კატეგორიული მტკიცებისგან განსხვავებით, ამგვარ სულთა ხვედრზე აბსოლუტურად არავითარ განჩინებას არ იძლევა.“²¹ მიუხედავად ამისა, ლათინთა ეს მოსაზრება ფერარა-ფლორენციის კრების გაერთიანების დეკრეტში მაინც აისახა, რომელსაც ასეთი სახე აქვს: „მათი სულები კი, რომლებიც კვდებიან მოუნანიებელი სასიკვდილო ცოდვის, ან პირველქმნილი ცოდვის მდგომარეობაში, მაშინვე ჯოჯოხეთში შთახდებიან; ისინი სხვადასხვა სასჯელებით დაისჯებიან.“²² ამრიგად, შეიძლება ითქვას, რომ მარკოზმა უარყო ამგვარი შეხედულება და ეს იყო უარყოფა უფრო „ლიბერალური“, შემწყნარებლური პოზიციიდან, რომელიც ლათინთა რიგორისტული დამოკიდებულებისგან განსხვავებით, ღვთის გულმოწყალებაზე მიუთითებდა.

[მცირე პარალელი თანამედროვე ვითარებასთან ამ კონკრეტულ საკითხთან დაკავშირებით: სხვათა შორის, ჯერ კიდევ 1991 წელს წერდა იოანე მეიენდორფი, რომ კათოლიკური მაგისტერიუმი თითქმის აღარ უჭერს მხარს იდეას იმის შესახებ, რომ მოუნათლავი სულები „მაშინვე ჯოჯოხეთში შთახდებიან.“²³ მართლაც, თუ თანამედროვე კათოლიკური ეკლესიის კატეხიზმში ჩავიხედავთ, კერძოდ კი, 1035-ე პარაგრაფში, რომელიც ალუზიას წარმოადგენს ფლორენციის კრების გაერთიანების დეკრეტის ზემოთ დამოწმებულ ადგილზე, აღმოვაჩინოთ, რომ პირველქმნილი ცოდვის მქონენი ანუ მოუნათლავნი საერთოდ აღარ იხსენიებიან. ოდნავ ქვემოთ აღნიშნულია, რომ ჯოჯოხეთში შეიძლება მოხვდნენ მხოლოდ ისინი, რომლებიც საკუთარი ნებით უარყოფენ ღმერთს და სასიკვდილო ცოდვაში „ჯიუტად რჩებიან ბოლომდე“ (პარაგ. 1037). კატეხიზმოს სხვა ადგილას

²⁰ Jozeph Ratzinger, *Eschatology: Death and Eternal Life*. 2nd edn., trans. M. Waldstein. (Washington, DC.: Catholic University of America Press 1988), 220.

²¹ ჭელიძე, მარკოზ, 8.

²² ფერარა-ფლორენციის კრების გაერთიანების დეკრეტი *Laetentur Caeli* (6 ივლისი, 1439), იხ. კრებული: ოთარ ზოიძე, (შემდგ.). სიმბოლური ტექსტები მართლმადიდებელ ეკლესიაში (მსოფლიო და ადგილობრივი კრებების დოგმატური განსაზღვრებები, რწმენის აღსარებები, ანაფორები). მთარგმნელები ედიშერ ჭელიძე და ოთარ ზოიძე. (თბ.: ქრისტიანული განათლების ფონდი 2017), 181. იხ., დეკრეტიდან მოხმობილი ციტატის ლათინური ორიგინალი: “*Illorum autem animas, qui in actuali mortali peccato vel solo originali decedent, mox in infernum descendere, poenis tamen disparibus puniendas*” (Gill, *The Council*, 414). იგივე დეკრეტი იხ.: Denzinger, *Compendium*, 336.

²³ Мейендорф, *Произошла ли во Флоренции*, 161.

კვითხულობთ, რომ ჯოჯოხეთს იმკვიდრებენ მხოლოდ სასიკვდილო ცოდვების მქონენი (პარაგ. 1861). ამას გარდა, მაგ., 405-ე პარაგრაფი იუწყება, რომ ადამის მოდემას პირველქმნილი ცოდვისგან გამოწვეული შედეგი (დაზიანებული ბუნება) გადაეცა და არა ამ ცოდვაში ბრალეულობა. ამიტომ ის, რომ ადამის ცოდვის მქონენი არ იმკვიდრებენ ჯოჯოხეთს სრულიად ლოგიკურია თავად ლათინური თეოლოგიის საფუძველზე: თუ არ არსებობს ბრალი, არ არსებობს დასჯის საჭიროებაც].

მარკოზი აღნიშნავდა, რომ აღმოსავლური თეოლოგიის მიხედვით, მხოლოდ სული სხეულის გარეშე არ წარმოადგენდა ადამიანს, რადგან ის ფსიქო-სომატური ერთიანობაა. ამიტომ, სრულ მისაგებელზე, საზღაურზე საუბარი გაუმართლებელია საყოველთაო აღდგომამდე, ანუ იმ დრომდე, როცა ყველა სული საკუთარი სხეულით შეიმოსება. როგორც ცოდვილი, ისე მართალი სულები გარკვეულ მოლოდინში არიან და მხოლოდ მაშინ შეეძლებათ განიცადონ სრული ნეტარება თუ სასჯელი, როდესაც სხეულებს დაიბრუნებენ, რადგან სული სხეულთან ერთად სცოდავდა ან სათნოებებში იწვრთნებოდა. ცოდვილი სულები ერთგვარ ბნელ საპყრობილეში იმყოფებიან, რომლებიც შიშით მოელიან საყოველთაო აღდგომასა და სამსჯავროს, რომლის შემდეგ სხვადასხვა სახის ტანჯვებს მიეცემიან. მართალთა სულები კი სიხარულით მოელიან საყოველთაო აღდგომას. მარკოზის სიტყვით, ეკლესია ცოდვილ სულებზე ლოცულობს იმისათვის, რომ მათ „გარკვეული შვება მიიღონ, თუ სრული განთავისუფლება არა (μικράς τιμῆς ἀνέσεαδ, εἰ καὶ μὴ τελεία ἀπαλλαγῆς).“²⁴ სხვა სიტყვებით, მიწიერ სამყაროში დარჩენილთა ლოცვას შეუძლია გარკვეული შვება მიანიჭოს ცოდვილის სულს ან სრულად განთავისუფლოს ხსენებული საპყრობილიდან. გარდა ამისა, ზემოთ უკვე აღინიშნა, რომ მარკოზი თვით გარდაცვლილის სულში არსებულ შიშისმიერ მოლოდინსაც განწმენდის ერთ-ერთ საშუალებად თვლიდა. ამ ფონზე ის სრულიად ზედმეტად მიიჩნევდა მესამე ადგილის თუ მდგომარეობის არსებობას, რომელსაც ლათინური მხარე განსაწმენდელად იხსენიებდა.

კრებაზე ბერძნული თეოლოგიური ხედვისთვის უცხო აღმოჩნდა ლათინური კონცეფცია პენიტენციური პრაქტიკისა, რომლის მიხედვით ღვთის სამართლიანობა მოითხოვდა ნებისმიერი „ზომის“ ბრალეულობის ადექვატურ დასჯას. ამიტომ, სრული სატისფაქციისთვის ჩადენილ დანაშაულებათა საპირწონე (მაქსიმალურად ზუსტი, შესატყვისი) სასჯელის მიღება აუცილებლად ითვლებოდა. ამრიგად, კათოლიკური მხარე მხოლოდ ღვთის დამსჯელ სამართლიანობაზე უთითებდა, „იმოწმებდნენ რა ოთხ ადგილს ძველი აღთქმიდან, მაგრამ არცერთს ახალი აღთქმიდან.“²⁵ ბერძნული მხარე კი დარწმუნებული იყო, რომ მცირე, ე.წ. „გამოუსყიდავი“ შეცოდებები (რომელთა გამოც სულები განსაწმენდელში უნდა წასულიყვნენ) შესაძლებელი იყო ადამიანს გარდაცვალების შემდგომ უფლის გულმოწყალებით მიტევებოდა.²⁶ აღმოსავლური თეოლოგიით, საიქიოში სულის

²⁴ Second Homily, ch. 12 (118, 30-31), in: Conostas, Mark Eugenikos, 457.

²⁵ Bathrellos, Love, 86.

²⁶ ბათრელოსის მითითებით, ამას მოწმობდა წმინდა წერილისა და პატრისტიკული ტექსტების შემდეგი ადგილები: 2 მაკაბ. 12:46; მათ. 12:32; Pseudo-Dionysius, De Ecclesiastica Hierarchia 7.4 (PG 3, col. 560A-B); Epiphanius, Panarion haer. 3.75.7 (ed. Karl Holl, Epiphanius: Ancoratus und Panarion, vol. 3. [Leipzig: J.C. Hinrichsches Buchhandlung, 1933], pp. 33827 – 339.9 =

ტანჯვა მის მიერ „ჩადენილი ცოდვების ბუნებრივად გამოწვეული შედეგია და არა ღვთის სამართლიანობის მიერ გარედან დაწესებული სასჯელი.“²⁷ კრებაზე მარკოზი აცხადებდა, რომ ცოდვის ბრალეულობის მიტევება მის განწმენდასაც გულისხმობდა, როგორც ნათლობით იწმინდება ადამიანი ცოდვებისგან. ამიტომ, სასჯელი ზედმეტია: „თუ მიტევება ბრალეულობას მიემართება, რომელიც, როგორც თქვენ ამბობთ, სულს აზიანებს, რადგან შემოქმედი შეურაცხყო, რაღა უნდა განწმინდოს სასჯელმა, რადგან ეს დაზიანება უკვე განიწმინდა მიტევებით?“²⁸ მარკოზს ვერ გაეგო, როგორ შეიძლებოდა ადამიანი კვლავ დასჯილიყო „ცოდვაში ბრალეულობის“ გამო, რომელიც მას უკვე მიეტევა.²⁹

სატისფაქციის ლათინური ცნება ბერძენ თეოლოგთა წარმოდგენით ჩრდილავდა ღვთის უსაზღვრო გულმოწყალებას. თითქოს ღმერთს არ შეეძლო ამ გაპრობლემებული მსუბუქი ცოდვების მიტევება მაშინ, როცა ჯვარცმულ ავაზაკს სინანულის რამდენიმე სიტყვის წარმოთქმის შემდეგ მიუტევა მთელი მისი დანაშაულებრივი ცხოვრება შეიყვანა რა სამოთხეში (ლკ. 23:43). მარკოზი შენიშნავდა, რომ მიწიერი მეფეც კი არ სჯის ბოროტმოქმედს მისთვის ამნისტიის მინიჭების შემდეგ. თუ ცოდვა მიტევებულია, დასჯა აღარაა საჭირო, რადგან ღვთის სამართლიანობა არ ითხოვს სასჯელს იმისათვის, რომ მისი რისხვა დაკმაყოფილდეს (სატისფაქცია).³⁰

საბოლოო სიტყვაში მარკოზი აღნიშნავდა, რომ აღმოსავლეთის ეკლესიაში არსებული პრაქტიკა სასჯელის, ე.წ. ეპიტიმის³¹ დადებისა, გულისხმობდა არა მორწმუნის ეპიტიმირებას ცოდვების მიტევების შემდგომ, არამედ ის ცოდვის მავნე გავლენისგან განკურნების შემადგენელ ნაწილად მოიაზრებოდა. ამქვეყნიური ცხოვრების მანძილზე გაწეული ასკეტური ღვაწლით ანუ გარკვეული სახის ტანჯვით და ტკივილით იკურნება ცოდვისკენ მიდრეკილი ბუნება. სათნოებებს ადამიანი შრომით მოიპოვებს.³² ასე რომ, ეპიტიმია მავნე ჩვევებისგან განსაკურნებლად საჭირო და არა დანაშაულის შესატყვისი სასჯელის მოსახდელად. ამის დასტურად მარკოზი გამონაკლისურ შემთხვევებსაც ახსენებს. მაგ., როცა ვინმე სიკვდილის პირასაა, მღვდელი არანაირ ეპიტიმას არ განუწესებს მომაკვდავს, რადგან მისი გულწრფელი სინანულიც საკმარისია ცოდვების სრული პატიებისთვის. დაიმორწმება ასევე ჯვარცმული ავაზაკის შემთხვევაც.

რასაკვირველია, ამგვარი მაგალითები გამონაკლისებია, მაგრამ, ალბათ, შეუძლებელია იმის დადგენა, თუ რა იქნება გამონაკლისი და რა წესი სულიერ სამყაროში, რომელსაც ადამიანისთვის ბოლომდე შეუცნობელი ღმერთი განაგებს. ამასთან, გასათვალისწინებელია ისიც, რომ მხოლოდ სიკვდილის პირას მონანული

PG 42, col. 513B-C). These are quoted in 27.3-4 and 9-10 / 2.22-4, 3.4-6; 35.19 – 36.5 / 10.14-22; and 36.8 – 37.4 / 10.26 – 11.13 (Bathrellos, Love, 87).

²⁷ Bathrellos, Love, 90.

²⁸ Bathrellos, Love, 108.

²⁹ Ombres, Latins, 11.

³⁰ Second Homily, ch. 19 (130-133) & 23.1 (140-141), in: Constas, Mark Eugenikos, 457.

³¹ ეპიტიმას მართლმადიდებელ ეკლესიაში პენიტენციური მკურნალობის მნიშვნელობა აქვს (Andrei Psarev, Repentance, in: The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity. Edited by John McGuckin. (Chichester: Wiley-Blackwell 2011), 468).

³² Bathrellos, Love, 111-112.

სულის მიერ ღვთის სასუფეველის დამკვიდრება არ გულისხმობს წმინდანებთან მის გათანაბრებას, რადგან მისი სულის სიწმინდე ბევრად ჩამორჩება მათსას, რომელნიც მთელი ცხოვრება ღვთის მცნებებით ცხოვრობდნენ. ამიტომაც აღნიშნავდა იესო ქრისტე, რომ სასუფეველი „მრავალ სავანეს“ მოიცავს, გულისხმობდა რა მათ შორის არსებულ ხარისხობრივ სხვაობებს.

ამრიგად, ცოდვილ სულს თუნდაც რომ ღვთის გულმოწყალებით ეტევებოდეს ყველა ცოდვა სიკვდილისპირა სინანულის გამო, ამგვარი სული ხომ მაინც ინარჩუნებს ცოდვილ მიდრეკილებებს, რომელთაგან განთავისუფლება ანუ განწმენდაა საჭირო? განწმენდა კი ყოველთვის შინაგან პროცესს (ღვთის ნებასთან ადამიანური ნების სინერგია, შრომა, წრთობა, ტკივილი, ტანჯვა) გულისხმობს და არა გარედან მონიჭებულ რაიმე სტატუსს — პატიებულის, გამოსყიდულის თუ „წმინდანის“.

ერთი წუთით ვეცადოთ აღმოსავლური თეოლოგიის პერსპექტივიდან აღვიქვათ „განსაწმენდელის“ არსი და ამგვარი შეკითხვა დაევსათ: რატომ არ შეიძლება განსაწმენდელი სწორედ „საიქიო ეპიტიმიას“ გულისხმობდეს, რომლის მეშვეობითაც სული შინაგანად გარდაიქმნება და იკურნება? პრობლემა ის იყო, რომ ლათინთა წარმოდგენით განსაწმენდელის სასჯელს უფრო *ლეგალისტური*, ვიდრე *თერაპიული* მნიშვნელობა ჰქონდა.³³ დასავლურ თეოლოგიაზე იურიდიული აზროვნების გავლენით, სასჯელი შეიძლება განწესებულიყო შეურაცხყოფილი საღვთო სამართლის დასაკმაყოფილებლად (სატისფაქცია). სწორედ ასეთმა ზოგადმა იურიდიულმა მიდგომამ განაპირობა საიქიო განსაწმენდელზე იმგვარი სწავლების პროეცირება, რომელიც მთლად გამართული არ იყო აღმოსავლური ასკეტური თეოლოგიის თვალსაზრისით.³⁴ (სხვათა შორის, განსაწმენდელის შესახებ თომა აკვინელის სწავლება უფრო თერაპიას, შინაგან განკურნებას გულისხმობდა³⁵).

ცეცხლით განწმენდა თუ ცეცხლში შენარჩუნება?

მივუბრუნდეთ კრებაზე წამოჭრილ სხვა ქვესაკითხებს. ფრანგი მართლმადიდებელი თეოლოგის, ჟან-კლოდ ლარშეს სიტყვით, კრებაზე ბესარიონ ნიკიელი აცხადებდა, რომ ლათინების მიერ ნახსენები ბიბლიის ადგილები: 2 მაკ. 12:46; მთ. 12:32 მხოლოდ ზოგიერთი ცოდვის მიტევებას გულისხმობს და არა განმწმენდ ცეცხლს. ბესარიონმა ცეცხლით გამოწვა-განწმენდის თაობაზე პავლე მოციქულის სიტყვებთან (1 კორ. 3:11-15) დაკავშირებით იოანე ოქროპირის განმარტება მოიხმო. განმარტების მიხედვით აქ მარადიული ცეცხლი იგულისხმება, რომელსაც ცოდვილები ვერასდროს დააღწევენ თავს. კრების ბერძენ მონაწილეთა

³³ Bathrellos, Love, 117.

³⁴ აღმოსავლეთის ეკლესიაში პენიტენციური პრაქტიკის შესახებ იხ. მაგ.: John Erickson, *Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition*, John H. Erickson. *The Challenge of Our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*. (New York: SVS Press 1991), 23-38; Alexis Torrance, *Repentance in Late Antiquity: Eastern Asceticism and the Framing of the Christian Life, c.400-650CE*. (Oxford: OUP 2013), viii+244p.; Job Getcha, *Confession and Spiritual direction in the Orthodox Church: Some Modern Questions to a Very Ancient Practice*, *St. Vladimir's Theological Quarterly* 51:2-3, 2007, 203-220.

³⁵ Robert Ombres, *The Doctrine of Purgatory according to St Thomas Aquinas*, *Downside Review* 99, 1981, 279-287.

აზრით, პავლეს მიერ გამოყენებული სიტყვა „გადარჩენა“, ბერძ. σιμῆσαι, ზმნა σάῳσθαι ნიშნავს არა გადარჩენას ცხონების მნიშვნელობით, არამედ დაცვას, შენახვას, შენარჩუნებას. მოციქულის აზრით, ცოდვილნი არა განადგურებულნი, არამედ შენარჩუნებულნი იქნებიან მარადიულ ცეცხლში. ლარშეს აზრით, ამგვარია იოანე ოქროპირის განმარტება და მასთან ერთად ყველა წმინდა მამისა.³⁶

პავლე მოციქულის ამ მნიშვნელოვანი სიტყვების განმარტებისას მხოლოდ იოანე ოქროპირის დამოწმება და შემდეგ ზეპირსიტყვიერი განცხადება (სხვა სათანადო ციტატების დამოწმების გარეშე), რომ ყველა წმინდა მამა სწორედ ასე განმარტავს მოციქულის მოსაზრებას, არ მეტყველებს ლარშეს თეოლოგიური პოზიციის სიმყარეზე და დასაბუთებულობაზე. პირველი: პავლეს ამ სიტყვებს ნამდვილად არ განმარტავს ყველა წმინდა მამა იოანე ოქროპირის მსგავსად! (იხ., მაგ., ზასილი დიდის, მაქსიმე აღმსარებლის, ისააკ ასურის, გრიგოლ ნოსელის და სხვათა განმარტებები³⁷). მეორე: იოანე ოქროპირის მიერ ბიბლიის წიგნების განმარტებანი არ წარმოადგენს თეოლოგიურ ტრაქტატებს. ისინი გამოთქმულია ზეპირად, ქადაგებების სახით მორწმუნე მრევლის წინაშე, რაც გულისხმობს, რომ ამგვარი ქადაგებანი ვერ იქნებოდა თავისუფალი პასტორალური, პედაგოგიური რიტორიკისგან. გრიგოლ ნოსელის მითითებით, მარადიული ჯოჯოხეთის შიში უბრალო, გაუნათლებელ მორწმუნეებზე ეფექტურად მოქმედებდა, რადგან ამგვარი აზრი ერთგვარი შემაკავებლის როლს თამაშობდა.³⁸ არსებობდა საფრთხე იმისა, რომ ამგვარ ადამიანებს არასწორად გაეგოთ ტანჯვის არამარადიულობის შესახებ სწავლება და ის პასუხისმგებლობისგან განთავისუფლების საფუძვლად ჩაეთვალიათ.³⁹ ამგვარად უნდა განვმარტოთ ყველა იმ საეკლესიო მამის მოსაზრებანი, რომლებიც, ცალსახად და კატეგორიულად, სასჯელის მარადიულობაზე მიუთითებდა.

გარდა თეოლოგიური წიაღსვლებისა, საინტერესოა ასევე წმინდა წერილის აღნიშნული სიტყვების ფილოლოგიური კუთხით გაანალიზებაც. ძველი ბერძნული სიტყვის σιμῆσαι უპირველესი მნიშვნელობა რომ ცხონებაა, გადარჩენაა და არა შენახვა-შენარჩუნება, ეს პავლე მოციქულის სხვა ეპისტოლეებიდანაც ჩანს. მაგ., ამ სიტყვებიდან: „რადგან უფლის სახელის ყველა მხმობელი, ცხონდება“ (რომ. 10:13).

³⁶ Ларше, Жизнь, 216.

³⁷ დავით თინიკაშვილი, აპოკატასტასისი: აღმოსავლელი მამები ყველა დაცემულის ღმერთთან დაბრუნების შესახებ, ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, ტომი XI, 2018. საიქიო განწმენდის, მათ შორის პავლე მოციქულის ამ კონკრეტული სიტყვების, შესახებ მამათა მოსაზრებებისთვის იხ. ასევე სტატია: James Jorgenson, The Debate over the patristic texts on Purgatory at the Council of Ferrara-Florence, 1438, St. Vladimir's Theological Quarterly, vol. 30, No. 4, 1986, 309-334.

³⁸ ამას გრიგოლ ნოსელამდე ორიგენეც აღიარებდა ნაშრომში „ცელსიუსის წინააღმდეგ“, 6:26, კერძოდ, მისი აზრით, აპოკატასტასური სწავლებას შეეძლო უზრუნველობის, მოდუნებულობის გამოწვევა, ძირითადად, დაბალი სულიერი განვითარების მქონე ადამიანებში (Каллист Уэр, Смеем ли мы надеяться на спасение всех? Ориген, Григорий Нисский, Исаак Ниневийский, Учение о Спасении в Разных Христианских Конфессиях. Сост. А. Бодров. (М.: ББИ 2005), 59, სქოლიო 41).

³⁹ გაუნათლებელი ქრისტიანებისადმი კაბადოკიელი მამების დამოკიდებულებაზე იხ.: J. Maxwell, The Attitudes of Basil and Gregory of Nazianzus toward Uneducated Christians, Studia Patristica 47, 2010, 117-122.

აქ სიტყვა „ცხონდების“ ადგილას ბერძნულ ორიგინალში გვაქვს სწორედ *σῆμῃσαι*. ნიშანდობლივია, აგრეთვე ამ მუხლის ძველი ქართული თარგმანებიც. პირველი კორინთელთას მესამე თავის მე-15 მუხლი გიორგი მთაწმინდელის თარგმანში ამგვარადაა გადმოცემული: „რომლისა-იგი საქმე დაიწუეს, იზღვიოს; ხოლო იგი განერეს და ეგრეთ განერეს, ვითარცა ცეცხლისაგან“. ძველი ქართული სიტყვა „განრინება“ განმარტებულია „ცხორებად“, „ხსნად“, „ცხოვნებად“, „თავის დახრწევად“.⁴⁰ ადიშის ოთხთავში (897წ.) კი პავლეს სიტყვები ასეა გადმოცემული: „რომლისა-იგი საქმე დაიწუეს, იგი იზღვიოს; ხოლო თვით ცხოვნდეს და ეგრე ცხოვნდებოდეს, ვითარცა ცეცხლისგან.“⁴¹ როგორც ვხედავთ, ამჯერად აქ ზუსტად ის სიტყვაა გამოყენებული, რომელიც არაორაზროვნად და პირდაპირ სულიერ გადარჩენაზე ანუ ცხონებაზე მიუთითებს.

კრებაზე ლათინმა თეოლოგებმა, პავლე მოციქულის ამ სიტყვებთან დაკავშირებით, მსგავსი კონტექსტუალური ანალიზი წარმოადგინეს, რამაც ნათლად გამოავლინა, რომ აქ სწორედ განწმენდა, ცხონება, ხსნა იგულისხმება და არა ტანჯვაში შენარჩუნება.⁴²

კრების რეცეფცია

ბერძენ დელეგატთა უმრავლესობამ კრების მიერ შემუშავებულ გაერთიანების საბოლოო დეკრეტს ხელი მოაწერა. ლათინთა მხრიდან რაიმეგვარ იძულებაზე საუბარი არამართებულია. ამას აღიარებენ როგორც მართლმადიდებელი, ისე კათოლიკე ავტორები. მაგ., იოანე მეიენდორფი ცალსახად მიუთითებს ფლორენციის კრებაზე თავისუფალი დიალოგის შესაძლებლობაზე: „მართლმადიდებელი აპოლოგეტები ხშირად ამტკიცებდნენ, რომ ბერძნები, როდესაც კრების გადაწყვეტილებას ხელს აწერდნენ, ფიზიკური და მორალური ზეწოლის ქვეშ იმყოფებოდნენ, მაგრამ ძნელია ამას დავეთანხმოთ, რადგან მარკოზ ეფესელმა უარი განაცხადა ხელის მოწერაზე, მაგრამ სამშობლოში სრულიად უვნებელი დაბრუნდა.“⁴³ ჯოზეფ ჯილიც აღნიშნავს, რომ ფლორენციის კრებაზე ბერძენმა მონაწილეებმა „თავისუფლად მიიღეს უნია“.⁴⁴

ბერძნული მხარის ხელმოწერები გაერთიანების დეკრეტზე შეიძლება არ ნიშნავდეს ყოველმხრივ შეთანხმებას, მაგრამ სრულიად ნათელი იყო, რომ საიქიო განწმენდის საკითხზე აღმოსავლური და დასავლური ქრისტიანული სწავლება უმთავრესში ერთმანეთს ეთანხმებოდა: გარდაცვალების შემდგომ სულის მდგომარეობის ცვლილების ანუ განწმენდა-განვითარების რეალურობა.

⁴⁰ აბულაძე, ილია და სხვ. ძველი ქართული ენის შეერთებული ლექსიკონი. შედგენილია ილია აბულაძის, აკაკი შანიძის, ივ. იმნაიშვილისა და სხვა ავტორთა ლექსიკონური წყაროების მიხედვით. შემდგ. გრიგოლ რუხაძე. რედ., გვანცა კოპლატაძე. (თბ.: საქართველოს საპატრიარქოს გამომცემლობა 2008), 452გვ. აბულაძის ლექსიკონშიც სიტყვა „განრომილი“, „განრინებული“ განმარტებულია როგორც „თავდახრწეული“ (იხ. აბულაძე, ილია. ძველი ქართული ენის ლექსიკონი. (თბ.: მეცნიერება 1973), 66).

⁴¹ ბიბლიის სხვადასხვა ქართული თარგმანი იხ. ვებ-გვერდზე: <http://holybible.ge/georgian>

⁴² Gill, The Council, 123.

⁴³ John Meyendorff, *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*. (New York: Fordham University Press 1974), 111.

⁴⁴ Gill, The Council, 404.

მარკოზისგან ცეცხლის სიმბოლოს კატეგორიული უარყოფა ვერ ჩაითვლებოდა დასაბუთებულ თეოლოგიურ პოზიციად, რადგან ეს სიმბოლო გამოიყენებოდა როგორც წმინდა წერილში, ისე მამათა ნაწერებში. დასავლელები კი, როგორც აღმოჩნდა, სულაც არ იჩემებდნენ საიქიო ცეცხლის ნივთიერ ხასიათს.

რაც შეეხება ზოგადად ლათინთა სქოლასტიკური სოტერიოლოგიის იურიდიულ გაგებას, რომელიც რომაული სამართლის გავლენას მიეწერება, ავტენტურ ქრისტიანულ თეოლოგიასთან მისი შეუთავსებლობა ყველაზე უკეთ აღმოსავლური სოტერიოლოგიური სწავლების ფონზე წარმოჩინდა. ეს კარგად გაცნობიერდა სწორედ განსაწმენდელის საკითხზე დისკუსიისას, როგორც ამის შესახებ იოანე მეიენდორფიც მიუთითებს: „განსაწმენდელის შესახებ დავამ გამოავლინა პრინციპული განსხვავებები ცხოვნების შესახებ სწავლებისადმი მიდგომების და საღვთისმეტყველო მეთოდოლოგიის თვალსაზრისით.“⁴⁵ კრებაზე ვერც ამ ნატიფი, მაგრამ მნიშვნელოვანი განსხვავებების არსობრივი მორიგება გახდა შესაძლებელი. როგორც ჯორჯენსონი აღნიშნავს, „საბოლოოდ არც ლათინებს და არც ბერძნებს გაუმარჯვიათ განსაწმენდელის საკითხზე დავისას.“⁴⁶

ამრიგად, ფლორენციაში განსაწმენდელის საკითხზე ბერძენთა კრიტიკული დამოკიდებულება ძირითადად, ცეცხლის მატერიალურობასა და სულის ხსნის ლეგალისტურ, იურიდიულ ინტერპრეტაციას (ბრალი, დასჯა, სატისფაქცია) უკავშირდებოდა.⁴⁷ როგორც ჩანს, მგზნებარე დისკუსიების შედეგად ორივე მხარე ცდილობდა ურთიერთგაგებას და იდეების ჭიდილში საკუთარი პოზიციების დაკრისტალებას. ბუნებრივია, სრული კონსენსუსის მიღწევა ყველა დეტალზე ყოველთვის როდი ხერხდება, მით უმეტეს, როდესაც ისეთ მასშტაბურ და ხანგრძლივ მოვლენაზეა საუბარი, როგორც ფერარა-ფლორენციის კრებაა. ფაქტია, რომ დიალოგში აღმოსავლელთა ჩართულობამ თავისი კვალი მაინც დატოვა ფლორენციის კრების საბოლოო დეკრეტზე *Laetentur Caeli*, რომელშიც არც „ცეცხლი“ (ლათ. ignis) და არც არსებითი სახელი „განსაწმენდელი“ (ლათ. purgatorium) აღარ იხსენიებოდა. მათ ნაცვლად გამოყენებულია ნეიტრალური გამოთქმა „განწმენდი სასჯელი“ (poenis purgatoriis):

„ისინი, ვინც ნამდვილი სინანულით და ღვთისადმი სიყვარულით გარდაიცვლებიან მანამდე (antequam), სანამ ჩადენილი დანაშაულებებისა და დაუდევრობებისთვის სინანულის სათანადო ნაყოფებით შენდობას (satisfecerint) მიიღებდნენ, განწმენდი სასჯელით გარდაცვალების შემდგომ განიწმინდებიან“. [ლათინური ორიგინალი: Item, si vere poenitentes in dei caritate decesserint, antequam dignis poenitentiae fructibus de commissis satisfecerint et omissis, eorum animas poenis purgatoriis post mortem purgari].⁴⁸

⁴⁵ Мейендорф, Произошла ли во Флоренции, 161.

⁴⁶ Jorgenson, Debate over the Purgatory, 333.

⁴⁷ F.L Cross, The Oxford Dictionary of the Christian Church. 3rd edition. (Oxford: OUP 1997), 1349. (article “Purgatory”).

⁴⁸ Gill, The Council, 414. სამწუხაროდ, ჯოზეფ ჯილის ამ წიგნის რუსულ თარგმანში ეს სიტყვები არასწორადაა ნათარგმნი: „Мы также постановляем, что души тех, кто действительно раскаялся и умирает в любви Божьей, искупив грехи и ошибки достойными

როგორც აღინიშნა, ლათინთა მხრიდან ბერძნებზე ზეწოლის შესახებ საუბარი არასწორია. მაგრამ მკვლევარნი ყურადღებას ამახვილებენ სხვა გარემოებებზე, რომლებმაც თავისი მნიშვნელოვანი წვლილი იქონია ბერძენთა პრო-ლათინურ გადაწყვეტილებაზე. სახელდება პაპის მხრიდან სამხედრო დახმარების იმედი, ბერძენ დელეგატებზე ბიზანტიის იმპერატორის მხრიდან ზეწოლა, ასევე კრებაზე წარმოჩენილი ბერძენი და ლათინი წმინდა მამების მოსაზრებების უცნაური და „მაცდური ნაზავი“⁴⁹ განხილულ საკითხებზე. კრებაზე პატრისტიკული მემკვიდრეობის ცოდნაში ბერძნები ბევრად ჩამოუვარდებოდნენ ლათინებს. ამ ფონზე შედარებით უკეთეს მზაობას მარკოზი გამოხატავდა. ალბათ, სწორედ ამიტომ გამოთქვა დიდი იმედგაცრუება პაპმა, როდესაც მას აუწყეს, რომ ეფესელმა მიტროპოლიტმა ხელი არ მოაწერა გაერთიანების დეკრეტს. როგორც კრების მონაწილე, სილვესტრ სიროპულოსი გადმოგვცემს, რომის პაპს უთქვამს: თუ მარკოზმა ხელი არ მოაწერა, „მამ ჩვენ ვერაფერსაც ვერ მივაღწიეთ.“⁵⁰

კონსტანტინეპოლში დაბრუნებისას მარკოზ ეფესელი რწმენის გმირად მიიჩნის, რადგან მას საკმაოდ ძლიერი ანტილათინური განწყობები დახვდა ბიზანტიის დედაქალაქში. ამ კუთხით მნიშვნელოვანი როლი შეასრულა მარკოზის უმცროსმა ძმამ, იოანე ევგენიკოსმა (დაახ. 1400-1465), რომელიც დედაქალაქში ექვსი თვით ადრე დაბრუნდა და ფერარა-ფლორენციის კრების საწინააღმდეგო პროპაგანდა წამოიწყო. იმპერატორ იოანე VIII პალეოლოგს უკვე აღარ ეცალა საკუთარ ქალაქში კრების გადაწყვეტილების იმპლემენტაციისთვის, რადგან ცოლსა და ქალიშვილს გლოვობდა, რომლებიც მისი იტალიაში ყოფნისას გარდაცვლილიყვნენ.⁵¹ ლათინებთან გაერთიანების მომხრე სამღვდელთა უმცირესობად იქცა.

აღსანიშნავია, რომ ფლორენციის კრებაზე მართლმადიდებელი მიტროპოლიტების, ბესარიონისა და ისიდორეს გარდა, რომის ეკლესიასთან გაერთიანების მხურვალე მომხრე იყო გიორგი სქოლარიოსიც, რომელიც თომა აკვინელისა და არისტოტელეს დიდ თაყვანისმცემლად და ლათინთა „აზროვნების

плодами покаяния, очищаются после смерти наказаниями в чистилище“ (Джозеф Гилл. Флорентийский Собор. Перевод Виталия Долидзе. Батуми: Алиони 2008, 761). აქ ორი შეცდომაა: გარდა იმისა, რომ სიტყვა „განსაწმენდელი“ იხსენიება, რომელიც ორიგინალში არა, ასევე სიტყვის „მანამდე“ (antequam) გამოტოვებით უარყოფილია კათოლიკური დოქტრინის მთავარი პრინციპი: განსაწმენდელში ისინი ხვდებიან, რომლებიც მანამდე გარდაიცვალნენ, სანამ სინანულის ნაყოფებით ცოდვების მიტევებას მიიღებდნენ. სხვაგვარად მათ არ ესაჭიროებათ განსაწმენდელი. რუსულიდან შესრულებულ ქართულ თარგმანშიც ბუნებრივია იგივე შეცდომებია დაშვებული: „მათი სულები, რომლებმაც ნამდვილად მოინანიეს და კვდებიან ღვთის სიყვარულში, გამოისყიდეს რა ცოდვები და შეცდომები სინანულის ღირსი ნაყოფით, სიკვდილის შემდეგ განსაწმენდელში სასჯელებით განიწმინდებიან“ (ზოიძე, სიმბოლური, 181).

⁴⁹ Constas, Mark Eugenikos, 419.

⁵⁰ Сильвестр Сиропул, Воспоминания о Ферраро-Флорентийском Соборе (1438-1439): В 12 частях. Пер. с Греч. Вступ. Статья, комментарии и указатели А. Занемонца. (СПб.: Изд. Олега Абышко; Университетская книга 2010), (თავი 10.15), 285.

⁵¹ Constas, Mark Eugenikos, 420.

წესის⁵² მქონე მოღვაწედ ითვლებოდა. მართალია, მან ბიზანტიის დედაქალაქში დაბრუნების შემდეგ რომთან უნიის საწინააღმდეგო პოზიცია დაიჭირა, მაგრამ, როგორც მკვლევრები მიუთითებენ, ეს ცვლილება უფრო პოლიტიკური ფაქტორებით იყო განპირობებული, ვიდრე მისი თეოლოგიური იდეების ცვლილებით.⁵³ ერთი პერიოდი მარკოზ ეფესელმა საკუთარი მოწაფე, გიორგი სქოლარიოსი უნიის მიუღებლობაში დაარწმუნა.⁵⁴ მაგრამ მიუხედავად მარკოზის მიერ მისთვის უნიის მოწინააღმდეგეთა ხელმძღვანელობის გადაბარებისა, სქოლარიოსი მაინც არ იზიარებდა მარკოზის თვალსაზრისს „მრავალ თეოლოგიურ საკითხთან“⁵⁵ დაკავშირებით. საყოველთაოდ ცნობილია, რომ გიორგი სქოლარიოსი თურქების მიერ ბიზანტიის დაპყრობის შემდეგ, კონსტანტინეპოლის პატრიარქად სულთან მაჰმუდის მიერ იქნა დადგენილი 1454 წელს, ეწოდა რა გენადი II სქოლარიოსი. რასაკვირველია, შეუძლებელი იყო ოსმანთა იმპერიის მმართველთაგან დამოუკიდებელი მოქმედება. სულთნებს კი არანაირად არ სურდათ ბიზანტიელი ქრისტიანების დასავლურ საქრისტიანოსთან დაახლოება, მით უმეტეს, გაერთიანება.⁵⁶ ეს პერსპექტივა მათ მნიშვნელოვან პოლიტიკურ საფრთხეს უქადდა. იგივე შეიძლება ითქვას კიევისა და სრულიად რუსეთის მიტროპოლიტ ისიდორეზე, რომელიც უნიის მხარდაჭერის გამო განდევნილი იქნა რუსეთიდან.⁵⁷

ამრიგად, ბიზანტიის დედაქალაქში ანტილათინური განწყობის შენარჩუნება-გამლიერების თვალსაზრისით მნიშვნელოვანი იყო სწორედ პოლიტიკური გარემოება. მეიენდორფის მითითებით, 1453 წელს მაჰმუდ დამპყრობლის ჯარში „მთავარ სამხედრო კონტინგენტს“ სწორედ ქრისტიანები წარმოადგენდნენ. ამიტომ, თუკი მთელს ეკლესიას უნდა შეეწყნარებინა რომთან ერთობა, მაშინ საჭირო იქნებოდა მუსლიმთა ჯარში რეკრუტირებული ამ აღმოსავლელი ქრისტიანების და ასევე ბიზანტიის დედაქალაქისგან საკმაოდ შორს არსებული მართლმადიდებელი ეკლესიების მიმხრობაც. მაგრამ ეს თითქმის განუხორციელებელი ამოცანად მოჩანდა. ამიტომ, ამგვარ პოლიტიკურ და რელიგიურ ვითარებაში მყოფი ბერძნებისთვის ანტილათინური პოზიცია უფრო გასაგები და მისაღები აღმოჩნდა.⁵⁸

⁵² Christopher Livanos, *Greek Tradition and Latin influence in the work of George Scholarios: "Alone against all Europe"*. (Piscataway, NJ: Gorgias Press 2006), 132.

⁵³ ამ საკითხზე ვრცლად იხ. შემდეგი ნაშრომი: Victor Henri Antoine Penel, *An Investigation of the Change in Position of George Scholarios from Pro-Union of the Western and Eastern Churches to Anti-Union. A Dissertation submitted to the Anglia Ruskin University in Candicy for the degree of Master of Philosophy, 2014*, <https://arro.anglia.ac.uk/581964/1/Penel%20thesis.pdf> [21.09.2018]

⁵⁴ Стивен Рансимэн, *Великая Церковь в Пленении: История Греческой церкви от падения Константинополя в 1453 до 1821г. Пер. с Англ.* (СПб.: Издательство Олега Абышко 2006), с. 123.

⁵⁵ Ibid., 137-8.

⁵⁶ Филипп Шеррард, *Греческий Восток и Латинский Запад: Исследование Христианской Традиции. Пер. с англ.* (М.: Фонд "Храм" 2006), 155.

⁵⁷ იხ. უახლესი ნაშრომი ისიდორეს შესახებ: Philippides, Marios and Walter Hanak. *Cardinal Isidore (c. 1390-1462): A Late Byzantine scholar, warlord, and prelate.* London: Routledge 2018, 422p.

⁵⁸ Мейендорф, *Произошла ли во Флоренции*, 169.

აღმოსავლური სიმბოლური წიგნები

რა გზით განვითარდა აღმოსავლეთის მართლმადიდებელ ეკლესიაში საიქიოს განმწმენდი ტანჯვის შესახებ სწავლება ფერარა-ფლორენციის კრების შემდეგ? იქონია თუ არა რაიმე გავლენა აღმოსავლურ თეოლოგიურ ხედვაზე აღნიშნულმა გამაერთიანებელმა კრებამ ამ საკითხთან დაკავშირებით? ამის გასარკვევად რამდენიმე ყველაზე ცნობილი და გავრცელებული მართლმადიდებლური სიმბოლური ძეგლის დამოწმება საკმარისი იქნება. აღიარებულია, რომ ამგვარ ტექსტებს უფრო მეტი ავტორიტეტი და განმსაზღვრელი დოქტრინალური ძალა აქვთ, როგორც კრებით დოკუმენტებს, ვიდრე ცალკეულ ეკლესიის მამათა მოსაზრებებს. ამიტომ, მიზანშეწონილია ამგვარი კრებითი ხასიათის დოკუმენტებზე ყურადღების გამახვილება.

პირველ რიგში, უნდა დავიმოწმოთ იერუსალიმის პატრიარქის, დოსითეოზის „აღსარება“.⁵⁹ ამ დოკუმენტის მე-18 მუხლში, მართალია, სიტყვა „განსაწმენდელი“ არ იხსენიება, მაგრამ ნათლადაა საუბარი ჯოჯოხეთიდან თავდაღწევის შესაძლებლობაზე. აქ გამოთქმული შეხედულებები იმგვარი სიტყვებითა და ფრაზებითაა გადმოცემული, რომ აშკარად იკვეთება კათოლიკური დოქტრინისადმი ღიაობა:

„სულები იმ ადამიანებისა, რომლებიც ამქვეყნად სასიკვდილო ცოდვებს სჩადიოდნენ, მაგრამ გარდაცვალების წინ სასო არ წარიკვეთეს, არამედ

⁵⁹ იერუსალიმის პატრიარქ დოსითეოზის მიერ შედგენილი აღნიშნული დოკუმენტი ცნობილია ასევე ე.წ. „ბეთლემის კრების“ აღსარების სახელით, რომლის შექმნის ისტორიაზე უპრობანია ორიოდე სიტყვის თქმა: 1672 წელს ჯერ კონსტანტინეპოლის პატრიარქის, დიონისე IV-ის თავმჯდომარეობით იმართება ადგილობრივი კრება კონსტანტინეპოლში კალვინისტების წინააღმდეგ. შემდეგ, იმავე წელს, პატრიარქ კირილე ლუკარისის კალვინისტური შეხედულებების წინააღმდეგ იერუსალიმის პატრიარქი დოსითეოზი „აღსარებას“ წერს. 1672 წლის 16 მარტს იერუსალემში ბეთლემის ქრისტეშობის ტაძრის კურთხევის დღესასწაულისთვის ჩასულმა მღვდელმთავრებმა მოიწონეს დოსითეოზის მიერ შედგენილი „აღსარება“ და ის კონსტანტინეპოლის ანტიკალვინისტურ დადგენილებას დაურთეს. როგორც ვხედავთ, ბეთლემში არანაირი საეკლესიო კრება არ შემდგარა. იქ მხოლოდ ხსენებული დღესასწაულის აღსანიშნავად იყვნენ ჩასულნი (ვასილი კრივოშინი. „სიმბოლური ტექსტები მართლმადიდებელ ეკლესიაში“, იხ. კრებული: ზომიე, სიმბოლური, 41). ეკლესიის ისტორიის მკვლევრის, ფილიპ შაფის თანახმად, დოსითეოზის „აღსარებას“ ხელი მოაწერა 68 აღმოსავლელმა ეპისკოპოსმა და სამღვდლომ, მათ შორის რუსებმაც (Philip Schaff, (ed.). *Creeds of Christendom, with a History and Critical notes. Vol. 1, Sixth edition, Publisher: CCEL, 1877, 84, ნაშრომის ელ-ვერსია იხ.: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds1.pdf> [წვდომა 19.09.2018]). პატრიარქ დოსითეოზის აღსარებას, სხვა დოკუმენტებთან ერთობლიობაში, ეწოდება ასევე „ეპისტოლე აღმოსავლეთის კათოლიკე ეკლესიათა პატრიარქებისა მართლმადიდებლური რწმენის შესახებ“. იხ. მისი ქართული თარგმანი (მთარგმნელისა და გამოცემის დასახელების გარეშე): „ეპისტოლე აღმოსავლეთის კათოლიკე ეკლესიათა პატრიარქებისა მართლმადიდებლური რწმენის შესახებ“, 1723წ., <http://www.orthodoxy.ge/gvtismetkveleba/epistle2.htm> [წვდომა 07.07.2018]). თუმცა ამ უკანასკნელ დოკუმენტში ჩვენთვის საინტერესო მე-18 მუხლში ჯოჯოხეთიდან სულების განთავისუფლების შესახებ ისეთი პირდაპირი სტრიქონები აღარ მოიპოვება, როგორც ეს დოსითეოზის „აღსარებაშია“. მოგვიანებით, 1838 წელს რუსებმაც გამოსცეს ეს 18 მუხლიანი აღსარება, თუმცა მთელი რიგი ჩასწორებებით (Schaff, *Creeds of Christendom*, 85).*

მიეცნენ სინანულს, — თუმცა ვერ მოასწრეს ამ *სინანულის ვერავითარი ნაყოფის გამოღება ანუ სატისფაქცია (καταποίηση)*⁶⁰, როგორცაა: ლოცვები, ცრემლები, მუხლთმოდრეკანი, ვედრებასთან ერთად, გულშემუსრვა, გაჭირვებულთა შეწევნა და ღვთისა და მოყვასის სიყვარულის საქმებით გამჟღავნება, რასაც საყოველთაო ეკლესია დასაბამიდანვე მიიჩნევდა და მიიჩნევს ღვთისთვის მოსაწონად, — შთახდებიან ჯოჯოხეთში [ჰადესში] თავიანთი ცოდვებისათვის. მაგრამ, ამავე დროს, ისინი აცნობიერებენ, რომ სამომავლოდ *განთავისუფლებულნი იქნებიან ჯოჯოხეთისგან* ღვთის მოწყალებით, რომელსაც სამღვდელთა ლოცვებითა და ახლობელთა ქველმოქმედებით მიიღებენ, განსაკუთრებით კი უსისხლო მსხვერპლის შეწირვით [...] ჩვენ ვიცით და გვწამს, რომ არსებობს თავდაღწევა მათი საზარელი მდგომარეობიდან და რომ ეს მოხდება საყოველთაო აღდგომამდე და სამსჯავრომდე, მაგრამ როდის, არ ვიცით.“⁶¹

ქართულ ენაზე არსებობს ამ სიმბოლური ტექსტის მეცხრამეტე საუკუნეში შესრულებული თარგმანი, რომელშიც ჩვენთვის საინტერესო მე-18 წევრის (მუხლის) ბოლო ნაწილს ამგვარი სახე აქვს:

„...ხოლო *ლხინებასა მიიღებენ ივინი*, დაუსრულებელისა სახიერებისამებრ, მღუდელთა ლოცვითა და ქუელის საქმითა, შესუენებულთათვის აღსრულებულითა; და საკუთრად ძალითა უსისხლოისა მსხვერპლისათა, რომელსა შესწირავს სამღუდელო მსახური საკუთრად თვითოეულისა ქრისტეანისა და ნათესავთა მისთათვის, ხოლო ზოგად ყოველთათვის, შესწირავს მარადღე კათოლიკე და სამოციქულო ეკკლესიაი.“⁶²

ასევე მოკლედ უნდა იქნეს მოხსენიებული სხვა სიმბოლური წიგნებიც, მაგ., კიევის მიტროპოლიტის, წმინდა პეტრე მოგილას (1632-1647) „მართლმადიდებლური აღსარება“⁶³, რომელიც მართლმადიდებელი ეკლესიის

⁶⁰ ეს ბერძნული სიტყვა კომპოზიტია (იკანო-პოიესის) და „კმა-ყოფას“, სატისფაქციას ნიშნავს.

⁶¹ დოკუმენტის თანამედროვე ინგლისური თარგმანი: The Confession of Dositheus (Eastern Orthodox, 1672), edited by Dennis Bratcher, <http://www.crivoice.org/creeddositheus.html> [წვდომა 07.07.2018]; აღნიშნული სიმბოლური ტექსტის მუხლები დაწურულად, მაგრამ ძველი ბერძნული საკვანძო სიტყვების მითითებით იხ.: Philip Schaff (ed.). Creeds of Christendom, with a History and Critical notes. Vol. 1, Sixth edition, Publisher: CCEL, 1877, 84-89, ნაშრომის ელ-ვერსია იხ.: <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds1.pdf> [წვდომა 16.07.2018]. იხ. ასევე შემდეგი კრებული, რომელშიც აღნიშნული დოსითეოზის აღსარება არქაული ინგლისურითაა მოცემული: The Confession of Dositheus (1672), in: John Leith, (ed.). Creeds of the Churches: A Reader in Christian Doctrine from the Bible to the Present. Third edition. (Louisville: John Knox Press 1982), 506.

⁶² ეპისკოპოსე პატრიარხთა აღმოსავლეთის კათოლიკე ეკკლესიისათა. [თარგმანი რუსულიდან]. სანკტპეტერბურდი, აღიბეჭდა სტანბასა შინა საიმპერატორო აკადემიისის სწავლათა 1847, 40.

⁶³ Петр Могила, Православное исповедание Веры. (Издательство Росийская Империя 1743), 230с.

პირველ ოფიციალურ კატეხიზმოდ ითვლება; ასევე მოსკოვის მიტროპოლიტის, წმინდა ფილარეტ დროზდოვის (1821-1867) „ვრცელი კატეხიზმი“⁶⁴, რომელიც რუსეთის მართლმადიდებელი ეკლესიის ოფიციალურ კატეხიზმოდ მიიჩნევა. ამ სიმბოლურ ძეგლებში მნიშვნელოვნად ირეკლება ლათინთა ესქატოლოგიური სწავლება.⁶⁵ აგრეთვე აღსანიშნავია კატეხიზმოს ჟანრს მიკუთვნებული ალექსანდრიის პატრიარქის, მელეტი პიგასის (1549-1601) „მართლმადიდებლური სწავლება“, რომელშიც ავტორი საუბრობს რა ფილიოკვეზე, განსაწმენდელზე და პაპის პრიმატზე, თავს იკავებს კათოლიკეებთან პოლემიკისგან. ამასთან, მის ნაშრომში ხშირად იხსენიება დასავლელი თეოლოგები და ფილოსოფოსები, მაგ., ალექსანდრიელი პატრიარქი „დადებითად ციტირებს ბოეციუსს, თომა აკვინელს და გენადი II სქოლარიუსს.“⁶⁶

სხვა მართლმადიდებლური სიმბოლური წიგნი „კრიტოპულოსის აღსარებაც“ (1625), მარკოზ ეფესელის პოზიციის დარად ამტკიცებს, რომ ადამიანი შესაძლებელია ცხონდეს გარდაცვალების შემდგომი „სინდისის ქენჯნით.“⁶⁷

„განსაწმენდელი“ დღეს

საკითხთან დაკავშირებით მეოცე საუკუნის გავლენიან მართლმადიდებელ თეოლოგთა შორის გამოსაყოფია გიორგი ფლოროვსკი. მას შეეძლო გარკვეული დათქმებით გაეზიარებინა გარდაცვალების შემდგომი განწმენდის იდეა, რომელიც თავისუფალი იქნებოდა შუა საუკუნეობრივი კათოლიკური სწავლებისთვის დამახასიათებელი იურიდიული ლოგიკისგან: დამნაშავე შეიძლება ამქვეყნიურმა სასამართლომ გაანთავისუფლოს, მაგრამ ეს არ ნიშნავს, რომ მისი შინაგანი სამყარო შეიცვალა და მან გულწრფელად შეინანა ჩადენილი ბოროტება. ამიტომ, დამნაშავეს კვლავ შეუძლია გააგრძელოს დანაშაულის ჩადენა და ამის გამო შეიძლება სინდისმაც კი არ შეაწუხოს, რადგან მისი შინაგანი ბუნება არაა განკურნებული, ფერისცვალებული, მეტანოია-განცდილი. ფლოროვსკის აზრით, შეუძლებელია სულიერი ხსნა, ცხონება ამგვარი იურიდიული პროცესის მიხედვით განიხილებოდეს (ცოდვილის განთავისუფლება ბრალისგან, გამოსყიდვა, სატისფაქცია და მისთ.).⁶⁸

ნიშანდობლივია, რომ ცნობილი თანამედროვე კათოლიკე ავტორი, აიდან ნიკოლსი განსაწმენდელზე საუბრისას სწორედ გიორგი ფლოროვსკის იმონებებს და აცხადებს, რომ მართლმადიდებელი თეოლოგი „მხურვალედ იცავს განსაწმენდელის დოქტრინას“⁶⁹, როცა ის პროტესტანტ თეოლოგს, ემილ ბრუნერს აკრიტიკებს: „ფლოროვსკის მიერ განსაწმენდელის აპოლოგია (ამგვარი

⁶⁴ Филарет Дроздов, Пространный Христианский Катехизис Православной Кафолической Восточной Церкви. (М.: Изд. Совет РПЦ 2006), 168с.

⁶⁵ კრივოშინი, სიმბოლური, 49.

⁶⁶ М.М. Бернацкий, Катехизис, Православная Энциклопедия. том 32. (М., 2013), 8-39.

⁶⁷ Karmiris, The Dogmatic and Symbolic books of Orthodox Catholic Church, vol. 2, in Greek, ციტ.: Bathrellos, Love, 114, სქოლიო 179-ე.

⁶⁸ Georges Florovsky, Creation and Redemption, vol. 3 of Collect. Works. Belmont, Mass., 1976, 258.

⁶⁹ Aidan Nichols, Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism. 2nd revised edition, (San Francisco, CA: Ignatius Press, 2010), 297.

ფორმულირება სულაც არაა გადაჭარბება!) სრულ ჰარმონიაშია ამ საკითხზე საუკეთესო კათოლიკურ თეოლოგიასთან, რომელიც არა იმდენად განსაწმენდელის დამსჯელ, რამდენადაც მის გარდამქმნელ ბუნებას უსვამს ხაზს.⁷⁰

როგორც ჩანს, აღნიშნული „საუკეთესო კათოლიკური თეოლოგია“ თავისუფლდება ლეგალისტური სქოლასტიკური კონსტრუქციებისგან. აღმოსავლური თეოლოგიის ერთ-ერთი საუკეთესო მცოდნე, გიორგი ფლოროვსკი, განსაწმენდელის დოქტრინის იმ ხარვეზზეც მიუთითებდა, რომელიც არ გულისხმობს სულის „რადიკალურ გარდაქმნას“⁷¹, რადგან განსაწმენდელში მხოლოდ ღვთის მორწმუნე სულები იმყოფებიან, რომელთა შინაგანი სამყარო რელიგიური და ზნეობრივი ცხოვრებისკენ უკვე იყო მომართული მიწიერი ცხოვრების მანძილზე, თუმცა საკუთარ თავში შესაბამისი სათნოებების განვითარება, საკმარისი კეთილი ნაყოფების გამოღება ვერ მოასწრეს. ამიტომ, ათეისტებისთვის, შეგნებული ბოროტმოქმედებისთვის თუ ფარისეველ მორწმუნეთათვის ადგილი არ არის განსაწმენდელში. ისინი მიემართებიან ჯოჯოხეთში, რომელიც, კათოლიკური სწავლებით, მარადიულია და დამსჯელი, განსაწმენდელი კი დროებითი და განმწმენდი.

რომის კათოლიკური ეკლესიის ოფიციალური მოძღვრებითი დოკუმენტი, კატეხიზმო ნათლად აღნიშნავს: „ეკლესიის სწავლება გვაუწყებს, რომ ჯოჯოხეთი არსებობს და რომ ის მარადიულია.“⁷² ლოგიკურად თუ ჯოჯოხეთის ტანჯვა მარადიულია, ის სწორედ დამსჯელი შეიძლება იყოს და არა განმწმენდი, რადგან არ არსებობს მარადიული განწმენდის პროცესი. [სხვათა შორის, ჯოჯოხეთის მკვიდრთა გადარჩენა ადრეულმა პროტესტანტობამაც უარყო. მაგ., აუგსბურგის აღმსარებლობის მე-17 პუნქტში დაგმობილნი არიან ანაბაპტისტები, რომლებიც „ფიქრობენ, რომ დაწყევლილი ადამიანებისა და დემონების სასჯელი დასრულდება“⁷³].

ბოლო დროის კათოლიკე თეოლოგთა ნაწილი განსაწმენდელის საკითხზე შედარებით ფრთხილ პოზიციას იკავებს. მაგ., ივ კონგარი იმ დებულებების გადახედვაზე საუბრობდა, რომელთაც ნაკლები საფუძველი აქვთ საეკლესიო ტრადიციაში.⁷⁴ კარლ რანერსაც კარგად ესმოდა განსაწმენდელის შესახებ სწავლების კონტროვერსიული ხასიათი.⁷⁵

⁷⁰ Ibid, 297.

⁷¹ Florovsky, Creation, 262.

⁷² კათოლიკური ეკლესიის კატეხიზმო. (თბ.: ლათინური წესის კათოლიკეთა სამოციქულო ადმინისტრაცია ამიერკავკასიაში 1997), პარაგ. 1035, გვ. 236.

⁷³ Philip Melancthon, The Augsburg Confession. Edited by Richard McCormack. (Fort Worth, Texas: RDMc Publishing 2006), 20.

⁷⁴ Yves Congar, Vaste monde, ma paroisse. Verite et dimensions du salut. (Paris 1966), chap. 7: Que savons-nous du Purgatoire, 76. იხ. ასევე: Yves Congar. Le Purgatoire, in: Le Mystere de la mort et sa celebration, Lex Orandi, 12 (Paris, 1956), 279-336.

⁷⁵ Karl Rahner. Foundations of Christian Faith: An Introduction to the Idea of Christianity. New York: Seabury Press 1978, 442. იხ. ასევე: Karl Rahner. Purgatory, Theological Investigations, vol. XIX. (London: Darton, Longman & Todd, 1983), 181-193, ციტ.: Peter Phan, Eschatology, Marmion, Declan and Mary Hines (eds.). Cambridge Companion to Karl Rahner. (Cambridge: Cambridge University Press 2005), 183.

დღეს კათოლიკურ „კატეხიზმოში“ განსაწმენდელის შესახებ შემდეგია ნათქვამი: „ისინი, ვინც ღვთის მადლსა და ერთგულებაში კვდებიან, მაგრამ არასრულყოფილად არიან განწმენდილნი, თუმცა კი გარკვეულია მათი საუკუნო ცხოვნება, სიკვდილის შემდეგ ექვემდებარებიან განწმენდას, რათა მიიღონ საკმარისი სიწმინდე ზეციურ სიხარულში შესასვლელად.“⁷⁶

ბოლო დროის მართლმადიდებელ თეოლოგთა შორის, გიორგი ფლოროვსკის გარდა, მე-20 საუკუნეში საიქიო განწმენდის, კერძოდ კი აპოკატასტასურ სწავლებას იზიარებდნენ სერგი ბულგაკოვი, ნიკოლოზ ბერდიაევი, ვლადიმერ ლოსკი, ანტონი ბლუმი, პავლე ფლორენსკი და სხვები.⁷⁷ თანამედროვეთაგან კი კალისტოს უერი⁷⁸, ოლივიე კლემანი⁷⁹, ილარიონ ალფეევი⁸⁰, ენდრიუ ლაუთი⁸¹ და სხვები.

დასასრულს, შეიძლება ითქვას, რომ განსაწმენდელის შესახებ ტრადიციული კათოლიკური სწავლებისგან განსხვავებით, მართლმადიდებელი ეკლესიის თეოლოგია „მკაცრად არ ჰყოფს ერთმანეთისგან დროებით განსაწმენდელ სატანჯველსა (რომლისგანაც შეიძლება გამოხსნა) და მუდმივ ჯოჯოხეთურ სატანჯველს (რომლისგანაც გამოხსნა შეუძლებელია). მართლმადიდებელი ეკლესია ლოცულობს ‘ჯოჯოხეთში პყრობილთათვის’ და ამაში, როგორც ჩვენ ვგონებთ, არის მინიშნება იმაზე, რომ მართლმადიდებლობა საკითხს უფრო ოპტიმისტურად უყურებს: სწამს, რომ შესაძლებელია გამოხსნა ჯოჯოხეთის ტანჯვისაგან.“⁸²

⁷⁶ კათოლიკური ეკლესიის კატეხიზმო, პარაგ. 1030-32, 235.

⁷⁷ Hilarion Alfeyev, Eschatology, in: *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*. Edited by Cunningham, Mary and Theokritoff, Elizabeth. (Cambridge: Cambridge University Press 2008), 118; Алексей Осипов, *Путь Разума в Поисках Истины*. 6-е издание. (М.: Изд-во Сретенского Монастыря 2010), 457-476. (მე-19-20 საუკუნის რუს თეოლოგების მსგავს შეხედულებებზე იხ. 10.4 ქვეთავი: „გეენის ანტინომია“).

⁷⁸ Каллист Уэр, „Смеем ли мы надеяться на спасение всех? Ориген, Григорий Нисский, Исаак Ниневийский“, *Учение о Спасении в Разных Христианских Конфессиях*. Сост. А. Бодров. (М.: ББИ 2005), 36-61.

⁷⁹ Olivier Clément, *The Roots of Christian Mysticism*. Translated by Theodore (Berkeley. London: New City Press 1995), 304-9.

⁸⁰ ილარიონ ალფეევი, *სარწმუნოების საიდუმლოება: მართლმადიდებლური ღვთისმეტყველების შესავალი*. რუსულიდან თარგმნა ვლ. ჩხიკვაძემ. (თბ., 2013).

⁸¹ Andrew Louth, *Eastern Orthodox Eschatology*, in: *The Oxford Handbook of Eschatology*. Edited by Jerry Walls. (Oxford: OUP 2007), 233-247.

⁸² ალფეევი, *სარწმუნოების*, 402-3. იხ. ასევე: Alfeyev, *Eschatology*”, 115.

APOKATASTASIS AND PURGATORY: WHEN EAST MEETS WEST

There were precedents of theological discussions between the Greeks and Latins about the purification of souls in the afterlife before the Council of Florence, for example, in the 13th century, although there was no sort of agreement. The idea of Purgatory was heard for the first time on March 6, 1254, in a letter by the Roman Pope. Out of the Western Church councils that would examine this issue, the Second Council of Lyons (1274) must be singled out. Here, according to the teaching worked out by the Latins, if a person dies in repentance and with love for God, but has not paid for their sins with worthy offerings, their soul is purified through the torment of Purgatory.¹ The next council where this issue was discussed more extensively was the Council of Florence (1438-1439). The Council of Trent (1563) touched upon this issue for a comparatively brief time.

Metropolitan Mark Eugenikos of Ephesus was considered to be one of the main representatives of the eastern delegation at the Council of Florence. According to the first speech he delivered at the council, neither the Holy Scriptures, texts of prayers and hymns intended for the reposed, nor any Church father teach about Purgatory as a separate, specific *place* where souls are purified by a temporal and *material* fire.² In Mark's opinion according to Church tradition, the liturgy, public or private prayers, and acts of charity cannot help a dead person's soul escape torment in the afterlife. It is only possible to slightly lessen this torment through these acts. It's true that Mark refutes a *complete* emancipation from the torments of hell through prayer and philanthropy at the beginning of his first speech, yet in the very same speech, he declares that *complete* freedom from torment in the afterlife really is possible through intercessory prayer. He cites some corresponding words from St. Theophanes the Confessor and an example of St. Gregory the Great's prayer for the pagan Emperor Trajan, as well as the occurrences of Falconia's soul being freed from hell by Protomartyr Thecla.³ Thus, such fervent defender of the eastern theological position like Mark of Ephesus affirm the possibility of souls being purified after death.

Mark declared that after death, the soul is cleansed not by fire, but through fear (including that caused by the soul's short-term wandering on earth⁴), as well as through a

¹ Heinrich Denzinger, *Compendium of Creeds, Definitions and Declarations on Matters of Faith and Morals*. 43rd edition. No. 856-858. Edited by Peter Hunermann. (San Francisco: Ignatius Press, 2012).

² Jean-Claude Larchet, *Life After Death According to the Orthodox Tradition*. Translated from French into Russian. (Moscow: Sretensky Monastery Press 2017), 222-3. [In Russian].

³ Amvrosii Pogodin, *Saint Mark of Ephesus and the Union of Florence*. (New York, Jordanville: Holy Trinity Monastery 1963), 61. [In Russian]. (for Mark's first speech, see pp. 58-73; Mark's second speech, see pp. 116-150).

⁴ Demetrios Bathrellos, "Love, Purification, and Forgiveness versus Justice, Punishment, and Satisfaction: The Debates on Purgatory and the Forgiveness of Sins at the Council of Ferrara-Florence", *Journal of Theological Studies*, NS, Vol. 65, Pt. 1, 2014, 89. As Bathrellos indicates in connection with the soul's presence on earth, Mark is supposedly relying on two stories described in

painful experience of shame or the troubling of the conscience, sorrow due to being separated from the divine glory, and future uncertainty.

The position of the Latins cannot be considered as a full manifestation of Church tradition, because it would *only* reference purification through fire, citing the corresponding points of views held by the Apostle Paul and the Holy Fathers (the Eastern Fathers however, did not only use the symbol of fire when speaking of purification in the afterlife). On the other hand, neither can Mark of Ephesus' staunch position be considered acceptable, according to which torment through fire is completely *ruled out* as being one of the purifying torments in the afterlife. Thus, a meeting of the Greeks and Latins at a similar council provided a remarkable opportunity to mutually fill out and rectify such incomplete views.

It is interesting that Mark refuted the Latin view about those with Adam's sin (Original sin) ending up in hell. This refutation was from a more "liberal", tolerant position, which unlike the Latins' rigorous approach, pointed to God's mercy and compassion. Yet here it also must be mentioned that the modern Catholic Magisterium teaches differently about this issue.

The Latin concept of satisfaction in Greeks' view shadowed God's limitless mercy. It was as if God was unable to forgive these minor sins, when He forgave the crucified thief for his entire crime-filled life after he uttered a few words of repentance and took him into Paradise (Lk. 23:43). Mark noted that even an earthly king does not punish an evildoer after granting him amnesty. If a sin has been forgiven, punishment is no longer needed because God's justice does not demand punishment in order for His wrath to be appeased (satisfaction).⁵

In the final speech, Mark pointed out that the existent practice of punishment, of the so-called placement of an *epitemia*⁶ in the Eastern Church did not imply a believer's epitemia punishment after having their sins forgiven, but that it was deemed a component of being healed of the harmful influence of that sin. A nature with a proclivity for sin is cured over the course of earthly life through rendered ascetic labor or through a certain type of torment and pain. People gain virtues through work.⁷ Thus, an epitemia is necessary to cure someone of harmful habits and not to undergo appropriate punishment for a bad deed. To prove this, Mark also mentions some exclusive cases. For example, when someone is on the verge of death, the dying person is not assigned any sort of epitemia by a priest, because their genuine repentance is sufficient for sins to be fully forgiven. Even the case of the crucified thief is cited.

Of course, such examples are exceptions, but it is probably impossible to establish what is an exception and what rule there is in a spiritual world governed by a God totally unknowable to people. Moreover, it also must be taken into account that only the inheritance of the kingdom of heaven by a repentant soul on the verge of death does not

the Dialogues of Pope Gregory the Great. This work was translated from Latin to Greek in the 8th century by Pope Zacharia.

⁵ Second Homily, ch. 19 (130-133) & 23.1 (140-141), in: Conostas, Mark Eugenikos, 457.

⁶ In the Orthodox Church, an epitemia has the importance of penitential healing (Andrei Psarev, Repentance, in: The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity. Edited by John McGuckin. (Chichester: Wiley-Blackwell 2011), 468).

⁷ Bathrellos, Love, 111-112.

imply the soul being equated to the saints, because the purity of their soul lags much more behind the souls of those who have lived their entire lives according to God's commandments. This is why Jesus Christ notes that the kingdom of heaven has "many mansions", implying qualitative differences between them.

Thus even if a sinful soul at the point of death were to have all its sins forgiven through God's compassion due to their repentance, does such a soul still retain sinful inclinations from which it needs to be freed or purified? Purification always implies an inner process (a synergy of human will with God's will, labor, training, pain) and not the bestowment of some status from without - being forgiven, ransomed, or a "saint".

The final decree of the Union worked out by the council was signed by a majority of the Greek delegation. Talk of any type of compulsion from the Latin side is unjustified. This is recognized by Orthodox as well as Catholic authors. The signatures of the Greek party might not mean unanimous agreement, but it was fully clear that the eastern and western Christian teachings regarding the issue of purification in the afterlife agreed with each other in the main thing: the reality of changing or purifying a soul after death.

Thus, the Greeks' critical stance at Florence regarding the issue of Purgatory was largely connected to the material nature of fire and the legalistic, juridical interpretation of the soul's redemption (conviction, punishment, satisfaction).⁸ As it seems, both sides attempted to reach a mutual understanding and crystallize their own positions in a struggle of ideas as the result of some fervent discussions. Naturally, the attainment of complete consensus on every detail is not always managed, especially when the conversation centers on such a massive and extensive event like the Council of Florence. It is a fact that the participation of the Easterners in the dialogue still left its mark on the Council of Florence's final decree *Laetentur Caeli*, in which neither fire (Lat. *ignis*) nor the noun "purgatory" (Lat. *purgatorium*) were mentioned any longer. The neutral expression "purifying punishment" (*poenis purgatoris*) is used instead of them.

Upon returning to Constantinople, Mark of Ephesus was deemed a champion of the faith, because he encountered quite strong, anti-Latin sympathies in Byzantium's capital. In this aspect, Mark's younger brother John Eugenikos carried out an important role (app. 1400-1465), who had returned to the capital six months earlier and started some propaganda against the Council of Florence. Emperor John VIII Palaiologos no longer had any time to implement the Council's decisions in his city since he was mourning his wife and daughter who had died while he was in Italy.⁹ The clergy supporting union with the Latins became a minority.

It is notable that aside from the Orthodox Metropolitans Besarion and Isidore, George Scholarios, a fervent supporter of union with the Roman Church, was also at the Council of Florence. He was a great admirer of Thomas Aquinas and Aristotle and was considered a public figure who had the Latins' way of thinking.¹⁰ It's true that after

⁸ F.L. Cross, *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. 3rd edition. (Oxford: OUP 1997), 1349. (article "Purgatory").

⁹ Nicholas Constas, Mark Eugenikos, in: *La theologie Byzantine et sa tradition*, vol. II. Edited by Carmelo G. Conticello and Vassa Conticello. (Turnhout: Brepols, 2002), 420.

¹⁰ Christopher Livanos, *Greek Tradition and Latin influence in the work of George Scholarios: "Alone against all Europe"*. (Piscataway, NJ: Gorgias Press 2006), 132.

returning to the Byzantine capital he was in opposition to union with Rome, but as it is pointed out by researchers, this change was more stipulated by political factors than by a change in his theological ideas.¹¹ During one period, Mark of Ephesus convinced his own disciple George Scholarios of the unacceptability of the Union.¹² But despite Mark handing over the leadership of those opposing the Union to him, Scholarios still did not concur with Mark's viewpoints in connection "to many theological issues".¹³ It is universally known that George Scholarios was established as Constantinople's Patriarch by Sultan Mahmud in 1454 after the capture of Byzantium by the Turks, being called Gennadios II Scholarios. Of course, it was impossible for him to act independently from the leaders of the Ottoman Empire. The sultans had no desire at all for Byzantine Christians to get closer to Western Christendom, even more so, being unified with them.¹⁴ This perspective threatened them with a significant political danger. The same can be said of Metropolitan Isidore of Kiev and All Russia, who was exiled from Russia¹⁵ for supporting the Union.

Thus from the standpoint of preserving and strengthening anti-Latin sentiments in the Byzantine capital, a political circumstance was really important. As Meyendorff indicates, Christians represented the main military contingent in Mahmud the Conqueror's army in 1453. This is why if the entire Church should have accepted unity with Rome, then it would be necessary to win over these Eastern Christians recruited into the Muslim army as well as the Orthodox Churches existing quite far away from the Byzantine capital. But this loomed as an almost insurmountable task. This is why the anti-Latin position of the Greeks in such a political and religious situation turned out to be more understandable and acceptable.¹⁶

It must also be briefly noted how the Eastern Orthodox teaching about the purifying torment in the afterlife developed after the Council of Florence. In Eastern, so-called symbolic books, an openness is sensed towards the Catholic doctrine related to this issue. For example, such concepts characteristic of Latin theology, like "satisfaction" (ικανοποιησις) are used in Patriarch Dositheus' *Confession*. The Latins' eschatological

¹¹ For more detail regarding this issue, see the following work: Victor Henri Antoine Penel, An Investigation of the Change in Position of George Scholarios from Pro-Union of the Western and Eastern Churches to Anti-Union. A Dissertation submitted to the Anglia Ruskin University in Candicy for the degree of Master of Philosophy, 2014, <https://arro.anglia.ac.uk/581964/1/Penel%20thesis.pdf> [21.09.2018]

¹² Steven Runciman, *The Great Church in Captivity: A Study of the Patriarchate of Constantinople from the Eve of the Turkish Conquest to the Greek War of Independence*. (St.-Petersburgh: Oleg Abishko Press 2006), 123. [In Russian].

¹³ *Ibid.*, 137-8.

¹⁴ Philip Sherrard, *The Greek East and the Latin West: A Study in the Christian Tradition*. Translated from English into Russian. (Moscow: Foundation "Khram"), 2006, 155. [In Russian].

¹⁵ See the most recent work about Isidore: Marios Philippides, and Walter Hanak. *Cardinal Isidore (c. 1390-1462): A Late Byzantine scholar, warlord, and prelate*. (London: Routledge 2018), 422p.

¹⁶ Иоанн Мейендорф, "Произошла ли во Флоренции Встреча Между Востоком и Западом?", Мейендорф, Иоанн. *Церковь в Истории: Статьи по Истории Церкви*. Пер. с англ. (М.: ПСТГУ Эжсмо 2018), 169. [In Russian].

teachings¹⁷ are also reflected in other Eastern symbolic books.

In conclusion, it must be summarized that in contrast with the traditional Catholic teaching of Purgatory, the theology of the Orthodox Church does not sharply distinguish the temporary torment of Purgatory (from which it is possible to be saved) from the eternal torment of hell (from which it is impossible to be saved). The Orthodox Church prays for ‘those stuck in hell’ and in this there is the thought of an indication that Orthodoxy looks at the issue more optimistically: it believes that it is possible to be saved from the torment of hell.¹⁸

ბიბლიოგრაფია - Bibliography

პირველადი წყაროები - Primary Sources

1. ეპისტოლე აღმოსავლეთის კათოლიკე ეკლესიათა პატრიარქების მართლმადიდებლური რწმენის შესახებ, 1723 წ., <http://www.orthodoxy.ge/gvtismetkveleba/epistole2.htm> [წვდომა 07.07.2018]
2. ეპისტოლე პატრიარხთა აღმოსავლეთის კათოლიკე ეკლესიისათა. [თარგმანი რუსულიდან]. სანკტპეტერბურდი, აღიბეჭდა სტანბასა შინა საიმპერატორო აკადემიისის სწავლათა 1847, 76გვ.
3. ზოიძე, ოთარ (შემდგ.). *სიმბოლური ტექსტები მართლმადიდებელ ეკლესიაში (მსოფლიო და ადგილობრივი კრებების დოგმატური განსაზღვრებები, რწმენის აღსარებები, ანაფორები)*. მთარგმნელები ედიშერ ჭელიძე და ოთარ ზოიძე. თბ., ქრისტიანული განათლების ფონდი 2017, 181გვ.
4. *კათოლიკური ეკლესიის კატეხიზმო*. თბ., ლათინური წესის კათოლიკეთა სამოციქულო ადმინისტრაცია ამიერკავკასიაში 1997, 665გვ.
5. Дроздов, Филарет. *Пространный Христианский Катехизис Православной Кафолической Восточной Церкви*. М., Изд. Совет РПЦ 2006, 168с.
6. Еланская, А. И. (сост.). *Изречения Египетских Отцов*. СПб., Алетейя 2001, 377с.
7. Могила, Петр. *Православное исповедание Веры*. Издательство Росийская Империя 1743, 230с.
8. Сильвестр Сиропул. *Воспоминания о Ферраро-Флорентийском Соборе (1438-1439): В 12 частях*. Пер. с Греч. Вступ. Статья, комментарии и указатели А. Занемонца. СПб., Изд. Олега Абышко; Университетская книга 2010, 352с.
9. Denzinger, Heinrich. *Compendium of Creeds, Definitions and Declarations on Matters of Faith and Morals*. 43rd edition. Edited by Peter Hunermann. San Francisco: Ignatius Press 2012, xxxvii+1400p.

¹⁷ Vasily Krivoshein, “Symbolic texts in the Orthodox Church”, see Collection: Zoidze, O. (ed.). Symbolic, 49. [In Georgian].

¹⁸ Hilarion Alfeyev, The Mystery of Faith: An Introduction to the Teaching and Spirituality of the Orthodox Church. (London: Darton, Longman and Todd, 2002), 267p.; See also: Hilarion Alfeyev., Eschatology, in: The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology. Edited by Mary Cunningham, and Elizabeth Theokritoff. (Cambridge: Cambridge University Press, 2008), 115.

10. Melancthon, Philip. *The Augsburg Confession*. Edited by Richard McCormack. Fort Worth, Texas: RDMc Publishing 2006, 78p.
11. Schaff, Philip (ed.). *Creeds of Christendom, with a History and Critical notes*. Vol. 1, Sixth edition, Publisher: CCEL, 1877, <http://www.ccel.org/ccel/schaff/creeds1.pdf> [წვდომა 19.09.2018]
12. *The Confession of Dositheus (1672)*, in: Leith, John (ed.). *Creeds of the Churches: A Reader in Christian Doctrine from the Bible to the Present*. Third edition. Louisville: John Knox Press 1982, pp. 485-517.
13. Ward, Benedicta (ed). *The Sayings of the Desert Fathers: The Alphabetical Collection*. Kalamazoo: Cistercian Publications 1984, 228p.

სამეცნიერო ლიტერატურა - Research Works

1. აბულაძე, ილია და სხვა. *ძველი ქართული ენის შერთებული ლექსიკონი*. შედგენილია ილია აბულაძის, აკაკი შანიძის, ივ. იმნაიშვილისა და სხვა ავტორთა ლექსიკონური წყაროების მიხედვით. შემდგ. გრიგოლ რუხაძე. რედ., გვანცა კოპლატაძე. თბ., საქართველოს საპატრიარქოს გამომცემლობა 2008, 452გვ.
2. აბულაძე, ილია. *ძველი ქართული ენის ლექსიკონი*. თბ., მეცნიერება 1973, 577გვ.
3. ალფევეი, ილარიონ. *სარწმუნოების საიდუმლოება: მართლმადიდებლური ღვთისმეტყველების შესავალი*. რუსულიდან თარგმნა ვლ. ჩხიკვაძემ. თბ., 2013, 448გვ.
4. ლაბაძე, რუსუდან. „საიქოს მესამე ქვეყნის დაბადება“, ისტორიისა და ეთნოლოგიის ინსტიტუტის შრომები, 9, 2009, გვ. 337-346.
5. პოგოდინი, ამბროსი. *წმინდა მარკოზ ეფესელი და ფლორენციის უნია*. რუსულიდან თარგმნა ნათია მაღალაშვილმა. [გამოცემის წელი და ადგილი მითითებული არაა], 140გვ.
6. ჭელიძე, ედიშერ. „წმინდა მარკოზ ეფესელის ანტიკათოლიკური სიტყვის რუსული თარგმანის შესახებ“, პატროლოგიური სამეცნიერო გაზეთი „საეკლესიო სინამდინე“ №2, 2000, გვ. 8-9.
7. Бернацкий, М.М. „Катехизис“, Православная Энциклопедия. том 32. М., 2013, 8-39.
8. Гилл, Джозеф. *Флорентийский Собор*. Перевод Виталия Долидзе. Батуми: Алиони 2008, 825с.
9. Ларше, Жан-Клод. *Жизнь После Смерти согласно Православной Традиции*. Перевод с французского. М., Издательство Сретенского Монастыря 2017, 400с.
10. Мейендорф, Иоанн. „Произошла ли во Флоренции Встреча Между Востоком и Западом?“, Мейендорф, Иоанн. Церковь в Истории: Статьи по Истории Церкви. Пер. с англ. М., ПСТГУ Эксмо 2018, сс. 151-176.
11. Осипов, Алексей. *Путь Разума в Поисках Истины*. 6-е издание. М., Изд-во Сретенского Монастыря 2010, 496с.
12. Погодин, Амвросий. *Святой Марк Ефесский и Флорентийская Уния*. N.Y. Jordanville: Holy Trinity Monastery 1963, 407с.

13. Шеррард, Филипп. *Греческий Восток и Латинский Запад: Исследование Христианской Традиции*. Пер. с англ. М., Фонд "Храм" 2006, 304с.
14. Уэр, Каллист. "Смеем ли мы надеяться на спасение всех? Ориген, Григорий Нисский, Исаак Ниневийский", Учение о Спасении в Разных Христианских Конфессиях. Сост. А. Бодров. М., ББИ 2005, сс. 36-61.
15. Alfeyev, Hilarion. "Eschatology", in: *The Cambridge Companion to Orthodox Christian Theology*. Edited by Cunningham, Mary and Theokritoff, Elizabeth. Cambridge: Cambridge University Press 2008, pp. 107-120.
16. Bathrellos, Demetrios. "Love, Purification, and Forgiveness versus Justice, Punishment, and Satisfaction: The Debates on Purgatory and the Forgiveness of Sins at the Council of Ferrara-Florence", *Journal of Theological Studies*, NS, Vol. 65, Pt. 1, 2014, pp. 78-121.
17. Bernstein, Alan. "La naissance du purgatoire. Jacques Le Goff", *Speculum*, vol. 59, no. 1, 1984, pp. 179-183.
18. Clément, Olivier. *The Roots of Christian Mysticism*. Translated by Theodore Berkeley. London: New City Press 1995, 380p.
19. Conostas, Nicholas. "Mark Eugenikos", in: *La theologie Byzantine et sa tradition*, vol. II. Edited by Carmelo G. Conticello and Vassa Conticello. Turnhout: Brepols, 2002, 411-475.
20. Cross, F.L. *The Oxford Dictionary of the Christian Church*. 3rd edition. Oxford: OUP 1997, 1786p.
21. Edwards, Graham Robert. "Purgatory: 'Birth' or Evolution?" *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 36, No. 4, 1985, pp. 634-646.
22. Erickson, John. "Penitential Discipline in the Orthodox Canonical Tradition", John H. Erickson. *The Challenge of Our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*. New York: SVS Press 1991, pp. 23-38.
23. Erickson, John. "Filioque and the Fathers at the Council of Florence", in: Erickson, John. *The Challenge of Our Past: Studies in Orthodox Canon Law and Church History*. Crestwood, New York: SVS Press 1991, 155-163.
24. Florovsky, Georges. "Creation and Redemption", vol. 3 of *Collected Works*. Belmont, Mass., 1976, 317p.
25. Getcha, Job. "Confession and Spiritual direction in the Orthodox Church: Some Modern Questions to a Very Ancient Practice", *St. Vladimir's Theological Quarterly* 51:2-3, 2007, pp. 203-220.
26. Gill, Joseph. *The Council of Florence*. Cambridge: Cambridge University Press 1959, 453p.
27. Hanna, Edward. "Purgatory", *The Catholic Encyclopedia*. Vol. 12. New York: Robert Appleton Company, 1911. 9 Aug. 2018, <http://www.newadvent.org/cathen/12575a.htm> (ქვეთავის "Purgatorial Fire" დასაწყისი). [წვდომა 22.11.2018]
28. Jorgenson, James. "The Debate over the patristic texts on Purgatory at the Council of Ferrara-Florence, 1438", *St. Vladimir's Theological Quarterly*, vol. 30, No. 4, 1986, pp. 309-334.
29. Keller, A. G. "A Byzantine Admirer of 'Western' Progress: Cardinal Bessarion", *The Cambridge Historical Journal*, vol. 11, No. 3, 1955, pp. 343-348.

30. Le Goff, Jacques. *The Birth of Purgatory*. (Translated by Arthur Goldhammer of La Naissance du Purgatoire. Paris: Gallimard, 1981). Chicago: University of Chicago Press 1984, x+430p.
31. Livanos, Christopher. *Greek Tradition and Latin influence in the work of George Scholarios: "Alone against all Europe"*. Piscataway, NJ: Gorgias Press 2006, xi+152p.
32. Louth, Andrew. "Eastern Orthodox Eschatology", in: *The Oxford Handbook of Eschatology*. Edited by Jerry Walls. Oxford: OUP 2007, 233-247.
33. Maxwell, J. "The Attitudes of Basil and Gregory of Nazianzus toward Uneducated Christians", *Studia Patristica* 47, 2010, 117-122.
34. Meyendorff, John. *Byzantine Theology: Historical Trends and Doctrinal Themes*. New York: Fordham University Press 1974, 243p.
35. Monfasani, John. "The Pro-latin Apologetics of the Greek Emigres to Quattrocento Italy", in: *Byzantine Theology and Its Philosophical Background*. Edited by A. Rigo, Turnhout, Belgium: Brepols, 2011, pp. 160-186.
36. Nichols, Aidan. *Rome and the Eastern Churches: A Study in Schism*. 2nd revised edition, San Francisco, CA: Ignatius Press, 2010, 400p.
37. Nichols, Terence. *Death and Afterlife: A Theological Introduction*. Grand Rapids, MI: Brazos Press 2010, 224p.
38. Ombres, Robert. "Latins and Greeks in Debate over Purgatory, 1230-1439", *The Journal of Ecclesiastical History*, Vol. 35, No. 1, 1984, pp. 1-14.
39. Ombres, Robert. "The Doctrine of Purgatory according to St Thomas Aquinas", *Downside Review* 99, 1981, pp. 279-287.
40. Phan, Peter. "Eschatology", Marmion, Declan and Mary Hines (eds.). *Cambridge Companion to Karl Rahner*. Cambridge: Cambridge University Press 2005, 174-191.
41. Philippides, Marios and Walter Hanak. *Cardinal Isidore (c. 1390-1462): A Late Byzantine scholar, warlord, and prelate*. London: Routledge 2018, 422p.
42. Psarev, Andrei. "Repentance", in: *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity*. Edited by John McGuckin. Chichester: Wiley-Blackwell 2011, p. 468.
43. Setton, Kenneth. "The Byzantine Background to the Italian Renaissance", *Proceedings of the American Philosophical Society*, vol. 100, No. 1, 1956, pp. 1-76.
44. Stormon, Edward. "Bessarion before the Council of Florence: A survey of his early writings (1423-1437)", *Byzantina Australiensia* 1, 1980, pp. 128-156.
45. Torrance, Alexis. *Repentance in Late Antiquity: Eastern Asceticism and the Framing of the Christian Life, c.400-650CE*. Oxford: OUP 2013, viii+244p.
46. Yves Congar. "Le Purgatoire", in: *Le Mystere de la mort et sa celebration*, Lex Orandi, 12 (Paris, 1956), pp. 279-336.

შენიშვნები “ციზილბაშობის“ დროინდელი სპარსული ბერათების შესახებ

1741-42 წლების სპარსული ბერათები ქართული მინაწერებით¹, რომელთა შესახებ მხოლოდ მოკლე ინფორმაცია იყო გამოქვეყნებული², რამდენიმე თვალსაზრისით იქცევენ ყურადღებას.

საზოგადოდ, სპარსული ბერათი არის წერილობითი დოკუმენტი, რომელიც ადასტურებს ადრესატის ფულად-სასაქონლო ვალდებულებას მეორე პირის, პირთა ჯგუფისა თუ ინსტიტუციის სასარგებლოდ გარკვეულ ვადაში.³

განსახილველი ბერათების შემთხვევაში საქმე გვაქვს სოფ. წოდორეთის მალუჯათისა და მალიათის („ციზილბაშური“ გადასახადების) ანგარიშში გარკვეული თანხების ნაღდი ფულითა თუ ნატურის სახით გადახდის ვალდებულებასთან.

ეს საბუთები სავსებით შეესაბამება სპარსულ დიპლომატიკურ ნორმებს და დისპოზიციურ ნაწილში თითქმის ზუსტად იმეორებს სპარსული ბერათის ტრაფარეტს.⁴ ნიმუშად მოგვყავს 1741 წ. ბერათი წოდორეთის მალუჯათისა (ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრი, საბუთი № Qd-7746).

ამ შემთხვევაშიც, ინვოკაციოს და საბუთის თვითდასახელებას მოსდევს პრეამბულის ნაწილი, რომელშიც საბუთის გაცემის ფორმალური წინაპირობებია აღნიშნული,⁵ შემდეგ საანგარიშო წლის აღნიშვნა „ცხოველური“ კალენდრით; ამის ქვემოთ, ტექსტის მიმართ ირიბად, სიაცის შრიფტით იწერება გადასახდელი თანხა, შემდეგ იგივე რიცხვი სიტყვებით და ამის ქვემოთ, ისევ ირიბად და სიაცის

¹ ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის (ქვემოთ – ხეც) საბუთები: 1741 წ. ბერათი წოდორეთის გადასახადისა (ხეც, Qd-7741), 1741 წ. ბერათი წოდორეთის მალუჯათისა, ითილისა (ხეც, Qd-7742), 1741 წ. ბერათი მალიათისა წოდორეთიდან (ხეც, Qd-7743), 1741 წ. ნუსხა გადასახადებისა (ხეც, Qd-7744), 1741 წ. ბერათი წოდორეთის მალიათისა ითილისა (ხეც, Qd-7745), 1741 წ. ბერათი წოდორეთის მალუჯათისა თახაყუილისა (ხეც, Qd-7746), 1742 წ. ბერათი წოდორეთის მალუჯათისა (ხეც, Qd-7740), 1742? წ. ბერათი წოდორეთის მალუჯათისა ბარსილისა (ხეც, Qd-7739)

² თამაზ აბაშიძე, “მასალები ქართულ-სპარსული საბუთების შესასწავლად”. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, XI. (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2018), 191-200.

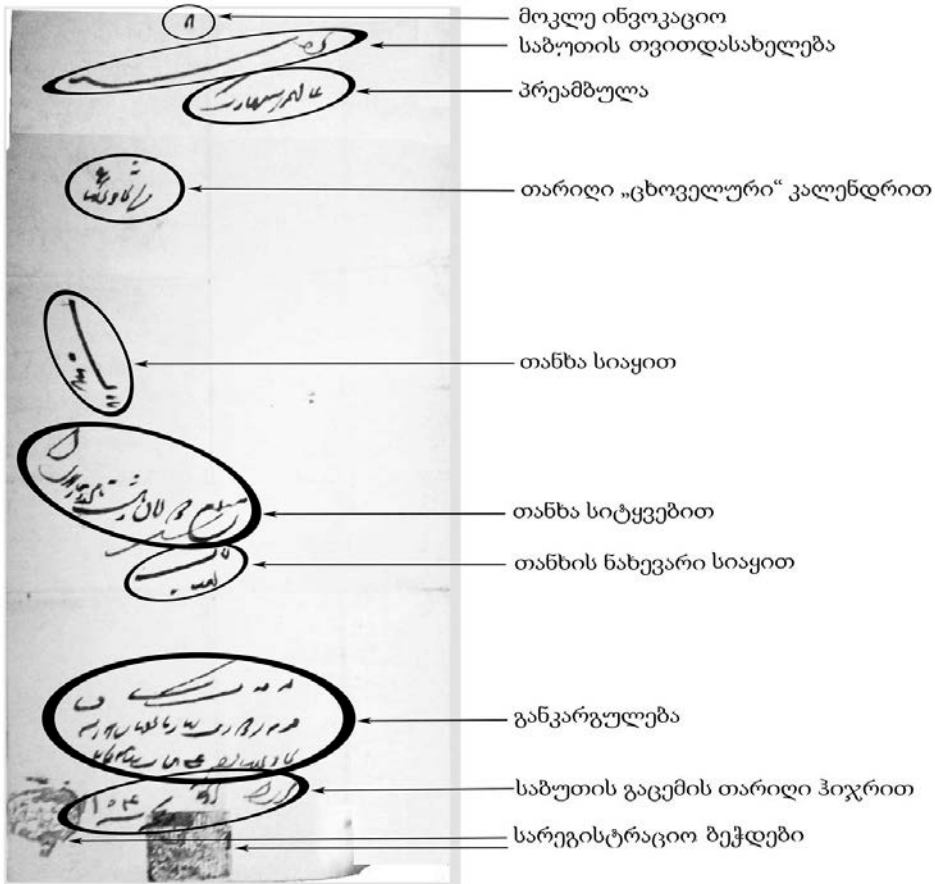
³ * برات – <https://fa.wikipedia.org/wiki/برات>

⁴ 121-123, مقدمه یی بر شناخت اسناد تاریخی, تألیف: سرهنگ دکتر جهانگیر قائم مقامی. تهران – شهریور ماه ۱۳۵۰.

⁵ მაგ., حسب الرقم مبارک مقرر کرد (Qd-7741),

ან عمال حضرات (?) كلنتر و وكيل رعيت را كه حسب الرقم مبارک المطاع (Qd-7745).

შრიფტით ამავე თანხის ნახევარი. ამას მოსდევს განკარგულების კომპონენტი და საბუთის დათარიღება ჰიჯრის კალენდრით.

საანგარიშო თანხის ნახევრის აღნიშვნა კეთდებოდა იმისათვის, რათა ვერავის შეეცვალა მითითებული რიცხვი და ამით დაცული ყოფილიყო თანხის ურღვეობა. გარდა ამისა, იმისათვის, რომ ეს კომპონენტი თვალსაჩინო ყოფილიყო და საშემოსავლო დავთრებში უფრო ადვილად გადასატანი. ამისათვის თანხა იწერებოდა სიაცით სტრიქონებს შორის.⁶ ეს პრაქტიკა შორეული წარსულიდან იღებს სათავეს, საკმაოდ ხშირად გვხვდება პოსტმონღოლური პერიოდის ფულად გარიგებებთან დაკავშირებულ დოკუმენტებში და კლებულობს მეცხრამეტე საუკუნისათვის.⁷

საბუთის ამ პასაჟის მნიშვნელოვნებაზე მისი ადგილმდებარეობაც უნდა მეტყველებდეს. არსებობს აზრი, რომ მისი განთავსება დოკუმენტის ვიზუალურად ცენტრალურ ადგილზე, ხაზს უნდა უსვამდეს საბუთის ამ კომპონენტის

⁶ نصفه تاكيداً

⁷ Christoph Werner, Formal aspects of Qajar Deeds of Sale, in Persian documents. Social History of Iran and Turan in the Fifteenth to Nineteenth Centuries, ed. Kondo Nobuaki. (New York: Publ. Taylor & Francis e-Library), 2005, 24, 27.

განსაკუთრებულ მნიშვნელოვნებას შინაარსობრივი თვალსაზრისითაც.⁸

თანხის ნახევრის აღნიშვნის მიზეზის განმარტება გვხვდება საკუთრივ დოკუმენტებში, სადაც მითითებულია, რომ თანხის ნახევარი საბუთში აღინიშნება „ძირითადის დასადასტურებლად და მთელის ასახსნელად.“⁹

როგორც ჩანს, სანამ „თანხის ნახევრის“ მითითება დიპლომატიკურ ტრაფარეტად ჩამოყალიბდებოდა, მანამდე საკონტროლო თანხად ძირითადი თანხის რაიმე სხვა ნაწილიც შეიძლებოდა ყოფილიყო მითითებული – 1/5, 1/4, 1/3, და სხვ.¹⁰

გადასახდელი თანხის გადაკეთებისა და ამით მისი გაყალბების საფრთხის თავიდან ასაცილებლად გამოყენებული საკმაოდ მახვილგონივრული ეს ხერხი, რომელიც დიპლომატიკურ ნორმად გვევლინება, დასახელებულ მალუჯათის ბერათებშიც გვხვდება.

1742 წ. № Qd-7742 ბერათში მოყვანილია სრული თანხა 29649 სიაყით, შემდეგ იგივე თანხა სიტყვებით – مبلغ دو تومان نه هزار ششصد و چهل و نه دیناری تبریزی – 29649, და ბოლოს, სრული თანხის ნახევარი სიაყით – 14848. ხოლო ქართული **გჰქნ** არის 2 თუმანი და 9650, ანუ თითქმის არ განსხვავდება სპარსულ ნაწილში მითითებული თანხისაგან.

1743 წ. № Qd-7743 ბერათში მოყვანილია სრული თანხა 15150 სიაყით, შემდეგ იგივე თანხა სიტყვებით – مبلغ یکتومان پنجهزار یکصد و پنجاه دینار تبریزی – 15150 და, ბოლოს, სიაყით 7652, ანუ სრული თანხის ნახევარი. საბუთის ქართული მინაწერის **წჰრ**, აგრეთვე არის 1 თუმანი და 5150 დინარი.

1742 წლის № Qd-7745 ბერათში მოყვანილია სრული თანხა სიაყით 1560, შემდეგ იგივე თანხა სიტყვებით – مبلغ یکهزار و پانصد [و] شصت دینار تبریزی – 1560 და, ბოლოს, სიაყით 780, ანუ სრული თანხის ნახევარი. საბუთის ქართული მინაწერის **ჩგნი**, აგრეთვე არის 1560.

1742 წ. № Qd-7740 ბერათში მოყვანილია საქონლის სრული მოცულობა სიაყით – 1050 მანი, იგივე მოცულობა სიტყვებით – مقرر ده خروار و پنجه من تبریزی (დადგენილი თავრიზული 10 ხარვარი და 50 მანი) და, ბოლოს, სიაყით 525, ანუ ზემოხსენებული სრული მოცულობის ნახევარი.

ეს უკანასკნელი ბერათი, როგორც ვხედავთ, სხვა საბუთებისაგან ცოტაოდენ განსხვავდება. კერძოდ, მასში ანგარიშსწორება ნატურით ხდება და არა ფულით. აღნიშნულია, რომ „სოფ. წოდორეთის მალუჯათის ანგარიშში ... მალიათი [უნდა აიკრიფოს]“ (مالیات قریه زدوریت از بابت مالوجهات) მარცვლეულის (ხორბლისა და ქერის) სახით. თავისთავად, ამაში არაფერია მოულოდნელი, რადგან ცნობილია, რომ „ყიზილბაშობის“ დროს ქართლში ირანელი მოხელეები „მალუჯათს“ ნაწილობრივ

⁸ იქვე, 27

⁹ لاصل و تینباً لكل تائیداً А. Д. Папазян, сост. Персидские документы Матенадарана. II, Купчие. Выпуск первый (XIV-XVI вв.), (Ереван: изд., Акад. наук Арм. ССР, 1968), № 24-1576 წ. 431; ან, რომ ეს კეთდება, რათა ფიქსირებული თანხა იყოს „უქველი, გარკვეული, დადასტურებული და გაუგებრობისაგან დაცული“ و رفعاً لابهام التوكید و التوضیح و شطره التصريح ; იქვე, № 5 – 1432 წ., 428

¹⁰ ამის საილუსტრაციოდ საკმარისია მრავალთაგან თუნდაც 1431 წლის კაბალეს დამოწმება მატენადარანის კოლექციიდან. იხ. Папазян, დასახ. ნაშრ., №5, 426-437.

პროდუქტებით იღებდნენ, ნაწილობრივ კი ფულად.¹¹ და ზოგიერთ შემთხვევაში „მაღუჯათი“ შეიძლება აეღოთ ან მხოლოდ „ჯინსის“ სახით ან მხოლოდ „ნაღის“ სახით.¹² აქ საყურადღებო ისაა, რომ საბუთის ტრაფარეტული სტრუქტურა არაა დარღვეული, უბრალოდ, ანგარიშსწორების ერთი ფორმა მეორითაა ჩანაცვლებული, „ნაღი“ ჩანაცვლებულია „ჯინსით“ და პროდუქტების ოდენობასთან დაკავშირებით იგივე ნორმა გამოყენებული, რაც ფულადი თანხების შემთხვევაში – სიაციო აღინიშნება საანგარიშო რიცხვი მთლიანად და მისი ნახევარი.

ვინაიდან ამ საბუთებს ქართული ტექსტები ახლავს, უნდა დაზუსტდეს, რასთან გვაქვს საქმე, რამდენად გამართლებულია ამ საბუთების ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების კატეგორიაში მოაზრება.

თუ გავიხსენებთ, რომ „ორენოვანი საბუთი“ წარმოადგენს ქართულ და სპარსულ ენებზე შედგენილ, კონკრეტულ სამართლებრივ შემთხვევასთან დაკავშირებით შექმნილ საბუთს, სადაც საბუთის თითოეული ნაწილი სრულფასოვან იურიდიულ დოკუმენტს წარმოადგენს, რომელიც იმთავითვე ორ ენაზე – ქართულ და სპარსულ ენებზე – შესადგენად იყო განსაზღვრული და რომ ორენოვანაა ამ საბუთების ფუნქცია იყო და არა მხოლოდ ფორმა, „ორენოვანი საბუთების“ კატეგორიაში არ მოხვდება საბუთები, რომელთა სპარსულ ტექსტს ქართულ ენაზე დართული აქვს რაიმე იურიდიულ ფუნქციას მოკლებული, მხოლოდ თარგმანის დანიშნულების მქონე ტექსტები. ერთ ფიზიკურ „მატარებელზე“ მოთავსებული ორ ენაზე დაწერილი ტექსტები ჯერ კიდევ არაა „ორენოვანი საბუთი“ იმ მნიშვნელობით, რომლითაც სხვა ტექსტებისაგან განირჩევა XVI-XVIII სს-ში „გურჯისტანის ვალის“ სამდივნოში შექმნილი საადგილმამულო შინაარსის ორენოვანი საბუთები, რომლებიც წარმოადგენს სრულყოფილ იურიდიულ დოკუმენტებს და ემსახურება კონტრაგენტებს შორის ახალი უფლებრივი ურთიერთობების იურიდიულ გაფორმებას ან ძველის დადასტურებას, ან ერთჯერადი ვალდებულების დაკისრებას. ვინაიდან ამ პირობას შეიძლება აკმაყოფილებდეს როგორც სახელმწიფო სამართლის, ისე კერძო სამართლის სფეროში შექმნილი დოკუმენტი, ამდენადვე, აუცილებელი არაა, რომ ეს საბუთი სამეფო კანცელარიაში ყოფილიყო შექმნილი.¹³

ყოველივე ამის გამო, შეიძლება ითქვას, რომ განსახილველი ბარათები მხოლოდ ერთენოვანი სპარსული საბუთებია, რომელთაც ზურგზე მიწერილი აქვს განმარტება ან მოკლე ანოტაცია იმ მიზნით, რომ საბუთის უმთავრესი შინაარსი გასაგები ყოფილიყო ქართველი ადრესატისათვის.¹³

¹¹ ვალერიან გაბაშვილი, „XVIII საუკუნის მეორე მეოთხედის ქართული დოკუმენტური მასალები როგორც წყარო მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის“, თსუ შრომები, ტ. 91, (თბილისი, 1960), 323.

¹² იქვე, 325.

¹³ აბაშიძე, დასახ. ნაშრ., 196-197

¹³ ერთგვარ გამოწვევას შეიძლება ჩაითვალოს სწორედ ზემოთმოყვანილი საბუთი № Qd-7746, რომლის ქართული ტექსტი სხვებთან შედარებით ოდნავ ვრცელია და ერთადერთია, რომელსაც ამ ჯგუფის სხვა საბუთებისაგან განსხვავებით, გარდა სპარსული ბეჭდებისა, ქართული ბეჭედიც უზის, თუმცა, რაიმე სხვა მასალის უქონლობის გამო, განზოგადებისათვის ეს განსხვავებები, ალბათ, არაა საკმარისი. გარდა ამისა, ეს საბუთი სხვა მხრივაც იქვეს ყურადღებას. კერძოდ, ქართულ ტექსტში მითითებული ქორონიკონის უკთ

რამ განაპირობა ასეთი საბუთების გაჩენა XVIII ს-ის 40-იანი წლების ქართლში, კერძოდ კი ასეთი ფორმალური და ფუნქციური თანაფარდობა ამ ბერათების სპარსულ და ქართულ ტექსტებს შორის.

მას შემდეგ, რაც „ყიზილბაშობის“ (1735–1744 წწ.) დამყარებით ქართლ-კახეთი ირანის სახანოდ იქცა, სავსებით მოსალოდნელი შეიძლება ყოფილიყო ორენოვანი საბუთების გამოცემის შეწყვეტა და მათ ნაცვლად, სამამულო საკითხებთან დაკავშირებით ერთენოვანი – სპარსული საბუთების შემოღება.¹⁴

მაგრამ საქმე ისაა, რომ „ყიზილბაშობა“, უწინარეს ყოვლისა, გადასახადებისა და საგადასახადო სისტემის სფეროში იჩენდა თავს და არ გულისხმობდა მიწების გადანაწილებას და ფეოდალური უფლებების გადაჯგუფებას მოსული ირანელი მოხელეების სასარგებლოდ. ქართველი ფეოდალები მოვალენი იყვნენ შაჰისაგან მიეღოთ მხოლოდ მამულების მფლობელობის და ყმა-გლეხებზე განკარგულების უფლება. სხვაგვარად ისინი ინარჩუნებდნენ თავიანთ ფეოდალურ უფლებებს მამულებზე და ძალაუფლებას ყმა-გლეხების მიმართ. ამიტომ „ყიზილბაშობა“ თავის სრულს გამოვლინებას გადასახადების სფეროში პოულობდა.¹⁵ „ყიზილბაშობის“ პირობებში უცხოური ადმინისტრაციული წყობილება ასრულებდა გაუქმებული ქართული სახელმწიფოს კლასობრივ ფუნქციას, ოღონდ ისეთ ვითარებაში, როდესაც ქართული ფეოდალური წყობილების სოციალურ-ეკონომიკური საფუძვლები ძირითადად ხელუხლებელი იყო.¹⁶

ვ.გაბაშვილს გამორკვეული აქვს, რომ „მალუჯათი აღმ. საქართველოში წესდება იმ დროს, როდესაც ირანის მოხელეებმა (მუმეიზებმა) ქართლის მიწები აღწერეს.¹⁷ „მალუჯათი“ მხოლოდ აწერილ ქვეყანას „დაედებოდა“ და მხოლოდ ამის მერე შეეძლოთ მიეღოთ ქართველ ფეოდალებს თავიანთი მიწების მფლობელობის უფლება ირანის შაჰისაგან.¹⁸

ამდენად, თუ „კომპრომისული“ ურთიერთობის დროინდელი საბუთების სპარსულ ტექსტებში გამოყენებული ირანული ფისკალური თუ სოციალურ-პოლიტიკური ტერმინოლოგია პოლიტიკური მოსაზრებებით ნაკარნახევი ფიქცია იყო, „ყიზილბაშობის“ ხანაში მალუჯათმა ქართლის სინამდვილეში რეალური შინაარსი შეიძინა. ამდენადვე, მალუჯათის სპარსული ბერათები ირანული ადმინისტრაციის მიერ გაცემული სრულფასოვანი დოკუმენტებია, რომლებიც კონკრეტული „აწერილი“ ტერიტორიის კონკრეტული ფისკალური ვალდებულებების დარეგულირებას ემსახურება.

(429) უდრის ახ. წ. 1741 წ., ხოლო სპარსული ტექსტის ზულ-ჰიჯა 1154 = 1742 წ. თებერვალს. ორივე ნაწილის თახაყუი ილი (ქათმის წელი) მოიცავს პერიოდს 1741 წ. მარტიდან 1742 წ. მარტამდე. ერთი შეხედვით, შეიძლებოდა გვეფიქრა, რომ ქართული ტექსტი სპარსულზე ადრეა შედგენილი. მაგრამ თუ ჩავთვლით, რომ ქართულ ტექსტში, შესაძლოა, ლაპარაკი იყოს გასულ წელზე, მაშინ ყველაფერი გასაგები გახდება)

¹⁴ ვალერიან გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში (შედარებითი შესწავლის ცდა). (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1958), 357-358.

¹⁵ იქვე, 309-310.

¹⁶ გაბაშვილი, XVIII საუკუნის..., 308.

¹⁷ გაბაშვილი, ქართული ფეოდალური..., 240-251 და შემდ.

¹⁸ გაბაშვილი, XVIII საუკუნის..., 327.

ამ სპეციფიური ვითარების შედეგი და გამოვლინებაა სწორედ ბერათების ზემოაღნიშნული შემთხვევები და მათი თანაარსებობა ამავე პერიოდის და იმავე რეგიონის ერთენოვან-ქართულ მალუჯათის ნუსხებთან, რომლებიც თუმცა მცირე რაოდენობით, მაგრამ მაინც არის შემონახული.¹⁹

სწორედ ამ საბუთების ტექსტებში გვხვდება ერთი მეტად საინტერესო ფაქტი. კერძოდ, საქმე ეხება საანგარიშო წლის მითითებას 12-წლიანი „ცხოველური“ ციკლის კალენდრით, როგორც სპარსულ საბუთებში, ისე, რაც განსაკუთრებით საყურადღებოა, ერთენოვან ქართულ საბუთებში .

ფისკალურ საკითხებთან დაკავშირებული ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების სპარსულ ტექსტებში სამეურნეო წლის ან საგადასახადო ვალდებულების დასაწყისის თარიღი, ხშირად, 12-წლიანი “ცხოველური” ციკლის კალენდრით არის მითითებული.²⁰ ჩვენი ყურადღება მიიქცია იმან, რომ ქართულ სინამდვილეში ამ კალენდარზე მითითება არა მხოლოდ ორენოვანი საბუთების სპარსული ტექსტების შემთხვევებში და სპარსულ ენაზე გვხვდება, არამედ „ყიზილბაშობის“ პერიოდის რამდენიმე „ბერათის“ ქართულ ტექსტში.²¹

უფრო მეტიც – ეს მითითება საკუთრივ ქართულ საბუთებშიც გვხვდება.²²

ეს შემთხვევები გვაფიქრებინებს, რომ ამ კალენდრის გამოყენების წესმა ქართულ საზოგადოებაშიც შემოაღწია და საკანცელარიო პრაქტიკაშიც ჰპოვა ასახვა.

ამ ფაქტის ასახსნელად „ცხოველური“ ციკლის კალენდართან დაკავშირებით რამდენიმე მომენტზე შევჩერდებით.²³ კერძოდ, ჩვენ გვიანტერესებს ამ კალენდრის გავრცელებისა და გამოყენების ის საფეხური, როდესაც ის ირანული საკანცელარიო პრაქტიკიდან ქართულ სინამდვილეში შემოვიდა და საქართველოში მისი გამოყენების მასშტაბი.

ვფიქრობთ, ყველაზე მეტად სარწმუნოა ვარაუდი, რომ 12-წლიანი „ცხოველური“ ციკლის კალენდარი წარმოიშვა ცენტრალური აზიის ტომების წიაღში, რომლებიც იმყოფებოდნენ პირველყოფილი თემური ურთიერთობების რღვევისა და ფეოდალურ ურთიერთობათა ჩასახვის სტადიაზე,²⁴ აქედან ის

¹⁹ მათი ნაწილი გამოქვეყნებული აქვს ნ. ბერმენიშვილს. იხ., ნიკო ბერმენიშვილი, გამომც., მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, გვიანფეოდალური ხანა, წიგნი III, (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება), (თბილისი: თსუ გამომცემლობა, 1955), საბ. №№ 34, 36, 38.

²⁰ თუმცა, „ცხოველური“ კალენდარი სპარსულ საბუთებში გამოიყენებოდა არა მხოლოდ სამეურნეო, არამედ სხვა (მაგ., სამხედრო) საკითხებთან დაკავშირებითაც. იხ. მაგ., ვლ. ფუთურიძე, გამომც., სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში, წიგნი I, ნაკვეთი 3, (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1965), №№11,12, 26.

²¹ “თახაყუილისა” – ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის Qd № 7746; „ითილისა“ – Qd №7745 და Qd №7742; „ბარსილისა“ – Qd №7739

²² ბერმენიშვილი, დასახ. ნაშრ., №34 საბუთში (ხეც. Hd-2258) ნახსენებია იუნთილი; №38 საბუთში (ხეც. Hd-1802) – იუნთილი; №39 საბუთში (ხეც. Hd-3599) – ბარსილი.

²³ ამ კალენდრის წარმოშობის დროისა და ადგილის, მისი ასტრონომიული, ასტროლოგიური, ეთნოგრაფიული, ლინგვისტური, ფილოსოფიური თუ კულტუროლოგიური ასპექტების შესახებ დიდძალი ლიტერატურა არსებობს. ამ საკითხების ღრმა კვლევა ჩვენი მიზანი არაა.

²⁴ И. В. Захарова, Двенадцати летний животный цикл у народов Центральной Азии, Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР, т. VIII, (Алма-Ата, 1960), 64-65.

სწრაფად გავრცელდა თითქმის მთელი აზიის სხვადასხვა ხალხებში.²⁵

ამ კალენდრის აშკარა უპირატესობა ათვლის სიმარტივე იყო, კერძოდ ის, რომ წელთაღრიცხვა მზის წლებით ხდებოდა.²⁶ 12-წლიანი ციკლის საფუძველი იყო მზის წელიწადი, რომელსაც წლის დასაწყისის ფიქსირებული თარიღი ჰქონდა; თურქულენოვან ტომებში წლის დასაწყისად, უფრო ხშირად, გაზაფხულის ბუნიობას მიიჩნევდნენ.²⁷ ეს კალენდარი სავსებით აკმაყოფილებდა ერთ-ერთ უმთავრეს მოთხოვნას კალენდრისადმი. ეს არის მისი კლიმატურობა, ანუ შესატყვისობა სამეურნეო სეზონებსა და წელიწადის დროებს შორის.²⁸ ცენტრალური აზიის თურქული მომთაბარე ტომებისათვის ახალი წლის დასაწყისი განისაზღვრებოდა უმარტივესი ინდიკატორით – გაზაფხულზე ბალახის ამოსვლით.²⁹

ამ კალენდარმა ჩინეთში იშვიათ დახვეწილობას მიაღწია. ხოლო ამგვარად დახვეწილი კალენდარი მეზობელი ჩინელებისაგან VI-VIII სს. განმავლობაში მომთაბარე თურქულმა ტომებმა გადმოიღეს, გაამარტივეს და ადაპტირებული ფორმით აითვისეს.³⁰

თავის მხრივ, მონღოლებმა მიიღეს ჩინური კალენდრის ეს თურქული (ცხოველური) ვერსია უიღურებისაგან, რომელთაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშეს მონღოლთა ადმინისტრაციულ და კულტურულ ფორმირებაში.³¹ თურქებმა, რომლებსაც X ს-იდან მუდმივი კონტაქტი ჰქონდათ ირანთან, ადრევე გაიზიარეს წელიწადის დასაწყისის ირანული ვერსია (ნავრუზი). ეს ვერსია მათსავე ტრადიციებს ემთხვეოდა. პრინციპი უცვლელი იყო: წელიწადის დასაწყისი გაზაფხულის დადგომას ემთხვეოდა.³² თურქ-მონღოლები, საბოლოოდ, დაუბრუნდნენ გაზაფხულის ბუნიობას როგორც წლის დასაწყისს, ნაწილობრივ იმიტომ, რომ შესუსტდა კავშირი ჩინეთთან, ხოლო ნაწილობრივ იმის გამო, რომ ამის მსგავსი ადგილობრივი ტრადიცია დახვდათ სპარსული მზის კალენდრის სახით.³³

12 წლიანი ციკლი იქცა მონღოლთა სახელმწიფოს წელთაღრიცხვის

²⁵ В.В. Цыбульский, *Лунно-солнечный календарь стран Восточной Азии*, (Москва: Наука, 1987), 17.

²⁶ Захарова, დასახ. ნაშრ., 34.

²⁷ იქვე.

²⁸ М. М. Постников. *Критическое исследование хронологии древнего мира*. I том. *Античность*. (Москва: Крафт+леан, 2000), 253.

²⁹ В. П. Васильев, *История древности восточной части средней Азии от X до XIII в.*, (СПб., 1857): 217; Захарова, დასახ. ნაშრ., 51; Л. Базен, *Человек и понятие истории у тюрков Центральной Азии в VIII в.*, *Зарубежная тюркология*. Вып. 1. *Древние тюркские языки и литература*. (Москва: Наука, 1986), 364.

³⁰ Л. Базен, *Концепция возраста у древних тюркских народов*, *Зарубежная тюркология*. Вып. I. *Древние тюркские языки и литературы*. (Москва, 1986), 369.

³¹ Charles Melville, *The Chinese-Uighur Animal Calendar*, in *Persian Historiography of the Mongol Period*, Iran, Vol. 32, (Taylor & Francis, Ltd, 1994), 84.

³² Louis Bazin, *Les systèmes chronologiques dans le monde turc ancien*, (Budapest: Académiai Kiadó, éditions du CNRS, 1991), 62, 402

³³ Melville, დასახ. ნაშრ., 84.

სახელმწიფო სისტემა, მის ოფიციალურ ქრონოლოგიად,³⁴ რომლის ენა თურქული იყო.³⁵ ლუი ბაზენმა გამოარკვია, რომ მეცამეტე საუკუნის დასაწყისიდან მონღოლური ბატონობის ქვეშ მყოფ თურქოფონურ რაიონებში მონღოლები, რომლებიც თურქული, კერძოდ უიღურული კულტურის გავლენას განიცდიდნენ, ... განაგრძობდნენ მათთან შერწყმას და დასავლეთის რეგიონებისკენ გადაადგილებას. საბოლოოდ, მონღოლური ენა იმპერიის მხოლოდ აღმოსავლეთის რეგიონებში დამკვიდრდა. ... ხოლო ... დასავლეთის რეგიონებში ... მონღოლი მმართველი ელიტები რამდენიმე თაობაში ლინგვისტური თვალსაზრისით გათურქდნენ.³⁵ ამის შედეგად „ჩინური“ კალენდარი ირანში თურქული ფორმით დამკვიდრდა.³⁶

აქვე უნდა ითქვას ისიც, რომ თავდაპირველად ირანში ამ კალენდრით სარგებლობდა მონღოლების მმართველ კლასი და მათი მსახური ბუდისტი ბერები,³⁷ რომელთაც „უიღურებს“ უწოდებდნენ. ამდენად, კალენდარი მიეწერებოდათ უიღურებს, რომელთაც, უთუოდ მნიშვნელოვანი როლი შეასრულეს მონღოლთა იმპერიის ჩამოყალიბების პერიოდში.³⁸

სწორედ ამ ვითარების სულისკვეთებითაა აღწერილი ჟამთააღმწერლის თხზულებაში 12-წლიანი „ცხოველთა“ ციკლის კალენდარი, რომელიც ქართული საზოგადოებისათვის მონღოლთა გამოჩენის დროიდან გახდა ცნობილი და სადაც წლების მონღოლური სახელწოდებებია მოყვანილი.³⁹ ჟამთააღმწერლის თხზულებაში ვკითხულობთ: „[უიღურებმა] შექნეს ქორონიკონის სახედ ათორმეტი წელიწადი ათორმეტა პირუტყუთა ცხოველთა სახელსა ზედა და თვთოს პირუტყუს და ცხოველს თვთოსა წლის მთავრობა განუჩინეს. ესე თორმეტ წლად გააწყევს. . . რომელსა უწოდენ სახელად ესრეთ: ყულღუნჯილ, უქურჯილ, ფარსინჯილ, თავლანჯილ, ლუილჯილ, მოლილჯილ, მორინჯილ, ყონიჯილ, მეჩინჯილ, თაღანჯილ, ნოხინჯილ, ყაყინჯილ. ესე არს სახელი ათორმეტა ცხოველთა, რომელთა მისცეს მთავრობა თვთოსა წლისა თვთოსა პირუტყუსა, ... ესენი აქუნდეს წელიწადის სათუალავად, ვითა ჩუენ ქართველთა ქორონიკონი.“⁴⁰

³⁴ Захарова, დასახ. ნაშრ., 33

³⁵ Melville, დასახ. ნაშრ., 88.

³⁶ Bazin, Les systemes chronologiques..., 403.

³⁷ Yoichi Isahaya, History and Provenance of the “Chinese” Calendar in the Zij-i Īlkhānī, Tarikh-e Elm, 8 (2009), (Tehran: Tehran University Press, Iran (2009), 38. უნდა ითქვას, რომ ამ კალენდრის თავდაპირველი ჩინურ-უიღურული ფორმა არასდროს არ გამოიყენებოდა ირანელების მიერ არც მონღოლურ პერიოდში არც მომდევნო ხანაში (<http://www.iranicaonline.org/articles/calendars>).

³⁸ იქვე, 37.

³⁹ იქვე, 39.

³⁹ ეს ხაზგასმითაა აქვს აღნიშნული ბ. ვლადიმირცოვს. იხ. Б. Я. Владимирцов, Анонимный грузинский историк XIV века о монгольском языке, Известия Академии наук, 1917, № 17, серия 6, 1488. ამ სახელწოდებათა მონღოლურობა საგანგებოდაა აღნიშნული და ნათქვამია, რომ ქართულ „ქრონოგრაფში“ ცხოველთა სახელწოდებების გამოთქმა ემთხვევა მონღოლურს და არა უიღურულ გამოთქმას - Живко Войников, Иван Войников, Древнеболгарский календарь этимология названия месяцев и годов, 12. https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Drevno_BG_kalendar.pdf

⁴⁰ ქართლის ცხოვრება, ტომი II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1959), 528-529.

ამის მომდევნო ხანაში, როგორც ითქვა, „ცხოველური“ კალენდარი ირანის პოსტმონღოლურ სივრცეში, მათ შორის საქართველოში, თურქულენოვანი გახდა.

XVI-XVIII სს. პერიოდში, „ცხოველური“ ციკლის კალენდარი ხშირად გამოიყენება ქართულ-სპარსული ორენოვანი საბუთების სპარსულ ნაწილებში, ხოლო საკუთრივ ქართულ სინამდვილეში ამ კალენდრის გამოყენების კვალი არ ჩანს. და ისევე, როგორც ორენოვან საბუთებთან დაკავშირებული არაერთი საკანცელარიო თუ ტერმინოლოგიური პირობითობა („რიათი“, „თიული“, „სოიურღალი“ და ა.შ.), საკუთრივ ქართული ფეოდალური საზოგადოებისათვის რჩებოდა საკანცელარიო ფორმალობად და უცხო მოვლენად, რომელიც ორენოვანი საბუთების სპარსული ნაწილების ფარგლებს არ სცილდებოდა. 12-წლიანი „ცხოველური“ ციკლის კალენდარიც ამ კატეგორიის მოვლენად უნდა განვიხილოთ.

საქმე ისაა, რომ ირან-საქართველოს შორის პოლიტიკური ურთიერთობების ე.წ. „კომპრომისული ფორმის“ არსებობის ხანაში საქართველოში შენარჩუნებული იყო ტრადიციული ქართული ფეოდალური სისტემა და საქართველო ირანის ფისკალურ სივრცეში არ შედიოდა, ამიტომაც არ გამოიყენებოდა საქართველოს ფისკალურ და სამეურნეო საკითხებთან დაკავშირებით 12-წლიანი „ცხოველური“ ციკლის კალენდარი, რომელიც მონღოლური და პოსტმონღოლური სამეურნეო-ეკონომიკური სივრცით შემოიფარგლებოდა.

შეიძლება გვეთქვას, რომ ამ მხრივ ბოლომდე არაფერი შეცვლილა, რომ არა „ყიზილბაშობის“ დროინდელი მალუჯათის ქართული ბარათები.

ეს კალენდარი თავის ლექსიკონებში ნახსენები აქვთ ფარსადან გორგიჯანიძესა⁴¹ და სულხან-საბა ორბელიანს.⁴² ეს, შესაძლოა, სულაც არ მიუთუთებდეს მის გავრცელებაზე ქართულ საზოგადოებაში, არამედ მხოლოდ ზოგად ინფორმაციულ ხასიათს ატარებდეს.⁴³ ეს კალენდარი სულხან-საბას ჩინეთიდან შემოსულად მიაჩნია და მას უწოდებს „რიცხვი ჩინელთა, რომელ ათორმეტთა წელიწადსა ათორმეტთა პირუტყვთა სახელსა უწოდენ და თვითოსა წელსა თვითოსა აუფლებენ.“

ორენოვანი საბუთების სპარსულ ტექსტებში „ცხოველური“ ციკლის გამოყენება ნიშნავს, რომ ქართული საზოგადოება ამ კალენდარს, შესაძლოა აქტიურად არ იყენებდა, მაგრამ, მინიმუმ, იცნობდა. ხოლო მალუჯათის საბუთების ქართულ სათაურებში ამის აღნიშვნა კი იმის მაჩვენებელია, რომ ეს ცოდნა

მონღოლებისა და უიღურების ურთიერთმიმართებასთან დაკავშირებით ერთგვარი უზუსტობა ჟამთააღმწერლის კიდევ ერთ პასაჟში შეინიშნება, სადაც იგი წერს: უიღურნი ... ენითა მათითა უწოდიან თავთა მათთა მონღოლ, ხოლო ქართველნი თათრად, რომელთა ვგონებ ერთსოფლელად. იხ. იქვე, გვ.529

⁴¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი, გამოსცა ვ. ფუთურიძემ, (თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1941), 27

⁴² სულხან-საბა ორბელიანი, ლექსიკონი ქართული, II, ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის საძიებელი დაურთო ილია აბულაძემ, (თბილისი: მერანი 1993), 651

⁴³ ამაზე უნდა მეტყველებდეს მაგალითად, სულხან-საბასთან სხვა კალენდრების მითითებაც – მაგ., თვეთა სახელები ლათინთა, მაკედონელთა, მეგვიპტური, ინდოთა, ასურთა და ა.შ. იხ., ორბელიანი, დასახ. ნაშრ., 650-651.

„აქტიური“ ხასიათისა უნდა ყოფილიყო, რაც ეჭვის ქვეშ აყენებს თეიმურაზ ბაგრატიონის აზრს, თითქოს ეს „ცხოველური“ ციკლი გვიანი დროის საქართველოში უცნობი იყო და მხოლოდ გორგიჯანიძისა და სულხან-საბას ლექსიკონების დონეზე იყო შემორჩენილი.

სავსებით შესაძლებელია, რომ ამ კალენდრის გამოყენების უკიდურესად იშვიათი ეს და სხვა ამგვარი შემთხვევები არც კი სცოდნოდა თეიმურაზ ბაგრატიონს, რომელიც წერდა, რომ „თუმცა ქართულად ამ ათორმეტის წელიწადების სახელები უთარგმნიათ, მაგრამ არა ოდეს არც უხმარიათ ქართველებსა და არც ხმარობენ.“⁴⁴

„ყიზილბაშობის“ დროინდელი ქართული ბარათები სწორედ ამის საპირისპიროს მოწმობს, ვინაიდან ორიოდე დამოწმებული შემთხვევა, თავისთავად, ისტორიული ფაქტია, რომელიც უბრალო შემთხვევითობით, ვფიქრობთ, ვერ აიხსნება.

„ცხოველური“ კალენდარი XIX საუკუნეშიც არ უნდა ყოფილიყო სრულიად უცხო ქართული სინამდვილისათვის, თუმცა, შესაძლოა, მივიწყებული იყო და განმარტებას მაინც საჭიროებდა. ამის დადასტურება უნდა იყოს ხელნაწერთა ეროვნული ცენტრის № Hd-10291 1688 წლის დოკუმენტის⁴⁵ ერთი ფრაგმენტი. იმისათვის, რომ „ცხოველური“ კალენდრის თარიღები უკეთ გასაგები ყოფილიყო მკითხველისათვის, კანცელარიის თარჯიმანს ორენოვანი საბუთის სპარსული ტექსტის „თევზის წელი“ (تيز ۷۰) თარგმანში ტრანსლიტერაციით გადმოუტანია (Лоишь), იქვე დაუზუსტებია და ფრჩხილებში განუმარტავს - (год рыбы).⁴⁶

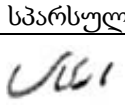

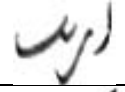
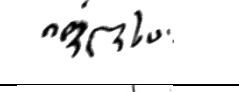
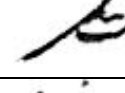
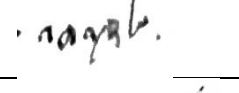
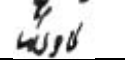
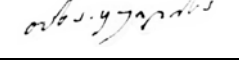
ზემოაღწერილი კონკრეტული საკანცელარიო პრაქტიკა ისტორიული პროცესებში, ახლო აღმოსავლეთის პოლიტიკურ და ეკონომიკურ ცხოვრებაში საქართველოს ჩართულობის ასახვასა და სპეციფიკურ გამოხატულებას წარმოადგენს.

„ცხოველური“ კალენდრის წლები წოდორეთის ბერათების სპარსულ და ქართულ ტექსტებში

⁴⁴ ციტატი მოგვაქვს ც.აბულაძის წიგნიდან: ცისანა აბულაძე, სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვანის თურქული თარგმანები, (თბილისი: მეცნიერება, 1968), 190. ც. აბულაძეს დამოწმებული აქვს აზიის ხალხთა ქვეყნების ლენინგრადის ინსტიტუტის ქართული ხელნაწერი E84, რომელიც წარმოადგენს თეიმურაზ ბაგრატიონის მიერ მ. ბროსესათვის მაკრინას (ბაგრატიონის) ავტოგრაფიდან გაკეთებულ ასლს, რომელსაც ერთვის თეიმურაზის ვრცელი კომენტარი იხ. P.P. Орбели, Грузинские рукописи Института Востоковедения, выпуск I, (Москва-Ленинград: изд. АН СССР 1956), 133.

⁴⁵ ამ საბუთის პუბლიკაცია იხ. თამაზ აბაშიძე, ათი ქართულ-სპარსული საბუთი. ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო, X (თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017), 174-176.

⁴⁶ თუმცა, ყველა შემთხვევაში ასე არაა და მთავარმართებლის კანცელარიაში ამ კალენდრის წლების თურქულ სახელწოდებებს რაიმე განმარტების გარეშე თარგმნიან. მაგ., იხ. Акты собранные Кавказской археографической комиссией, Архив главного управления Наместника Кавказа, том I, Под общей редакцией А. Д. Берже. (Тифлис, в Типографии главного управления Наместника Кавказа, 1866), 70, 74, 75.

საბ. NN	თარიღი	სპარსულში	წლის სახელწოდება	ქართულში
Qd-7739	1746 w.		წლის - ჯიქის წელი	
Qd-7742	1742 w.		აيت ئيل - ძაღლის წელი	
Qd-7745	1742 w.		ايت ئيل - ძაღლის წელი	
Qd-7746	1741/2 w.		تخافوئيل - ქათმის წელი	

„ცხოველური“ ციკლის კალენდრის წლები და მათი სახელები ქართულ სინამდვილეში

#		უიღურ	მონღ	ჟამთააღმწ	ს-საბა	ს-საბა	გორგოჯ.	სპარს	სპ(ტრანსკ)
1	თაგვი	šigan	xulgana	ყულღუნჯილ	ყურყუნჯალ	სიჩანილ	სიჩხან	سيچقان	სიჩყან
2	ხარი	už	uxor	უქურჯილ	უქრჯალ	უდილ	უდ	اود	უდ
3	ჯიქი	baris	bars	ფარსინჯილ	ფარსინჯალ	ბაარსილ	ბარს	بارس	ბარს
4	კურდღელი	toskan	tuulaj	თავლაინჯილ	თავთაინჯალ	თუშყანილ	თუშან	توشقان	თუშყან
5	თევზი	ulu	ulu	ლულიჯილ	ლულიჯალ	ლული	ლუ	لوی	ლუი
6	გველი	jilan	mogaj	მოდილჯილ	მოდიჯალ	იილანილ	ილან	بيلان	იილან
7	ცხენი	jot	morin	მორინჯილ	მორინჯალ	იუნთილ	იუნთ	بونت	იუნთ
8	ცხვარი	koj	xonin	ყონიჯილ	ყონიჯალ	ყუილ	ყუ	قوی	ყუი
9	მაიმუნი	picin	meč'in	მეჩინჯილ	მეჩინჯალ	ფიჩინილ	ბიჩილ	پيچين	ფიჩინ
10	ქათმი	taka	taxla	თაღანჯილ	თაღანჯალ	თაყილ	თაყაყუ	تخاقوی	თაბაყუ
11	ძაღლი	išt	noxaj	ნოხინჯილ	ნოხინჯალ	იითილ	იით	ايت	იით
12	ღორი	tonyus	gaxaj	ყაყაინჯილ	ყაყაინჯალ	თანგუზილ	თანგუზ	تنگوز	თანგუზ

SOME REMARKS ABOUT THE PERSIAN *BERATS* OF THE 'QIZILBASH' PERIOD

The Persian *berats* of 1741-42 with Georgian **inscriptions** are considerable in several aspects.

Generally, the Persian *berat* is a written document confirming the recipient's monetary obligation to another person, group of persons or institutions.

Berats to be reviewed deal with the "Qizilbash" tax obligations of village Tsodoreti.

These documents are fully in line with Persian diplomatic norms and replicate the Persian *berat* pattern.

Invocatio and document title are followed by *preamble* containing formal requirements for issuing a document. Then comes reporting year indicated as per 12-year "animal" calendar; below that, the payable amount is written in *siyaq* script slantwise to a main text; then the same amount is written in words followed by half of a payable amount, again, written in *siyaq* script slantwise to a main text. Document ends with by an ordinance component (*dispositio*) and a date in *Hijra* calendar.

Half of a payable amount was written to prevent falsification of a main amount and, thereby, to guarantee its safeness. Amount was written between the lines in *Siyaq* script. This is an ancient practice and is often found in post-Mongol monetary documents.

In 1735-1744 Iranian-Qizilbash social-political system, so-called '*Qizilbashoba*' was established in Eastern Georgia. The kingdoms of Eastern Georgia became administrative units of Iran. In such circumstances, it would be highly expected to discontinue the issuance of Georgian-Persian bilingual documents and to introduce Persian monolingual fiscal documents instead. Indeed, bilingual documents are no longer available at this time, and monolingual (Persian or Georgian) fiscal documents are being issued.

Thus, *berats* to be reviewed are monolingual Persian documents only, that have a definition or brief annotation in Georgian on the backside, so that the main content of a document is understandable to Georgian addressee.

Persian *malojihat* Berats are complete documents issued by Iranian administration that regulates specific fiscal obligations of a specific territory registered within the Iranian fiscal department.

Above-mentioned *berats* and their co-existence with monolingual Georgian documents of the same period and of the same region echo developments of this period.

Our attention was also drawn to peculiarities of using a duodecennial animal cycle calendar. Namely, the fact that in Georgian reality, indication of this calendar is found not only in Persian texts of bilingual Georgian-Persian documents, but also in the Georgian inscriptions of several Persian *berats* from "*Qizilbashoba*" period.

Moreover, this reference can also be found in some of the monolingual Georgian documents.

Based on these cases, we think that Iranian practice of using this calendar was also implemented in Georgian society and reflected in its fiscal paperwork.

The 12-year calendar was official chronology of the Mongolian Empire. This is why, it was introduced as a diplomatic norm in Iran.

The duodecennial animal cycle calendar that became known to Georgians after Mongol invasion was systematically used in the Persian parts of the Georgian-Persian bilingual documents of XVI-XVIII centuries; however, there is no trace of using this calendar in Georgian reality.

Using the duodecennial animal cycle calendar in the Persian texts of Georgian-Persian bilingual documents means that even though the Georgians were well aware of the calendar, they were not actively using it. Animal calendar in the Georgian inscriptions on *malojihat* documents indicates that in the beginning of the XVIII century, as a result of the changing political situation, this knowledge became 'active'. Even in the XIX century, duodecennial animal calendar does not seem to be completely unfamiliar to Georgian reality, however, it was forgotten and required clarification.

The specific paperwork practice described above in historical processes is a reflection and specific expression of Georgia's involvement in political and economic life of the Middle East.

დამოწმებული ლიტერატურა - References:

1. აბაშიძე, თამაზ. მასალები ქართულ-სპარსული საბუთების შესასწავლად. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, XI. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2018, 191-200.
2. აბაშიძე, თამაზ. ათი ქართულ-სპარსული საბუთი. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო*, X. თბილისი: ილიას სახელმწიფო უნივერსიტეტი, 2017: 174-176.
3. აბულაძე, ცისანა. *სულხან-საბა ორბელიანის ლექსიკონის სიტყვანის თურქული თარგმანები*. გამომცემლობა თბილისი: მეცნიერება, 1968.
4. ბერძენიშვილი, ნიკო. (გამომც.), *მასალები საქართველოს ეკონომიური ისტორიისათვის, გვიანფეოდალური ხანა, წიგნი III (აღმშენებლობა, სახელმწიფო ეკონომიკა, ქონება)*. თბილისი: თსუ გამომც., 1955.
5. გაბაშვილი, ვალერიან. *ქართული ფეოდალური წყობილება XVI-XVII საუკუნეებში (შედარებითი შესწავლის ცდა)*. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომც., 1958
6. გაბაშვილი, ვალერიან. XVIII საუკუნის მეორე მეოთხედის ქართული დოკუმენტური მასალები როგორც წყარო მახლობელი აღმოსავლეთის სოციალურ-ეკონომიური ისტორიისათვის. *სტალინის სახ. თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შრომები*, ტ. 91, თბილისი, 1960, 305-329
7. გორგიჯანიძე, ფარსადან. *ქართულ-არაბულ-სპარსული ლექსიკონი*. გამოსცა ვ.ფუთურიძემ. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1941.

8. *სპარსული ისტორიული საბუთები საქართველოს წიგნთსაცავებში*, წიგნი I, ნაკვეთი 3. გამოსცა ვლ.ფუთურაძემ. თბილისი: საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1965.
9. ორბელიანი, სულხან-საბა. *ლექსიკონი ქართული*, II. ავტოგრაფული ნუსხების მიხედვით მოამზადა, გამოკვლევა და განმარტებათა ლექსიკის სამიუბელი დაურთო ილია აბულაძემ. თბილისი: მერანი, 1993.
10. *ქართლის ცხოვრება*, ტომი II, ტექსტი დადგენილი ყველა ძირითადი ხელნაწერის მიხედვით ს. ყაუხჩიშვილის მიერ. თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1959.
11. Bazin, L. *Les calendriers turcs anciens et médiévaux*, thesis. Paris University, 1972; publ. Lille University, 1974.
12. Bazin, Louis. *Les systèmes chronologiques dans le monde Turc ancien*. Budapest: Akadémiai Kiadó, éditions du CNRS, 1991.
13. Golden, Peter B. The Twelve-Year Animal Cycle Calendar in Georgian Sources”. *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hung.* Tomus xxxvi (1– 3), 1982, 197-206.
14. Isahaya, Yoichi. History and Provenance of the ‘Chinese’ Calendar in the “Zij-i Īlkhānī”. *Tarikh-e Elm*, 8 (2009). Tehran: Tehran University Press, 2009, 119-44 <http://www.iranicaonline.org/articles/calendars>.
15. Melville, Charles. The Chinese-Uighur Animal Calendar in Persian Historiography of the Mongol Period. *Iran*. Vol. 32. Taylor & Francis, Ltd., 1994, 83-98.
16. Werner, Christoph. Formal aspects of qajar deeds of sale. In *Persian Documents. Social History of Iran and Turan in the Fifteenth to Nineteenth Centuries*. Ed. by Kondo Nobuaki. New York: Publ. Taylor & Francis e-Library, 2005.
17. *Акты собранные Кавказской археографической комиссией*, Архив главного управления Наместника Кавказа, том I, Под общей редакцией А. Д. Берже. Тифлис, в Типографии главного управления Наместника Кавказа, 1866.
18. Базен, Л. Концепция возраста у древних тюркских народов. *Зарубежная тюркология*. Вып. I. Древние тюркские языки и литературы. Москва: Наука 1986, 361-378.
19. Базен, Л. Человек и понятие истории у тюрков центральной азии в VIII в. *ОДЖ*, 345-360.
20. Васильев, В. П. *История древности восточной части средней Азии от X до XIII в.* Санкт-Петербург, 1857.
21. Владимирцов, Б. Я. Анонимный грузинский историк XIV века о монгольском языке. *Известия Академии наук*, 1917, № 17, серия 6, 1488.

22. Войников, Живко; Войников, Иван. Древнеболгарский календарь этимология названия месяцев и годов. https://www.bulgari-istoria-2010.com/booksRu/Drevno_BG_kalendar.pdf
23. Захарова, И. В. Двенадцати летний животный цикл народов Центральной Азии. *Труды Ин-та истории, археологии и этнографии АН КазССР*, т. VIII, Алма-Ата, 1960.
24. Орбели, Р.Р., *Грузинские рукописи Института Востоковедения*, выпуск I, изд. АН СССР, Москва-Ленинград, 1956.
25. Папазян, Акоп Давыдович (сост.). *Персидские документы Матенадарана. II, Купчие. Выпуск первый (XIV-XVI вв.)*. Ереван: изд., Акад. наук Арм. ССР, 1968.
26. Постников, М.М. *Критическое исследование хронологии древнего мира*. I том. Античность. Москва: Крафт+леан, 2000.
27. Цулая, Г. В. Грузинская книжная легенда о Чингисхане. *Советская этнография*, № 5. 1973
28. مقدمه بی بر شناخت اسناد تاریخی، تألیف: سرهنگ دکتر جهانگیر قائم مقامی. تهران - شهریور ماه ۱۳۵۰
29. برات - <https://fa.wikipedia.org/wiki/برات>

THE BLIND QAJAR PRINCE: ON A RARE IRANIAN MINIATURE OF THE NINETEENTH CENTURY FROM THE GEORGIAN NATIONAL MUSEUM*

In this article we would like to present and briefly discuss a rare and hitherto unpublished Persian miniature from the very rich and diverse collection of the Qajar period paintings, preserved in the Georgian National Museum (more precisely it the Oriental Art Fund of the Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts). On the watercolor miniature, painted on a single piece of paper (Inventory No. sxm/ag. 132; size: 21 x 16.5 cm), is depicted a kneeling elderly man with white mustache and a long white pointed beard, wearing a black lambskin hat (*kolāh*) pulled down over his eyebrows. On the light blue and white striped inner clothes he wears a dark brown kaftan with short sleeves and long fields. He is leaning his back on two oblong shaped big pinkish pillows (*muttaka'*) with vertical stripes and tassels on one end (Pic. 1).

Pic. 1

On the painting's upper right corner (from the viewer), alongside with the man's headwear, there is a Persian explanatory inscription in two lines (basically signature of the painter), which informs us about the person on the portrait and the name of the painter. Although there is no specific date in the inscription, we consider it to be done by the end of

the 1840s or beginning of the 1850s (on this, see below). The inscription reads:

تصویر حسنعلی میرزای مکفوف البصر // عمل آقا بالا

“*Taṣvīr-e Ḥasan-‘Alī Mīrzā-ye makfūf al-baṣar // ‘amal-e Āqā Bālā*”.

“Picture of the blind Hasan-‘Ali Mirza. // The work of Aqa Bala”.

As we learn from the inscription, the man in the miniature is Prince Hasan-‘Ali Mirza and his portrait was painted by Aqa Bala. It is worth mentioning that additional five other miniatures signed by the same painter of the Qajar period are preserved in the Oriental Collection of Shalva Amiranashvili Museum of Fine Arts (Georgian National Museum), and four of them have already been published.¹ It must be also pointed out that for professional growth reasons the Iranian painter Aqa Bala paid several visits to Transcaucasia where he got acquainted with the methods and techniques of European academic painting in Baku and Tbilisi.²

The question arises: who is Hasan-‘Ali Mirza and why the author of the inscription (most probably the painter) calls him “the blind” (*makfūf al-baṣar*)?

Hasan-‘Ali Mirza (1790-1854), widely known by his title “Shoja‘ al-Ṣaltane”, was one of the princes of the Qajar royal family, the sixth son of Fath-‘Ali Shah Qajar (r. 1797-1834), who in different years ruled (as a prince-governor) first Tehran, Bastam and Jajarm (in 1804-1816), then Khorasan (in 1817-1827), and later Kerman and Yazd (in 1828-1835). Hasan-‘Ali Mirza, distinguished by his talents, courage and military successes, had a very tense relationship with his half-brother, the crown prince ‘Abbas Mirza Nayeb al-Saltane (1789-1833). After the conclusion of the famous Torkmanchay Treaty of 1828, he asked Fath-‘Ali Shah to give him the crown prince’s title “Nayeb al-Saltane”, and declared his readiness to lead the Iranian army and continue military operations against the Russians. However, the shah did not accept this proposal and sent Hasan-‘Ali Mirza to Kerman and Yazd as the new prince-governor of these provinces.³ Hasan-‘Ali Mirza’s elder full brother Husayn-‘Ali Mirza Farmanfarma (1789-1835) ruled the province of Fars as a prince-governor since 1799. He, too, like his younger brother Hasan-‘Ali Mirza, was openly hostile to ‘Abbas Mirza Nayeb al-Saltane and the latter’s son Mohammad Mirza, who soon became the shah of Iran. Very rich and powerful Husayn-‘Ali Mirza considered himself the only real and worthy heir of Fath-‘Ali Shah’s throne, and he often showed his open disobedience to the country’s central authorities.

In the early 1830s, Hasan-‘Ali Mirza Shoja‘ al-Ṣaltane actively supported his elder full brother Husayn-‘Ali Mirza Farmanfarma in his fight for the Iranian throne. After Fath-‘Ali Shah’s death (24 October 1834) and Mohammad Shah’s (r. 1834-1848) ascension to the

* This paper was presented at the Conference “Georgian-Eastern Cultural-Historical Relationships and New Challenges” (24 May 2018, Center for the Study of Arab Countries and Islamic World, Free University of Tbilisi).

¹ See: Koshoridze, Dgebuadze, Beradze. 2013, 439, 442-443, 455, 459-460, Figs. 11, 19, 22; Adamova, 2010, 331; Adamova, 2010, 390.

² See: Karimzadeh Tabrizi, 1985, 3; Adamova, 1996, 331, No. 91; Adamova, 2010, 390-391, No. 152; “Aqa Bala Naqqash”, 2006.

³ Bamdad, 1968, 374-375.

throne in Tehran, Husayn-‘Ali Mirza Farmanfarma immediately announced himself as Iranian shah in Shiraz (a formal enthronement took place on 4 December 1834). At the same time, coins were struck in the name of “Husayn-‘Ali Shah” (gold and silver coins in Shiraz and silver coins in Kerman and Yazd), and his name was also read in the Friday sermon (*khutba*). The self-styled shah’s reign in Shiraz, however, lasted only some months. Military groups sent by Mohammad Shah defeated supporters of Husayn-‘Ali Mirza Farmanfarma. The rebellious prince was seized and taken to Tehran where he soon died in confinement on 22 July 1835 from cholera.⁴

As for the younger brother and co-fighter of Husayn-‘Ali Mirza Farmanfarma, Hasan-‘Ali Mirza Shoja‘ al-Šaltane, who is depicted in the Iranian miniature of our present interest from the Georgian National Museum, he, too, was captured in the same year of 1835 and was blinded in both eyes. The blinded prince was soon sent from Tehran to Ardabil and confined in the local prison fortress, from where he was transferred into Tabriz prison in 1837. When Naser al-Din Shah (r. 1848-1896) ascended the throne, he ordered to release Hasan-‘Ali Mirza from prison and allowed him to live in the capital city of Tehran; however, due to the blindness and thirteen-years of imprisonment, his health was already seriously shattered. In addition, it should also be remarked that Hasan-‘Ali Mirza Shoja‘ al-Saltane was at the same time a poet: he wrote his poems in Farsi under the pen-name “Shekaste” and continued to write poetry until his death. This unfortunate and ill-fated Iranian prince passed away in 1854 in Tehran, from where his body was taken to Karbala’ (‘Iraq) and was buried near the sacred shrine of Imam Husayn.⁵

Most probably, the portrait of Hasan-‘Ali Mirza, which we focus our attention on, must be painted by the painter Aqa Bala in the last period of the blinded Qajar prince’s biography, between 1848 and 1854, when he was allowed to live in Tehran after his release from prison and where he spent last five or six years of his life. Our special interest towards this miniature increases also the fact that only one graphic picture of the blind Hasan-‘Ali Mirza Shoja‘ al-Saltane, related to the last period of his life, was known to us until presently. Reference is to a black-and-white portrait of the above blind prince, published by the Iranian scholar Mahdi Bamdad (d. 1973) about fifty years ago from his own or some other private collection (Pic. 2).

⁴ See: Bamdad, 1968, 376-377, 438-442; Hambly, 1999; Watson, 1866, 282-286; Rezaqoli Mirza, 1967, 40ff, 734ff; Khurmuji, 1965, 24; ‘Azod al-Dowle, 1997, 209, 251-252; Sepehr, 1998, 595-596, 630-632, 638-640; E‘tehad al-Saltane, 1991, 432-434, 439; Khavari Shirazi, 2001, 931, 937-938, 976-978; Jahangir Mirza, 1958, 222, 233-234; Mahmud Mirza Qajar, 2015, 53-55, 169-172; Fasa‘i, 1988, 761-767; Hedayat, 2001, 8160-8162; Sykes, 1915, 427-428; Poole, 1887, lx, lxxiv; Rabino di Borgomale, 1945, 69; Baiburdi, 1970, 68-69; Hambly, 1991, 154-155, 164-165, 168, 172-173; Greaves, 1991, 390-391; Calmard, 2004; Farasti, 2001, 266; Ghadimi Gheydari, 2010, 94, 97, 99-100.

⁵ See: Bamdad, 1968, 367-378; Ghahreman, 2015-2018, I-XXI; Watson, 1866, 283-286; Rezaqoli Mirza, 1967, 60ff; Khurmuji, 1965, 24; ‘Azod al-Dowle, 1997, 185, 217-221; Sepehr, 1998, 638-640, 649; E‘tehad al-Saltane, 1991, 432-434, 439; Khavari Shirazi, 2001, 931, 937-938, 979; Jahangir Mirza, 1958, 222, 233-234, 241; Mahmud Mirza Qajar, 2015, 55-57, 172-176; Fasa‘i, 1988, 761-767; Hedayat, 2001, 8160-8162, 8173; Hedayat, 2003, 144-145; Mo‘allem Habibabadi, 1985, 156-157; Divan Beygi Shirazi, 1985, 864 ff.; Baiburdi 1970, 68-69; Khayampur, 1993, 509; Hambly, 1991, 164-165; Ghadimi Gheydari, 2010, 94, 97, 99-100; Kameli Yamchi, 2017; Ruholamini, Aghajari, 2017, 144-145.

Pic. 2

The portrait is made by an unknown painter presumably in Tehran in the early 1850s. The blind Qajar prince is depicted in this painting in similar head-wear, with similar long white beard, and sitting in similar pose, but wearing a long sleeve kaftan and holding prayer beads (*tasbeḥ*) in his right hand.⁶ Now this graphic work by an anonymous painter from one of the Tehran collections is complemented with the above described watercolor portrait, painted by Aqa Bala and preserved at the Oriental Collection of the Georgian National Museum.

⁶ See: Bamdad, 1999, 377; Ghahreman, 2015, I.

უსინათლო ყაჯარი უფლისწული: მეცხრამეტე საუკუნის ერთი იშვიათი ირანული მინიატიურის შესახებ საქართველოს ეროვნული მუზეუმიდან*

წინამდებარე სტატიაში გვინდა წარმოვადგინოთ და მოკლედ განვიხილოთ მეცხრამეტე საუკუნის ერთი იშვიათი და აქამდე გამოუქვეყნებელი ირანული მინიატიურა ყაჯართა პერიოდის მხატვრობის ნიმუშების იმ მეტად მდიდარი და მრავალფეროვანი კოლექციიდან, რომელიც დაცულია საქართველოს ეროვნულ მუზეუმში (უფრო კონკრეტულად კი შალვა ამირანაშვილის სახელობის ხელოვნების მუზეუმის აღმოსავლური ხელოვნების ფონდში). ქაღალდის ცალკე ფურცელზე აკვარელით შესრულებულ ამ მინიატიურაზე (საინვენტარო № სხმ/აღ. 132; ზომები: 21 x 16,5 სმ) გამოსახულია მუხლმოყრით მჯდომი ასაკოვანი მამაკაცი თეთრი უღვაშებით, ბოლოწაწვეტებული გრძელი თეთრი წვერებით და წარბებამდე ჩამოფხატული შავი კრაველის თავსაბურავით (*ქოლაჰ*). ღია ცისფერ და ზოლებიან შიდა სამოსზე მას მოკლემკლავებიანი და გრძელკალთებიანი მუქი ყავისფერი ხიფთანი აცვია და ზურგით ის ვერტიკალური ზოლებით გაწყობილ და ცალ მხარეს ფოჩვებით შემკულ ორ დიდ მოვარდისფრო მუთაქას ეყრდნობა (სურ. 1).

ნახატის ზედა მარჯვენა (ჩვენგან) კუთხეში, მამაკაცის თავსაბურავის გასწვრივ, არის ორსტრიქონიანი სპარსული განმარტებითი წარწერა (არსებითად მხატვრის ხელმოწერა), რომელიც გვაუწყებს პორტრეტირებული პიროვნების ვინაობასა და აგრეთვე მხატვრის სახელს. მართალია, რაიმე კონკრეტული თარიღი წარწერაში მითითებული არ არის, მაგრამ ვვარაუდობთ, რომ მინიატიურა შესრულებული უნდა იყოს 1840-ანი წლების მიწურულს ან 1850-ანი წლების დამდეგს (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ). წარწერაში ვკითხულობთ:

تصویر حسنعلی میرزای مکفوف البصر // عمل آقا بالآ

“*Taşvîr-e Ḥasan-‘Alî Mîrzâ-ye makfûf al-başar // ‘amal-e Āqâ Bâlâ*”.

„უსინათლო ჰასან-‘ალი მირზას სურათი. // აყა ბალას ნამუშევარი“.

როგორც წარწერიდან ირკვევა, მინიატიურაზე გამოსახული მამაკაცი გახლავთ უფლისწული ჰასან-‘ალი მირზა და მისი ეს პორტრეტი შესრულებულია აყა ბალას მიერ. საინტერესოა აღინიშნოს, რომ საქართველოს ეროვნული მუზეუმის აღმოსავლურ კოლექციაში დაცულია ყაჯართა პერიოდში მოღვაწე ამ მხატვრის ხელმოწერილი კიდევ ხუთი სხვა მინიატიურა, რომელთაგან ოთხი უკვე გამოქვეყნებულია. აქვე ისიც უნდა ითქვას, რომ პროფესიული დაოსტატების მიზნით ირანელი მხატვარი აყა ბალა რამდენჯერმე ესტუმრა ამიერკავკასიას, სადაც ის ბაქოსა და თბილისში გაეცნო ევროპული აკადემიური მხატვრობის მეთოდებსა და ტექნიკას.

ისმის კითხვა: ვინ არის ჰასან-‘ალი მირზა და რატომ მოიხსენიებს მას წარწერის ავტორი (ალბათ თვით მხატვარი) „უსინათლოდ“ (*მაქფუფ აღ-ბასარ*)?

ჰასან-‘ალი მირზა (1790-1854), ცნობილი საპატიო ტიტულით „შოჯა‘ ალ-სალტანე“, იყო ირანის ყაჯართა სამეფო საგვარეულოს ერთ-ერთი უფლისწული, ფათჰ-‘ალი შაჰ ყაჯარის (1797-1834) მეექვსე ვაჟიშვილი, რომელსაც სხვადასხვა წლებში საუფლისწულოდ ჩაბარებული ჰქონდა სამართავად ჯერ თეირანი, ბასტამი და ჯაჯარმი (1804-1816 წწ.), შემდეგ ხორასანი (1817-1827 წწ.) და ბოლოს ქერმანი და იაზდი (1828-1835 წწ.). თავისი ნიჭით, სიმამაცით და სამხედრო წარმატებებით გამორჩეულ ჰასან-‘ალი მირზას მეტად დაძაბული ურთიერთობა ჰქონდა მის ნახევარმმასთან, ტახტის მემკვიდრე უფლისწულ ‘აბას მირზა ნაიებ ალ-სალტანესთან (1789-1833): 1828 წლის ცნობილი თურქმანჩაის საზავო ხელშეკრულების დადების შემდეგ, მან ფათჰ-‘ალი შაჰს თხოვა, რომ ტახტის მემკვიდრე უფლისწულის ტიტული „ნაიებ ალ-სალტანე“ მისთვის გადაეცა, და გამოთქვა თავისი მზადყოფნა, რომ ჩასდგომოდა სათავეში ირანის არმიას და რუსების წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციები გაეგრძელებია, თუმცა შაჰმა ეს წინადადება არ მიიღო და ჰასან-‘ალი მირზა ქერმანსა და იაზდში გაგზავნა ამ პროვინციების ახალ მმართველად. ჰასან-‘ალი მირზას უფროსი ძმა (ალალი ძმა მამითაც და დედითაც) ჰუსეინ-‘ალი მირზა ფარმანფარმა (1789-1835) 1799 წლიდან საუფლისწულოდ ფარსის პროვინციას განაგებდა და თავისი უმცროსი ძმის მსგავსად ისიც მტრულად იყო განწყობილი როგორც ‘აბას მირზა ნაიებ ალ-სალტანეს, ისე ამ უკანასკნელის ვაჟის მოჰამად მირზას მიმართ, რომელიც მალე ირანის შაჰი გახდა. ძალზე მდიდარი და ძლიერი ჰუსეინ-‘ალი მირზა ფარმანფარმა თავის თავს ირანის ტახტზე ფათჰ-‘ალი შაჰის ერთადერთ რეალურ და ღირსეულ მემკვიდრედ მიიჩნევდა და ხშირად ქვეყნის ცენტრალური ხელისუფლებისადმი ღია დაუმორჩილებლობასაც ამჟღავნებდა.

1830-იანი წლების დამდეგს ჰასან-‘ალი მირზა შოჯა‘ ალ-სალტანე სწორედ თავისი ალალი უფროსი ძმის ჰუსეინ-‘ალი მირზა ფარმანფარმას აქტიური მხარდამჭერი იყო ტახტისთვის ბრძოლაში. ფათჰ-‘ალი შაჰის გარდაცვალებისა (1834 წლის 24 ოქტომბერი) და თეირანში ტახტზე მოჰამად შაჰის (1834-1848) ასვლისთანავე უფლისწულმა ჰუსეინ-‘ალი მირზა ფარმანფარმამ შირაზში თავისი თავი დაუყოვნებლივ ირანის შაჰად გამოაცხადა (ოფიციალურად ტახტზე ის 1834 წლის 4 დეკემბერს ავიდა). იმავდროულად „ჰუსეინ-‘ალი შაჰის“ სახელზე მონეტები მოიჭრა (შირაზში ოქროსა და ვერცხლის მონეტები, ქერმანსა და იაზდში ვერცხლის მონეტები) და მისი სახელი პარასკევის „*ხუტბაში*“ იქნა მოხსენიებული. მაგრამ ამ თვითგამოცხადებული შაჰის მეფობა შირაზში მხოლოდ რამდენიმე თვე გაგრძელდა. მოჰამად შაჰის მიერ წარგზავნილმა სამხედრო შენაერთებმა ჰუსეინ-‘ალი მირზას მომხრეები დაამარცხეს, ხოლო თვით ეს მეამბოხე უფლისწული დაატყვევეს და ქალაქ თეირანში ჩაიყვანეს, სადაც ის ტუსალობაში მალევე ხოლერისგან გარდაიცვალა 1835 წლის 22 ივლისს.

რაც შეეხება ჰუსეინ-‘ალი მირზა ფარმანფარმას უმცროს ძმასა და თანამებრძოლს ჰასან-‘ალი მირზა შოჯა‘ ალ-სალტანეს, რომელიც გამოსახულია ჩვენთვის ამჯერად საინტერესო ირანულ მინიატიურაზე საქართველოს ეროვნული მუზეუმიდან, ისიც იმავე 1835 წელს დაატყვევეს და დააბრმავეს (თვალები დასთხარეს). თვალებდათხრილი უფლისწული მალე თეირანიდან არდებილში გაგზავნეს და იქაურ ციხეში გამოკეტეს, საიდანაც ის 1837 წელს ქალაქ თავრიზის

ციხეში გადაიყვანეს. ირანის ტახტზე ნასერ ალ-დინ შაჰის (1848-1896) ასვლის შემდეგ კი ჰასან-‘ალი მირზა შაჰის განკარგულებით ციხიდან გამოუშვეს და მას სატახტო ქალაქ თეირანში ცხოვრების ნება დართეს, თუმცა სიბრძნისა და ცამეტწლიანი პატიმრობის გამო მისი ჯანმრთელობა იმ დროისათვის უკვე სერიოზულად იყო შერყეული. აქვე დამატებით ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ჰასან-‘ალი მირზა შოჯა‘ ალ-სალტანე იმავე დროს პოეტიც იყო: თავის ნაწარმოებებს ის თხზავდა სპარსულ ენაზე „შექასთეს“ ლიტერატურული ფსევდონიმით და სიცოცხლის ბოლომდე განაგრძობდა ლექსების წერას. ეს უიღბლო და ბედკრული ირანელი უფლისწული გარდაიცვალა 1854 წელს თეირანში, საიდანაც მისი ცხედარი გადაასვენეს და დაკრძალეს ქარბალაში (ერაყი), იმამ ჰუსეინის წმინდა აკლდამის სიახლოვეს.

ჰასან-‘ალი მირზა შოჯა‘ ალ-სალტანეს ჩვენთვის საინტერესო პორტრეტი მხატვარ აყა ბალას მიერ სავარაუდოდ შესრულებული უნდა იყოს ამ უსინათლო ყაჯარი უფლისწულის ცხოვრების ბოლო პერიოდში, ანუ 1848-1854 წლებს შორის, როდესაც მან თავრიზის ციხიდან გამოშვების შემდეგ თეირანში დასახლების ნებართვა მიიღო და იქ გაატარა თავისი ცხოვრების უკანასკნელი ხუთი თუ ექვსი წელი. ამ მინიატიურისადმი ჩვენს ინტერესს ზრდის ის გარემოებაც, რომ აქამდე ჩვენთვის ცნობილი იყო უსინათლო ჰასან-‘ალი მირზა შოჯა‘ ალ-სალტანეს ცხოვრების ბოლო პერიოდთან დაკავშირებული მხოლოდ ერთი შავ-თეთრი გრაფიკული სურათი, რომელიც დაახლოებით ამ ორმოცდაათი წლის წინ გამოაქვეყნა ირანელმა მკვლევარმა მაჰდი ბამდადმა (გარდ. 1973 წ.) თავისი პირადი თუ რომელიღაც სხვა პირის კერძო კოლექციიდან (სურ. 2). ეს პორტრეტი შესრულებულია უცნობი მხატვრის მიერ, სავარაუდოდ 1850-იანი წლების დამდეგს ქ. თეირანში. მასზე ბრმა ყაჯარი უფლისწული გამოსახულია იგივენაირი თავსაბურავით, იმავე გრძელი თეთრი წვერით და იმავე პოზაში მჯდომი, ოღონდ გრძელმკლავებიანი ხიფთანით შემოსილი და მარჯვენა ხელში „თახბიჰით“ ანუ კრიალოსნით. უცნობი მხატვრის ამ ნამუშევარს თეირანის ერთ-ერთი კოლექციიდან ახლა უკვე ჩვენს მიერ აქ წარმოდგენილი ის აკვარელის პორტრეტიც ემატება, რომელიც შესრულებულია მხატვარ აყა ბალას მიერ და ინახება საქართველოს ეროვნულ მუზეუმის ადმოსავლურ კოლექციაში.

დამოწმებული ლიტერატურა – References

1. Adamova, Adel T. *Persidskaya zhivopis' i risunok XV-XX vekov. Katalog kollektsii.* Saint Petersburg: Izdatel'stvo "Slaviya", 1996.
2. Adamova, Adel T. *Persidskaie rukopisi, zhivopis' i risunok XV-nachala XX veka. Katalog vystavki.* Saint Petersburg: Izdatel'stvo Gosudarstvennogo Ermitazha, 2010.
3. "Aqa Bala Naqqash", *Aftab*, 22 Shahrivar 1385/13 September 2006 (<http://www.aftabir.com/lifestyle/view/68302/آقا-بالا-نقاش>).
4. 'Azod al-Dowle, Soltan Ahmad Mirza. *Tarikh-e 'Azodi.* Ba touzihat va ezafati az 'Abd al-Hosayn Nava'i. Tehran: Nashr-e 'Elmi, 1376 Sh/1997.

5. Baiburdi, Hosayn. *Tarikh-e panahandegan-e Iran (az kharej be Iran va az Iran be kharej) az 'ahd-e Safaviye ta avakher-e Qajariye*. Tehran: Entesharat-e Vahid, 1349 Sh/1970.
6. Bamdad, Mahdi. *Sharh-e hal-e rejal-e Iran dar qarn-e 12, 13, 14-e hejri*, I. Tehran: Entesharat-e Zavvar, 1347 Sh/1968.
7. Calmard, Jean. "MOHAMMAD SHAH QĀJĀR", *Encyclopaedia Iranica*. Ed. by Ehsan Yarshater. New York, 2004 (<http://www.iranicaonline.org/articles/mohammad-shah>).
8. Divan Beygi Shirazi, Ahmad. *Hadiqat al-Sho'ara' dar sharh-e hal va athar-e sha'eran va 'arefan va sufiyan va honarmandan va daneshmandan-e doure-ye Qajariye az sal-e 1200 ta 1300 hejri-ye qamari*, II . Ba tashih va takmil va tahshiye-ye 'Abd al-Hosayn Nava'i. Tehran: Entesharat-e Zarrin, 1364 Sh/1985.
9. E'tezad al-Saltane. 'Aliqoli Mirza, *Eksir al-Tavarikh*. Be-ehatemam-e Jamshid Kayanfar. Tehran: Nashr-e Wisman, 1370 Sh/1991.
10. Farasti, Reza. "Mohrha-ye shahzadegan-e Qajariye", *Tarikh-e Mo'aser-e Iran V/19-20* (Tehran, 1380 Sh/2001), 251-312.
11. Fasa'i, Haj Mirza Hasan Hosayni. *Farsname-ye Naseri*, I. Tashih va tahshiye az Mansur Rastgar Fasa'i. Tehran: Entesharat-e Amir Kabir, 1367 Sh/1988.
12. Ghadimi Gheydari, 'Abbas. "Bohran-e janeshini dar dowlat-e Qajar (az ta'sis ta jolus-e Mohammad Shah Qajar)", *Pazhuheshha-ye Tarikhi II/1*. (Isfahan: Daneshkade-ye Adabiyat va 'Olum-e Ensani-ye Daneshgah-e Esfahan, 1389 Sh/2010), 87-106.
13. Ghahreman, Rouzbeh. "*Navvab Hasan-'Ali Mirza-ye Shoja' al-Saltane (Parts I-XXI)*". *Qajar Heritage*, 2015-2018 (see online publication of this work: <https://www.facebook.com/groups/602684319834522/permalink/604158156353805/>; <https://www.facebook.com/groups/602684319834522/permalink/1096458513790431/>; I am most grateful to Prof. Rouzbeh Ghahreman (University of Alberta, Edmonton, Canada) for putting the full text of this publication at my disposal).
14. Greaves, Rose. "Iranian Relations with Great Britain and British India, 1798-1921". In *The Cambridge History of Iran*, 7. Edited by Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Melville. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 374-425.
15. Hambly, Gavin R. G. "Iran during the Reign of Fath 'Alī Shāh and Muhammad Shāh". In *The Cambridge History of Iran*, 7. Edited by Peter Avery, Gavin Hambly and Charles Melville. Cambridge: Cambridge University Press, 1991, 144-173.
16. Hambly, Gavin R. G. "FARMĀNFARMĀ, ḤOSAYN-'ALĪ MĪRZĀ(1789-1835)". *Encyclopaedia Iranica*. Edited by Ehsan Yarshater. New York, 1999 (<http://www.iranicaonline.org/articles/farmanfarman-hosayn-ali-mirza>).
17. Hedayat, Rezaqoli . han. *Tarikh-e Rowzat al-Safa-ye Naseri*, X. Tashih va tahshiye-ye Jamshid Kayanfar. Tehran: Entesharat-e Asatir, 1380 Sh/2001.
18. Hedayat, Rezaqoli Khan. *Majma' al-Fosaha'*, I. Be-kushesh-e Mazaher Mosaffa. Tehran: Amir Kabir, 1382 Sh/2003.
19. Jahangir Mirza. *Tarikh-e No*. Be-sa'i va ehtemam-e 'Abbas Eqbal. Tehran: Entesharat-e 'Elm, 1337 Sh/1958.
20. Kameli Yamchi, Towhid. *Zendegi va zamane-ye Hasan-'Ali Mirza Shoja' al-Saltane Qajar*. MA thesis, Daneshgah-e Mohaghegh Ardabili. Ardabil, 1396 Sh/2017 (see online publication: <http://repository.uma.ac.ir/145/1/Tohid%20Kameli%20Yamchi.pdf>).

21. Karimzadeh Tabrizi, Mohammad-‘Ali. *Ahval va asar-e naqqashan-e qadim-e Iran va barkhi az mashahir-e negargar-e Hend va ‘Osmani*, I. London, 1363 Sh/1985.
22. Khavari Shirazi, Mirza Fazlallah. *Tarikh-e Zu ‘l-Qarnayn*, II. Tashih va tahqiq-e Naser Afshar-Far. Tehran: Entesharat-e Ketabkhane, Muzeh va Markaz-e Asnad-e Majles-e Showra-ye Eslami, 1380 Sh/2001.
23. Khayampur, ‘Abd al-Rasul. *Farhang-e sokhanvaran*, II. Tehran: Entesharat-e Talaye, 1372 Sh/1993.
24. Khurmuji, Mohammad Ja‘far. *Tarikh-e Qajar – Haqayeq al-Akhbar-e Naseri*. Be-kushesh-e Hosayn Khadiv-Jam. Tehran: Entesharat-e Zavvar, 1344 Sh/1965.
25. კოშორიძე, ირინა, დგებუაძე, მარინა, ბერაძე, გრიგოლ. „ახალი მხატვრული ტენდენციები და პორტრეტის პრობლემა XIX საუკუნის ირანულ მინიატიურულ ხელოვნებაში“. საქართველოს ეროვნული მუზეუმის მოამბე, საზოგადოებრივ მეცნიერებათა სერია IV/49-B (თბილისი: საქართველოს ეროვნული მუზეუმი, 2013), 432-461 [Koshoridze, Irina; Dgebuadze, Marina; Beradze, Grigol. “New Artistic Trends and the Portrait Problem in the 19th Century Iranian Miniature Painting”. *Bulletin of the Georgian National Museum, Series of Social Sciences* IV/49-B (Tbilisi: Georgian National Museum, 2013), 432-461].
26. Mahmud Mirza Qajar. *Golshan-e Mahmud (dar sharh-e ahval-e te‘dadi az pesaran va navadegan-e Fath-‘Ali Shah)*. Be-kushesh-e Mir Hashem Mohaddeth. Tehran: Entesharat-e Safir Ardahal, 1394 Sh/2015.
27. Mo‘allem Habibabadi, Mirza Mohammad-‘Ali. *Makarem al-Asar dar ahval-e rejal-e do qarn-e 13 va 14-e hejri*, I. Isfahan: Mo‘assese-ye Nashr-e Nafayes-e Makhnutat, 1364 Sh/1985.
28. Poole, Reginald S. *The Coins of the Shāhs of Persia*. London: Longmans & Co., 1887.
29. Rabino di Borgomale, H. L. *Coins, Medals and Seals of the Shāhs of Īrān, 1500-1941*. Hertford: S. Austin and Sons, Ltd., 1945.
30. Rezaqoli Mirza. *Safarname-ye Rezaqoli Mirza nave-ye Fath-‘Ali Shah dar bare-ye ahval-e khod va ‘amuha va baradaranash dar Iran va Orupa va vaqaye‘-e salha-ye avval-e saltanat-e Mohammad Shah*. Be-kushesh-e Asghar Farmanfarma‘i Qajar va Sa‘id Nafisi. Tehran: Entesharat-e Daneshgah-e Tehran, 1346 Sh/1967.
31. Ruholamini, Babak and Aghajari, Seyyed Hashem. “Siasat kardan dar doure-ye Qajar (1210-1264 h.). Motale‘e-ye mouredi: kur kardan”. *Tarikh va Tamaddon-e Eslami* XIII/26 (Tehran, 1396 Sh/2017), 139-167.
32. Sepehr, Mohammad-Taqi Lisan al-Molk. *Nasekh al-Tavarikh: Tarikh-e Qajariye*, II. Be-tashih-e Jamshid Kayanfar. Tehran: Entesharat-e Asatir, 1377 Sh/1998.
33. Sykes, Sir Percy M. *A History of Persia*, II. London: Macmillan and Co., 1915.
34. Towhidi, Faegh and Heidari, Ebrahim. *Gozaresh-e ma‘muriyyat be keshvar-e Gorjestan tabestan-e 1378-e hejri shamsi*. Tehran: Pazhuheshgah-e Mirath-e Farhangi va Gardeshgari, 1396 SH/2017.
35. Watson, Robert G. *A History of Persia from the Beginning of the Nineteenth Century to the Year 1858*. London: Smith, Elder and Co., 1866.
<http://tehranauction.com/auction/agma-bala-naghashbashi-naseri-era/>
https://fa.wikipedia.org/wiki/حسنعلی_میرزا/
<https://nl.pinterest.com/pin/481603753889650336/>

**ქართველ მეფეთა ურთიერთობა ირანის უმაღლესი ხელისუფლების
მაძიებლებთან
პაპუნა ორბელიანის ცნობათა მიხედვით**

XVIII საუკუნის ცნობილი ისტორიკოს-მემატიანე, პაპუნა ორბელიანი, აღორძინების პერიოდის ქართული საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთი თვალსაჩინო წარმომადგენელია. მის კალამს ეკუთვნის ძველი ქართული საისტორიო მწერლობის ერთ-ერთი შესანიშნავი თხზულება „ამბავნი ქართლისანი“. მასში გაშუქებულია XVIII საუკუნის შუა პერიოდის, კერძოდ 1739-1758 წლების, ძირითადად, აღმოსავლეთ საქართველოს ისტორიის მნიშვნელოვანი მომენტები. თხზულებაში, სხვა საკითხებთან ერთად, საინტერესო ცნობებია დაცული XVIII საუკუნის 40-50-იან წლებში ქართველი მეფეებისა და უშუალოდ ირანის უმაღლესი ხელისუფლების სათავეში მოქცევის პრეტენდენტთა ურთიერთობების შესახებ. იმ შესაძლო კანდიდატებიდან თხზულებაში მოთხრობილია მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარისა და აზად ხან ავღანის შესახებ, რომელთაც XVIII საუკუნის ირანის ისტორიაში შესამჩნევი კვალი დატოვეს. პოლიტიკურ სარბიელზე მათი და ქართლ-კახეთის მეფეთა დაპირისპირებისა თუ დიპლომატიური ურთიერთობის ამსახველი ცნობები საკმაოდ უხვად მოიპოვება „ამბავნი ქართლისანიში“, რაც როგორც საქართველოს, ისე ირანის ისტორიისათვის, მეცნიერული თვალსაზრისით, ვფიქრობთ, საინტერესო წყაროს წარმოადგენს.

თავდაპირველად, ქართველ მეფეებს - თეიმურაზ II-სა (1733-1744 წლებში კახეთის მეფე; 1744-1762 წლებში ქართლის მეფე) და ერეკლე-II-ს (1744-1762 წლებში კახეთის მეფე; 1762-1798 წლებში ქართლ-კახეთის მეფე) დაპირისპირება ჰქონდათ მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯართან. ცნობილია, რომ ის იყო ფათჰალი ხან ყაჯარის ძე და ირანის ყაჯართა სამეფო დინასტიის დამაარსებლის - ალა მაჰმად ხანის მამა. მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარი მცირეწლოვანი იყო, როდესაც მამა მოუკლეს. იმ დროს მას დამოუკიდებლად ბრძოლის გაგრძელების უნარი, ბუნებრივია, ჯერ არ შესწევდა. როდესაც წამოიზარდა, მამამისის მსგავსად, იძულებული გახდა თურქმან იომუთ ტომებთან შეეფარებინა თავი. ნადერ შაჰის (1736-1747) ზეობის ხანაში, მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარმა თურქმანებისაგან დიდი ლაშქარი შეაგროვა და მათი დახმარებით ქ. ასტრახადი აიღო. თუმცა, მალე დამარცხდა. ნადირ შაჰის შემდეგ, რომლის მკვლელობის ერთ-ერთი აქტიური მონაწილე თვითონაც იყო,¹ მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარს ირანის ახალ მონარქთან - ადილ შაჰთანაც (1747-1748) ჰქონდა დაპირისპირება, თუმცა წარმატებას ვერ მიაღწია და დევნილმა, კვლავ იომუთ ტომებთან ჰპოვა თავშესაფარი. როდესაც ირანის სახელმწიფოში საშინელმა ქაოსმა და განუკითხაობამ პიკს მიაღწია, მოჰამედ ჰასან ხანი კვლავ ირანის საბრძოლო ბატალიებში ჩაება. მოკლე დროში მან გორგანი და მაზანდარანი დაიკავა და უკვე

محمد کاظم مروی، وزیر مرو، عالم آرای نادری، به تصحیح و با مقدمه دکتر محمد امین ریاحی، جلد سوم (تهران: انتشارات علمی، بهار ۷۴)، ۱۱۹۵؛ رضا شعبانی، تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه، جلد دوم، (انتشارات نوین، تهران، ۱۳۶۹)، ۱۲۱

1750 წელს, ირანის ტახტისათვის მებრძოლ, ქერიმ ხან ზენდისა და ალი მარდან ხან ბახთიარის საქმეებში აქტიურად ჩაერია.² ირანის შაჰის ტახტის სხვა მამიებლების მსგავსად, მიზნის მიღწევის წინაპირობად, ის სამხრეთ კავკასიაში გაბატონებას ხედავდა. ამიტომაც, ყაჯართა ბელადი კასპიის ზღვის სამხრეთი რაიონების დაპყრობას შეუდგა. მანამდე, ჯერ კიდევ 1749 წლის გაზაფხულზე, ის ერევნის სახანოს შეესია. „ჭარის ომების ქრონიკაში“ დაცული ცნობით, როდესაც მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარი ერევნის სახანოში შევიდა და მოსახლეობის მორჩილება ბრძანა, ერევნელებმა ის არ სცნეს. ყაჯართა ბელადმა დასახმარებლად ფანაჰ ყარაბაღის ხანსა და ჰაჯი-ჩელებ შექის ხანს მიმართა. მათ შორის შეთანხმება ვერ შედგა და ამიტომ, ერევანში ბრძოლა მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარს მარტოს მოუხდა.³ ერევნელებმა დასახმარებლად ქართველებს მიმართეს, სამაგიეროდ ხარკის გადახდა იკისრეს. თეიმურაზ II-მ და ერეკლე-II-მ მაშინვე დიდი ჯარი შეკრიბეს და ერევნისკენ გაემურნენ. მოჰამედ ჰასან ხანმა ერევნის ხანის ძმა ტყვედ იგდო, მისი ოჯახი „აიკლო“, ერევნის მხარე ააოხრა და ერევნის ციხეს შეუტია. როდესაც მან ქართველთა სამტროდ მოსვლა შეიტყო, ქართველ მეფეებს მუქარით სავსე წერილი გაუგზავნა, რამაც მათ შორის სიტუაცია კიდევ უფრო დაძაბა. ბრძოლა, რომელიც 1749 წელს ერევნის ციხესთან მოხდა, ქართველთა გამარჯვებით დასრულდა. დამარცხებულმა მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარმა თავს გაქცევით უშველა. მან ერთ-ერთ ციხე-სიმაგრეში მყოფი თავისი ცოლ-შვილის დახსნაც ვერ მოახერხა. პაპუნა ორბელიანის გადმოცემით, ბრძოლა მზის ჩასვლამდე დასრულდა. გამარჯვებულმა მეომრებმა ქართველ მეფეებს მტრის მრავალი მოკვეთილი თავი თუ ტყვე მოართვეს, რომელთა რიცხვი ათას შვიდას აღწევდა.⁴ ქართველები ამ გამარჯვებით არ დაკმაყოფილდნენ და ყაჯართა ბელადის საბოლოო განადგურების მიზნით, ქმედით ღონისძიებებს მიმართეს: იმავე ღამეს ერეკლე II მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარის ხარგვირაბის ციხე-სიმაგრეს თავს დაესხა, აიღო ციხე, მისი ცოლ-შვილი ტყვედ იგდო და ერევნის ხანის ძმა ტყვეობიდან გაათავისუფლა. თეიმურაზ II-მ ყაჯართა ბელადის სხვა ციხე-სიმაგრეც აიღო, სადაც ამ უკანასკნელის ჯარი იყო განთავსებული. ქართველმა მეფეებმა ბრძოლებში ნაშოვნნი ალაფი და დახმარებისათვის ერევნელთაგან მორთმეული ხუთასი თუმანი საჩუქრად სარდლებსა და მეომრებს დაურიგეს და გამარჯვებულებმა სამშობლოსკენ გამოსწიეს.⁵

იმ პერიოდში ქართლისა და კახეთის მეფეებს ურთიერთობა ჰქონდათ ირანის უმაღლესი ხელისუფლების კიდევ ერთ პრეტენდენტთან - აზად ხან ავღანთან.

ინდოეთის ლაშქრობიდან (1738-1740) დაბრუნებულმა ნადერ შაჰმა თავის

² ლუიზა შენგელია, შინაფეოდალური ომი ირანში ნადირ შაჰის გარდაცვალების შემდეგ (თბილისი: მეცნიერება, 1970), 77.

³ Хроника воин Джара в XVIII столетии, с предисловием В. Хулуфлу. перевод арабского на русский язык и несколько примечаний П. К. Жузе. а примечания к «Хронике» Е. А. Похомовым (Баку: Издательство АзНИИ, 1931), 48.

⁴ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი. ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა (თბილისი: „მეცნიერება“, 1981), 160-162.

⁵ იქვე, 162; ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა (თბილისი: მეცნიერება, 1989). 48.

ლაშქარში მრავალი ავღანელი მიიღო. მათ შორის იყო აზად ხანი. მან, როგორც მამაცმა მეომარმა, მალე გამოიჩინა თავი და ირანის შაჰმა თავის ლაშქარში ავღანელთა ჯგუფის მეთაურად დანიშნა. ნადირ შაჰს ეჭვი ეპარებოდა აზად ხანის ერთგულებაში და თავისი რაზმით ის საქართველოს საზღვრებისკენ გამოგზავნა. აქ ისინი დარჩნენ ნადირ შაჰის სიკვდილამდე. ნადირ შაჰის სიკვდილის შემდეგ (1747 წლის 19-20 ივნისის ღამე), ირანსა და მის დაქვემდებარებულ ტერიტორიებზე ქაოსმა და განუკითხაობამ დაისადგურა.⁶ აზად ხანმა ქვეყანაში შექმნილი არეულობით ისარგებლა, ადვილად აიღო ქ. ურმიის ციხე, ხოი, თავრიზი და თავი აზერბაიჯანის დამოუკიდებელ მმართველად გამოაცხადა.⁷ მალე ის პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოჩნდა, როგორც ირანის სამეფო ტახტის კიდევ ერთი პრეტენდენტი და სხვადასხვა ფეოდალურ დაჯგუფებებს შორის, ამავე მიზნით გაჩაღებულ ომებში, აქტიურად ჩაება.

როდესაც აზად ხანმა ირანის აზერბაიჯანში წარმატებებს მიაღწია, თავისი ძალაუფლების განვრცობის მიზნით, სამხრეთ კავკასიის დაუფლება მოიწადინა და 1751 წელს ნახიჭევანისა და ერევნის სახანოებს შეუტია. მან ეს სახანოები სასტიკად ააოხრა. ნახიჭევანის სახანოდან დევნილი ბაამან ხანი, რომელიც მეფე თეიმურაზ II-ის ყმადნაფიცი იყო, დახმარების სათხოვნელად თბილისში, ქართლის მეფესთან გამოიქცა. აზად ხანისგან შეწუხებულმა ერევნელებმაც დასახმარებლად ქართველ მეფეებს მიმართეს. თბილისში მოსულმა ერევნის ხანმა და სომეხმა წარჩინებულებმა, დახმარების შემთხვევაში, ქართველ მეფეებს ხარკის გადახდა და მათ მორჩილების ქვეშ ყოფნა აღუთქვეს.⁸

ქართველმა პოლიტიკოსებმა სიტუაცია ჯეროვნად შეაფასეს. მათი ვარაუდით, ნახიჭევანისა და ერევნის სახანოების დათმობა, სამხრეთ კავკასიაში პირველობისათვის მათ ბრძოლას დიდ დარტყმას მიაყენებდა. ერევნის სახანოს დაკავების შემთხვევაში, აზად ხანს ყარაბაღისა და განჯის სახანოებიც დარჩებოდა და ამის შემდეგ, ეს სახანოები ქართველთა მტრობას არ მოიშლიდნენ. თეიმურაზ და ერეკლე მეფეებმა გაითვალისწინენ თუ რა შედეგი მოჰყვებოდა კარს მომდგარ საფრთხეს და ერევნის სახანოს დახმარება და შესაბამისად, აზად ხანის წინააღმდეგ გამოსვლა გადაწყვიტეს. მათ ქართლ-კახეთიდან, ყაზახ-ბორჩალოდან და ჩრდილოეთ კავკასიიდან (მირითადად ოსები) ჯარი შეკრიბეს. თავდაპირველად, ბამბაკის მხარეში, ბაამან ხანისა და ზაალ ორბელიანის მეთაურობით, მენაპირე ჯარი გაიგზავნა. ამ ჯარმა ერევნის სახანოში გადასვლა სცადა, მაგრამ ვერ მოახერხა, რადგან ავღანელებს, ერთი ციხე-სიმაგრის გარდა, რომლისთვისაც ალყა ჰქონდათ შემორტყმული, ერევნის სახანო მთლიანად დაპყრობილ-მოოხრებული ჰქონდათ. ქართველი დიდებულებისა და ერეკლე II-ის დაჟინებული თხოვნით, თეიმურაზ II ქართლში დარჩა. ქართველთა ჯარს მეფე ერეკლე II-მ უსარდლა. ქართველები დროის დეფიციტის გამო, ჩრდილოეთ კავკასიიდან სხვა დამხმარე ძალას აღარ დაელოდნენ და მცირერიცხოვანი ჯარით ერევნის სახანოსკენ გასწიეს. მტერმა ქართველთაგან მოახლოებული საფრთხე იგრძნო, ციხეს ალყა მოხსნა და უკან დაიხია. ქართველთა ჯარი ერევანში უბრძოლველად შევიდა. ერეკლე მეფემ,

⁶ محمد کاظم مروی، عالم آرای نادری، ۱۱۹۷ - ۱۱۹۱؛ شعبانی، تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاری، ۱۳۷ ۱۲۲؛

⁷ ლუიზა შენგელია, შინაფეოდალური ომი ირანში, 71-72.

⁸ პაკუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 183.

პირველ რიგში, ციხეში მყოფ ერევნელებზე იზრუნა, ვინაიდან მეციხოვნეები შიმშილის გამო საშინელ დღეში იყვნენ ჩავარდნილები. მიუხედავად იმისა, რომ იენისის თვე იდგა და მკის დრო იყო, აზად ხანის მეომრებს სახანო ისე გაეპარტახებინათ, რომ პაპუნა ორბელიანის ცნობით, „მკის მუშა აღარ იშობოდა. ერევნის ციხისა და ეჩმიადინის მეტს ალაგს შენობა აღარსა იყო“. ამიტომ ერეკლე II-მ პურის ყანებს სამკელად თავისი ჯარი შეუსია, რის შემდეგაც დამშეული ერევნელები ათი ათასი კოდი პურით მომარაგდნენ.⁹

მართალია ავღანელთა ჯარმა უკან დაიხია, მაგრამ ერევნის სახანოს არ გასცილდა. მათ ქართველთა ჯართან პირისპირ შებმა ვერ გაბედეს და პერიოდულად, მხოლოდ ყაჩაღურად ესხმოდნენ თავს, ხან ცხენს და ხანაც ვინმეს მოიტაცებდნენ ხოლმე. მაშინ, ერეკლე მეფის ბრძანებით, ქართველთა ჯარი აზად ხანის საბატონო მხარეს თავს დაესხა და ნახიჭევანსა და მდ. არეზს შორის ტერიტორია მთლიანად იავარჰყო. თვითონ კახეთის მეფემ, ერევანთნ ახლოს, ყირყბულახზე დაიბანაკა, რომელიც, ომან ხერხეულიძის გადმოცემით, ერევანს თორმეტი ვერსითაა დაშორებული. აღსანიშნავია, რომ ეს ისტორიკოსი ამ ადგილს თავის თხზულებაში ყარაბულახად მოიხსენიებს.¹⁰

ერევნის სახანოში ქართველთა წარმატებამ აზად ხანი საშინლად განარისხა. პაპუნა ორბელიანის სიტყვებით, „მიუვიდა ეს ამბები აზატ-ხანს, აღბორგდა მხეცი ცოფოვანი და განიზრახა საქმე ბოროტი, ყათლანი ქართველთა და მოოხრება ქართლისა“. მან აღარ დააყოვნა და დიდი ჯარით, ქართველთა წინააღმდეგ, ერევნისაკენ დაიძრა. ერეკლე II-ისა აზად ხანის ბრძოლა (ყირყბულახის ბრძოლა) ქართული წყაროებიდან ყველაზე სრულყოფილად პაპუნა ორბელიანისა და ომან ხერხეულიძის თხზულებებშია გაშუქებული. ამ ისტორიკოსებს დაპირისპირებულ მხარეთა ჯარის რაოდენობისა და მათი სამხედრო აღჭურვილობის შესახებ ინფორმაციის გადმოცემაც არ ავიწყდებათ. თუმცა, ზოგიერთი მათი ინფორმაცია ერთმანეთისაგან საგრძნობლად განსხვავდება. პაპუნა ორბელიანის გადმოცემით, აზად ხანის ჯარი 18 ათასი მეომრისგან შედგებოდა,¹¹ რასაც იზიარებენ თავიანთ ნაშრომებში დავით და თეიმურაზ ბაგრატიონები.¹² პაპუნა ორბელიანისვე სიტყვებით, ერეკლე მეფის ჯარის რაოდენობა „მათი მეხუთედი ძლივ იქნებოდა“.¹³ რაც შეეხება ომან ხერხეულიძის მონაცემებს, ის აზად ხანის ჯარის რაოდენობას 40 ათასამდე ასახელებს, რომელთა შორის 12 ათასი შუბოსანი იყო. მისივე ცნობით, აზად ხანს, აგრეთვე, 12 ზარბაზანი და 200 ზამბურაკი (დიდი თოფი, პატარა ზარბაზანი, ფალკონეტი) ჰქონდა. ქართველთა ჯარის რაოდენობას ეს ისტორიკოსი 3 ათასს ასახელებს.¹⁴ შესაძლოა, ომან ხერხეულიძის მონაცემები აზად ხანის ჯარის რაოდენობაზე ერთობ გადაჭარბებულია, მითუმეტეს, რომ ერეკლე მეფემ „ავადყოფნი და ბარგის კაცნი“ სანგარში დატოვა და მხოლოდ 2 ათასი მეომრით გაეშურა მტრის წინააღმდეგ. აქვე გასათვალისწინებელია ის გარემოება, რომ პაპუნა

⁹ იქვე, 184-185.

¹⁰ ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, 50.

¹¹ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 185.

¹² დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია. ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, 5. თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, 48.

¹³ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 186.

¹⁴ ომან ხერხეულიძე, მეფობა ირაკლი მეორისა, 51.

ორბელიანისაგან განსხვავებით, ომან ხერხეულიძე ამ ამბების თანამედროვე ისტორიკოსი არ გახლავთ და მის ცნობათა სანდოობაშიც შეიძლება ეჭვის შეტანა. მითუმეტეს, რომ ის ამ ბრძოლას, ნაცვლად 1751 წლისა, 1752 წლით (ქორონიკონის 440 წელი) ათარიღებს. ბრძოლა კი, რომელიც 1751 წლის ზაფხულში გაიმართა, ორი დღე გაგრძელდა და ქართველთა სახელოვანი გამარჯვებით დასრულდა. დამარცხებულმა აზად ხანმა და მისმა გადარჩენილმა მეომრებმა, რომელთაც „თითოს ცხენის მეტი არა გაყოლიათ რა“ მდ. არეზის გადაღმა ძლივს გადაასწრეს. ქართველთა ჯარს მტრის საკმაოდ მდიდარი ალაფი დარჩა.¹⁵ რაც შეეხება ამ ბრძოლის ზუსტ თარიღს, სამწუხაროდ, პაპუნა ორბელიანის თხზულებაში ეს არსად ჩანს. ომან ხერხეულიძის ინფორმაციით, ბრძოლა ივლისის თვეში მოხდა. სამაგიეროდ, ამ ისტორიული ბრძოლის თარიღს სხვა ქართული წყაროები გვაწვდიან. კერძოდ, თ. ჟორდანიას „ქრონიკებში“ დაცული ცნობით, ბრძოლა მოხდა ქორონიკონს ულთ, მკათათვის კჳ, ე. ი. 1751 წლის 28 ივლისს.¹⁶ (ახ. სტ. 8 აგვისტოს). ზუსტად ანალოგიური ცნობაა დაცული ე. თაყაიშვილის ნაშრომშიც.¹⁷ ხოლო ვახტანგ ერეკლეს ძე ბატონიშვილის „ისტორიების აღწერაში“, ერეკლე II-ის აზად ხანზე გამარჯვების დღე დათარიღებულია 1751 წლის 25 ივლისით (ახ. სტ. 5 აგვისტო): „იყო ყოვლად ბრწყინვალე ესე ძლევა ივლისის ოცდახუთს“.¹⁸

აზად ხანთან გამარჯვების შემდეგ, ერეკლე II-მ ერევნისა და ნახიჭევანის სახანოთა საქმეების მოგვარება გადაწყვიტა. მან, თეიმურაზ II-ის რჩევით, ამ სახანოებში თანამდებობებზე თავისთვის სასურველი ხალხი დანიშნა, რომლის მაგალითები პაპუნა ორბელიანის თხზულებაშია დაცული და შინ გამარჯვებული დაბრუნდა.¹⁹

რასაკვირველია, ამ გამარჯვებამ ქართლ-კახეთის სამეფოებს სამხრეთ კავკასიაში თავიანთი უპირატესობა კვლავ აღუდგინა, ხოლო მეფე ერეკლე II-ს საერთაშორისო სარბიელზე დიდი აღიარება მოუტანა. თუმცა, უნდა აღინიშნოს, რომ აზად ხანი, რომელიც პაპუნა ორბელიანის სიტყვებით „ასეთი კაცი იყო, რომ საყენოდ ემზადებოდა, ადრიბეჟანის ქვეყნებიც დაემონებინა და ამ დიდებით დადიოდა“²⁰ ირანის ტახტისათვის ბრძოლას კვლავ განაგრძობდა და სამხრეთ კავკასიაში თავის პოზიციებს ასე ადვილად არ დათმობდა. ყირყბულახის ბრძოლიდან მცირე ხნის შემდეგ, მან ნახიჭევანის სახანო კვლავ დაიკავა. მომდევნო, 1752 წელს კი, როდესაც ქართლისა და კახეთის მეფეები, ამ რეგიონში პირველობის

¹⁵ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 187.

¹⁶ ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა შეკრებილი და ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წიგნი მესამე (1700 წლიდან XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე). გამოსაცემად მოამზადეს გ. ჟორდანიამ და შ. ხანთაძემ (თბილისი: „მეცნიერება“, 1967), 213, 219.

¹⁷ Еквтиме Такаишвили, Материалы для истории Грузии (Тифлис: Издание Управления Кавказского Учебного Округа, Типография К. Н. Козловского, 1895), 50.

¹⁸ ვახტანგ ბატონიშვილი, ისტორიების აღწერა, გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ (ტფილისი: სტამბა ბართლომე კილაძისა, 1914), 30.

¹⁹ პაპუნა ორბელიანი, „ამბავნი ქართლისანი“, 188-189.

²⁰ ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთაცხრამეტე საუკუნემდის, ნაწილი მეორე, ახალი მოთხრობა, 1469 წლიდან, ვიდრე, 1800 წლამდე, გამოცემული უ. ჩუბინოვისაგან (სანკტპეტერბურგი: 1854), 437.

მოსაპოვებლად, გააფთრებულ ბრძოლებში იყვნენ ჩაბმულნი, აზად ხანმა ერევნის სახანოზე პრეტენზია ხელმეორედ განაცხადა. მან, ქართველი მეფეების მიერ დანიშნული ერევნელი აბდულა ხანი, თავისთან, ქ. თავრიზში დაიბარა, აღარ გამოუშვა და ერევნის ხანად თავის „მისანდო“ პირი, ჰასანალი დანიშნა, ავღანელთა ჯარი გამოაყოლა, რომელმაც ერევნის ციხე დაიკავა. ასე რომ, 1752 წელს ქართველებმა ერევნის სახანოზე უპირატესობა დაკარგეს. ამის შემდეგ, თეიმურაზ და ერეკლე მეფეებმა აზად ხანთან შერიგება გადაწყვიტეს. მასთან მოსალაპარაკებლად ზეიდალ ხანი გაგზავნეს, რომელიც აზად ხანმა დიდი პატივით მიიღო. როგორ ჩანს, ქართველი მეფეების შემონათვალის პირობა მისთვის მისაღები აღმოჩნდა. აზად ხანმა ქართლისა და კახეთის მეფეებთან ჯერ ჩაფრები გაგზავნა, რის შემდეგაც, ზეიდალ ხანი გამოისტუმრა შემდეგი დანაბარებით: „ქართველის ბატონის ორგული არ ვიყო და სამსახურიც მინდოდესო და რაც მიბმანოს, მორჩილი ვიყო“. პაპუნა ორბელიანის გადმოცემით, ეს სიტყვები აზად ხანს ყურანზე შემოუფიციანა ზეიდალ ხანისთვის და უთხოვია მისთვის: „მე რომ შენ შემოგფიცო, შენ ჩემ მაგიერად მეფეს თეიმურაზს და მეფეს ერეკლეს შეფიცო.“²¹ აზად ხანმა ზეიდალ ხანს ოთხი თავისი „მისანდო კაცი“ გამოატანა, რომლების თეიმურაზ და ერეკლე მეფეებმა საკადრისი პატივით მიიღეს. როდესაც მათ აზად ხანის ხალხი გაისტუმრეს, ავღანელ ხანთან „წიგნი ერთობისა და ნდობისა“ გაატანეს. აგრეთვე, მათთან მარტყოფის მოურავი ქაიხოსრო და მელიქის შვილი ათანასე გაამგზავრეს. „ამბავნი ქართლისანიდან“ ზუსტად არ ჩანს საზავო ხელშეკრულების პირობები. ფაქტია, რომ ერევნისადმი პრეტენზია ორივე მხარეს კვლავ გააჩნდა. შესაძლებელია, ეს შეთანხმება ერთმანეთის თავდაუსხმელობას ეხებოდა. როგორც ირკვევა, აზად ხანს და ერეკლე მეფეს შორის დადებული ზავის მიხედვით, ქართველთა პოლიტიკური ბატონობის სფერო მდ. არაქსამდე გავრცელდა.²² ასე იყო თუ ისე, ქართლ-კახეთის მეფეებსა და აზად ხანს შორის მოლაპარაკება, მალე, ქორწინების საზეიმო ცერემონილით დაგვირგვინდა. როდესაც ქაიხოსრო მოურავმა ქართველ მეფეთა დანაბარები ავღანელ ხანს აუწყა, მან ძლიერ გაიხარა: „ჩემი სამსახური გეპრიანებათო და ჩემგან გულის დაჯერებაო, ერთი თქვენის სახლის ქალი ჩემდა საცოლედ მომეცითო და მერე მე ვიცი, რამდენს თქვენს ქვეყანას შევმატებო.“²³ ქართველ მეფეებს აზად ხანის შემოთავაზება, შესაძლებელია, არც კი ესიამოვნათ, მაგრამ მათ გაითვალისწინეს, ავღანელ ხანთან დამოყვრება ქართლისა და კახეთის სიძლიერეს წაადგებოდა, ამიტომ მათ თანხმობა განაცხადეს. აზად ხანის საცოლედ, მეფე თეიმურაზ II-ის დის, ქეთევანისა და აბდულა ბეგ იესეს ძის ასული, მარიამ ბეგუმი შეარჩიეს. კმაყოფილმა აზად ხანმა, ქალის წასაყვანად, საქართველოში წარჩინებულ პირთა მაცრიონი გამოგზავნა. სასიძომ მათ ქართველ მეფეთათვის, დედოფალთათვის, უფლისწულთათვის, პატრიარქისათვის და ქართლისა და კახეთის დიდებულთათვის ჯორებითა და აქლემებით დატვირთული ძვირფასი საჩუქრები, თეთრი და ოქრო გამოატანა.

²¹ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 205-206.

²² საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV, საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე, ტომის რედაქტორი მამია დუმბაძე (თბილისი: საბჭოთა საქართველო, 1973). 621.

²³ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 208.

საცოლის ნახვის შემდეგ, აზად ხანმა ძლიერ გაიხარა და ქართველ მეფეებს დიდი მადლობა შემოუთვალა, ერთობა და სიყვარული აღუთქვა.²⁴

აზად ხანის თეიმურაზ და ერეკლე მეფეებთან დათმობაზე წასვლის მიზეზებს პაპუნა ორბელიანი იმით ხსნის, რომ აზად ხანს ერევნის ხელში ჩაგდების შემდეგ, მართალია, ქართლის დაპყრობის სურვილი არ ასვენებდა, მაგრამ, ვინაიდან მას „ქართველთა ხმალი ბევრჯერ ენახა“, ძალით ვერაფერი გააწყო და მან ქართველებთან შერიგების პოლიტიკის გატარება გადაწყვიტა.²⁵ ჩვენი მხრიდან შემდეგს დავამატებთ: მართალია, 1752 წლის გაზაფხულზე ქართველი მეფეები განჯასთან დამარცხდნენ შექის ხან ჰაჯი ჩელებთან, თუმცა იმავე წლის სექტემბერში, თულქითაფასთან გამართულ ბრძოლაში ჰაჯი ჩელების ვაჟ ალა ქიშთან გამარჯვების შემდეგ, ახლო აღმოსავლეთის საერთაშორისო არენაზე, თეიმურაზ II-ისა და ერეკლე II-ის ავტორიტეტი საგრძნობლად ამძლავდა. ამიტომაც, ავღანელთა ხანი ქართლ-კახეთის მეფეებთან სიტუაციის გამწვავებას მოერიდა. გასათვალისწინებელია ის გარემოებაც, რომ აზად ხანი იმხანად ირანის უმაღლესი ხელისუფლების მამიებელთა რიგებში იყო და ამ პრეტენდენტთა წინააღმდეგ იბრძოდა, მითუმეტეს, რომ სწორედ მაშინ (1752-1753 წლებში), მას ირანის მომავალ მბრძანებელ ქერიმ ხან ზენდთან გააფთრებული ბრძოლები უწევდა.²⁶ ვფიქრობთ, ამ მიზეზთა ძეგნაში, ზემოთ ჩამოთვლილი ფაქტები, საკითხის ძირფესვიანად გადასაჭრელად, საკმარის არგუმენტებად მოსჩანს.

აზად ხანი თეიმურაზ და ერეკლე მეფეებთან მშვიდობიან ურთიერთობას აგრძელებდა. ირანში მას საქმეები ცუდად მისდიოდა და ალბათ, ქართველ მეფეებთან სიტუაციის გამწვავებას ერიდებოდა და მათთან მეგობრულ ურთიერთობის შენარჩუნებას ცდილობდა, ამის დამადასტურებელი მაგალითები „ამბავნი ქართლისანი“ უხვად მოიპოვება: 1754 წელს, ავღანელმა ხანმა, მის კარზე მყოფი იოანე მდივანბეგი და ზაალ ორბელიანი სამშობლოში უხვად დასაჩუქრებულები გამოისტუმრა. 1755 წელს, ქართლ-კახეთის მეფეთა ბრძანებით, აზად ხანთან ჰასან მირზა და მარიამ ბეგუმის დედა, ქეთევან ხანუმი გაიგზავნენ. მათ, ასევე, ასლან ბებურიშვილი და კახეთის მოლარეთუხუცესი ელიზბარ გლურჯიძე იახლეს. ქეთევან ხანუმს სიძე დიდი პატივით დახვდა: „შეიყვანა არაშში და დედა-შვილურად მიიჩნია“ დამშვიდობებისას კი, მან ისინი უხვად დაასაჩუქრა და კმაყოფილები გამოისტუმრა.²⁷

აზად ხანი ქართველ მეფეებთან კარგ ურთიერთობას გარკვეულ დრომდე ინარჩუნებდა, მაგრამ როდესაც საჭიროდ ჩათვალა, არც მათ ღალატზე თქვა უარი. 1757 წელს, პაპუნა ორბელიანის გადმოცემით: „მიუხდა ფანა-ხანის შვილი მამად-ჰასან ხანი აზატ-ხანს, ამოუწყვიტა ჯარი, წაართო ცოლ-შვილი, ციხენი და თოფხანა“.²⁸ ამ შემთხვევაში, პაპუნა ორბელიანს ალბათ, ფანახ ხანის ნაცვლად ფათჰალი ხანი ჰყავდა მხედველობაში. დამარცხებული აზად ხანი ოსმალეთში გაიქცა, განჯაში დაბრუნდა, საიდანაც მეფე თეიმურაზ II თავისთან დაიბარა.

²⁴ ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეთაცხრამეტე საუკუნემდე, 450-451.

²⁵ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 208.

²⁶ ლუიზა შენგელია, ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს (თბილისი: მეცნიერება, 1973), 75.

²⁷ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი, 212, 237.

²⁸ იქვე, 244.

ავღანელი ხანი „ზაკვით ლამობდა ქართლის წახდენასა“, მაგრამ მას სამხრეთიდან მტერი გამოუჩნდა, ქართლის ამბებს შეეშვა და მტრის შესახვედრად წავიდა.²⁹ პაპუნა ორბელიანი აზად ხანზე საუბარს სწორედ ამ ფრაზით ასრულებს. ისტორიულად ცნობილია, რომ 1757 წელს, აზად ხანი მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯართან ბრძოლისას, დამარცხდა და თავს გაქცევით უშველა. ამ ამბებიდან მცირე ხნის შემდეგ კი, თბილისში მოსული აზად ხან ავღანი, მეფე ერეკლე II-მ დაატყვევა და ქერიმ ხან ზენდს გაუგზავნა, რომელსაც ის თავისი ცხოვრების ბოლომდე (1781) ერთგულად ემსახურებოდა.³⁰

რაც შეეხება მოჰამედ ხან ყაჯარს, პაპუნა ორბელიანი გადმოქცევს, რომ 1758 წელს ყაჯართა ბელადი გაძლიერდა და „ელაპარაკებოდა ქართველთა, დაიბარებდა თვისად მონებად“. თეიმურაზ და ერეკლე მეფეებმა ამბის შესატყობად, მასთან დიმიტრი ეშიკადასიბაში და ვეზირი მირზა ალანლი ბეგი გაგზავნეს. მაგრამ სანამ ისინი მასთან ჩავიდოდნენ, ყაჯართა ბელადს ჯარმა უღალატა და „თითონ გაიქცა ქვეყანასა თვისსა“. ³¹ პაპუნა ორბელიანი მოჰამედ ხან ყაჯარზე საუბარს სწორედ ამ ფრაზით ასრულებს. ამ ამბავთან დაკავშირებით, დავით და თეიმურაზ ბაგრატიონები შედარებით უფრო მეტ ინფორმაციას გვაწვდიან. აღსანიშნავია, რომ ისინი ამ ისტორიას, განსხვავებით, 1757 წლით ათარიღებენ. მათი გადმოცემით, მოჰამედ ხან ყაჯარმა ირანის უმეტესი ნაწილი დაიპყრო და შემდეგ ყარაბაღში, ქ.შუშას მიადგა. მან თავისთან მეფე თეიმურაზ II იხმო, რომელიც მასთან წასასვლელად გაემზადა, მაგრამ ყაჯართა ბელადი მალე იქიდან აბარგდა და ქერიმ ხან ზენდთან საომრად წავიდა.³² როგორც ისტორიიდან არის ცნობილი, ყარაბაღიდან მოჰამედ ჰასან ხან ყაჯარი ირანში წავიდა მტრებთან შესახვედრად, სადაც მალევე, 1759 წელს, დაიღუპა ქერიმ ხან ზენდის წინააღმდეგ გამართულ ერთ-ერთ ბრძოლაში.³³

²⁹ იქვე.

³⁰ ზურაბ შარაშენიძე, ირანის XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში (თბილისი: მეცნიერება, 1970), 27-29, 42. ლუიზა შენგელია, ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს, 79-81. Самуил Георг Готлиб Гмелин, Путешествие по России, для изследованния всех трех царств в природе, часть третья, половина первая (Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1785), 187-189.

³¹ პაპუნა ორბელიანი, „ამბავნი ქართლისანი“, 245.

³² თეიმურაზ ბაგრატიონი, ახალი ისტორია, 50. დავით ბატონიშვილი, ახალი ისტორია.

ბაგრატ ბატონიშვილი, ახალი მოთხრობა, 7.

³³ ზურაბ შარაშენიძე, ირანის XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში, 41. ლუიზა შენგელია, ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს, 82-83.

**RELATIONS OF GEORGIAN KINGS WITH SEEKERS
OF IRAN'S SUPREME POWER, BASED ON
PAPUNA ORBELIANI REFERENCES**

The History of Georgia, the work by Papuna Orbeliani, the historian-chronicler of the XVIII century, illustrates significant historical moments of the mid-1700s, namely the years of 1739-1758, mainly in Eastern Georgia. Along with many other issues, the work comprises interesting references about the relations that Georgian Kings had with seekers of Iran's supreme power in the 40-50s of the XVIII century. As to potential candidates, the work narrates about Mohammad Hassan Khan Qajar and Azad Khan Afghan, who have left essential footprint in the history of Iran of the XVIII century. The History of Georgia comprises rich materials about confrontation or diplomatic relations between them and Kings of Kartli and Kakheti. These materials represent an interesting source for the history of both Georgia and Iran in terms of scientific-research aspects.

Initially, Georgian Kings Teimuraz II (ruling Kakheti in 1733-1744, and Kartli in 1744-1762) and Erekle II (ruling Kakheti in 1744-1762 and Kartli and Kakheti in 1762-1798) confronted Mohammad Hassan Khan Qajar, who was the son of Fath-Ali Khan Qajar and the father of Agha Mohammad Khan, the founder of the Qajar Dynasty. Like other seekers of the Iran's royal throne after assassination of Nader Shah (1736-1747), Mohammad Hassan Khan Qajar considered his domination in the South Caucasus as a key precondition for attaining his main objective in Iran. Therefore, the Leader of Qajars started conquering southern districts of Caspian Sea. In spring 1749, he attacked the Khanate of Yerevan. Yerevan rulers applied to Georgian Kings for assistance and assumed the obligation for paying a tribute. Teimuraz II and Erekle II immediately mobilized a big army and left for Yerevan. When the Leader of Qajars learnt that Georgians had come to fight, he sent a letter full of threats to Georgian Kings and the situation between rivals aggravated further. The battle took place near the Yerevan Castle in 1749 and Georgian Kings defeated the Iranian troops. Having lost the battle, Mohammad Hassan Khan Qajar fled. He failed even to rescue his family staying at one of the castles. According to Papuna Orbeliani's references, the battle was over before the sunset. The winner warriors delivered numerous cut heads of the enemy soldiers or captives to Georgian Kings. The number of captives made up one thousand seven hundred. Georgians decided to continue attack and finally annihilate the leader of Qajars. To this end, they started taking active steps: at the same night, Erekle II attacked Khargvirabi castle of Mohammad Hassan Khan Qajar, captured the castle, his wife and children and freed the brother of the Khan of Yerevan that Mohammad Hassan Khan had captured. Teimuraz II conquered another castle of the Leader of Qajars, where Iranian troops had been deployed. Georgian Kings transmitted the trophies and five hundred Tuman, which Yerevan residents paid for assistance, to army commanders and warriors and returned to homeland as winners.

In that period, Kings of Kakheti and Kartli had contacts with another seeker of Iran's

highest power – Azad Khan Afghan.

Nader Shah who had returned from the Indian military campaign (1738-1740), conscripted a lot of Afghan warriors into his army, including Azad Khan. He soon proved to be a brave warrior and the Shah of Iran promoted him to the position of a commander of Afghan troops in the Army of Iran. After Nader Shah died (the night of June 19-20, 1747), chaos and violence overwhelmed Iran. Azad Khan made use of instability in the country and easily conquered Urmia castle, Khoy, Tabriz and announced himself as an independent ruler of Azerbaijan. Soon he appeared in political arena as one of the seekers of Iran's royal throne and he actively engaged in wars between various feudal groups. Azad Khan achieved success in Azerbaijan of Iran. Wishing to expand his power, Azad Khan decided to take control on South Caucasus and attacked the Khanates of Nakhchevan and Yerevan in 1751. He mercilessly annihilated these Khanates. Baaman Khan, the vassal of King Teimuraz II, fled from the Nakhchevan Khanate to Tbilisi, to the King of Kartli, for assistance. Yerevan residents also asked Georgian Kings for assistance. Yerevan Khan and Armenian Nobles, having come to Tbilisi, pledged to pay a tribute and obey Georgian Kings in exchange for assistance. Georgian politicians duly appraised the situation. They supposed that the relinquishment of Nakhchevan and Yerevan Khanates would restrict their aspiration for dominating in the South Caucasus. Having occupied Yerevan Khanate, Azad Khan would also take control over Karabagh and Ganja Khanates. As a result, these Khanates would never give up hostile attacks against Georgian Kingdoms. Kings Teimuraz and Erekle analyzed the expected outcomes of the coming threat and decided to assist Yerevan Khanate and fight against Azad Khan. They collected army from Kartli and Kakheti, Kazakh-Borchalo and North Caucasus (mainly Ossetians). By persistent request of Georgian Nobles and Erekle II, Teimuraz II remained in Kartli and Erekle II decided to command the Georgian Army. To save time, Georgians did not wait for additional forces from North Caucasus and left for Yerevan Khanate with the small army. The enemy learnt about the threat coming from Georgians, lifted the siege from Yerevan Castle and retreated. Georgian Army entered Yerevan without battle. The Castle had been mercilessly annihilated by Afghan warriors.

Azad Khan raged at the success that Georgians achieved in Yerevan Khanate. He did not waste much time, organized a big army and left for Yerevan against Georgians. The battle took place near Yerevan, at Kirkhbulakh, in summer 1751 and Georgians at the head of King Erekle gloriously defeated the Army of Azad Khan. In 1752, Azad Khan regained his domination over Yerevan. Moreover, Georgian Kings had several other contacts with the Afghan Khan. Based on political situation, the rivals preferred to carry out the policy of concessions to each other.

In that period, the Kings of Kartli and Kakheti and Azad Khan conducted negotiations. Under the peace agreement between them, the political sovereignty of Georgian Kings was acknowledged up to the river Araxes. After this, the negotiations between Georgian Kings and Azad Khan finished with a solemn ceremony of wedding. Azad Khan decided to deepen his relations with Georgians by establishing relative ties and proposed to marry a representative of the Georgian Royal Family. Supposedly, Georgian Kings found this proposal unpleasant, but they realized that this intermarry with Afghan people would bring benefits to Kartli and Kakheti Kingdoms and therefore, they accepted

the mentioned proposal. They selected Mariam Begum, daughter of Ketevan, the sister of King Teimuraz II, and the daughter of the son of Adbula Beg Iese. Azad Khan was delighted very much and he referred the groom's party of Nobles to Georgia for conveying the bride. The bridegroom sent mules and camels loaded with expensive presents, Teri and gold for Georgian Kings, Queens, Princes, Patriarch and nobles of Kartli and Kakheti. Having seen his bride, Azad Khan was very happy and expressed huge gratitude to Georgian Kings and pledged devotion and love.

Azad Khan maintained good relations with Georgian kings for a certain period, but when he found it necessary, he did not hesitate to betray them. In 1757, defeated by Mohammad Hassan Khan Qajar, Azad Khan fled to Osman Empire, from there he returned to Ganja and asked King Teimuraz II to visit him. Seemingly, Afghan Khan had evil intentions in relation to Kartli, but his enemy appeared from the South. Therefore, he had to suspend plans with Kartli and left to fight the enemy. Papuna Orbeliani ceased his narration about Azad Khan in this phrase. From historical references, we know that in 1757 Azad Khan lost the battle against Mohammad Hassan Khan Qajar and fled to survive. Shortly after these developments, King Erekle II captured Azad Khan, who had arrived in Tbilisi and sent him to Kerim Khan Zand. Azad Khan has devotedly served Kerim Khan Zand for the whole life (1781).

As to Mohammad Khan Qajar, Papuna Orbeliani narrates that in 1758, the leader of the Qajars, who had regained his might and power, summoned the Kings of Kartli and Kakheti to his court. To clarify the situation, King Teimuraz and King Erekle referred their representatives to Mohammad Hassan Khan Qajar, but prior to their arrival, the army betrayed the leader of the Qajars and he had to flee to his country. Papuna Orbeliani finishes the narration about Mohammad Khan Qajar in this phrase. According to historical references, having arrived in Karabachos, Mohammad Hassan Khan Qajar left for Iran to fight against his enemies, but he was killed in one of the battles against Kerim Khan Zand in 1759.

In the work, we have used sources and literature in various languages. Based on analysis of the mentioned materials, we have made our own inferences and conclusions.

დამოწმებული ლიტერატურა - References

1. ბატონიშვილი, დავით. *ახალი ისტორია*. ბატონიშვილი, ზაგრტ. *ახალი მოთხრობა*. გამოსცა თამარ ლომოურმა. თბილისი: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის გამომცემლობა, 1941.
2. ბატონიშვილი, ვახტანგ. *ისტორიების აღწერა*. გამოცემული სარგის კაკაბაძის მიერ. ტფილისი: სტამბა ბართლომე კილაძისა, 1914.
3. ზაგრატიონი, თეიმურაზ. *ახალი ისტორია*. ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა და საძიებლები დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბილისი: „მეცნიერება“, 1983.
4. ორბელიანი, პავუნა. „*ამბავნი ქართლისანი*“, ტექსტი დაადგინა, შესავალი, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ელენე ცაგარეიშვილმა. თბილისი: „მეცნიერება“, 1981.

5. საქართველოს ისტორიის ნარკვევები, ტ. IV. საქართველო XVI საუკუნის დასაწყისიდან XIX საუკუნის 30-იან წლებამდე. ტომის რედაქტორი დუმბაძე, მამია. თბილისი: „საბჭოთა საქართველო“, 1973.
6. ქართლის ცხოვრება, დასაბამითგან მეათეცხრამეტე საუკუნემდის, ნაწილი მეორე, ახალი მოთხრობა, 1469 წლიდან, ვიდრე, 1800 წლამდე. გამოცემული უ. ჩუბინოვისაგან, სანკტ-პეტერბურგი: 1854.
7. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობის შეკრებილი და ქრონოლოგიურად დაწყობილი და ახსნილი თ. ჟორდანიას მიერ. წიგნი მესამე (1700 წლიდან XIX საუკუნის 60-იან წლებამდე). გამოსაცემად მოამზადეს გ. ჟორდანიამ და შ. ხანთაძემ. თბილისი: „მეცნიერება“, 1967
8. შარაშენიძე, ზურაბ. ირანის XVIII საუკუნის მეორე ნახევარში. თბილისი: „მეცნიერება“, 1970.
9. შენგელია, ლუიზა. ირანი ქერიმ-ხან ზენდის დროს. თბილისი: „მეცნიერება“, 1973.
10. შენგელია, ლუიზა. შინაფეოდალური ომი ირანში ნადირ შაჰის გარდაცვალების შემდეგ. თბილისი: „მეცნიერება“, 1970.
11. ხერხეულიძე, ომან. მეფობა ირაკლი მეორისა, ტექსტი გამოსაცემად მოამზადა, გამოკვლევა, ლექსიკონი და საძიებელი დაურთო ლელა მიქიაშვილმა. თბილისი: „მეცნიერება“, 1989.
12. Гмелин, Самуил Георг Готлиб. Путешествие по России, для исследования всех трех царств в природе, часть третья, половина первая. Санкт-Петербург: Типография Императорской Академии Наук, 1785.
13. Кишмишев, Степан Осипович. Походы Надир-шаха в Герат, Кандагар, Индию и события в Персии после его смерти. Тифлис: типография А. А. Михельсона, 1889.
14. Такашвили, Еквtime. Материалы для истории Грузии. Тифлис: Издание Управления Кавказкого Учебного Округа. Типография К. Н. Козловского. 1895
15. Хроника воин Джара в XVIII столетии, с предисловием Хулуфлу В., перевод арабского на русский язык и несколько примечаний Жузе П. К. а примечания к «Хронике» Похомовым Е.А. Баку. Издательство АзНИИ, 1931.
16. Lockhart, Laurence. *Nadir Shah. A Critical study, based mainly upon Contemporary Sources*. London: Luzac, 1938.
17. Sykes, Percy Molesworth. *A History of Persia*, vol. II. London: Macmillan, 1915.
18. شعبانی، رضا. تاریخ اجتماعی ایران در عصر افشاریه، جلد دوم. تهران، انتشارات نوی، ۱۳۶۹.
19. کاظم مروی، محمد. وزیر مرو، عالم آرای نادری، به تصحیح و با مقدمه دکتر محمد امین ریاحی، جلد سوم. تهران: انتشارات علمی، بهار ۷۴

ერაყის მამლუქთა ურთიერთობა მოსულის მმართველ ჯალილიანთა გვართან

ერაყში მამლუქთა მმართველობის საწყის ეტაპზე მოსულის ვილაეთი ბაღდადის საფაშოს არ ექვემდებარებოდა. მოსულის ვალი პირდაპირ სტამბოლიდან ინიშნებოდა ბაღდადის მმართველის აზრის გათვალისწინების გარეშე. ბაღდადის მამლუქი ფაშები გამუდმებით ცდილობდნენ დაექვემდებარებინათ მოსული თავიანთ მმართველობას. ამ მცდელობათა შედეგები პირდაპირ უკავშირდებოდა იმ მოცემულობას, თუ რა პოზიციას იკავებდნენ ძლიერი არაბული გვარის, ჯალილიანების წარმომადგენლები, რომლებიც მოსულის ვილაეთს XVIII საუკუნის მეორე ნახევრიდან მართავდნენ.

1726 წელს სპარსეთსა და ოსმალეთის იმპერიას შორის საომარი მოქმედებები დაიწყო, სადაც ჯალილიანებმა დიდი დახმარება გაუწიეს ოსმალეთის ჯარებს. შედეგად ისმაილ ბინ აბდ ალ-ჯალილი მოსულის გამგებლად დაინიშნა, ზუსტად იგი ითვლება ჯალილიანთა გვარის პირველ წარმომადგენლად, რომელმაც საფაშოს ტახტის მმართველის თანამდებობა დაიკავა.¹ ჯალილიანთა გვარი არაბული წარმომავლობისაა, რომლის ჩვენთვის საინტერესო შტო 1591 წელს ქ. დიარბაქრის მიდამოებიდან მოსულში გადასახლდა და წარმატებულ ვაჭრობას მიჰყო ხელი.²

ჯალილიანებმა სახელი გაითქვეს 1732 და 1743 წლებში ნადერ შაჰის წინააღმდეგ ბრძოლებში, როდესაც ამ უკანასკნელმა მოსულს შემოუტია. უკვე საკმაოდ მოძლიერებულმა ნადერ შაჰის შეტევები არა მარტო შეაჩერეს, არამედ განდევნეს მისი შენაერთები თავიანთი სამფლობელოდან. ორივე შემთხვევაში მოსულის დაცვას მეთაურობდა ჰუსეინ ფაშა ალ-ჯალილი მეორე, რომელმაც იმავე 1743 წელს დაიმტკიცა მოსულის ვალის თანამდებობა³ და ბრძოლებში გამოჩენილი სიმამაცისათვის მიიღო „დიდი ვაზირის“ წოდება.⁴ ჰუსეინ ფაშას მმართველობა ითვლება მოსულის აყვავებისა და აღორძინების პერიოდად, თუმცა ეს მდგომარეობა დიდი ხნის განმავლობაში არ შენარჩუნებულა, გამომდინარე ჯალილიანთა გვარის წარმომადგენლებს შორის დაწყებული შიდა განხეთქილებისა და ქიშპობისა მოსულის ვალის ტახტის დაკავების მიზნით. ამ დაპირისპირებამ არაერთხელ გამოიწვია ქალაქის ქუჩებში მოქიშპეთა შორის საომარი შეტაკებები და სისხლისღვრა.

მიუხედავად ამ დაძაბული მდგომარეობისა, ჯალილიანთა გვარს სტამბოლში ერთგულ მსახურად მიიჩნევოდნენ და ოსმალეთის იმპერიის ცენტრალური ხელისუფლება გვარის წარმომადგენელმა შორის არსებულ დაპირისპირებას მათ საშინაო საქმედ აღიქვამდა და მიმდინარე პროცესებში არ ერეოდა. ბრწინვალე

¹ Sulaiman Saigh, Tarikh al-Musil, vol.1, (al-Kahira: 1923), 274.

² Ala' Musa Kadhim Nawras, Huqm al-Mamaliq Fi al-Iraq (Baghdad: 1975), 174.

³ Muhammad Amin al-Umri, Manhal al-Awlia fi Mashrab al-Asfia mi Sadat al-Musil al-Hudaba, ed. Said al-Dabuhji (al-Musil: 1967), 146,149.

⁴ Saigh, Tarikh al-Musil, 274.

პორტა ამა თუ იმ დაპირისპირებაში გამარჯვებულს შესაბამისი ფირმანით მოსულის გამგებლად ნიშნავდა. ასე და ამგვარად, ერაცის მამლუქთა გამგებლობის დროს ჯალილიანთა გვარის წარმომადგენლების რიცხვმა, რომლებმაც მოსულის ვალის თანამდებობა ჩაიბარა, თხუთმეტ პიროვნებას მიაღწია.⁵

ბაღდადის მამლუქი მმართველებისათვის მოსულს ძალიან დიდი მნიშვნელობა გააჩნდა. ზუსტად მოსულის ძალებს ხშირად იყენებდნენ ბაღდადელი ფაშები აჯანყებული ქურთული, თუ არაბული ტომების წინააღმდეგ და ასევე დაპირისპირებისას მეზობელ სპარსეთთან. ქართული წარმომავლობის მამლუქმა, ბაღდადის ვალიმ სულაიმან აბუ ლაილიამ (1749–1761 წწ.) თავისი მმართველობის პირველ, ანუ 1750 წელს მოსულის ძალები გამოიყენა ქურთთა აჯანყების ჩასახშობად, ხოლო უკვე 1753 წელს იმავე ძალების გამოყენებით ჩაახშო იეზიდების ძლიერი აჯანყება სინჯარში.⁶ აღსანიშნავია, რომ 1797 წელს ერაცში ქართული მამლუქური დინასტიის დამაარსებელმა, ბაღდადის ვალიმ სულაიმან ალ-ქაბირმა (1780–1802 წწ.) ჩართო მოსულის ძალები ალ-ხაზა'ილების⁷ ძლიერი არაბული ტომის აჯანყების ჩასახშობად. 1806 წელს ბაღდადის ახალმა გამგებელმა ალი ფაშამ (1806–1807 წწ.) მოსულის გამგებელ მუჰამად ფაშა ალ-ჯალილის მოსთხოვა მიეღო მონაწილეობა სპარსეთის წინააღმდეგ წარმართულ სამხედრო კამპანიაში, რაზედაც თანხმობა მიიღო და ბაღდადის ვალის დროშის ქვეშ ხუთასი მოსულელი ცხენოსანი დადგა, ხოლო სულაიმან ფაშა ას-სადირის (1808–1810 წწ.) მმართველობის პირველ, ანუ 1808 წელს, როდესაც ეს უკანასკნელი სულაიმანიეს გამგებლის აბდ არ-რაჰმან ალ-ბაბანის წინააღმდეგ იბრძოდა, მის ბანაკს მოსულის ახალი გამგებლის ნუ'მან ფაშა ალ-ჯალილის მეთაურობით რვაასი ცხენოსანი შეუერთდა.⁸

მიუხედავად ამ ერთგვარი სამხედრო თამაშრომლობისა, ბაღდადის მამლუქთა წრიდან გამოსული გამგებლები გამუდმებით ცდილობდნენ ჩარეულიყვნენ მოსულის შიდა საქმეებში და დაექვემდებარებინათ ეს ვილაეთი. ამდაგვარი მდგელობები ჰქონდა ზემოხსენებულ ალი ფაშას, რომელიც მთელი თავისი ხანმოკლე მმართველობის დროს ძალღონეს არ იმურებდა ჯალილიანთა ხელისუფლებიდან ჩამოშორებას. იგივე მიზანს და მოსულის სრულ დაქვემდებარებას ისახავდა სულაიმან ფაშა ას-სადირი, რომელმაც ხელოვნურად ჩამოაგდო შუღლი მმართველი გვარის წარმომადგენლებს შიროს, რის შედეგადაც მოსული ცეცხლის ალში გაეხვა. სულაიმან ფაშა ას-სადირი თავისი მიზნის მისაღწევად უფრო შიროს წავიდა. აბდ არ-რაჰმან ალ-ბაბანის წინააღმდეგ გამართული სამხედრო კამპანიის დროს, როდესაც ბაღდადის ფაშას მხარს მოსულის ახალი გამგებლის ნუ'მან ფაშას ძალები უმაგრებდა, მან უეცრად ჩამოაშორა ნუ'მან ფაშა ხელმძღვანელობას და მისივე ქეთხუდა აჰმად ეფენდი ალ-მუსილი დანიშნა მოსულის ძალების ხელმძღვანელად. ამ ნაბიჯით ბაღდადის ვალის სურდა ეჩვენებინა ჯალილიანებისათვის, რომ მათი ძალაუფლება მოსულში დასრულებული იყო. ამის

⁵ Nawras, Huqm al-Mamaliq, 175.

⁶ Longrigg Stephen Hemsley, Four Centuries of Modern Iraq (Beirut: Librarie du Liban, 1968), 169.

⁷ ალ-ხაზა'ილების ძლიერი არაბული ტომი ორ ქვეყანაში ბინადრობს – ერაცსა და ეგვიპტეში. ეგვიპტეში სახას რაიონში, ხოლო ერაცში ქ.ჰილლას მიდამოებში და ას-სამავას დასავლეთით.

⁸ Nawras, Huqm al-Mamaliq, 176.

გარდა სულაიმანმა სტამბოლს მიწერა წერილი, სადაც ამტკიცებდა, რომ ნუ'მან ფაშა მიიმედ დაავადდა სამხედრო კამპანიის დროს, ჯარების ხელმძღვანელობა აღარ შეეძლო და სამხედრო მოქმედებების წარმატებით დასრულებისათვის აჰმად ეფენდი ალ-მუსილის დანიშნვას ითხოვდა მოსულის ვალის თანამდებობაზე. ჯალილიანთა გვარის მრავალრიცხოვანი დელეგაცია ესტუმრა სულაიმან ას-სალირს ბაღდადში ერთი თხოვნით, შეეცვალა გადაწყვეტილება, ჩამოემორებინა აჰმად ეფენდი ალ-მუსილი და მოსულის ხელისუფლება კვლავ ჯალილიანთა ხელში დაეტოვებინა, მაგრამ ეს მცდელობა მოსულელთათვის უშედეგოდ დასრულდა.⁹

ამასობაში სტამბოლიდან სულაიმან ას-სალირს დადებითი პასუხი მოუვიდა – აჰმად ეფენდი ალ-მუსილი მოსულის გამგებლად ოფიციალურად დაინიშნა და მას მიენიჭა „მირმირანის“ წოდება. ამ ფაქტმა ჯალილიანთა მთელი გვარის უკიდურესი გაღიზიანება გამოიწვია, რომელთაც არ სურდათ ვილაეთის გამგებლად უცხო გვარის წარმომადგენელი ეხილათ და სულ მცირე ხანში მოსული კვლავ აჯანყებამ მოიცვა.

სულაიმან ფაშა ას-სალირმა მთელი 1809 წელი სამხედრო კამპანიებში გაატარა, იგი უშედეგოდ ებრძოდა იეზიდებს სინჯარში, სადაც სისხლისღვრამ დაუსრლებელი ხასიათი მიიღო, პარალელურად გამუდმებით მარცხდებოდა ად-დაფირის აჯანყებულ არაბულ ტომთან¹⁰, ამ გარემოებას ემატებოდა მოსულის აჯანყებაც. შესაბამისად, ბაღდადის ვალის ძალები საგრძნობლად გამოფიტა და ჯალილიანებმა იგრძნეს ხელისუფლების დაბრუნების საშუალება. მორიგი წარუმატებელი ბრძოლიდან მოსულში დაბრუნებულ აჰმად ეფენდი ალ-მუსილის ადგილობრივი მოსახლეობა აჯანყებული დახვდა რომლის სათავეში ას'ად ბექ ალ-ჯალილი იდგა, აჯანყებულებმა ალყა შემოარტყეს ქალაქს, აიძულეს აჰმად ეფენდი გაქცეულიყო და როდესაც უკვე გამარჯვებას ზეიმობდნენ, ას'ად ბექი ბრმა ტყვიამ შეიწირა. როგორც კი ამ ამბავმა ბაღდადს მიაღწია და ბაღდადის საშუალებით ჩავიდა სტამბოლში, იმპერიის ცენტრალურმა ხელისუფლებამ უბრძანა სულაიმან ფაშა ას-სალირს დაუყოვნებლივ გაეგზავნა სადამსჯელო ექსპედიცია მოსულში ჯალილიანთა წინააღმდეგ მისი ღვიძლი ძმის აჰმად ბექის მეთაურობით. ბაღდადის ძალებს მოსულელები გააფთრებით ებრძოდნენ. როდესაც წინააღმდეგობამ თავის პიკს მიაღწია და არც ერთ მხარეს არ გააჩნდა საგრძნობი წინსვლა, სტამბოლში გადაწყვიტეს დაეთმოთ აჯანყებულთათვის. სულტნის შესაბამისი ფირმანით მოსულის მმართველად მაჰმუდ ფაშა ალ-ჯალილი დაინიშნა. აჯანყება დასრულდა და ცხოვრება ჩვეულ კალაპოტში ჩადგა.¹¹

ბაღდადის შემდეგი ვალის აბდ ალ-ლაჰ ფაშას (1810–1813 წწ.) მმართველობის დროს მოსულისა და სულეიმანიის ძალები გაერთიანდნენ ბაღდადის წინააღმდეგ. მაგრამ ეს ალიანსი წარუმატებელი აღმოჩნდა. 1812 წელს ბაღდადის ვალიმ ჯერ სასტიკად დაამარცხა სულეიმანიის გამგებელი აბდ არ-რაჰმან ბაბანი ქიფრის ბრძოლაში, რითაც საბოლოოდ მოუსპო ქურთთა ლიდერს პრეტენზია ჰქონოდა ბაღდადიდან დამოუკიდებლობაზე, ხოლო შემდეგ მოსული აიღო და სასტიკად

⁹ al-Umri, Manhal, 86.

¹⁰ ად-დაფირის არაბული ტომი სახლობდა ქ.ბასრას ჩრდილო-დასავლეთით.

¹¹ ash-Shaikh Rasul Hawi al-Kirkukli, Dawhatu al-Wuzara fi Tarikh Wakai Baghdad az-Zawra, trans. Ala' Musa Kadhim Nawras (Beirut-Baghdad), 244-247.

დასაჯა სა'დ ალლაჰ ალ-ჯალილი დალატისათვის.

1817 წელს დაუდ ფაშას ხელისუფლებაში მოსვლისას მოსულს უკვე აჰმად ფაშა ალ-ჯალილი განაგებდა. მოსულის გამგებელი დიპლომატიური გზების გამოყენების გარეშე პირდაპირ დაუპირისპირდა ბაღდადის უკანასკნელ მამლუქ ვალის. აჰმად ფაშა უარს ამბობდა გაეგზავნა დაკისრებული გადასახადები ბაღდადში, არ ასრულებდა დაუდის ბრძანებებსა და ყველანაირად ცდილობდა ბაღდადის ზეგავლენის შესუსტებას მოსულის ვილაეთში. ამ გარემოებამ უკიდურესად დამაბა ურთიერთობები ორ გამგებელს შორის. დაუდმა სტამბოლში მოთხოვნა გააგზავნა აჰმადის ხელისუფლებიდან ჩამოშორების შესახებ. ეს ჯერ კიდევ ის პერიოდი იყო, როდესაც დაუდ ფაშა ოსმალეთის იმპერიის დედაქალაქში კარგი რეპუტაციით სარგებლობდა, რაც უმყარებდა ბაღდადის ვალის თავისი მოთხოვნის განხორციელების იმედს. სტამბოლში დააკმაყოფილეს დაუდის მოთხოვნა, გადაიყვანეს აჰმად ფაშა ალეპოს გამგებლის თანამდებობაზე, ხოლო თვით დაუდს იმპერიის დედაქალაქიდან ფირმანი გაეგზავნა, სადაც მოსულის მომავალი გამგებლის სახელი ცარიელი იყო და დაუდ ფაშას იგი თავისი შეხედულებისამებრ უნდა შეეცხო. ამგვარად მოსულის ახალ გამგებლად დანიშნა ჰასან ალ-ჯალილი. თუმცა ჰასან ალ-ჯალილი დანიშნიდან რამდენიმე დღის შემდეგ გარდაიცვალა და აჰმად ალ-ჯალილიმ პატიება სთხოვა დაუდ ფაშას, ერთგულება შეფიცა და მოითხოვა კვლავ დაბრუნებულიყო მოსულის ვალის თანამდებობაზე რაც ბაღდადის ფაშამ დააკმაყოფილა.¹²

ამის შემდეგ დაუდ ფაშას გავლენა მოსულზე უკიდურესად გაიზარდა. 1821 წელს, როდესაც ოსმალეთის იმპერიამ სპარსეთს ომი გამოუცხადა, დაუდის თანხმობით სტამბოლმა მოსულის ვალი ერაყის ფრონტის მთავარსარდალად დანიშნა, თუმცა ამ დანიშნვას განხეთქილება და სისხლიანი შეტაკებები მოჰყვა ჯალილიანთა გვარის წევრებს შორის - აჰმადის მოწინააღმდეგეებს არ სურდათ თავიანთი თანამოგვარის ასეთი გაძლიერება.¹³ უკვე 1822 წელს, მძიმე ეკონომიკური მდგომარეობიდან გამომდინარე, მოსულში იფეთქა სახალხო აჯანყებამ, რომლის სათავეში კიდევ ერთი ცნობილი არაბული გვარი 'უმარიანები იდგნენ. აჯანყების შედეგად ჯალილიანთა ვალი იაჰია ფაშა იძულებული შეიქმნა ბაღდადში გაქცეულიყო. სულტნის ახალი ფირმანით მოსულის ახალი ვალი აბდ არ-რაჰმან ფაშა ალ-ჯალილი გახდა, რასაც კიდევ უფრო დიდი და სასტიკი აჯანყება მოჰყვა რომლის სათავეში კასიმ ალ-'უმარი იდგა. აჯანყებულების მიზანს ჯალილიანთა მმართველობის დასასრული წარმოადგენდა მოსულში. 1828 წლის აპრილში აბდ არ-რაჰმან ფაშა ალ-ჯალილი, მისი ძმა მუჰამმად ალ-ჯალილი და ქეთხუდა მოკლულ იქნენ აჯანყებულების მიერ.

აჯანყებულებმა ჩათვალეს, რომ ამ საქციელით მათ საბოლოოდ მოსპეს ჯალილიანთა მმართველობა მოსულში და ჩატარებული კრების შემდეგ აცნობეს ბაღდადს მომხდარის შესახებ. დაუდ ფაშას ინტერესებში არანაირად არ შედიოდა ჯალილიანთა დასუსტებული გვარის ჩამოშორება მოსულის მმართველობიდან. ამ გვარის სისუსტე და შიდა განხეთქილება უადვილებდა ბაღდადის ვალის გაემლიერებინა თავისი ზეგავლენა მოსულში და საკუთარი პოლიტიკა

¹² al-Kirkukli, Dawhatu, 282.

¹³ Abbas al-Azzawi, Tarikh Iraq Baina Ihtilalain, vol.6, (Baghdad: 1954), 282.

ეწარმოებინა. ამიტომ მან არ შეისმინა კასიმ ალ-‘უმარისა და მისი თანამოაზრეების თხოვნა და სტამბოლს შესთავაზა მოსულის ვალის თანამდებობაზე მუჰამად ამინ ფაშა ალ-ჯალილი დაენიშნა, რაზედაც თანხმობა მიიღო 1829 წელს. ბუნებრივია აჯანყებულები, რომლებიც თავს გამარჯვებულებად თვლიდნენ, არ შეეგუენ არსებულ გადაწყვეტილებას, უფრო მეტიც, მათ შეკრიბეს საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ძალა, სადაც მხოლოდ ალბი ჰამდის არაბული ტომიდან ოთხასი ცხენოსანი ირიცხებოდა და ბაღდადის ძალებს, რომლებიც აჯანყებულების დასასჯელად იყვნენ გამოგზავნილნი, სასტიკი წინააღმდეგობა გაუწიეს. სისხლისმღვრელი ბრძოლები მოსულის ქუჩებში ოცდაერთი დღის განმავლობაში მიმდინარეობდა, რაც აჯანყებულთა გამარჯვებით დასრულდა და ძალაუფლება ფაქტიურად კასიმ ალ-‘უმარის და მისი მომხრეების ხელში გადავიდა, ხოლო მუჰამად ამინ ფაშა ალ-ჯალილი იძულებული შეიქმნა დაეტოვებინა მოსული და ბაღდადისათვის შეეფარებინა თავი.

ამჯერად აჯანყებულთა ლიდერებმა ბაღდადის ნაცვლად პირდაპირ სტამბოლს მიმართეს და ოსმალეთის იმპერიის ცენტრალურ ხელისუფლებას სთხოვეს კასიმ ალ-‘უმარი დაენიშნათ მოსულის გამგებლად. სტამბოლში აჯანყებულთა მოთხოვნა დააკმაყოფილეს და შესაბამისი ფირმანით აჯანყებულთა ლიდერი მოსულის ვალის თანამდებობაზე დაინიშნა.¹⁴ ამგვარად, მუჰამად ამინ ფაშა ალ-ჯალილი იყო ჯალილიანთა გვარის ბოლო წარმომადგენელი, რომელიც ერაყში მამლუქთა წრიდან გამოსულ მმართველთა ზეობისას მოსულის გამგებლად დაინიშნა.

აღსანიშნავია, რომ 1832 წელს, უკვე ერაყში მამლუქთა სისტემის განადგურების შემდეგ, იაჰია ალ-ჯალილი კვლავ იბრუნებს ხელისუფლების სადავეებს მოსულში. მაგრამ მისი მმართველობა ხანმოკლე აღმოჩნდა, შემდეგ 1833 წელს იაჰია კარგავს თავის თანამდებობას და მოსულში ოსმალეთის იმპერიის პირდაპირი მმართველობა მყარდება.

ჯალილიანები მოხერხებულად იყენებდნენ ბაღდადის საფაშოს შიგნით, მთელ ოსმალეთის იმპერიაში და მეზობელ სპარსეთში არსებულ ვითარებას საკუთარი ინტერესებისა და მიზნების მისაღწევად ერაყში მამლუქთა მმართველობის სისტემის მთელი არსებობის განმავლობაში. ერაყის მამლუქთა გამუდმებული მცდელობები დაექვემდებარებინათ მოსულის ვილაეთი ბაღდადის საფაშოსათვის ნაწილობრივ წარმატებით დაგვირგვინდა XIX საუკუნის მეორე ათწლეულში, თუმცა ჯალილიანებს შეუწარმუნდათ გარკვეული პრივილეგიები და მოსულის მართვის სადავეები.

¹⁴ Abd al-Aziz Sulaiman Nawar, Daud Pasha Wali Baghdad, (al-Kahira: Dar al-Kutab al-Arabi lil-Tiba‘a Wa an-Nashr, 1968),147.

RELATIONS OF IRAQI MAMLUKS WITH JALIL FAMILY, THE GOVERNORS OF MOSUL

In the early stages of the Mamluk rule in Iraq, Mosul's vilayet was not subject to Baghdad's rule. Mosul's vali was appointed directly from Istanbul without taking into consideration the Baghdad rulers' opinions. Baghdad's Mamluk pashas have repeatedly tried to subjugate Mosul to their rule. The results of these efforts were directly related to which position was held by the representatives of the powerful Arab family of Jalilis, who ruled Mosul's wilayet from the second half of the 18th century.

In 1726, hostilities broke out between the Persian and the Ottoman Empire, where the Jalilis greatly assisted the Ottoman troops. As a result, Ismail bin Abd al-Jalil was appointed as a governor of Mosul. This was exactly him, who was precisely counted, as the first representative of the Jalil family who occupy the position of the ruler of the throne. The surname - Jalil has Arabic origin, and the representatives of the clan branch, which falls under our particular interest, have moved from the adjacent areas of Deir Bakir to Mosul in 1591, where they began a successful trade.

The Jalils became famous in the battles against Nadir Shah in 1732 and 1743, when the latter attacked Mosul. Already powerful Jalils have not only managed to stop Nadir Shah's attacks, but also ousted his units from their domain. In both cases, Hussein Pasha al-Jalil the second was in charge of protecting Mosul, who was appointed on the post of Mosul's wali in 1743 and received the title of "Grand Vazier" for his extraordinary bravery in the battle.

The period of Hussein Pasha's rule is considered to be the period of Mosul's thriving and revival, even though this situation has not been maintained for the long period due to the internal disunion and animosity between the Jalils themselves that sparked due to their rivalry for Mosul's throne. The controversy led to several clashes between them and repeated bloodshed in the city streets.

For the Mamluk rulers of Baghdad, Mosul had great significance. There were precisely the forces of Mosul that often were used by Baghdad Pashas to suppress the rebellions of the Kurdish or Arab tribes and the confrontation with neighboring Persia. Despite of such military cooperation, the governors of Baghdad, who were from Mamluks circle, constantly sought to interfere into Mosul's internal affairs and subordinate this vilayet. Such situation continued including 1829, when the Jalils, were confronted not only by the Baghdad Mamluks but also by the representatives of other local Arab clans. However, there was a noticeable difference in this confrontation, namely, while Baghdad's Mamluk rulers sought to stir up internal hostility among the Jalils themselves, to weaken them, but yet maintain Jalils rule over Mosul in order to make it easier for them to govern Mosul according to their own policies, other Arab clans in Mosul wanted to oust all Jalils altogether and take hold of the vali throne. In 1822-1829 there was the permanent uprising led in Mosul vilayet against Jalils by representatives of the Arab clan - Umars.

In 1828, the rebels under the leadership of Qasim al-'Umar, killed the Mosul's wali, 'Abd al-Rahman Pasha al-Jalil, and thus they began to believe, that they had ended the rule of the Jalil family. The rebels have demanded from the Baghdad's last Mamluk ruler to approve Valid Qassim al-'Umar, as Mosul's vali, which was refused by Mamluks. Later on, the rebellion has moved on to its second, more brutal phase. Finally, the battles between the Jalils and Baghdad forces on the one hand and the forces of Qassim al-'Umar on the other, ended with the latter's victory. The rebels after this went directly to Istanbul to make their grip of power acknowledged by Istanbul, which was satisfied by the authorities of the Ottoman Empire. Thus ended the reign of the Jalils in Mosul's vilayet, which lasted for 103 years.

Throughout the whole period of the Mamluks's rule in Iraq, Jalils expediently used the situations ongoing inside Baghdad, throughout the Ottoman Empire and neighbouring Persia to achieve their own interests and goals. Iraqi Mamluks continued efforts to subjugate Mosul's vilayet to Baghdad, were crowned with partial success in the second decade of the 19th century, however, Jalils have preserved some privileges and were controlling Mosul.

ბიბლიოგრაფია - Bibliography

1. Longrigg, Stephen Hemsley. *Four Centuries of Modern Iraq*. Beirut: Librarie du Liban, 1968.
2. Abbas, al-Azzawi. *Tarikh Iraq Baina Ihtilalain, vol.6*. Baghdad: 1954.
3. Abd al-Aziz Sulaiman, Nawar. *Daud Pasha Wali Baghdad*. al-Kahira: Dar al-Kutab al-Arabi lil-Tiba'a Wa an-Nashr, 1968.
4. ash-Shaikh Rasul Hawi al-Kirkukli. *Dawhatu al-Wuzara fi Tarikh Wakai Baghdad az-Zawra*. Translated by Ala' Musa Kadhim Nawras. Beirut-Baghdad
5. Sulaiman Saigh. *Tarikh al-Musil*.vol.1, al-Kahira: 1923
6. Muhammad Amin al-Umri. *Manhal al-Awlia fi Mashrab al-Asfia mi Sadat al-Musil al-Hudaba*. Edited by Said al-Dabuhji. al-Musil: 1967

**ნარკვევი საფრანგეთ-ირანის დიპლომატიური
ურთიერთობების ისტორიიდან:
კაპიტან ოგიუსტ ბონტამ-ლეფორის მისია ირანში (1807)**

XIX საუკუნის პირველ წლებში ნაპოლეონის აღმოსავლური პოლიტიკის ერთ-ერთი საკვანძო საკითხი ინგლისელთა ინდურ სამფლობელოებზე ლაშქრობის გეგმა იყო, რომელშიც ირანს სტრატეგიული მოკავშირის ფუნქცია მიეკუთვნა. ამ ქვეყნის შესახებ დეტალური ინფორმაციის მოსაპოვებლად, განსაკუთრებით კი მისი სამხედრო შესაძლებლობის შესასწავლად, საფრანგეთის იმპერატორმა იქ რამდენიმე მისია გაგზავნა. წინამდებარე სტატიაში წარმოვადგენთ კაპიტან ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორის რუსეთის წინააღმდეგ მებრძოლი ირანის ლაშქრის შესახებ. ეს მასალა გვხვდება საფრანგეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს არქივში დაცულ მის მოხსენებით ბარათსა და გამოქვეყნებულ თხზულებაში.¹

ნაპოლეონის ოფიცერი – კაპიტანი ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორი. ოგიუსტ-ფრანსუა დე ბონტამ-ლეფორი 1882 წლის 15 ივნისს დაიბადა ჟენევაში. მისი მამა, პიერ ბონტამი, მილიციის მაიორი იყო. მისი დედა, კრისტინ ლეფორი, ბარონი ლეფორების (von Lefort), სამხედრო პირებისა და დიპლომატების, ოჯახის წარმომადგენელი იყო. პირველი განათლება მან ჟენევაში მიიღო, შემდეგ – პარიზის პოლიტექნიკურ სკოლაში, 1802 წელს კი სამხედრო საინჟინრო საქმის ლეიტენანტის წოდებით სწავლა მეცის სამხედრო სარტილერიო სასწავლებელში განაგრძო. 1805 წელს იგი დიდი არმიის რიგებში მიიღეს. აუსტელიცთან ბრძოლის² დროს მან მტრის ცეცხლი გაარღვია ლამბახში (ზემო ავსტრია), მდინარე ტრაუნზე გადავიდა და 200 კაცი და 30 მესანგრე დაატყვევა. მისი ეს საგმირო საქმე ასახულია პარიზში ვანდომის მოედანზე აღმართულ სვეტზე. იმავე წლის ნოემბერში მარიაცელის ბრძოლაში დაჭრილი ბონტამი საპატიო ლეგიონის ორდენით დააჯილდოვეს და მას კაპიტნის ჩინი მიანიჭეს. 1806 წლის ზაფხულში იგი დალმაციის ჯარში გაგზავნეს, სადაც რაგუზისა³ და მის გარშემო მდებარე კუნძულების გამაგრება და სანაპიროების დაცვა დაევალა ინგლისელების თავდასხმის წინააღმდეგ. 1807 წლის 14 მარტს მიღებული სასწრაფო ბრძანების საფუძველზე, დალმაციაში საფრანგეთის ჯარების მეთაურმა, გენერალმა მარმონმა, ბონტამ-ლეფორი კონსტანტინოპოლში

¹ “Détails sur l’Armée Persane, fait par M^e. Auguste Bontems Le Fort, capitaine du Genie, membre de la Legion d’honneur, le 25 septembre, 1807”. Archives du Ministère des Affaires étrangères, Mémoires et Documents, Perse, vol. 7, doc. 36, fol. 75r-77r.; Bontems, Lettres d’un officier français contenant la relation d’un voyage rapidement fait en Turqui et en Perse pendant l’année 1807 (S. l.: S. d.).

² ნაპოლეონის მიერ ქალაქ აუსტერლიცთან (დღეს ქ. სლავკოვი სლოვაკეთში) 1805 წლის 2 დეკემბერს ავსტრიელებსა და რუსებზე მოპოვებული გამარჯვება, რომელმაც ბოლო მოუღო მის წინააღმდეგ შექმნილ მესამე კოალიციას.

³ რაგუზა – ხორვატიის ქალაქ დუბროვნიკის ისტორიული სახელწოდება. 1806 წელს იქ ნაპოლეონის ჯარები შევიდნენ.

საფრანგეთის ელჩის, გენერალ სეზასტიანის განკარგულებაში გაგზავნა ოსმალეთის იმპერიის დედაქალაქის გასამაგრებლად, იქიდან კი იგი მისიით ირანში მიავლინეს. იმავე წლის აპრილში იგი ირანში საფრანგეთის საგანგებო და სრულუფლებიან მინისტრად დანიშნული ბრიგადის გენერლის, კლოდ-მატიე გარდანის, მისიაში ჩარიცხეს.⁴

ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორის ცნობები ფათჰ-ალი შაჰის ბანაკის შესახებ. კაპიტანი ბონტამ-ლეფორი კონსტანტინოპოლიდან ირანისკენ 1807 წლის 10 მაისს გაემგზავრა. მისი მისიის მიზანი ფათჰ-ალი შაჰისა (1797-1834) და მისი ვაჟის, აბას მირზასათვის (1788-1833), ნაპოლეონის წერილების გადაცემა და ირანის ლაშქარში ევროპული სამხედრო ელემენტები შეეტანა იყო. 11 ივნისს იგი თავრიზის მახლობლად მდებარე აბას მირზას ბანაკში ჩავიდა და 12 ივნისს მეფისწულს ნაპოლეონის წერილი გადასცა. მეფისწულმა კაპიტანს ქაშმირის შალი, ოქრომკედით მოქარგული ისფაჰანური ქამარი, ლაგამი, ფორტალით (ჯილჯილა ოქროთი) მორთული უნაგირი და საუცხოო ინდური ფოლადის პირიანი ხმალი გაუგზავნა.

13 ივნისს კაპიტანი საინყალაში გაჩერებული ფათჰ-ალი შაჰის ბანაკში გაემგზავრა.⁵ იქ მას შაჰთან დიპლომატიური მისიით წარგზავნილი ქსავიე დე ლა ბლანში⁶, მისი თარჯიმანი ოგიუსტ-ანდრეა დე ნერსია⁷ და ჟოზეფ ჟუანენი⁸ დახვდნენ.

ნაპოლეონის ემისრები ფათჰ-ალი შაჰმა 19 ივნისს კარავში მიიღო და თავისი კეთილგანწყობის ნიშნად მათ ხალიჩებზე დაჯდომა შესთავაზა. შაჰი ხის მოოქროვილ ტახტზე იჯდა, თავზე პატოსანი თვლებით მოოჭვილი ქუდი ეხურა, რომელზეც ეგრეტი – ალმასებით დამაგრებული ყანჩის სამი ფრთა ეკეთა. უმვირფასესი ქსოვილის ჩანთაში მოთავსებული ნაპოლეონის წერილი ბონტამ-ლეფორს შაჰის მეორე ვეზირმა, მირზა-რეზა ყული ხანმა ჩამოართვა. შაჰმა კაპიტანს საფრანგეთის იმპერატორის სამხედრო წარმატებების შესახებ გამოჰკითხა.

⁴ Archives du Ministère des Affaires étrangères, Correspondances Politiques, Perse, vol. 9, doc. 85; vol. 11, doc. 105, fol. 173r-173v; Bontems, Lettres d'un officier français, 4, 184; Ferdinand Lecomte, lieutenant-colonel fédéral. Le Colonel Auguste Bontems. Nécrologie. Revue Militaire Suisse, 9 (1864): 131-133.

⁵ Bontems, Lettres d'un officier français, 104-106.

⁶ კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოს მდივანი, ქსავიე დე ლა ბლანში თეირანში 1807 წლის 21 მაისს ჩავიდა. მისი მისიის მიზანი აბას მირზას მეთაურობით რუსებზე სპარსელების თავდასხმის წაქეზება იყო იმ დროს, როდესაც იმპერატორი ალექსანდრე ვისლაზე იმყოფებოდა და თავის ჯარს საქართველოსაკენ ვერ მიმართავდა, მაგრამ ეს მცდელობა უშედეგო გამოდგა. AMFAE, MD/Perse: vol. 6, doc. 20, fol. 170r; vol. 8, doc. 25, fol. 241r-243v; Hellot-Bellier, Florence. France – Iran, quatre cents ans de dialogue. Avec le concours de L'UMR 7528 « Mondes iranien et indien ». Studia Iranica. Cahier 34. Association pour l'avancement des études iraniennes (Paris: Peeters Press, 2007), 94-96.

⁷ ოგიუსტ-ანდრეა დე ნერსია (1782-1847) 1807 წლის აპრილში გენერალ გარდანის მისიის მეორე დრაგომანად ჩარიცხეს. AMFAE, CP/Perse, vol. 9: doc. 85, fol. 91.

⁸ ჟოზეფ-მარი ჟუანენი (1783-1844) – 1806 წლის ნოემბრიდან 1807 წლის დეკემბრამდე თეირანის კარზე საფრანგეთის საქმეთა რწმუნებული, 1807 წლის დეკემბრიდან 1809 წლის ოქტომბრამდე კი ირანში საფრანგეთის საგანგებო და სრულუფლებიანი მინისტრის, გენერალ გარდანის მისიის პირველი დრაგომანი იყო. AMFAE, CP/Perse, vol. 11. doc. 181, fol. 308r.

ნაპოლეონის ემისრები ფათჰ-ალი შაჰმა 19 ივნისს კარავში მიიღო და თავისი კეთილგანწყობის ნიშნად მათ ხალიჩებზე დაჯდომა შესთავაზა. შაჰი ხის მოოქროვილ ტახტზე იჯდა, თავზე პატიოსანი თვლებით მოოჭვილი ქუდი ეხურა, რომელზეც ეგრეტი – ალმასებით დამაგრებული ყანჩის სამი ფრთა ეკეთა. უმვირფასესი ქსოვილის ჩანთაში მოთავსებული ნაპოლეონის წერილი ბონტამ-ლეფორს შაჰის მეორე ვეზირმა, მირზა-რეზა ყული ხანმა ჩამოართვა. შაჰმა კაპიტანს საფრანგეთის იმპერატორის სამხედრო წარმატებების შესახებ გამოჰკითხა.

20 ივნისს ბონტამმა საინყალას ბანაკი დაათვალიერა. სპარსელთა 30,000 კაციან ლაშქარს მთლიანად ჰქონდა დაკავებული უზარმაზარი დაბლობი, რომელზეც საფრანგეთის 300,000 ჯარისკაციც კი დაეტეოდა. იქ 15,000-16,000 კარავი იდგა, თითოეულში 15-20 კაცი, ზოგიერთში კი 30 კაცამდეც კი იყო განთავსებული. კაპიტნის აზრით, ამ ლაშქარში ქვეითი მხოლოდ 8,000 თუ იქნებოდა. მოლაშქრეთა კარვები მეტად ახლოს იდგა ერთმანეთთან, მათი დასამაგრებელი თოკები კი ისე იყო ერთმანეთში გადახლართული, რომ მოძრაობა ჭირდა.

21 ივნისს ფათჰ-ალი შაჰმა კაპიტან ბონტამ-ლეფორს საპატიო სამოსი – ხალათი – გაუფხავნა, რომელიც ფარჩის ზედა სამოსის, იმავე ქსოვილის ზედა მოსაცმელის, მოქარგული ქამრის, თავზე მოსახვევი შალის, ხანჯალისა – რომლის ქარქაში მინანქრითა და მოოქროვილი ფოთლებით იყო მორთული, და დაახლოებით 3,000-4,000 ფრანკის ეკვივალენტის რეალებით სავსე ქისისაგან შედგებოდა. იმავე დღეს ფრანგების კარვის მახლობლად მდებარე კარავში შაჰის დავალებით ჰაჯი მოჰამად ჰოსეინ ხანმა სასამართლო გამართა – მსახურებმა დამნაშავეები გაჯოხეს; თვითონ შაჰი კი იმ დროს დაბეზლების საფუძველზე თავისი ხაზინის ერთ-ერთ მოხელეს, მირზა ჰედაიათს, ასჯევინებდა. მას მკერდზე მიაჭედეს ხელები, მკერდი დაუშანთეს და ზურგზე 200 ჯოხი დაარტყეს. ბონტამ-ლეფორის მიერ ადგილზე მიღებული ცნობით, დასჯილი მირზა გამოჯანმრთელების შემდეგ კვლავ დაუბრუნდებოდა თავის სამსახურს. ამ საკითხის შესახებ ნაპოლეონის ოფიცრი წერს: „ამ ხალხს არა აქვს სირცხვილის განცდა და ღირსების გრძნობა: ამის გამოსახატად მათ ენაში ერთი სიტყვაც კი არ არის“.

22 ივნისს ბონტამ-ლეფორმა შაჰის მიწვევით ხამსეს ტომის მოლაშქრეთა აღლუმს დაესწრო. ყოველი მოლაშქრე ჩორთით მიაგელვებდა ცხენს, შაჰისაგან 500 ნაბიჯზე დგებოდა და ყვირილზე „hazar“ – „მზად ვარ“ – მისალმების ნიშნად ცხენიდან მდაბლად იხრებოდა. კაპიტანმა შეამჩნია, რომ მეზრძოლებს რამდენჯერმე გამოჰყავდათ ერთი და იგივე ცხენი. მისი აზრით, ამის მიზეზი ან ცხენების ნაკლებობა იყო, ან ყველა ცხენს არ შეეძლო ჩორთით სიარული. იმავე დღეს შაჰმა ბონტამ-ლეფორს აბას მირზას ბანაკში დაბრუნების ნება მისცა.⁹

23 ივნისს ფათჰ-ალი შაჰი და მისი ბანაკი საინყალადან 5 ლიეს (≈ 22,5 კმ) მანძილზე მდებარე სულთანისკენ გაემგზავრნენ. ამ მეტად შთამბეჭდავ მსვლელობას წინ აქლემებზე ამხედრებული მეზარბაზნეების – ზამბურაქების, ნაწილი მიუძღოდა. აქლემების სხვადასხვა ფერის დროშებით მორთულ კუხებზე პატარა კალიბრის ზარბაზნები – ზამბურაქები იდგა, რომლებსაც მსვლელობის

⁹ Bontems, *Lettres d'un officier français*, 129, 132-134.

დაწყებისას და ადგილზე მისვლისას ისროდნენ.¹⁰

აქლემებზე ამხედრებული, წითელ და ლურჯ სამოსში გამოწყობილი მუსიკოსების წაწვეტებული და მოოქროვილი ქუდეები მზეზე ბრწყინავდა. საინტერესო სანახავი იყო 10,000 ცხენოსანი, რომელიც მთელ დაბლობს იკავებდა და უწყსრივად მოძრაობდა. შაჰს ორ რიგად მიჰყვებოდა მეტად დაუდევრად ჩაცმული ოციოდე მსახური, რომელთაც თავზე ვერცხლის ფირფიტებითა და ფრთებით მორთული ქუდეები ეხურათ. ვერცხლის ძაფებით მოქარგულ ვარდისფერ სამოსში გამოწყობილ ფათჰ-ალი შაჰს მკლავებზე შესანიშნავი ალმასებით მოოჭვილი სამაჯურები ეკეთა, მაგრამ მისი ცხენი არც ლამაზი იყო და არც კარგი ჯიშისა. მან სასაუბროდ მიიხმო ბონტამ-ლეფორი, რაც ეტიკეტის დარღვევა იყო, რადგან კაპიტანს უკვე მიღებული ჰქონდა წასვლის უფლება. შემდეგ შაჰმა ფრანგების თვალწინ შეიცვალა ცხენი, რომელიც არაფრით არ სჯობდა პირველს, რაც გასაოცარი იყო იმ ქვეყანაში, სადაც შესანიშნავი ცხენები ჰყავდათ.¹¹

საინყალადან სულთანის ბანაკისაკენ მიმავალმა ფათჰ-ალი შაჰმა საიდუმლოდ მიიღო ავსტრალიიდან სამშობლოში მიმავალი ბრიტანელი ოფიცერი, პოლკოვნიკი ლაკლან მაქჟორი, რომელიც ნაპოლეონის წარგზავნილების მისიის მიზეზის გარკვევას ცდილობდა. შაჰის ვეზირების თქმით, საფრანგეთის გავლენა ირანზე მცირე იყო და ფრანგები სამშობლოში ბრუნდებოდნენ. ვეზირებმა პოლკოვნიკ მაქჟორისთან გამართული მოლაპარაკებების დროს ბრიტანეთთან ძველი მეგობრობის აღდგენის სურვილი გამოთქვეს და მას გეორგ III-ისათვის წერილის გადაცემა სთხოვეს, რომელშიც რუსეთთან მშვიდობიანი ურთიერთობის დამყარებაში მის შუამდგომლობას ითხოვდნენ.¹² ამგვარად, თეირანის კარი ორმაგ დიპლომატიას აწარმოებდა. ბრიტანელ პოლკოვნიკთან შაჰის ვეზირების მოლაპარაკებები ნაპოლეონის ემისრებისაგან იმდენად ოსტატურად იყო დაფარული, რომ ინფორმაცია ამ საკითხის შესახებ ფრანგების მოხსენებით ბარათებში არ გვხვდება.

კაპიტან ბონტან-ლეფორის ცნობები აბას მირზას ბანაკის შესახებ. 23 ივნისს კაპიტანი ბონტამ-ლეფორი და თარჯიმანი ოგიუსტ დე ნერსია თავრიზის გავლით მეფისწულ აბას მირზას ბანაკისკენ გაემგზავრნენ, სადაც 27 ივნისს ჩავიდნენ. 10 ივლისს ეს ბანაკი დუგუჯამში გადავიდა, სადაც აბას მირზამ ბონტან-ლეფორისთვის თავისი სამხედრო შესაძლებლობების საჩვენებლად 10,000 მებრძოლს პატარა ომიც კი მოაწყობინა. კაპიტანის ცნობით, ის სრულიად უწყსრივად მიმდინარეობდა, არ იყო მეთაური, ყველა თავისი სურვილის

¹⁰ ფათჰ-ალი შაჰის სამსახურში 500 აქლემი და 1500 ზამბურაქჩი იყო. ყოველივე ეს დიდ ხარჯს მოითხოვდა, რასაც სხვა შედეგი, გარდა მცირე ხმაურისა ფათჰ-ალი შაჰის ცხენზე შეჯდომის მომენტში, არ ჰქონდა. ეს უფრო სააღლუმო დანადგარი იყო, ვიდრე საბრძოლო. AMFAE, MD/Perse, vol. 3, doc. 4, fol. 119v, 121r; Adrien Dupré, Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant la Natolie et la Mésopotamie, depuis Constantinople jusqu'à l'extremté du Golf Persique, et de la à Iréwan (Paris: J. G. Dentu, 1819), II, 297.

¹¹ Bontems, Lettres d'un officier français, 134-136.

¹² Journal by a British army officer, LieuT. Colonel Lachlan Macquarie, 1807. ML Reference: A771, Macquarie University archives, Sydney, Australia. ლაკლან მაქჟორის დღიურის რამდენიმე ნაწყვეტი 2007 წელს მომაწოდა ავსტრალიელმა კოლეგამ, რობინ უელშმა, მაქჟორის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკის კურატორმა.

მიხედვით იქცეოდა და ალაღბებდნენ ისროდა. ეს იმპროვიზაცია დადამებისას შეწყდა, მისი შედეგი კი მხოლოდ ხმაური და დამწვარი სამოსი იყო.¹³

მეფისწულის ლაშქარში სამი სახეობის სამხედრო ნაწილი იყო: ცხენოსნების, ქვეითებისა და არტილერიის. ცხენოსნების ნაწილებს არ ჰქონდათ განსაზღვრული სამხედრო სამსახურის ვადა და ადგილსამყოფელი. შესაბამისად, ირანში ყაზარმებიც არ იყო. ცხენოსნების ასმეთაური – *სულთანი*, ერთ-ერთი წარჩინებულის მსახური იყო და საზოგადოდ, ცხენოსნების ნაწილი ძირითადად ამ მსახურებისაგან შედგებოდა. ომის დაწყებისას შაჰისა ან ტახტის მემკვიდრის ბრძანებით *სულთნები* მოლაშქრეებს სოფელ-სოფელ აგროვებდნენ. ცხენოსნები ძირითადად გრძელი თოფებითა და ხის ტყავგადაკრული ან სპილენძით დაფარული ფარებით იყვნენ შეიარაღებულები. მაგრამ ეს ფარი ტყვიებს ვერ იგერიებდა და ძირითადად სამკაულის ფუნქციას ასრულებდნენ. ბრძოლის დროს ცხენოსნები ვერც გვერდზე დაკიდებულ მსუბუქ ხმლებს ხმარობდნენ, რაც დიდი ნაკლი იყო. ირანის ერაყის კავალერია შეიარაღებული იყო მეტად მსუბუქი გრძელი შუბებით, კასპიისპირელი თურქმანები კი სკვითების მსგავსად კვლავ მშვილდ-ისრებს ხმარობდნენ. აბას მირზას ცნობით, ყველაზე მამაცი და საუკეთესო ჯარისკაცები ხორასნელები იყვნენ. ფრანგი დრაგუნების მსგავსად, მათ ქვეითადაც შეეძლოთ ბრძოლა და ცხენდაცხენაც. ბრძოლის დროს ცხენოსნები თოფის სროლით და ჩორთით სწრაფად ეკვეთებოდნენ მტერს, მაგრამ ეს არ იყო ეფექტური, რადგან არავითარ წესრიგს არ იცავდნენ, ბევრი დრო სჭირდებოდათ სროლისათვის მოსამზადებლად და რაც მთავარია, არც კი ცდილობდნენ რამის შეცვლას. რადგან ირანში არ ჰქონდათ ფურაჟის საწყობები და არ ამზადებდნენ თივას, კამპანიას მხოლოდ ბალახის ამოსვლის დროს იწყებდნენ, სექტემბრის პირველ დღეებში კი მებრძოლებს სახლებში უშვებდნენ. 1807 წლის ივლისში სულთანიეს საზავხულო ბანაკში გამართულ აღლუმზე მეფისწულს გამოყვანილი ჰყავდა 30,000 ცხენოსანი და 20,000 ქვეითი, თუმცა მისი ლაშქარი უფრო მრავალრიცხოვანი იყო.

ინფანტერია ირანში ყოველთვის ნაკლებად იყო დაფასებული. ცხენოსნების მსგავსად, ქვეითთა ნაწილებიც უწესრიგოდ მოძრაობდა; ისინი ძალიან ცუდად იყვნენ შეიარაღებულები და არც ხიშტები ჰქონდათ. მაზანდარანელი ქვეითების მეტად გრძელი ჩამკეტიანი თოფების რეგულირება შეუძლებელი იყო. აზერბაიჯანისა და ირანის ერაყის ქვეითები მარაღაში, ურმიანში, თავრიზსა და შირაზში ჩამოსხმული საკმაოდ კარგი, მეტად გრძელი, მაგრამ მძიმე თოფებით იყვნენ შეიარაღებულები. ისინი იძულებულნი იყვნენ თავიანთი ხარჯით შეემინათ ტანისამოსი, იარაღი და ბარგის საზიდარი ჯორი ან ცხენი. ორ ქვეითს ერთი ცხენი ჰყავდა, მთავრობა მათ ცხენებისთვის ქერის ულუფას აძლევდა.

არტილერია ძირითადად აქლემის ზურგზე მოთავსებული ზამბურაქებისგან შედგებოდა, რომლის სროლის დროსაც აქლემს აჩოქებდნენ. ეს დანადგარი ტლანქი, მოუხერხებელი და გამოუსადეგარი იყო. აბას მირზას ბრძანებით თავრიზში ჩამოსხმული რუსული ზარბაზნების მსგავსი ოცდაათი ზარმაზნი უვარგისი გამოდგა, რადგან მანევრირების დროს ლაფეტები და ბორბლები მეტად მძიმედ მოძრაობდნენ. სხვადასხვა კალიბრის ზარბაზნები

¹³ Bontems, *Lettres d'un officier français*, 153.

გაფანტული იყო ერევანში, რაშთსა და კასპიის ზღვის სანაპიროებზე, ოცდაათამდე – უქმად იდგა თეირანში, მემჭედსა და ირანის ყურის სანაპიროებზე. სპარსელებს ჰქონდათ რუსული ყუმბარებიც; თვითონ თითქმის იმავე პროპორციით ამზადებდნენ დენტოს, როგორც საფრანგეთში, მაგრამ გვარჯილას ვერ ასუფთავებდნენ და დენთი ძალიან აჭუჭყიანებდა იარაღს. ეს ფხვნილი და ტყვია აქლემების ზურგზე აკიდებული ორმაგი ქსოვილის ჩანთებით გადაჰქონდათ და ზარბაზნების გვერდით, კარავში ინახავდნენ, რაც ხანძრის გაჩენის ალბათობას ქმნიდა. არტილერიის მომსახურე პერსონალი სრულიად უცოდინარი იყო. საუკეთესო მეზარბაზნეები, არტილერისტები და ქვეითები რუსი დეზერტირები იყვნენ.

ირანში არ არსებობდა არავითარი სამხედრო სამედიცინო სამსახური – სამხედრო ჰოსპიტლები და საველე საავადმყოფოები. დაჭრილ ან ხეიბარ მებრძოლებს ქირურგის მოვალეობას უწევდნენ დალაქები, რომლებმაც მათი მოვლა არ იცოდნენ და ამიტომ „დაჭრილი მებრძოლი, მკვდარი კაცი იყო“. ბონტამ-ლეფორმა ყურადღება მიაქცია მეტად მნიშვნელოვან საკითხს – სპარსელებს ომის ეშინოდათ და დასვენება სურდათ, არ ჰქონდათ არც დიდების მოთხოვნილება და არც ეროვნული სიამაყის, პატრიოტიზმის, სირცხვილისა თუ ღირსების გრძნობა.¹⁴ გენერალ გარდანის მისიის მეორე მდივნის, ჟოზეფ რუსოს ცნობით, რუსეთთან ბრძოლაში მუდმივი წარუმატებლობის გამო, ლაშქარი სულიერადაც დაცემული იყო და სიმამაცეც დაეკარგა.¹⁵

კაპიტან ბონტამ-ლეფორისა და ოგიუსტ დე ნერსიას მიერ ადგილზე მიღებული ცნობების თანახმად, აბას მირზა აღა-მაჰმად ხანის მიერ ირანის ტახტის მემკვიდრედ იყო დანიშნული, რადგან მისი დედა ყაჯართა სამეფო გვარის წარმომადგენელი იყო. საჭურისი ყაჯარის ეს გადაწყვეტილება ტახტზე ასვლის შემდეგ ფათჰ-ალი შაჰმაც დაამტკიცა.¹⁶ როგორც ტახტის მომავალ მემკვიდრეს, მას ბავშვობიდანვე საგანგებოდ ზრდიდნენ, რათა ძლიერი და ამტანი ყოფილიყო.¹⁷ მეფისწულს უყვარდა ჯირითი, ნადირობა და იარაღი, უმეტეს დროს ცხენზე ატარებდა და არაფრად აგდებდა არც სიცხეს, არც სიცივეს, არც ქარსა და არც წვიმას, ბევრს სწავლობდა და ღამეებს კითხვაში ატარებდა. იგი მეტად ამბიციური იყო, ქვეყნის დიდებით მართვა სურდა და იცოდა, რომ ამისათვის აუცილებელი იყო ცოდნა. მას ძლიერ აინტერესებდა

¹⁴ AMFAE, MD/Perse, vol. 7, doc. 36, fol. 72r-75v.

¹⁵ AMFAE, MD/Perse, vol. 6, doc. 19, fol. 148v.

¹⁶ ფათჰ-ალი შაჰმა თავისი მეოთხე ვაჟი, აბას მირზა (1788-1833), 1799 წელს აზერბაიჯანის მმართველად დანიშნა. თუმცა ამ მეფისწულის გავლენა აზერბაიჯანის საზღვრებს არ სცილდებოდა, მისი წოდება იყო *ნაიბ-ოს სალთანე* (*nâyeb-os saltaneh*) ანუ მეფის ნაცვალი, რადგან მას უცხოელებთან თავისი მამის სახელით უნდა ეწარმოებინა მოლაპარაკებები. შაჰმა აბას მირზა ტახტის მემკვიდრედ, *ვალიაჰად* (*vali'ahd*), რუსეთისა და ინგლისის გავლენით ამ მეფისწულის გარდაცვალებამდე მხოლოდ ერთი წლით ადრე, 1832 წელს, დაასახელა. Hormoz Ebrahimnejad, Pouvoir et succession en Iran. Les premiers Qâjâr, 1726-1834. Société d'histoire de l'Orient (L'Harmattan, 1999), 272, 289.

¹⁷ აბას მირზას ძვლის ტუბერკულოზით იყო დაავადებული. Prince Ali Kadjar, Les Rois oubliés, l'épopée de la dynastie Kadjare (Paris: Kian, 1992), 99.

დასავლური ცივილიზაციის ყოველი მიღწევა და მზად იყო უგულებელყო რელიგიისა და ხალხის ცრურწმენები, რათა ირანში ევროპული ტიპის სამხედრო და სამოქალაქო ინსტიტუტები შეეტანა. იგი შესანიშნავად იღებდა ევროპელებს, განსაკუთრებით კი ფრანგებს, რადგან ნაპოლეონი მისი მაგალითი, მისი გმირი იყო.¹⁸

კაპიტანმა ბონტამ-ლეფორმა აბას მირზას მეტად მოუწესრიგებელი ბანაკი ფრანგული სამხედრო ბანაკის მსგავსად მოაწყო, მიუხედავად იმისა, რომ იქ არ ჰქონდათ შესაბამისი იარაღები. ამის გამო მეფისწული თავის აღტაცებას არ მალავდა. ამას გარდა, კაპიტანი მასა და მის მიერ არჩეულ რვა ახალგაზრდას ქვემეხის, ცხენოსნებს კი ხმლის ხმარებას ასწავლიდა. წვრთნის დროს ყველაზე მეტ უნარს აბას მირზა ავლენდა. მას საფრანგეთის ჯარის მსგავსის შექმნა და თავისი ჯარის მთავარი გრენადერობა სურდა. იგი ბონტამ-ლეფორის წვრთნას არ თაკილობდა და ამბობდა: „დამსაჯეთ, მცემეთ, როდესაც ცუდად ვასრულებ“. ოგიუსტ დე ნერსია, რომელსაც *Prytanée français*-ში¹⁹ გავლილი ჰქონდა სამხედრო მომზადება, კაპიტანს არა მხოლოდ რეკრუტების გაწვრთნაში ეხმარებოდა, არამედ ვარჯიშის დროს მის ბრძანებებსაც თარგმნიდა. ბონტამმა ქვეითებს თოფისა და ზამბურაქებისთვის ვაზნების დამზადენა ასწავლა, ლაშქარი ზედმეტი ბარგისგან გაათავისუფლებინა, არტილერიისტებს კი ყუმბარების წონის შემცირების ხარჯზე მათი დატენვის სიმძლავრე შეამცირებინა, სხვადასხვა სამხედრო წოდებებისთვის დაადგინა წლიური ხელფასები, ოფიცრებისათვის განისაზღვრა წლიურად ერთი ხელი დრაფის, ჯარისკაცებისათვის კი ბამბის ტანისამოსის გაცემა. გაწვრთნილი მეზომოლების უნიფორმა იყო ქურთუკი გულზე ლითონის ღილებით, განიერი შარვალი, ქამარი, მოკლემყელიანი ჩექმები, შავი კრაველის ქუდი, იარაღი – ხიშტიანი თოფი, ტომარა *à la française* (ფრანგულ ყაიდაზე) პატრონებისათვის და პატარა ხანჯალი.²⁰

აბას მირზას ბანაკში ბონტამ-ლეფორს თვალები დაუავადა, მაგრამ მაინც განაგრძობდა წვრთნებს და ინსტრუქციების მომზადებას. ყურადღების ნიშნად აბას მირზამ მას საჩუქრად შესანიშნავად ნამუშევარი სპილოს ძვლის ჭადრაკი გაუგზავნა, რომელიც ასევე სპილოს ძვლით ინკრუსტირებულ მაგიდაზე იდგა. ახალგაზრდა მეფისწული მეტად მოუთმენელი იყო: ხშირად აწყვეტინებდა

¹⁸ Bontems, *Lettres d'un officier français*, 107-108.

¹⁹ ოგიუსტ-ანდრეა დე ნერსიამ განათლება *Prytanée français*-ში მიიღო. ამ სასწავლებლის აღსაზრდელებს სახელმწიფოს ხარჯზე აძლევდნენ სამოქალაქო (ადმინისტრირება, საინჟინრო საქმე, სამართალი, მედიცინა, პედაგოგიკა) და სამხედრო განათლებას. 1800-1803 წლებში ნერსია კონსტანტინოპოლში საფრანგეთის საელჩოსთან არსებული აღმოსავლური ენების სკოლის მოსწავლე იყო. მან იცოდა თურქული, სპარსული და ბერძნული ენები. Camille Philippe Dayre de Mailhol, *Dictionnaire historique et héraldique de la noblesse française* (Paris: Direction et rédaction, 1895-1896), I, 20.

*1793 წელს პარიზის *Le collège Louis-le-Grand*-ს სახელი გადაარქვეს და *Le collège Egalité*, შემდეგ კი *Prytanée d'Athènes*-ის მიხედვით *Prytanée français* უწოდეს.

²⁰ AMFAE, MD/Perse, vol. 7, doc. 36, fol. 76v-77r; doc. 41, fol. 102v, 103r-104r.

„ნაპოლეონის თქმით, ჯარისკაცს მუდამ უნდა ჰქონოდა ხუთი რამ: თავისი თოფი, ვაზნები, ჩანთა, საჭმელი და სანგრის სათხრელი ნიჩაბი“. Jean Tulard, *Napoléon, chef de guerre* (Paris: Edition Tallandier, 2012), 321.

კაპიტანს ინფანტერიის ინსტრუქციების პროექტზე თუ მისი ლაშქრის რეორგანიზების გეგმაზე მუშაობას, რომელსაც თავიდან თვითონ ანიჭებდა დიდ მნიშვნელობას და მისგან ფორტიფიკაციის გეგმების დახაზვას ითხოვდა. ამ მოთხოვნიდან თხუთმეტი წუთის შემდეგ კი კარისკაცს უგზავნიდა იმის გასაგებად, შესრულებული იყო თუ არა მოთხოვნილი სამუშაო.²¹

აბას მირზას სურდა, რომ ბონტამ-ლეფორს მისთვის სასწრაფოდ ჩამოეყალიბებინა ოფიცრებისა და კავალერიის ერთი კორპუსი. კაპიტანმა მეფისწულს სპარსელებისგან შემდგარი საბჭოს დაარსება ურჩია, რათა მათი შუამავლობით, მათთან შეთანხმებითა და ადგილობრივი ადათ-წესების გათვალისწინებით დაეწყოთ თავდაპირველად ყველაზე მაღალი რანგის ოფიცრების მომზადება, რომლებიც შემდეგ განაგრძობდნენ მოლაშქრეთა წვრთნას. ბონტამ-ლეფორი ურჩევდა, რომ მეფისწულს არა წარმომავლობისა და ქონების მიხედვით დაეწინაურებინა მებრძოლები როგორც ეს მანამდე იყო მიღებული, არამედ ნიჭისა და უნარის შესაბამისად.²²

ოგიუსტ დე ნერსიას ცნობით, ამ წამოწყების შეფერხებას ცდილობდა ინგლისელებთან კავშირის მოძრე აბას მირზას აღმზრდელი და პირველი ვეზირი, მირზა ბოზორგი.²³ იგი შიშობდა, რომ მეფისწულის მიერ ფრანგების მიმართ გამოჩენილი კეთილგანწყობა და პატივისცემა მის გავლენას ემუქრებოდა და ამიტომ განუწყვეტლივ აქებდა ერთ რუს დეზერტირს, რომელსაც თავი მაიორად წარედგინა, მაგრამ თავის ენაზე წერა-კითხვაც კი არ იცოდა. ვეზირი მას ისე ეპყრობოდა, როგორც ირანისთვის კაპიტან ბონტამ-ლეფორზე გაცილებით უფრო საჭირო კაცს. იგი დააჯილდოვებინა კიდევ მეფისწულს, – რისი ტრადიციაც მანამდე ირანში არ ჰქონდათ, – რათა მას იმ ოფიცრის გვერდით შესძლებოდა გამოჩენა, რომელიც საპატიო ლეგიონის ორდენს ატარებდა.²⁴ ოგიუსტ დე ნერსიას ცნობითვე, კაპიტანმა ბონტამ-ლეფორმა მეფისწულს აბას მირზას სთხოვა ორდენი, რომელიც მას ირანში გენერალ გარდანის მისიის ჩასვლამდე მისცეს.²⁵ დავაზუსტებთ, რომ 1807 წლის დეკემბერში ფათჰ-ალი შაჰმა მზის პირველი ხარისხის ორდენით გენერალი გარდანი, ხოლო მეორე ხარისხის მზის ორდენით თეირანში მასთან ერთად მყოფი მისიის წევრები დააჯილდოვა.²⁶ 1808 წლის ივნისში გენერალ გარდანის ძმამ, ანჟ დე

²¹ AMFAE, MD/Perse: vol. 7, doc. 36, fol. 73r, 76r; Bontems, *Lettres d'un officier français*, 156, 158.

²² AMFAE, MD/Perse: vol. 7, doc. 36, fol. 72r-72v, 73r, 76r.

²³ 1803 წელს ფათჰ-ალი შაჰმა აბას მირზას ვეზირად მირზა ისა დაუნიშნა, რომელსაც თავის მიერ შემოღებული ტიტული – ბოზორგ (სპ. დიდი) – უბოძა. მირზა ბოზორგ *ყაიმ მაყამს* დიდი წვლილი მიუძღვის ევროპიდან ხელოსნების ჩამოყვანასა და ირანელი ახალგაზრდების ევროპაში სასწავლებლად გაგზავნის საქმეში. მისი მეცადინეობით იქნა ჩამოტანილი თეირანში პირველი სტამბა, სადაც დაიბეჭდა მირზა ისას წიგნი, რომელიც სპარსელებს რუსების წინააღმდეგ საღვთო ომისაკენ მოუწოდებდა. იგი 1822 წელს ქოლერით გარდაიცვალა თავრიზში. აბდ ორ-რაზაყ დომბოლი. მეფეთა საგმირო საქმეები. სპარსულიდან ქართულად თარგმნეს, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთეს ზ. შარაშენიძემ და ა. ჭიეშვილმა. ხელნაწერი (თბილისი: 1982), 437.

²⁴ AMFAE, MD/Perse: vol. 7, doc. 41, fol. 106r.

²⁵ Auguste Nerciat, “Examen critique du voyage en Perse de M. le colonel Gaspard Drouville dans les années 1812-1813”. *Bulletin de Société de Géographie*, XXX (1825), 227.

²⁶ AMFAE, CP/Perse, vol. 14, doc. 2, fol. 5v; Alfred de Gardane, *Mission du Général Gardane en Perse sous le Premier Empire* (Paris: Librairie de Ad. Lainé, 1865), 38, 106-107.

გარდანმა, საფრანგეთში ფათჰ-ალი შაჰის მიერ რატიფიცირებულ საფრანგეთ-ირანის ხელშეკრულებასთან ერთად საფრანგეთის საგარეო ურთიერთობათა მინისტრს, ტალეირანს, და სახელმწიფო მინისტრს, ჰიუგო-ბერნარ მარეს, მზის დიდი ორდენები ჩაიტანა.²⁷ უკვე 1809 წელს *Almanach Impérial*-ში გამოქვეყნებული იყო, რომ მზის დიდი ორდენები მიღებული ჰქონდათ ბენეფანის თავადს – ტალეირანს, სახელმწიფო მინისტრს – გრაფ ბერნარ მარეს და საფრანგეთის ელჩს – გენერალ გარდანს, მეორე კლასის მზის ორდენები – ლა ბლანშს, ხოლო მზის პატარა ორდენი – ანჟ დე გარდანსა და საინჟინრო საქმეთა კაპიტანს, ბონტამ-ლეფორს.²⁸ 1808 წლის მარტში ჟოზეფ ჟუანენის მიერ სპარსული ენიდან თარგმნილ ერთ-ერთ დოკუმენტში, კერძოდ, საიმპერიო დიპლომში, რომელიც საფრანგეთის მისიის ოფიცრებისთვის გაცემულ მეორე კლასის მზის ორდენებს ეთვოდა, დასახელებულია ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორიც.²⁹ სამწუხაროდ, პარიზის საპატიო ლეგიონისა და სარაინდო ორდენების ნაციონალურ მუზეუმში (Musée national de la Légion d'honneur et des ordres de chevalerie) არც ერთი მზის ორდენი არ არის.

ამ ჯილდოს შესახებ ცნობებს მხოლოდ ოგიუსტ დე ნერსია გვაწოდებს. იგი წერს, რომ რადგან ირანში რაინდობის აღსანიშნავი ბაფთები არ არსებობდა, შაჰმა მათ დასამზადებლად თავისი ჟოლოსფერი აბრეშუმის პერანგები გაიმეტა, „რათა მისი ნაკუწები თვით შაჰის საყელოდან მოხვედრილიყო ფრანგი ოფიცრებისა და დიპლომატების საყელოზე. მის მიერ ნატარები ტანისამოსის ნაკუწები ფრანგებს სიამაყით აღავსებდა ამ სამეფო წყალობის გამო, რომლითაც მან თავისი მაღალი ტახტიდან ინება მათი წახალისება“. პირველი ხარისხის მზის ორდენი მომინანქრებული და ბრილიანტებით მოოჭვილი, მისი სამხრე ლენტი კი უძვირფასესი მარგალიტებით მორთული იყო. მეორე კლასის მზის ორდენის ბაფთა ჟოლოსფერი იყო, ხოლო უმცროსი ოფიცრებისთვის დაარსებული მესამე კლასის ორდენის ცისფერი ბაფთა საკინძესთან მაგრდებოდა.³⁰ ირანში მზის ორდენის დაარსების საკითხი დაწვრილებით გამოკვლევას მოითხოვს, რადგან დასადგენია ამ ჯილდოს შექმნის ისტორია და არც ის არის ცნობილი, რა ორდენით დაჯილდოვდა რუსი დეზერტირი.

22 აგვისტოს ფათჰ-ალი შაჰმა აბას მირზას ბანაკში გაგზავნა თავისი ერთ-ერთი არქიტექტორი, მხატვარი და მხაზველი, რომელსაც *ჩათორჯის – ქოლგის დამჭერის* – წოდება ჰქონდა. პირადად კაპიტან ბონტამ-ლეფორისათვის გაგზავნილ წერილში, – რომელიც ოგიუსტ დე ნერსიამ თარგმნა, – შაჰს თავისი ხელით ჰქონდა ჩამოწერილი მრავალი კითხვა რომლებზეც კაპიტანს პასუხი უნდა გაეცა. წერილზე დასმული შაჰის ბეჭდის მნიშვნელობა შემდეგი იყო: „დიდება უფალს, იმპერიის

²⁷ Ange de Gardane, *Journal d'un voyage dans la Turquie-d'Asie et la Perse, fait en 1807-1808* (Paris-Marseille: Chez Jean Mossy, Imprimeur – Libraire, 1809), 122; Gardane, *Mission*, 106-107. საფრანგეთის მისიის ის წევრები, რომლებიც 1807 წლის დეკემბერში თეირანში არ იმყოფებოდნენ, შაჰმა 1808 წლის ზაფხულში დააჯილდოვა მეორე და მესამე ხარისხის მზის ორდენებით. Jean-Baptiste Dumas, *Un fourrier de Napoléon vers l'Inde: les papiers du Lieutenant Général Trézel* (Paris: Henri Charles-Lavauzelle – Éditeur militaire, 1915), 61.

²⁸ Testu, *Almanach Impérial, pour l'année M DCCC IX, présenté à S. M. l'Empereur et le Roi par Testu* (Paris: Chez Testu, Imprimeur de Sa Majeste, 1809), 166.

²⁹ AMFAE, CP/Perse, vol. 14, doc. 16, fol. 18r-19r.

³⁰ Nerciat, “Examen critique du voyage en Perse”, 226-227.

ბეჭედი ღვთის ძალით საიმედოდ არის დამაგრებული ფათჰ ალის ხელზე“. წერილს ერთვოდა ვეზირებისა და შაჰის საბჭოს წევრების ბეჭედები. შაჰი ისეთი ციხის გეგმის დახაზვას ითხოვდა, რომელიც უფრო მეტ შენობას მოიცავდა, ვიდრე ის, რომელიც კაპიტანმა აბას მირზასთვის დახაზა. წერილში კაპიტანი იხსენიებოდა როგორც დიდი, გამოჩენილი, ნიჭით დაჯილდოვებული, მონდომებით აღსავსე, თავისი მეგობრების სიამაყე და სიდიადე. დიდი და პატივცემული მოჰამად სალი ბეი ჩათორჯი წარდგენილი იყო როგორც „სუფთა საყრდენი და ელიტა“. შაჰის ოსტატ წარგზავნილს „გაწაფული, სახელოვანი და გამჭრიახი“ კაპიტანისგან შაჰისათვის „სრულყოფილად და მონდომებით“ უკვე დახაზული ნაგებობების გეგმების გამოყენების შესწავლა ევალებოდა. ამას გარდა, ჩათორჯის, რომელიც შაჰის მიერ მეტად ნიჭიერ პირად იყო დასახელებული, მაგრამ არავითარი წინასწარი ცოდნა არ ჰქონდა არც მათემატიკაში და არც ფიზიკაში, კაპიტანისგან ოციოდე დღეში უნდა ესწავლა ტაქტიკა, ფორტიფიკაცია, სამხედრო ბანაკის მოწყობა, ადგილებზე თავდასხმა, თავდაცვა და ჰიდრაულიკაც კი, ამ ცოდნის სახანძრო ტუმბოების ხმარებისას გამოსაყენებლად.³¹

ბონტამ-ლეფორის აზრით, ირანის მთავრობას უნდა ეფიქრა დიდი ჯარის შექმნა-შენახვაზე, მაგრამ ამას ხელს უშლიდა საქმისადმი ზადაპირული დამოკიდებულება და მთელ მსოფლიოში ყველაზე უფრო დესპოტური მმართველობის ფორმა, რომელიც თავისი სურვილის მიხედვით განაგებდა თავისი ქვეშევრდომების სიცოცხლესა და ქონებას. მისი დასკვნით, სპარსელები გაწვრთნის შემთხვევაშიც კი ნაკლებად გამოდგებოდნენ შორეულ ლაშქრობაში ორგანიზებული საჯარისო ნაწილების წინააღმდეგ საბრძოლველად. აბას მირზა ერთადერთი იყო, ვინც სამხედრო რეფორმის უპირატესობას აფასებდა და თავის ფულს გაიღებდა ლაშქრის რეორგანიზების საქმეში, თეირანის კარი კი თავს იკავებდა.³² მეფისწულმა იცოდა, რომ თავის დაქვემდებარებაში მყოფი ლაშქრის ევროპულ ყაიდაზე წარმატებით მოწყობის შემთხვევაში იგი მეტად ანგარიშგასაწევი მოწინააღმდეგე გახდებოდა როგორც რუსების, ისე თავისი ძმებისათვის, რომლებიც მას მომავალში უდაოდ შეეცილებოდნენ ტახტს.

ამიტომ, აბას მირზას მიერ ბონტამ-ლეფორი თავის ბანაკში მიწვევის უმთავრესი მიზეზი კაპიტანის დახმარებით საქართველოზე ლაშქრობა იყო, მაგრამ შაჰმა უფლისწულს ამის ნება არ მისცა. ამ საკითხის შესახებ კაპიტანი გენერალ სებასტიანის თავრიზიდან (30.09.1807) ატყობინებდა. იგი წერდა: „აბას მირზა ინდოეთის ექსპედიციას როგორც მარტივ წამოწყებას, ისე უყურებს და მზად არის მასში მონაწილეობა 10,000-12,000 ფრანგ ჯარისკაცთან ერთად მიიღოს. მეფისწულს მიაჩნია, რომ მე უკვე გაწვრთვენი მისი მოლაშქრეები ფრანგულ ყაიდაზე. თუ გაითვალისწინებენ ჩემ რჩევებს, შესაძლებელი იქნება ერთი ან ორი ბატალიონის გაწვრთნა, რადგან მე ძალიან მეხმარება ნერსია. მაგრამ ის არის ხელის შემშლელი, რომ როგორც კი ერთი ნაწილის მომზადებას ვიწყებ, მაშინვე მეორეს გაწვრთნას მთხოვენ. ირანში ელოდებიან გენერალ გარდანის ჩასვლას საქართველოდან გენერალი გაუდოვიჩის ევაკუაციისა და სექტემბრის შუა რიცხვებში თბილისში 10,000-12,000 რეკრუტის მონაწილეობით შესასვლელად ისე, რომ ამ ლაშქრობის

³¹ Bontems, *Lettres d'un officier français*, 164-166.

³² AMFAE, MD/Perse, vol. 7, doc. 36, fol. 71r, 75r-75v.

დროს მიწის ერთი გოჯიც კი არ დაიკარგოს.³³

ოგიუსტ ბონტამ-ლეფორი და ანდრეა დე ნერსია აბას მირზას დიდი კეთილგანწყობით სარგებლობდნენ. მათ წილად ხვდათ დიდი პატივი – აბას მირზამ მათთან ერთად მიირთვა ხილი, თუმცა ცნობილია, რომ ნავრუხის გარდა, შაჰისა და მეფისწულების თანდასწრებით სამეფოს ყველაზე წარჩინებულთაც კი არ ჰქონდათ ტრაპეზის უფლება. ფრანგი კაპიტნის მიმართ მეფისწულის საგანგებო კეთილგანწყობას მოწმობს ის ფაქტიც, რომ 1807 წლის 1 ნოემბერს მეფისწულმა მას თავისი პორტრეტი აჩუქა „ნიშნად მეგობრობისა და იმ სურვილითაც, რომ საფრანგეთშიც სცოდნოდათ საფრანგეთის გულითადი მეგობარი პრინცის სახის ნაკვთები“. იმჟამად ევროპაში ის აბას მირზას ერთადერთი პორტრეტი იყო.³⁴

სექტემბრის პირველ რიცხვებში აბას მირზას ბანაკიდან თავრიზში დაბრუნებული ბონტამ-ლეფორი ციხესიმაგრეებისა და სამხედრო დანადგარებს ხაზავდა, რედაქციას უკეთებდა ინფანტერიის ინსტრუქციებს, რომლებსაც ნერსია თარგმნიდა და ხელმძღვანელობდა სხვადასხვა სახის სარემონტო სამუშაოების, იარაღის მწარმოებლების, მკერავების, მეწაღეებისა თუ მექუდების საქმიანობას, რათა გაწვრთნილი ნაწილები შესაბამისად აღეჭურვათ და შეემოსათ.³⁵

აბას მირზას სამსახურში იგი 1807 წლის 1 ნოემბრამდე, ირანში გენერალ გარდანისა და მისი მისიის ჩასვლამდე, დარჩა და ირანიდან ევროპაში 1808 წლის 25 თებერვალს გაემგზავრა. მისი შემდგომი სამხედრო და პოლიტიკური კარიერა წარმატებული იყო. 1815 წელს იგი ფედერალური შტაბის ვიცე-პოლკოვნიკი, 1816 წელს – საფრანგეთის სამეფო გვარდიის ბატალიონის მეთაური, 1831-1837 წლებში კი ფედერალური შტაბის პოლკოვნიკი იყო. 1814 და 1831 წლებში იგი ჟენევის წარმომადგენლობითი საბჭოს წევრი, 1832 წელს – კანტონალური სამხედრო კომისიის წევრი, 1832, 1833 და 1835 წლებში – შვეიცარიის კანტონების ასამბლეის დეპუტატი, 1840 წლიდან კი საპატიო ლეგიონის კომანდორი იყო.³⁶

ამგვარად, ირანში ნაპოლეონის მიერ წარგზავნილ ოფიცერთაგან სწორედ ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორმა დაიწყო აბას მირზას ლაშქრის რეორგანიზების პირველი ეტაპი.

³³ AMFAE, CP/Perse, vol. 9, doc. 155, fol. 296r-296v.

³⁴ Bontems, *Lettres d'un officier français*, 178-179; აბას მირზას პორტრეტის ასლი, შესრულებული ჟენევაში მადმუაზელ დე რომილის (Mlle de Romilly) მიერ, თავშივე აქვს დართული ამედე ჟობერის „მოგზაურობის“ პირველ, 1821 წლის, გამოცემას. Pierre-Amédée Jaubert, *Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805-1806* (Paris: Chez Pélicier, 1821), v.

³⁵ AMFAE, MD/Perse, vol. 7, doc. 36, fol. 72r-72v, 73r, 76v-77r; doc. 41, fol. 102v, 103r-104r; Bontems, *Lettres d'un officier français*, 152-153, 174.

³⁶ AMFAE, CP/Perse: vol. 9, doc. 85; vol. 11, doc. 105, fol. 173r-173v; Lecomte, “Le Colonel Auguste Bontems”, 136.

**ESSAY FROM THE HISTORY OF FRANCE-IRAN DIPLOMATIC RELATIONS:
CAPTAIN AUGUSTE DE BONTEMS-LEFORT'S MISSION TO IRAN (1807)**

In this article we present the information of Captain Auguste de Bontems-Lefort, Napoleon's Officer, sent on a mission to Iran in the summer of 1807. The Captain was charged to submit Napoleon's letters to the Shah and Abbas Mirza, as well as the introduction of European military elements in the Persian army. This material is contained in a report of the captain, preserved in archive of the French Ministry of Foreign Affairs and published work.

Auguste-François Bontems-Lefort was born in 1782 in Geneva. Auguste-François de Bontam-Lefort was born on June 15, 1882 in Geneva. His father, Pierre Bontam, was a militia major. His mother, Christine Lefort, was a member of the family of Barons von Lefort, military men and diplomat. First education he acquired in Geneva; then he continued his studies first in the Polytechnic School¹ of Paris and in 1802, already with the rank of lieutenant in military engineering, – at the Metz School of Application of Artillery and Engineering.² In the battle near Austerlitz (1804), Lieutenant Bontems demonstrated his heroism that is depicted on a column, raised in Vendome Square in Paris. In the same year, he was awarded the Order of the Legion of Honor and was conferred the rank of the Captain. On the basis of an expedite order dated March 14, 1807, Bontems-Lefort was sent to Constantinople at the disposal of French ambassador General Sebastiani to fortify the capital of the Ottoman Empire, from there they assigned him to Iran. In April of the same year, he was enlisted in the mission of Brigadier General Claude-Matthieu Gardane, nominated the Minister Extraordinary and Plenipotentiary of France in Iran.

Captain Bontems-Lefort left from Constantinople to Iran on May 10, 1807. The purpose of his mission was to deliver Napoleon's letters to Fath-Ali Shah (1797-1834) and the Prince Abbas Mirza (1788-1833), his son, and to introduce European military elements into Persian army. On June 11 he arrived to Abbas Mirza's camp, located near Tabriz and handed him over Napoleon's letter on June 12.

On June 13, Captain arrived to Fath-Ali Shah in Sainkala, where the 30,000-strong Persian army had completely occupied a huge plain, where even the 300,000-strong French troops could be accommodated. In this camp, Bontems-Lefort was met by Xavier de la Blanche, sent by Napoleon on a diplomatic mission to the Shah, the translator August-Andréa de Nerchat, and Joseph Jouannin, the charge d'affaires of France in Iran. On June 19, Captain Bontems-Lefort handed Napoleon's letter to Fath-Ali Shah. On June 22, the Captain received from Fath-Ali Shah permission to return to Abbas Mirza's camp.

On June 23, the camp departed from Sainkala for Sultaniye, located 5 Leagues (\approx 22.5 km) away from it. Coming from Sainkala to Sultaniye's camp. On the way Fath-Ali Shah

¹ L'École polytechnique.

² L'École d'application de l'artillerie et du génie.

secretly received Colonel Lachlan Macquarie, a British officer, traveling from Australia to his homeland, who wished to clarify the purpose of the envoys of Napoleon's mission. According to Shah's viziers, France's influence on Iran was small and the French were returning home. During the talks with Colonel Macquarie, the viziers demanded restoration of old friendship with Britain and mediation to establish a peaceful relationship with Russia. Thus, dual diplomacy of Tehran's court was covered with such a masterly skill that no information was reported about this issue in the memorandum reports by the French.

On June 27, Captain Bontems-Lefort and interpreter August de Nerciat arrived in Abbas Mirza's camp, located near Tabriz, on July 10 the camp was relocated to Dugudjam. The prince's camp was completely disordered, the ropes with which they were fastening the tents, were twisted together, and no movement was possible at night in the camp. The Russians were using this opportunity, and attacked the Persians always at night, causing unrest in the camp. When the captain arranged it like a French military camp, though they did not have there the proper weapons, Abbas Mirza publicly expressed his admiration.

Bontems Lefort began studying the issue on the spot. According to him, there were three types of military units in the prince's army: cavalry, infantry, and artillery. Parts of the cavalry did not have a fixed term of service and whereabouts. They were armed with long guns and wooden leather-covered or brass-covered shields, which had mainly decoration function; The cavalrymen could not use the light swords hanging on their sides, and this was a big drawback. The infantry was also very badly armed and had no bayonets. The artillery consisted mainly of zamburaks on the back of a camel. This machine was clumsy, comfotless, and unusable, as well as some twenty old cannons, taken away from the Russians.

Since they did not have forage warehouses in Persia and they did not prepare hay, they never gathered the army until the grass was grown, and they were allowed home in the first days of September. There were neither barracks nor military medical services in Persia. For wounded or disabled fighters, duties of a surgeon were performed by hairdressers, who were unaware of their care and therefore "a wounded warrior, was a dead man."

On August 22, Fath-Ali Shah sent to captain Bontems-Lefort being in the camp of Abbas Mirza, one of the architects, artist, and draftsman, who had a title of a *chatorchi – umbrella holder*. In a letter sent to the captain in person, praised with many epithets, the Shah demanded him to draw a stronghold plan. The Shah's envoy's mission was to study to use the plans of buildigs, already drawn by the captain. In addition, the captain during some twenty days should teach the chadorchi, having no prior knowledge in either mathematics or physics, the art of tactics, fortifications, military camp's arrangement, seting on an attack, local defense and hydraulics too, in order to apply this knowledge when using fire pumps.

Captain Bontems-Lefort organized Abbas Mirza's camp, taught infantrymen how to make gun cartridges, made relieve the troops of excess luggage, and made the artillerymen to reduce the cannon loading power by reducing the weight of cannonballs. In addition, he set annual salaries for various military ranks of Abbas Mirza's army and created a uniform model that had never existed in Persia before.

The Captain notes, that "the Crown Prince was the only person in Persia, who understood the priority of French military system". His own property he used for his army.

He wanted to create an army like the French one, and to be its grenadier. He did not hesitate to be trained by Bontems-Lefort and used to say: "punish me, hit me, when I perform poorly". The captain taught the Prince and the eight young men, he had chosen, to use the cannon, and he was teaching the cavalrymen to use the sword. The dragoman August de Nerciat, who who received military training in *Prytanée français*, helped him not only in the training of recruits, but to translate his military orders and instructions, and captain's commands during the training. Bontems-Lefort was drawing the fortifications and military installations, superintending a variety of repairs, arms manufacturers, tailors, bookmakers, and hatters to equip and dress the trained units accordingly.

The captain advised the prince to establish a council consisting of the Persians, to begin through their mediation and taking into account local customs, training of the most senior officers, who then would continue to train the warriors. Mirza Bozorg, the first vizier, Abbas Mirza's educator, and a supporter of the alliance with England, tried to prevent this initiative; he was continuously praising one Russian deserter and even made the prince to reward him, that had never been heard of in Iran. Nerciat notes that Bontems-Lefort asked Abbas Mirza the order and he got it before the arrival of the French mission in Iran. In 1809, the *Almanach Impérial* reported that the Grand Order of the Sun had been received by the prince of Benevent – Talleyrand, the Minister of State – Count Bernard Maret and the French Ambassador – General Gardane, the Second Class Order of the Sun – by Xavier de la Blanche, and the Little Sun Order – by Ange de Gardane and Captain of Engineering Affairs, Bontems-Lefort. The issue of establishing the Order of the Sun in Iran requires a detailed study, because if we consider Nerciat's "records," it is to determine who initiated to establish this award. It is not known neither, what order the Russian deserter was awarded. Unfortunately, there is no Order of the Sun at the Paris National Museum of Honorable Legion's and Chivalric Orders (Musée National de la Légion d'Honneur et des Ordres de Chevalerie).

Abbas Mirza was hoping to prepare his warriors for an expedition to Georgia in late August 1807 with the help of the Captain Bontems-Lefort, but the Shah and his court abstained at that time from military action, causing violent discontent of the Prince.

The Captain and Andrea de Nerciat were in great favor with Abbas Mirza. The extraordinary favorableness of the prince to the French captain is also evidenced by the fact that on 1 November 1807 the prince gave him his portrait "as a sign of friendship, and with the wish to make known in France the traits of the prince's face – that of a devoted friend of France." In Europe at the time, this was the only portrait of Abbas Mirza.

The opinion of captain August Bontems-Lefort on the potential of Persian army denied the necessity of their participation in the Indian Expedition. The Persians did not have desire of noble competition and the demand for glory. In a distant expedition, against the trained army, the Persians would be of no use even if they managed to organize their army, which required proper training. The captain focused on a very important issue – the Persians were afraid of war, had no need for glory and no sense of national pride, patriotism, shame or dignity.

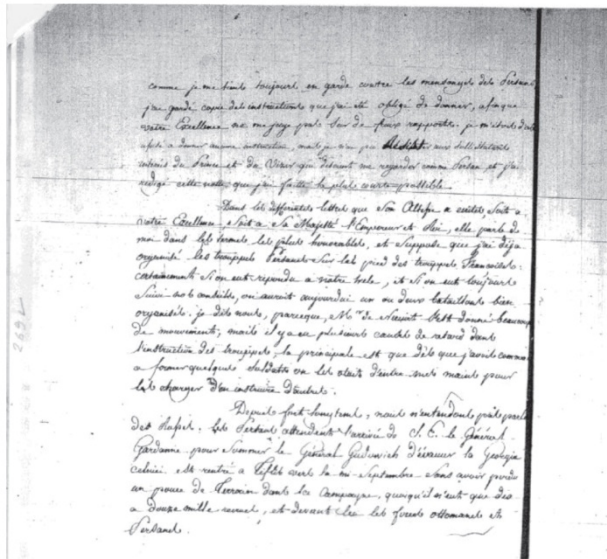
Thus, from the officers, sent by Napoleon to Iran, it was Captain Auguste de Bontems-Lefort who began the first stage of reorganization of Abbas Mirza's army in the European manner.

დამოწმებული წყაროები და ლიტერატურა - References:

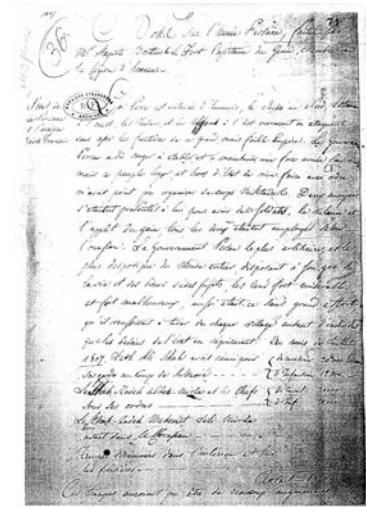
1. აბდ ორ-რაზაყ დომბოლი. *მეფეთა საგმირო საქმეები*. სპარსულიდან ქართულად თარგმნეს, წინასიტყვაობა და შენიშვნები დაურთეს ზ. შარაშენიძემ და ა. ჭეიშვილმა. თბილისი: 1982 (ხელნაწერი).
2. Archives du Ministère des Affaires étrangères (AMFAE), Correspondances Politiques, Perse (CP/Perse): vol. 9, doc. 85, 155; vol. 11, doc. 105, 181; vol. 14, doc. 2, 16.
3. Archives du Ministère des Affaires étrangères (AMFAE), Mémoires et Documents, Perse (MD/Perse): vol. 3, doc. 4; vol. 6, doc. 19, 20; vol. 7, doc. 36, 41; vol. 8, doc. 25.
4. Bontems. *Lettres d'un officier français contenant la relation d'un voyage rapidement fait en Turqui et en Perse pendant l'année 1807*. S. l., S. d.
5. Dayre de Mailhol, Camille Philippe. *Dictionnaire historique et héraldique de la noblesse française*. I-II. Paris: Direction et rédaction, 1895-1896.
6. Dumas, Jean-Baptiste. *Un fourrier de Napoléon vers l'Inde: les papiers du Lieutenant Général Trézel*. Paris: Henri Charles-Lavauzelle – Éditeur militaire, 1915.
7. Dupré, Adrien. *Voyage en Perse, fait dans les années 1807, 1808 et 1809, en traversant la Natolie et la Mésopotamie, depuis Constantinople jusqu'à l'extremté du Golf Persique, et de la à Iréwan*. I-II, Paris: J. G. Dentu, Imprimeur-Libraire, 1819.
8. Ebrahimnejad, Hormoz. *Pouvoir et succession en Iran. Les premiers Qâjâr, 1726-1834*. *Société d'histoire de l'Orient*. L'Harmattan, 1999.
9. Gardane, Alfred de. *Mission du Général Gardane en Perse sous le Premier Empire*. Paris: Librairie de Ad. Lainé, 1865.
10. Gardane, Ange de. *Journal d'un voyage dans la Turquie-d'Asie et la Perse, fait en 1807-1808*. Paris-Marseille: Chez Jean Mossy, Imprimeur –Libraire, 1809.
11. Florence Hellot-Bellier. *France – Iran, quatre cents ans de dialogue*. Avec le concours de L'UMR 7528 "Mondes iranien et indien". *Studia Iranica*. Cahier 34. Assosiation pour l'avancement des études iraniennes. Peeters Press, 2007.
12. Jaubert, Pierre-Amédée. *Voyage en Arménie et en Perse, fait dans les années 1805-1806*. Paris: Chez Pélicier, 1821.
13. Kadjar, Prince Ali. *Les Rois oubliés, l'épopée de la dynastie Kadjare*. Paris: Kian, 1992.
14. Lecomte, Ferdinand, Lieutenant-colonel fédéral. "Le Colonel Auguste Bontems". *Nécrologie*. *Revue Militaire Suisse*, 9 (1864): 131-136.
15. Macquarie University, archives, Journal by a British army officer, LieuT. Colonel Lachlan Macquarie, 1807. ML Reference: A771, Sydney, Australia.
16. Nerciat, Auguste de. "Examen critique du voyage en Perse de M. le colonel Gaspard Drouville dans les années 1812-1813". *Bulletin de Société de Géographie*, XXX (1825), 216-232.
17. Testu. *Almanach Impérial, pour l'année M DCCC IX, présenté à S. M. l'Empereur et le Roi par Testu*. Paris: Chez Testu, Imprimeur de Sa Majeste, 1809.
18. Tulard, Jean, Napoléon, chef de guerre (Paris: Edition Tallandier, 2012).

კაპიტანი ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორი
Captain Auguste de Bontemps-Lefort
(1782-1864)

გენერალ სებასტიანისადმი ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორის
წერილის ფრაგმენტი
A fragment of Auguste de Bontemps-Lefort's letter
to General Sebastiani
AMFAE, CP/Perse, vol. 9, doc. 155, 30.10.1807

გენერალ სებასტიანისადმი ოგიუსტ დე ბონტამ-ლეფორის
წერილის ფრაგმენტი
A fragment of Auguste de Bontemps-Lefort's letter
to General Sebastiani
AMFAE, CP/Perse, vol. 9, doc. 155, 30.10.1807

GRAVES OF THE CHRISTIAN GEORGIANS IN IRAN

The paper depicts the Georgian part of the complex of the Doulab Christian cemeteries in Tehran and, also, contains additional information on the Georgians buried in those of the other confessions' in Iran. Even though existence of the Georgian part of the complex of the Doulab Christian cemeteries and the relevant problems had been known, its present status could not have been examined and the ways of rehabilitation defined (first and foremost, this concerns Ms. Minadora Khoshtaria's Georgian church-shaped sepulcher).

Within the scope of the project, we conducted the research in several directions: inspection of the present status of the Georgian part of the complex of the Doulab Christian cemeteries, identification of the graves mentioned in the records but hardly detectable at present (in this regard significant success was made – all the Georgian graves of the cemetery were identified and cleaned); inspection of the other sectors of the cemetery in order to identify the graves associated with Georgia (several of those, one with a legend in Georgian were found in the Catholic part of the Doulab cemetery complex). Also, we detected a few Georgian graves in the Armenian cemeteries, namely, in the courtyards of the St. Nerses Armenian church in Isfahan, and in the Armenian cemetery of Rasht, the administrative centre of Gilan province. Our Iranian colleagues were instrumental in detecting several tombs bearing legends in the Georgian language.

Another direction of the study was the search for information on the Doulab cemetery at some of the Iranian archives and libraries, which was a fairly laborious work. Although scarce, the materials are truly unique and, therefore, of a high scholarly significance.

The main task of the project was examination of the present status of the Georgian part of the complex of the Christian cemeteries in Teheran's Doulab district and determination of the ways of its rehabilitation and conservation (to avoid inevitable destruction, the sepulcher of Ms. Minadora Khoshtaria needs urgent rehabilitation). We approached the National Agency for Cultural Heritage Preservation of Georgia and they agreed to perform the relevant works. The project is already prepared but due to the covid-19 pandemic, its implication is postponed.

The Doulab Christian Cemetery: Background

The complex of the Christian cemeteries is located in Teheran's south-eastern Doulab district which, as the maps of the time show, was not a part of the capital in the early XX c. Address of the cemetery: Shahid Malahati highway, Pasdaran-e Gomnam (the Unknown Pasdars) Ave., Shahid Rezai-Tajeri St.

Relying on the publication by Ettemad as-Saltaneh entitled "Marat al-Baladin", in her paper „The Doulab Cemetery: History Buried in the Heart of Tehran", Ms. Zahra Salehi-Nezhad says that in 1137 by Hijri lunar calendar, Kerim Khan resettled Armenian masons from Isfahan to the village of Doulab, close to Tehran and by doing this, paved way

to the first non-Muslim community there. That's where the name of the cemetery comes from. Back in 1855, during the reign of Naser ad-Din Shah, his personal doctor Louis André Ernest Cloquet, a French Catholic was buried next to the Armenian cemetery and that's how the history of the Catholic graveyard started.¹

As the historical maps of Tehran of the time and a 1909 document entitled "Looting of the Orthodox Cathedral in the Village of Doulab"² preserved at the National Archive of Georgia make it evident, the village of Doulab was not a part of Tehran in the early XX c., as yet.

As the city expanded and Tehran took the village of Doulab into its boundaries, the complex of the cemeteries, formally closed by then, faced destruction, especially so in the 1990s. The 1996 City Hall project envisaged roads and a park in its place. However, the high ranking Armenian, Catholic, Russian and Assyrian clergy, as well as embassies of the Christian countries stood up against the scheme. It was owing to their repeated appeals to the Foreign Ministry and Cultural Heritage Protection Organization of the Islamic Republic of Iran that the problem gained international publicity and the Tehran City Hall had to back down, while the Iran cultural heritage handicrafts and tourism organization proclaimed it a national monument (N2688, 06.07.2004) and by doing this, saved it. Here we should mention the efforts of Mr. Jamshid Giunashvili, the Georgian Ambassador to Iran in 1994-2003.

Our investigation of the actual status of the complex of the cemeteries, namely the sepulcher of Minadora Khoshtaria relied on the documentation supplied by the Iranian Research Center for the Cultural Heritage and Tourism. The first such document: "The Project for Investigation of the Sepulcher of the Georgian Princess and Identification of the Problems"³, underlay the fortification and rehabilitation of the monument in 2003-2004.

Two documents drawn up by the Cultural Heritage and Tourism Organization of the Tehran province list the performed rehabilitation works, set out the actual status and registration of the cultural heritage monument.⁴

Another problem associated with the complex of cemeteries in Doulab is that, the descendents of people of various nationalities buried, let's say in merely the Catholic part of

¹ <https://www.kojaro.com/2016/9/24/122162/cemetery-doolab/>

² The file at the Central Historical Archive (fac. №489, desc. №1, file №49463). See: Anton Vacharadze, Activities of the Church of the Russian Imperial Mission in Iran according to the Archival Materials of Georgia-Imereti Synod Office. In: N. Nakhutrishvili, G. Sanikidze, (eds), Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran. (Tbilisi: Ilia State University Press, 2019), 45.

³ Project supervisor: Eskandar Mokhtari; author: Mohammad Beiraqi. Tehran, 1382=2003) prepared by the Department for Protection and Rehabilitation of the Cultural Heritage Monuments the of the Cultural Heritage Organization of the Tehran province. In the first years of XXI c., the Georgian embassy in Iran took the lead in terms of protection of the Georgian part of the complex: before broadening the road next to the complex, several graves had been relocated and the sepulcher fortified but because of a very poor quality job done by an Iranian company, it is now in even a worse shape than before the rehabilitation.

⁴ 1. The Case of the Registration of the Georgian Princess' sepulcher (Author: Omid Ali Sadeqi, Tehran, 1383 = 2004). 2. The Space of the Armenian Cemetery and Georgian Princess' sepulcher (Authors: Javad Akbar and Taktam Ruzaneh, Tehran, 1385 = 2007) (in Persian).

the complex, no longer live in Iran and the graves are in charge of the relevant embassies. Digitalization of Catholic cemetery in Doulab (Doulab Catholic Cemetery Grave Mapping Project) initiated by some of the European embassies and the Catholic mission in Tehran is going on. Plenty of work has been performed; a lot of materials processed and the Project remains open to new information.⁵

The Polish government funded replacement of the tomb stones of their compatriots, who died in Tehran during the World War II and the access pathways to the Polish sector were surfaced. We see small national flags hoisted at the French, Italian, Hungarian etc. graves, which are also relatively well tended to.

Georgians on the Doulab Cemetery

Alexander Zarkeshev, the hegumen (now archimandrite) of the Russian Church in Tehran had initiated digitalization of the Russian Orthodox graves. He and his subordinates collected plenty of materials but the initiative fell through. The archimandrite, who serves at the Russian church in Abu Dabi now, visits Tehran several times a year. Although the database has not been set up, the collected materials are still very important. It should be said that Georgia-Russia tensions, actual absence of collaboration and coordination between the two embassies in Tehran hinder protection of the Orthodox part of the Doulab complex. The Georgians could rely on support of the Cultural Heritage Organization of Iran and its agencies, including the Research Center for the Cultural Heritage and Tourism, as well as St. Nicholas' church in Tehran with whom the Georgian embassy staff and their family members maintain pretty close personal and business relations. We are grateful to the high ranking clergy of St. Nicholas' church, who were helpful in terms of making the aforesaid database available. It was owing to their benevolence that this project was a success.

In the preparatory works, we identified 40 Georgian graves with the legends in the Georgian and Russian languages. The expedition members mapped and cleaned the graves and took their photos from various angles. We paid special attention to Minadora Khoshtaria's sepulcher, which is unfortunately in a decrepit state. We got the photos depicting its restoration by the Cultural Heritage Organization of Iran initiated by the Georgian embassy in 2003-2004. We talked to Mr. Mahdi Metanat, the keeper, who related about its rehabilitation in detail. From each grave, we picked up the broken off pieces.

In the Catholic cemetery, we detected a grave with a Georgian legend and several other tombs of purportedly Catholic Georgians.

The team members visited Thaddeus and Bartholomew church in the grounds of the Tehran bazaar and took photos of the graves there. We also held talks with the Armenian clergy. As far as we know, a story about Prince Alexander's grave in the courtyard of Thaddeus and Bartholomew church, widely believed in certain circles in Georgia should not be true.

Also, we visited an Armenian cemetery in the town of Rasht, Gilan province, where we detected 6 Georgian graves and filmed them.

At the initiative of the expedition members, the National Agency for Cultural

⁵ <http://www.doulabcemetery.com/en/aboutus.asp>

Heritage Preservation of Georgia sent a fact-finding team to Tehran in order to plan the restoration works some of which were performed in the Orthodox and Catholic parts of the complex of cemeteries in Doulab. Photos of Minadora Khoshtaria's sepulcher from outside and (although risky) inside were taken.

The researchers working at the Iranian archives and libraries found quite a few new documents on Iran-Georgia relations.

Hegumen Alexander, who in late XX and early XXI cc., set up the database of the Orthodox cemetery of the Doulab complex, listed the Georgians buried there and delivered it to the Georgian embassy in Tehran in May 2004. Later, it became evident that the list was not complete, some of the Georgian surnames were wrongly read and dates were inaccurate, as well. So the research team supplemented and corrected the list:

Ali-Zadeh (Okreashvili, correct form - Okriashvili or Okrusahvili) Tamara 1902-1976

Andtamaridze (correct form – Andjaparidze) Evdokia Trofimovna 1866- 9.1.1944

Afrand (Tvalvadze) Marina Yesenovna 1928-1969

Baghaturia Tona (Tina?) T 1892-1975

Bagradze (Bakradze?)-Gharibian Maria Ilinichna 1905-1969, born in Tbilisi

Balanchevadze (correct form - Balanchivadze) Mikhail Davidovich †9.7.1957. 77 y(ears old).

Baramidze N.A. 1879-1942

Varazashvili Ivan Sofromovich 1879-1955

Gegenava Iosif Platonovich 1883-1955

Zakaria (Zakaraia?) (Kargaratelli, correct form - Kargarateli) Evgenya Vasilievna 1909-1973

Kargaratelli Alexandra Ivanovna 1887-1955

General Vasil G. Kargaletelli (correct form - Kargareteli), 1881-1955. The date of his death should be wrong. We suppose it was a technical error and it should be the date of his wife's death since the dates engraved on the cross say 1881-1946. Researcher Mamuka Gogitidze suggested 29.07.1880-1938.⁶

Koberidze Valerian Lukich 4.4.1885 – 23.7.1940

Korkia (Kargaretelli, correct form - Kargarateli) Margarita Vasilievna 12.2.1910-12.4.1971

Korkia Mikhail 1900-1964

Machabelli Zurab, prince 1894-1936

Machavariani Konstantin Georgievich 1894-1936

Meraboshvili (correct form – Merabishvili or Merabashvili) Elena Georgievna 1891-1953

Mikeladze Grigol Semionovich 1898-1957, prince 1898-1957

Mikeladze Elena (Elene) Nafanailovna, 23.5.1932-19.6.1932

Mikeladze Elena Nafanailovna, princess 8.2.1890-29.5.1952

Mikeladze Nina (Nino) Khrisaforovna, princess 1900-1989

⁶ See Mamuka Gogitidze, *Generals and Officers – Georgian in the Military forces of the Democratic Republic of Azerbaijan* <http://caucasianhistory.info/?p=639> (in Russian). Retrieved 06/04/2019.

Turkia Vladimer Matveevich 1875-1948
Khomaradze Alexandra Yakovlevna 1885-1948
Khomaradze Tamar Petrovna 1914-1964
Khoshtaria Minadora Ignatievna 1882-1924
Ioseb (Joseph) M. Tsalkomonidze (correct form – Tsalkalamanidze) 1879-1955 (a locomotive drivers' instructor)
Tsalkomonidze (correct form – Tsalkalamanidze) Nina (Nino) 1895-1974
Tsitsikashvili (Tsitsishvili?) Irakli Nikolaevich, prince 1890-1953
Tsitsikashvili (Tsitsishvili?) Nina (Nino) Georgievna 1898-1970
We added the following surnames to the list:
Vakhtangadze Irakli Fomich 1890-1958
Kipiani (Vakhtangadze) Mariam Georgievna 1907-1994
Kandelaki Dimitri Ivanovich 1904-1963
Vakhtangadze Dodo Iraklievna 1925-2007
Bokuchava Vasil – d. 2009

Giorgi (George) I. Vakhtangadze – died in January 2019. The legends on this tombstone are in the Georgian and Russian languages, while the one on the cross is in Persian. His birth and death dates are given according to the solar calendar: 1314-1397.

By the database of the cemetery, the grave of Mr. Alexander T. Lomidze (wrongly spelt in Russian as Домидзе Александр Тариелович (Alexander T. Domidze)), which should have been next to Minadora Khoshtaria's sepulcher (sector II, row #3) is undetectable now.

According to the cemetery register, the grave of Helen Tsikhistavi (wrongly spelt in Russian as Елена Цихостав (Helen Tsikhostav)), also untraceable by now should have been in the V or VI row of the same sector.

According to the same register, the grave of Sylvester Chikovani (wrongly spelt in Russian as Чековани Сильвестр (Sylvester Chekovani)) similarly vanished should have been in the VIII sector, row #2.

We presume that the persons below buried in the Orthodox part of the Doulab cemetery complex should have been Georgians:

Sumbatov Nikolai Iosifovich 1890-1953

Gurjiev Victor Georgievich 1920-1958

Alkhazov Ivan Alexandrovich 1895-1949 Alkhazova Margarita Vasilievna 1900-1963

Two graves in the Catholic part of the complex of the Christian cemeteries in Doulab bearing Russian legends should also be of the Georgian mother and daughter, whose husband and father's name was Teimuraz used as the surname.

Here we should mention well-known non-Georgians like Nikolai Markov, architect and Anton Sevriugin, photographer closely associated with the Georgian capital Tbilisi in their young dates.

Information on the Georgians in the Doulab Cemetery

The database of the Orthodox cemetery in Doulab preserves concise information on some of the Georgians there. Archimandrite Alexander is still working in this direction. Our

team also collected some library and archive materials in the Georgian, Persian etc. languages. However, we had expected more light to be shed on the issue. Neither did our expectations that the descendants of the deceased would come forward with the documents preserved at home or anecdotes come true.

Below, there are some new or little known sources concerning some of the Georgians:

Memoirs of General Hasan 'Arfa contain some interesting information on Grigol Mikeladze, the Georgian serviceman, who made his career at the Court of Reza Shah.⁷ The author recurrently refers to his fellow military Grigol and his brother Constantine (Kostya) Mikeladze (B. 1895), who in 1921, was killed in the battle against the rebel Kurds on the approaches to the town of Maku.

The grave of Princess Helen N. Mikeladze (1890-1952), supposedly the wife of Constantine Mikeladze is nearby.

The record on Grigol S. Mikeladze in the register of the Doulab cemetery says: "1898-1957, nobleman of an ancient and distinguished Georgian family, a Russian Imperial officer, aide-de-camp to Reza Shah and an Iranian Brigadier General. In 1939, his wife Nina, a Russian gave birth to a daughter Eter."⁸ In the database we found her description: "True to her noble title, she stood out for her manners, which set the couple apart from most of the other Russian emigrants". A few weeks old Helen Mikeladze who died in 1932 is buried next to her parents.

In his book⁹, Mr. Ambako Chelidze relates about General Vasil Kargareteli closely involved in the military reform initiated by the Shah. In "The History of Gilan"¹⁰, Dr. Naser Azimi, Iranian scholar also describes him as a prominent participant of the movement known as the "Forest Revolution" led by Kuchak Khan. Also, we searched the Internet for the military career of V. Kargareteli in Iran, where he was referred to as „Shahpur“.¹¹ The record in the database of the complex of Doulab cemeteries says that Vasil D. Kargareteli (1881-1955) "was a general. In his memoirs, the last commander of the Persian Cossacks brigade colonel Verba mentions captain Kargareteli of the General Staff, who fought at the Persian front under General N.N. Baratov."¹²

In 2009, Georgian retired Colonel Vasil Bokuchava, who, for years had been accompanying Ms. Clara Bokuchava, still a piano tutor in Teheran, was also buried at the Doulab cemetery.

Besides, the database contains records of several civilian Georgians:

⁷ Under Five Shahs, by General Hassan Arfa, (New York William Morrow & Co., 1965), 115, 125, 129, 140, 152, 158, 221, 228, 301. Our acknowledgments to Dr. Grigol Beradze for providing us these memoirs.

⁸ Alexander Zarkashev, Hegumen. Russian Orthodox Church in Persia-Iran (1597-2001) (SPb.: Satis, 2002) (In Russian).

⁹ Ambako Chelidze, Six Years in Persia (Tbilisi: Metsniereba, 1964), (in Georgian).

¹⁰ Naser Azimi, Tarikhe Gilan – az vorude Shah-Abbas avval be Gilan ta payane enghelabe jangal. (Rasht: Entesharate Farhange Ilia, 1395=2016/2017), 594-95, 597, 605, 639 Naser Azimi. History of Guilan... (In Persian).

¹¹ See also Gogitidze, op.cit.

¹² Zarkashev, op.cit.

Vladimir M. Turkia (1875-1948), MD, descendent of the Megrelian princes, who fought in World War I. He had been practicing just in front of the Soviet Consulate in Tehran and was much appreciated for his kindness. He was married to the proprietor of “Cinema Iran”.

Constantine G. Machavariani (1894-1936), a news agent, who sold Russian newspapers and magazines next to “Cinema Palace”.

Valerian L. Koberidze, another Georgian buried at Doulab cemetery, who according to his relatives had been in the film industry in Tehran and Isfahan. In his memoirs, Mr. Ambako Chelidze mentions a Mr. Sakvarelidze who ran a movie house in Tehran. We were unable to detect his grave. All in all, it is only Mr. Akaki Khoshtaria, businessman and General Kargareli that Mr. Ambako Chelidze describes as successful in Iran.

Up until 2019, 3 persons with the surname of Vakhtangadze were buried in the Orthodox part of the Doulab cemeteries: Irakli T. Vakhtangadze (1890-1958), MD, Mariam G. Kipiani (Vakhtangadze) (1907-1994), his wife and Dodo I. Vakhtangadze (1925-2007), their daughter. In mid-January of 2019, Giorgi (George) I. Vakhtangadze, their son was buried in the same cemetery at the age of 83. Mr. Mahdi Metanat, the cemetery keeper told us that his friends had buried him in the grave he had bought next to his parents and sister. The only surviving member of the family is the ailing sister of Giorgi (George) I. Vakhtangadze. He was the only Georgian in Tehran, who in 2006 visited the Georgian embassy and talked to the Ambassador and advisor, who got the impression that the fear and distrust of the Soviet Union and KGB was too great for the other family members to venture any contact even with the embassy of independent Georgia. As against the Georgian, Russian or bilingual epigraphs of the other Georgians buried there, the one engraved in a simple cross set up on Giorgi Vakhtangadze’s tomb is made in Persian only.

There is a small record in Mr. Niko Nikoladze’s notepad he kept in Paris on Ms. Minadora Khoshtaria and her husband: “January 2 1924: I met Minadora Khoshtaria and Hanibal, the family lawyer. Akaki has returned.”¹³

Mr. Mahdi Metanat, the cemetery keeper similarly to his father and grandfather remembers the latter’s story concerning Mr. Akakli Khoshtaria. In his words, as soon as the traders and shop keepers of the Doulab district saw Mr. Akakli Khoshtaria heading for his wife’s grave, they would leave their businesses and sit at the cemetery entrance pretending to be beggars. Mr. Khoshtaria would give them the amount larger than their annual income. It should be said that the account of Metanat Jr. on rehabilitation of Minadora Khoshtaria’s sepulcher he had been involved in along with the other workers, as well as the other reports proved to be very helpful to our project. The project team is very appreciative of his kind attention. By the way Mahdi Metanat appeared in a Russian RT channel report on the Orthodox part of the Doulab cemetery complex.¹⁴

Compagnoni Family in Georgia and Iran

During the field works at the Catholic part of the Doulab cemeteries in Tehran, a group of researchers found the grave of Stefan A. Compagnoni born in 1882, whose

¹³ Notebook of N. Nikoladze, National Parliamentary Library of Georgia, Doc.36/280

¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=yfUIhIriGt8>.

surname was inscribed in the Georgian and Latin languages.

It was the inscription in Georgian that roused our interest.

From the archive materials we learned that in the mid-XIX c., his father Antoine (Anton) F. Compagnoni arrived in Georgia and settled down in the city of Kutaisi. He also had a property in Batumi.

Antoine's wife was Maka I. Khitarova. They had four sons Stefan, Joseph-Constantine, Clement and Ivan (Stanislav).

In 1908, Stefan was a teacher at the gymnasium for boys in Kutaisi opened by Constantine Mkurnali¹⁵ that operated until 1918. There is no trace of Stefan Compagnoni in Georgia after 1919.

We do not know how he and his family ended up in Iran. The archive materials say that he and his wife Susanne (Shushana) Zubieva had three children Henriette-Venice (b. 1906), Ludwig-Napoleon (b. 1909) and Anton S. Compagnoni, a student on the 1923-1924 list of the Catholics of Kutaisi: Anton S. Compagnoni, 18, residing in Police St., a student of no property, baptized catholic. However, the record says nothing about his earlier life.

Apparently, only Stefan's brother, Joseph A. Compagnoni (1884-1947) and his family remained in Georgia. From 1918, he worked as a mining engineer in Kutaisi.

Joseph A. Compagnoni had studied mining abroad and then returned to Georgia, where he stayed all his life. In the 30 November 1918 issue of "the Republic of Georgia" newspaper, we came across a note bearing his name: "Joseph A. Compagnoni, mining engineer with the Trade and Industry Ministry of Western Georgia declares that he arrived in Kutaisi and lives and works (business hours: 09 am- 3pm) in Moshiasvili house, Police St. He started working on 20 November, Wednesday according to the relevant order of the said Ministry approved by the Finance, Trade and Industry Minister on 7 November 1918."¹⁶

Joseph Compagnoni was involved in the mining industry all his life. "He's regarded the pioneer of the field."¹⁷ Prof. Joseph Compagnoni, a founder of the Polytechnic Institute (now the Technical University) of Tbilisi¹⁸ died unexpectedly at the age of 62. His daughter Jeanne Compagnoni (1918-1997) named Varvara J. in the birth certificate stepped into her father's shoes and was an associate professor with the Technical University. Apparently, she had no family of her own and sheltered a family displaced from Abkhazia.¹⁹

Now to the other Compagnonis who moved to Iran: according to the 1923-1924 materials detected in the archive in Kutaisi by Mr. A. Vacharadze, a project team member, Mr. Ivan A. Compagnoni (Stefan's brother), 30, chemist, Susanne G. Compagnoni (Stefan's wife), 35 and Anton S. Compagnoni (their son)²⁰, 18, who seem to have moved to Iran

¹⁵ See Lia and Guram Gabunia, *The Private Male Gimnasium of Konstantine Mkurnali*, newsp. *Akhali Ganat'leba*, 2-8/06/2001, N21 (535), 10 (in Georgian).

¹⁶ *Newsp. Sak'art'velos respublika*, N105, 30/11/1918, 3 (in Georgian).

¹⁷ *The Georgian Soviet Encyclopaedia* (1980), v. 5, p. 609.

¹⁸ See Elizbar Tsiskarishvili, *Two Friends*, newsp. *Sak'art'velos respublika*, N270, 30/10/1997, 7 (in Georgian).

¹⁹ See her obituaries, newsp. *Sak'art'velos respublika*, N N195, 13/08/1997, 8 and N244, 01/10/1997, 8 (in Georgian).

²⁰ Anton Vacharadze, *op. cit.*, 46.

before long, are mentioned among the Catholics of Kutaisi.

Below there are some other Compagnonis buried next to Stefan Compagnoni in the Catholic part of the Doulab cemetery complex:

Compagnoni Susanne (1882-1981) - Susanne (Shushana) Zubieva, Stefan's wife;

Compagnoni Louis (1910-1930) – presumably Ludwig-Napoleon, their son. There is only a year's discrepancy between the dates in the Georgian and French inscriptions engraved in their tombstones.

There is another French inscription on the tombstone: Compagnoni Étienne (1883-1962), who should be the same person as Stefan Compagnoni, whose birth in 1883 was recorded in the registry of the Catholic church in Kutaisi.

The following persons are buried side by side in another part of the cemetery:

Compagnoni Jean (1894-1944) – Stefan's brother Ivan, MD, according to his tombstone. There is no mention of his daughter Teresa-Louise (b. 1918)

Compagnoni Clément (1887-1937) – Stefan's brother.

Compagnoni Marie (1897-1964) – her age makes us think that she was one of Stefan's sisters-in-law. There is no mention of her in the Georgian documents.

We were unable to detect the graves of Anton S. Compagnoni and Henriette-Venice Compagnoni in the Catholic cemetery of the Doulab complex. According to the information obtained by Dr. Donald Stilo, an American Iranist of Dutch origin and expert in the Iranian languages and dialects, Anton S. Compagnoni was still alive in the early 1960s and lived next to an Armenian "Ararat" club at the end of a blind alley, Noubahar St., Naderi (now Jomhuri) Ave., Tehran. Donald Stilo a student of the Iranian studies at the time, who stayed in Iran for a few years to study the Persian language also took Georgian lessons from Anton S. Compagnoni. He remembers that Anton, a handsome man with a pleasant voice got his legs paralyzed in an accident (he jumped off a bridge across the Rioni River) while still in Kutaisi. In Tehran, he was looked after by the Catholic nurses. Dr. Stilo did not mention Susanne (Shushana), Anton's mother. As to Stefan, his father, he had died a little before they got acquainted.²¹ By the way, it was owing to Anton Compagnoni's instruction in Georgian that Dr. Donald Stilo recorded the speech of the Georgian expatriates in Iran's Fereydan region, whose digitalized version he presented at the International Congress on Language Islands in Iran held in Berlin in 2018. He also provided recordings of simple sentences in the Georgian language made by Anton S. Compagnoni.

Recently P. Natsvilishvili has published seven letters of Anton (Antoine) Compagnoni to Akaki and Tamar Paghava, sent from Iran to Argentina in 1959-64 with study and commentaries.²² It is revealed that Anton was obliged to stay in bed and he couldn't write himself. For this purpose he had two "volunteer secretaries" who undoubtedly were Georgians. From letters it becomes clear that despite the illness, Anton Compagnoni has close contacts with Iranian and European intellectuals, and also with prominent

²¹ Donald Stilo generously provided us with his memoirs in English about Anton S. Compagnoni which is published in: *Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran* (Donald Stilo, A Young American learns Georgian from an Extraordinary Man, 118-122).

²² Paata Natsvilishvili, *Letters of the Frenchman from Kutaisi from Iran to Argentina*. *Georgian Immigration*, 5 (8)/ 2018-2019, 91-111.

representatives of the Georgian immigration (Alexander Manvelishvili, Viktor Nozadze, Mikheil Jakeli, Levan Zurabishvili...).²³

Prof. Mohammad Roushan, a linguist with the University of Tehran who is now 88, remembered a fellow student of linguistics at the Tehran University, a tall, good-looking young man, whose surname was Compagnoni. Prof. Mohammad Roushan did not remember his first name though. He could not have been Stefan Compagnoni's son Anton, who was paralyzed and stayed at home all the time. In the collection of articles dedicated to the results of the Project, we supposed that he may have been Anton's cousin, son of Clément or Jean (Ivan) Compagnoni. But the successive investigation has shown that the classmate of Prof. Roushan was Albert-Napoleon Compagnoni. By the end of 1950ies he has already published some philological works in the prestigious Iranian academic journals.²⁴ Taking into account the fact that the given name of Stefan Compagnoni's son, passed away in 1930, was Lurdwig (Louis) Napoleon, it can be assumed that Albert-Napoleon was also Stefan's son, who was born already in immigration. Compagnoni with such given name doesn't appear in Georgian archival materials.

In 2018-2019, during our business trip in Iran, we walked around the Tehran district, where Stefan Compagnoni and supposedly his brothers may have lived but the local residents said they had not heard of them. It is highly probable that the surviving Compagnonis left Iran after the Islamic Revolution.

Where should the Graves of the Christian Georgians be in Iran?

The initial goal of the project had been investigation of the Georgian graves in the Orthodox part of the complex of Christian cemeteries in Doulab. Although the scope of the project expanded later on, we did not study the cemeteries of the Georgian communities existing in Iran over the last four centuries. The Georgian converts to Islam have been and are still buried there. Along with the inscriptions on their tombstones and memorial plaques in the Arabic and Persian languages, there are now quite a few ones made in Georgian, which is a clear indication of the revival of the national identity.

Prior to opening of the Doulab cemetery in Tehran in 1894, the Christian Georgians used to be buried in the Armenian cemeteries or the courtyard of an Armenian church. An instance of this is the graves of the people who, along with Alexander Griboedov were brutally killed in Tehran on 30 January 1829. In his book I. Enikolopov says: "among the mission members killed on that day was Adelung, second secretary of the embassy, Nariman Mirza Shahnazarov, interpreter, S. Kobulov (Kobulashvili), a clerk, doctor

²³ Ibid., 97.

²⁴ 1. Bayān-e ahl-e sonnat va jamā'at. Nevisande: Abu Hafs Umar al-Nasafi; mosaheh: Mohammad Khānsāri, Albert Napoleon Compagnoni. Majalle-ye Farhang-e Irān zamin, 1335, jeld-e 4, s.159-172; 2. Hakim Abū Hātim al-Muzaffar al-Isfazarī. Nevisande: Albert Napoleon Compagnoni. Majalle-ye dāneshkade-ye adabiyāt va olum-e ensāni-e dāneshgāh-e Tehrān, sāl-e panjom, mehr va dey 1336, shomare-ye 1 va 2 (peyāpey-e 17 va 18), s.166-227; 3. Risālat-u shabakat-u. Tashihgar: Albert Napoleon Compagnoni. Majalle-ye dāneshkade-ye adabiyāt va olum-e ensāni-e dāneshgāh-e Tehrān, sāl-e panjom, farvardin 1337, shomare-ye 3 (peyāpey-e 19), 39-52. We wish to express our gratitude to the Assoc. Prof. of the Tbilisi State University Tea Shurghaia for her help in establishing the identity of this person.

Malberg, Rustam, B. Dadaashev, a newcomer who had just arrived to Tehran with some gifts for the Shah, A. Gribov, Griboedov's servant, Mr. G. Mamatsov (Mamatsashvili), P. Kalatozov (Kalatozishvili), who was the interpreter to the embassy secretary Maltsov (who survived – N.N. G.S.), I. Sarkisov and Kh. Shahnazarov, the couriers originating from Tbilisi, S. Shakhpulov (Shakhpulashvili) etc. The embassy guards of Cossacks were killed, too.”²⁵The passage makes it clear that at least four of the people of the Georgian surnames and two Armenians originating from Tbilisi were among those who were killed on that day and buried in the courtyard of the Thaddeus and Bartholomew church, under construction in the grounds of the Tehran bazaar.

Incidentally, Helen, the daughter of Prince Alexander of Georgia, married to an Armenian who died in 1836 is buried inside the same church, with her memorial plaque built in a wall. The inscription in the plaque is quite legible. Referring to her, Mr. Vladimir (Lado) Aghniashvili, who arrived in Iran in 1894, remarks that he was unable to detect the grave of Prince Alexander deceased in 1846 and said to have been buried in the same place. He is listed in the church brochure among the other prominent people buried there. During our visit to the church in 2018, we reported Mr. Aghniashvili's information to the hegumen, who seemed quite surprised. We were told that the courtyard looked the same since its renovation some 50-60 years ago. Therefore, we suppose that even 125 years ago, there was no trace of Prince Alexander there. So the opinion asserted by some scholars and amateur researchers about his grave in the church courtyard should be wrong. The assumption underlying the view is that he should have been buried next to his daughter. Mr. Lado Aghniashvili supposes that Prince Alexander may have been buried in one of the villages the Shah had granted him. Talking to us, several Iranian scholars said that since Prince Alexander had adopted Islam, he could not have been buried in the courtyard of the Armenian Church.

Relying merely on anecdotes, in a publication, Dr. Goudarz Rashtiani, the Iranian historian points out at the Armenian church in the grounds of the Tehran bazaar as Prince Alexander's burial place.²⁶

It should be said that in the 1990s, Prof. Jamshid Giunashvili, Georgia's first Ambassador in Iran tried to obtain some new information on Prince Alexander. In his note to the Foreign Ministry, he requested permission to work at the Iranian archives. However, after a few months' waiting, he was told that the Iranians would look for the documents on their own and indeed, Ambassador Giunashvili was given photocopies of a few documents ungrounded by Research Center of the Foreign Ministry of Iran. However, there should not have been anything of interest in them concerning Prince Alexander's final years and death in Iran since Prof. Giunashvili had not mentioned it in his publications.

Therefore, the issue remains unclear at least until a new document is found.

As to the people perished along with Alexander Griboedov, on the initiative of

²⁵ I. K. Enikolopov, *Griboedov in Georgia*. (Tbilisi: Zarya Vostoka, 1954), 84 (in Russian).

²⁶ Goudarz Rashtiani, *Shahzāde-ye irāngarā: barresi-e vaz'iyat-e Gorjestān va naghsh-e Aleksāndr-Mirzā dar janghā-ye Irān va Rusiyye*. *Fasl-nāme-ye tārikh va ravābet-e khāreje, sāl-e yāzdahom, shomāre-ye 42, bahār*, Goudarz Rashtiani, *Pro-Iranian Prince: Analysis of Georgia's situation and the role of Eskandar-mirza in the Iran-Russia wars*. *Quarterly journal "History of International Relations"*, N 42, spring 1389 (2010) (in Persian), 49-79.

archimandrite Alexander Zarkeshev, a memorial plaque saying: “. . .” was put up on a wall of the Thaddeus and Bartholomew Armenian church on 14 February 2014.

Apart from the Orthodox cemetery in Teheran’s Doulab district, we traced the Georgian graves on the Protestant and Muslim graveyards, as well. Namely, Sylvie-Sophie-Skiriladze (Correct form – Skhirtladze) (23.03.1905-11.03.1941)²⁷ is buried in grave #24, row IV, the right section of the Protestant cemetery opened in 1890 in Tehran’s southern Akbarabad district.

Mrs. Helen Benashvili, who in 1930s accompanied her Iranian husband to Iran, is buried at Imamzadeh Abdollah cemetery. We were told her exciting story by Dr. Ahmad Chaichi Amirkhiz, the Iranian scholar, who was the grandson of her husband Mosayeb Mahdi-zadeh (Derashkhani).²⁸

Mrs. Ana A. Khizanishvili (1903-1974) married to an Iranian resident of the Georgian capital Tbilisi, who incidentally was killed there in unclear circumstances, is buried at Behesht-e Zahra cemetery. They had two sons and a daughter. To save them from extreme hardships of 1930s, her mother-in-law took the boys to Iran. It was only 33 years later that the mother and her elder son Ismail met in Tbilisi. As to Ibrahim, the younger son, she met him already in Tehran some 40 years after their separation. The event proved to be too much for her and she died of a heart attack in Tehran. As agreed with their sister in Tbilisi, the brothers buried their Christian mother at a Muslim cemetery. We learned the tragic story from the descendents of Mrs. Ana Khizanishvili.²⁹ Also in 2018, we detected 6 graves of Kiknadze family at the Armenian cemetery of the town of Rasht, Gilan province.

The grave of Mr. Shalva Dolidze, a Georgian revolutionary, who died in 1908, may also be in the same town.³⁰

On 10 April 1919, Mr. Sylvester Lomia, a young Georgian specialist of Iranian studies and a student of Nicholas Marr, a Georgia-born historian and linguist, who had arrived in Iran to polish up his Persian died there. In 1924, Ms. Vera Bardavelize, later a prominent ethnographer urged the Rector of Tbilisi State University to support her in the reburial of her husband in Georgia.³¹

During our visit in Isfahan in 2019, Abolqasem Ahmadi-Miandashti, ethnic Georgian of Iran’s Fereydan region, helped us obtain the photos of the Georgian graves in the courtyard of the Armenian St Nerses Church. Description of those and the other Georgian graves in Isfahan can be found in one of Prof. Magali Todua’s publications.³² It should be

²⁷ <http://tpc.kirche.ir/index.php/gravestone-gallery/sections/right-section/396-sylvie-sophie-skiriladze#prettyPhoto>.

²⁸ Ahmad Chaychi Amirkhiz, “The Journey of the Georgian Lady and her Burial place on the Imamzadeh Abdollah Cemetery of Tehran. In: Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran, 105-114 (in Georgian).

²⁹ Georgian Lady Ana Khizanishvili on the Behesht-e Zahra Cemetery. In: Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran, 115-117 (in Georgian).

³⁰ Anton Kelenjeridze, *Gurjis-Georgians in 1905-11 Revolution of Iran*. (Tbilisi, 1975), 17 Avtandil Songhulashvili, *In the footsteps of Georgian in Iran* (Tbilisi, 2005), 53 (in Georgian).

³¹ Songhulashvili, op. cit., 53-54; see also <http://feminism-boell.org/ka/2014/06/06/vera-bardavelize>.

³² Magali Todua, *The Necropolis of Georgian in Iran*. In: *Georgian-Persian Studies*, v. I, (Tbilisi, 1971), 196-211. (in Georgian).

said that even after 50 years, the graves are well preserved. By the way, in 2005, Said Muliani, MA of Isfahan University, another ethnic Georgian of Fereydan province showed Dr. N. Nakhutsrishvili several tombstones bearing the Georgian legends at the local Armenian cemetery (still operational), which could not have been filmed at the time. The search for the Georgian graves in Isfahan and the other Iranian cities should carry on.

ნიკოლოზ ნახუცრიშვილი, გიორგი სანიკიძე

გ. წერეთლის აღმოსავლეთმცოდნეობის ინსტიტუტი

ქრისტიან ქართველთა საფლავები ირანში

წინამდებარე სტატიაში შესწავლილია თეირანში, დულაბის ქრისტიანული სასაფლაოების კომპლექსში არსებული ქართული სექტორი, ასევე წარმოდგენილია დამატებითი ინფორმაცია ირანის სხვადასხვა აღმსარებლობის სასაფლაოებზე დაკრძალულ ქართველთა შესახებ ინფორმაცია. დულაბის სასაფლაოზე ქართული სექტორის არსებობა, ბუნებრივია, ადრეც ცნობილი იყო, ასევე ცნობილი იყო ის პრობლემები, რაც არსებობდა სასაფლაოზე. თუმცა არ იყო იმის საშუალება, რომ მომხდარიყო სასაფლაოს ამჟამინდელი მდგომარეობის სათანადო შესწავლა და მისი რეაბილიტაციის გზების დასახვა (პირველ რიგში, საქმე ეხება მინადორა ხოშტარის საფლავზე არსებულ ქართულ ეკლესიის ფორმის აკლდამის გადარჩენას).

პროექტის კომპლექსური ხასიათიდან გამომდინარე, კვლევა რამდენიმე მიმართულებით წარიმართა. პირველ რიგში, ეს იყო დულაბის ქრისტიანული სასაფლაოს ქართული სექტორის ამჟამინდელი მდგომარეობის შესწავლა; იმ საფლავების გამოვლენა, რომელთა არსებობაც დოკუმენტურად დასტურდებოდა, თუმცა არ ჩანდა სასაფლაოზე (ამ მხრივ მნიშვნელოვანი წარმატებები იქნა მიღწეული - სასაფლაოზე არსებული ყველა ქართული საფლავი დღეს დაფიქსირებული და გაწმენდილია); სასაფლაოს სხვა სექტორების შესწავლა იქ საქართველოსთან დაკავშირებული საფლავების გამოსავლენად (კათოლიკურ სექტორში დაფიქსირდა საქართველოსთან დაკავშირებული რამდენიმე საფლავი, ერთი - ქართული წარწერით). გარდა ამისა, თეირანიდან მიზნობრივი გასვლების დროს გილანის პროვინციის ქ. რაშთში მდებარე სომხურ სასაფლაოზე აღმოჩენილია ქართული საფლავები; ასევე ისპაჰანში, სომხური ეკლესიების ეზოებში, ირანელი კოლეგების დახმარებით დაფიქსირდა რამდენიმე საფლავი ქართული წარწერებით.

კვლევის მეორე მიმართულებას შეადგენდა მუშაობა საქართველოსა და ირანის არქივებსა და ბიბლიოთეკებში დულაბის სასაფლაოსთან დაკავშირებული

სხვადასხვა ტიპის მასალების მოსამიებლად. ამ მხრივ საკმაოდ შრომატევადი სამუშაო განხორციელდა. მოპოვებული მასალების შედარებითი სიმცირის მიუხედავად, ხაზგასასმელია მათი უნიკალურობა და სამეცნიერო მიმოქცევაში პირველად შემოტანა.

პროექტის უმნიშვნელოვანესი მიმართულება იყო დულაბის სასაფლაოს ქართული სექტორის ამჟამინდელი მდგომარეობის შესწავლა და მისი კონსერვაცია-რესტავრაციისთვის გზების დასახვა (მინადორა ხოშტარიას აკლამა გადაუდებელ რესტავრაციას საჭიროებს, წინააღმდეგ შემთხვევაში უახლოეს ხანებში სრული დანგრევა ელის). ამ მიზნით პროექტის მონაწილეები დაუკავშირდნენ საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის სააგენტოს. სააგენტომ სრული მზადყოფნა გამოთქვა ძეგლის გადარჩენისთვის სათანადო სამუშაოების ჩასატარებლად. მომზადდა სათანადო პროექტიც, მაგრამ კოვიდ-19-ის პანდემიის გამო ჯერჯერობით მისი განხორციელება ვერ ხერხდება.

დულაბის ქრისტიანული სასაფლაოს ისტორიიდან

დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოთა კომპლექსი მდებარეობს დღევანდელი თეირანის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ისტორიულ დულაბის რაიონში, რომელიც მეოცე საუკუნის დასაწყისში ჯერ კიდევ არ იყო მოქცეული თეირანის ფარგლებში, რასაც ადასტურებენ ჩვენს ხელთ არსებული თეირანის ისტორიული რუკები. ამ კომპლექსის ამჟამინდელი მისამართია შაჰიდ მაჰალათის ავტობანი, უსახელო ფასდარების (*ფასდარანე გომნაბ*) პროსპექტი, შაჰიდ რეზაი-თაჯერის ქუჩა.

ზაჰრა სალეჰი-ნეჟადი სტატიაში „დულაბის სასაფლაო - თეირანის გულში დამარხული ისტორია“ ეთემად-ოს-სალთანეს თხზულება „მართ-ალ-ბალადან“-ზე დაყრდნობით, წერს, რომ ქერიმ-ხანმა მთვარის ჰიჯრის 1137 წელს ისპაჰანიდან თეირანის მახლობელ სოფელ დულაბში გადაასახლა სომეხი ქვისმთლელები, რამაც საფუძველი დაუდო დულაბში არამუსლიმი მოსახლეობის დამკვიდრებას და პირველი სომხური სასაფლაოც დულაბში გაიხსნა. უკვე ნასერ-ედ-დინ შაჰის დროს, 1855 წელს სომხური სასაფლაოს მიმდებარედ კრძალავენ ამ ირანელი მეფის პირად ექიმს, ფრანგ კათოლიკს ლუის ანდრე ერნესტ კლოკეს, საიდანაც უკვე იწყება დულაბის კათოლიკური სასაფლაოს ისტორია.¹

მეოცე საუკუნის დასაწყისში სოფელი დულაბი ჯერ კიდევ თეირანის საზღვრებს გარეთ მდებარეობდა. თეირანის ისტორიული რუკების გარდა, ამაზე მიუთითებს საქართველოს ეროვნულ არქივში დაცული დოკუმენტი „სოფელ დულაბში მართლმადიდებლური ტაძრის გაპარცვის შესახებ“, რომელიც თარიღდება 1909 წლით.² ქალაქის ზრდისა და სოფელ დულაბის თეირანის საზღვრებში მოქცევის შემდეგ, განსაკუთრებით კი გასული საუკუნის 90-იან წლებში, ოფიციალურად დახურულად გამოცხადებული სასაფლაოთა ეს

¹ <https://www.kojaro.com/2016/9/24/122162/cemetery-doolab/>

² საისტორიო ცენტრალური არქივის საქმე (ფონდი №489, აღწერა №1, საქმე №49463). იხ. ანტონ ვაჭარაძე, ირანში რუსეთის იმპერატორის მისიის ეკლესიის საქმიანობა საქართველო-იმერეთის სინოდის კანტორის საარქივო მასალების მიხედვით. კრ-ში: ქართველები თეირანის დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოზე (თბილისი: ილიაუნის გამომც., 2019), 45.

კომპლექსი საერთოდ მოსპობის საფრთხის წინაშე დადგა. 1996 წელს შემუშავებული პროექტის მიხედვით ქალაქის მერია გეგმავდა მის ადგილას გზების გაყვანას და პარკის მოწყობას. ამ პროექტს წინ აღუდგნენ თეირანში სომხური, კათოლიკური, რუსული და ასირიული ეკლესიების წინამძღვრები და შესაბამისი ქრისტიანული სახელმწიფოების საელჩოები. მათი აქტიური ჩარევით, ირანის ისლამური რესპუბლიკის საგარეო საქმეთა სამინისტროსადმი და ირანის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ორგანიზაციისადმი არაერთი მიმართვისა და ამ პრობლემისათვის საერთაშორისო რეზონანსის მიცემის წყალობით, თეირანის მერია იძულებული გახდა, ხელი აეღო აღნიშნული პროექტის განხორციელებაზე. ირანის კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ორგანიზაციამ კი მთლიანად დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოთა კომპლექსს მიანიჭა ეროვნული ძეგლის სტატუსი (N2688, 06.07.2004), რითაც საბოლოოდ მოიხსნა მისი განადგურების საფრთხე. აუცილებლად უნდა აღინიშნოს ამ საქმეში 1994-2003 წლებში ირანის ისლამურ რესპუბლიკაში საქართველოს საგანგებო და სრულუფლებიანი ელჩის, ბატონ ჯემშიდ გიუნაშვილის დიდ დამსახურებაც.

ამ კომპლექსის და მასში მდებარე მინადორა ხოშტარიას აკლდამის სადღესიო მდგომარეობის წარმოსაჩენად პირველ რიგში გამოვიყენეთ ის დოკუმენტაცია, რომელიც მოგვაწოდა ირანის კულტურული მემკვიდრეობისა და ტურიზმის კვლევითმა ცენტრმა. პირველი დოკუმენტი - „ქართველი პრინცესას აკლდამის შესწავლისა და პრობლემების გამოვლენის პროექტი“³, რის საფუძველზეც 2003-2004 წლებში განხორციელდა ამ ნაგებობის გამაგრებისა და რესტავრაციის სამუშაოები.

თეირანის პროვინციის კულტურული მემკვიდრეობისა და ტურიზმის ორგანიზაციის სხვადასხვა სამსახურების მიერ ძეგლის რესტავრაციის შემდეგ მომზადებულია ორი დოკუმენტი, რომლებიც შეიცავენ ჩატარებული ღონისძიებების ნუსხას, ასახავენ ძეგლის არსებულ მდგომარეობას და მისი, როგორც ირანის კულტურული მემკვიდრეობის ობიექტის რეგისტრაციის პროცესს.⁴

დულაბის სასაფლაოთა კომპლექსის წინაშე მდგარი კიდევ ერთი პრობლემაა ის, რომ იქ დასაფლავებული არიან სხვადასხვა ეროვნების ადამიანები, რომელთა შთამომავლების აბსოლუტური უმეტესობა უკვე აღარ ცხოვრობს ირანში, და მათი საფლავების პატრონობის პასუხისმგებლობა ეკისრებათ შესაბამისი ქვეყნების საელჩოებს. ევროპული სახელმწიფოების საელჩოების ერთი ნაწილისა და

³ პროექტის კურატორი: ესქანდარ მოხთარი; ავტორი: მოჰამად ბეირაყი. თეირანი, 1382=2003) მომზადებულია თეირანის პროვინციის კულტურული მემკვიდრეობის ორგანიზაციის დაცვისა და რეაბილიტაციის დეპარტამენტის მიერ. ამ საუკუნის დასაწყისში ირანის ისლამურ რესპუბლიკაში საქართველოს საელჩოს თაოსნობით ამ მიმართულებით გარკვეული ნაბიჯები გადაიდგა (სასაფლაოს მიმდებარე გზის გაფართოებასთან დაკავშირებით, მოხდა რამდენიმე საფლავის ადგილის შეცვლა, გასამაგრი სამუშაოები განხორციელდა ხსენებულ აკლდამაზე, თუმცა ირანული მხარის მიერ სამუშაოები იმდენად უხარისხოდ და ზერელედ შესრულდა, რომ რამდენიმე წელიწადში ირანის ტერიტორიაზე არსებული ქართული ქრისტიანული ხუროთმოძღვრების ეს ერთადერთი ძეგლი კიდევ უფრო სავალალო მდგომარეობაში აღმოჩნდა, ვიდრე ამ სამუშაოების ჩატარებამდე იყო).

⁴ 1. ქართული უფლისწულის აკლდამის დარეგისტრირების საქმე (ავტორი ომიდ ალი სადეყი, თეირანი, 1383 = 2004), 2. სომხური სასაფლაოს სივრცე და ქართველი უფლისწულის აკლდამა (ავტორები: ჯავად აქბარი და თაქთამ რუზანე, თეირანი, 1385 = 2007).

თეირანში კათოლიკური ეკლესიის წარმომადგენლობის ინიციატივით დაიწყო და ახლაც გრძელდება დულაბის კათოლიკური სასაფლაოს დოკუმენტირების (დიგიტალიზაციის) პროექტი (Doulab Catholic Cemetery Grave Mapping Project). გაწეულია საკმაოდ დიდი სამუშაო, დამუშავებულია დიდი ინფორმაცია, თუმცა პროექტი ღიაა ახალი მასალის მისაღებად.⁵

კათოლიკურ სასაფლაოზე პოლონეთის მთავრობამ განახორციელა მნიშვნელოვანი პროექტი, მთლიანად გამოცვალა მეორე მსოფლიო ომის დროს თეირანში მასობრივად გარდაცვლილი თანამემამულეების საფლავის ქვები და მოაწესრიგა სასაფლაოს პოლონური სექტორის მისასვლელი ბილიკები. ასევე, მეტ-ნაკლებად მოვლილია ფრანგი, იტალიელი, უნგრელი და სხვ. ეროვნების მიცვალებულთა საფლავებიც, რომლებზეც დამაგრებულია შესაბამისი სახელმწიფოების მომცრო დროშები.

ქართველები დულაბის სასაფლაოზე

თეირანში რუსული ეკლესიის წინამძღვრის ილუმენის (ამჟამად უკვე არქიმანდრიტის) ალექსანდრე ზარკეშევის თაოსნობით ასევე დაწყებული იყო მართლმადიდებლური სასაფლაოს მონაცემთა ბაზის შექმნაც. მან და მისმა ხელქვეითებმა თავი მოუყარეს დიდ მასალას, მაგრამ საქმე ბოლომდე არაა მიყვანილი. თავად არქიმანდრიტი ამჟამად აბუ დაბიში მოღვაწეობს უკანასკნელ წლებში იქ აშენებულ ახალ რუსულ ეკლესიაში და წელიწადში რამდენჯერმე აკითხავს თეირანს. მიუხედავად ამისა, ეს ბაზა არსებული მდგომარეობითაც ფრიად საყურადღებო და მნიშვნელოვანია. უნდა აღინიშნოს, რომ მართლმადიდებლური სასაფლაოს მოვლა-პატრონობის საკითხის ერთი მნიშვნელოვანი დამაბრკოლებელი გარემოებაა დამაბული ქართულ-რუსული პოლიტიკური ურთიერთობები, რაც ამ ეტაპზე გამორიცხავს თეირანში ორი ქვეყნის საელჩოების თანამშრომლობას და კოორდინაციას. ქართული მხარისათვის დულაბის სასაფლაოზე რაიმე პროექტის განხორციელებისათვის გამოსადეგ არხს წარმოადგენდა ირანის კულტურული მემკვიდრეობის ორგანიზაცია და მის დაქვემდებარებაში არსებული დაწესებულებანი, მათ შორის კულტურული მემკვიდრეობისა და ტურიზმის კვლევითი ცენტრი და აგრეთვე თეირანის წმ. ნიკოლოზის ეკლესია, რომელთა მესვეურებთან წლების მანძილზე საქართველოს საელჩოს თანამშრომლები და მათი ოჯახის წევრები ინარჩუნებენ ნორმალურ და საქმიან ურთიერთობებს. უნდა აღინიშნოს, რომ სწორედ თეირანის წმ. ნიკოლოზის ეკლესიის მესვეურთა კეთილი ნებით, წინამდებარე პროექტის მონაწილეებს ხელი მიუწვდათ ამ ბაზაზე, რაც დიდად წაადგა პროექტის წარმატებით განხორციელებას.

სასაფლაოზე წინასწარ ჩატარებული მოსამზადებელი სამუშაოების წყალობით დაფიქსირდა 40 ქართული საფლავი ქართული და რუსული წარწერებით. საფლავების მდებარეობა დატანილი იქნა სასაფლაოს რუკაზე. დიდი ხნის მანძილზე მოუვლელი საფლავები გასუფთავდა (მოიგავა და გაირეცხა) ექსპედიციის მონაწილეთა მიერ. გადაღებული იქნა ყველა საფლავის ფოტო სხვადასხვა რაკურსით. განსაკუთრებული ყურადღება მიექცა მინადორა ხოშტარიას საფლავზე არსებულ აკლდამას. დაფიქსირდა მისი დღევანდელი სავალალო

⁵ <http://www.doulabcemetery.com/en/aboutus.asp>

მდგომარეობის ყველა ტექნიკური დეტალი. მოვიპოვეთ 2003-2004 წლებში ირანის კულტურული მემკვიდრეობის ორგანიზაციის მიერ და თეირანში საქართველოს საელჩოს ინიციატივით ამ ძეგლზე ჩატარებული რესტავრაციის ამსახველი ფოტოები, ვესაუბრეთ სასაფლაოს მცველს ბ-ნ მეჰდი მათანათს, რომელმაც მოგვაწოდა მრავალი საყურადღებო ინფორმაცია ამ რესტავრაციის მსვლელობის შესახებ. თითოეულ საფლავთან შეგროვდა და დაფიქსირდა დაზიანებული, მოტეხილი თუ ჩამოვარდნილი ნაწილები.

კათოლიკურ სასაფლაოზე დაფიქსირდა ერთი საფლავი ქართული წარწერით და ასევე გამოვლინდა, რამდენიმე საფლავი, რომლებიც, სავარაუდოდ, კათოლიკე ქართველებს უნდა ეკუთვნოდეთ.

ექსპედიციის წევრები ეწვივნენ თეირანის ბაზრის ტერიტორიაზე მდებარე თადეოზისა და ბართოლომეს სახელობის ეკლესიას, სადაც გადაიღეს იქ არსებული საფლავები. გაიმართა საქმიანი შეხვედრა სომხური ეკლესიის წარმომადგენლებთან. ჩვენი მონაცემებით, ქართული საზოგადოების გარკვეულ წრეებში მოარული ვერსია იქ ალექსანდრე ბატონიშვილის საფლავის არსებობის შესახებ, არ შეესაბამება სინამდვილეს.

მოვინახულეთ გილანის პროვინციაში ქალაქ რაშთის სომხური სასაფლაო, სადაც პირველივე დათვალიერებისთანავე აღმოჩნდა 6 ქართული საფლავი. მოხდა ამ საფლავების ფოტოფიქსაცია.

პროექტის მონაწილეების ინიციატივითა და კოორდინირებით საქართველოს კულტურული მემკვიდრეობის დაცვის ეროვნულმა სააგენტომ მიავლინა ჯგუფი თეირანში ვითარების ადგილზე გაცნობისა და შესაბამის ირანულ დაწესებულებებთან სარესტავრაციო სამუშაოების დაგეგმვის მიზნით. ჩატარდა სათანადო სამუშაოები დულაბის სასაფლაოთა კომპლექსის მართლმადიდებლურ და კათოლიკურ ნაწილებში. ხელახლა იქნა გადაღებული მინადორა ხოშტარის აკლდამა გარედან. ასევე, ამ ობიექტის ავარიული მდგომარეობის გათვალისწინებით, სერიოზული რისკის ფასად, პირველად მოხდა ამ ობიექტის გადაღება შიგნიდან. კვლევითი ჯგუფი ინტენსიურად მუშაობდა ირანის არქივებსა და ბიბლიოთეკებში. მოძიებულია არაერთი საინტერესო უცნობი დოკუმენტი ირან-საქართველოს ურთიერთობების შესახებ.

თეირანის დულაბის მართლმადიდებლურ სასაფლაოს მომაცემთა ბაზის შექმნისას გასული საუკუნის ბოლოსა და მიმდინარე საუკუნის დასაწყისში, იღუმენმა ალექსანდრემ ცალკე გამოყო იქ დაკრძალული ქართველების სია და 2004 წლის მაისში მიაწოდა თეირანში საქართველოს საელჩოს. როგორც შემდგომმა კვლევამ აჩვენა, სია არ იყო სრული. გარდა ამისა, არასწორად იყო წაკითხული ზოგიერთი ქართული გვარი. შეცდომები აღმოჩნდა თარიღებშიც. კვლევითმა ჯგუფმა შეადგინა დასაფლავებულთა სრული და გასწორებული სია:

Али-Заде (Окреашвили) Тамара 1902-1976

ალიზადე (ოქრიაშვილი ან ოქრუაშვილი) თამარ 1902-1976

Андтамаридзе Евдокия Трофимовна 1866- 9.1.1944

ანჯაფარიძე ევდოკია ტროფიმეს ასული 1866- 9.1.1944

Афранд (Гвалвадзе) Марина Ясеновна 1928-1969

აფრანდ (თვალთვაძე) მარინა იასონის ასული 1928-1969

Багагурия Тона Т 1892-1975

ბალათურია თინა (?) 1892-1975

Баградзе-Карибиян Мария Ильинична 1905-1969. род. в Тбилиси
ბაქრაძე-ღარიბიანი მარია ილიას ასული 1905-1969. დაბ. თბილისში
Баланчевадзе Михаил Давидович †9.7.1957. 77ლ.

ბალანჩივამე (ბალანჩივამე) მიხეილ დავითის ძე გარდ. 9.7.1957, 77 წლის
სსაკში

Барамидзе Н.А. 1879-1942

ბარამიძე ნ.ა. 1879-1942

Варазашвили Иван Софромович 1879-1955

ვარაზაშვილი ივანე სოფრომის ძე 1879-1955

Гегенава Иосиф Платонович 1883-1955

გეგენავა იოსებ პლატონის ძე 1883-1955

Закария (Каргалетелли) Евгения Васильевна 1909-1973

ზაქარაია(?) (კარგალეთელი/კარგარეთელი) ევგენია ვასილის ასული 1909-
1973

Каргалетелли Александра Ивановна 1887-1955

კარგალეთელი (კარგარეთელი) ალექსანდრა ივანეს ასული 1887-1955

Каргалетелли Василий Дмитриевич, генерал, 1881-1955

კარგალეთელი (კარგარეთელი) ვასილ დიმიტრის ძე, გენერალი, 1881-1955.
გარდაცვალების თარიღი შეცდომით უნდა იყოს. სავარაუდოდ მექანიკური
შეცდომაა და გადმოტანილია მეუღლის გარდაცვალების წელი. თავად
საფლავზე აღმართულ ჯვარზე გარკვევით იკითხება 1881-1946. მკვლევარი
მამუკა გოგიტიძე მის ცხოვრებას ათარიღებს განსხვავებულად - 29.07.1880-
1938.⁶

Коберидзе Валериан Лукич 4.4.1885 – 23.7.1940

კობერიძე ვალერიან ლუკას ძე 4.4.1885-23.7.1940

Коркия (Каргалетелли) Маргарита Васильевна 12.2.1910-12.4.1971

ქორქია (კარაგალეთელი/კარგარეთელი) მარგარიტა ვასილის ასული
12.2.1910-12.4.1971

Коркия Михаил 1900-1964

ქორქია მიხეილ 1900-1964

Мачабелли Зураб, князь 1891-1960

მაჩაბელი ზურაბ, თავადი 1891-1960

Мачавариани Константин Георгиевич 1894-1936

მაჭავარიანი კონსტანტინე გიორგის ძე 1894-1936

Мерабошвили Елена Георгиевна 1891-1953

მერაბოშვილი (მერაბიშვილი ან მერაბაშვილი), ელენე გიორგის ასული 1891-
1953

Микеладзе Григорий Семенович, 1898-1957, князь

მიქელაძე გრიგოლ სიმონის ძე 1898-1957, თავადი

⁶ იხ. Мамука Гогитидзе, *Генералы и офицеры- грузины в вооруженных силах Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920 гг.* - <http://caucasianhistory.info/?p=639>.

Микеладзе Елена 23.5.1932-19.6.1932
 მიქელაძე ელენე 23.5.1932-19.6.1932
 Микеладзе Елена Нафанаиловна 8.2.1890-29.5.1952, княгиня
 მიქელაძე ელენა ნათანიელის ასული 8.2.1890-29.5.1952 თავადის ქალი
 Микеладзе Нина Хрисафоновна 1990-1989, княгиня
 მიქელაძე ნინო ხრისაფონის (?) ასული 1900-1989, თავადის ქალი
 Туркия Владимир Матвеевич 1875-1948
 თურქია ვლადიმერ მათეს ძე 1875-1948
 Хомарадзе Александра Яковлевна 1885-1948
 ხომარაძე ალექსანდრა იაკობის ასული 1885-1948
 Хомарадзе Тамара Петровна 1914-1964
 ხომარაძე თამარ პეტრეს ასული 1914-1964
 Хоштария Минадора Игнатъевна 1882-1924
 ხოშტარია მინადორა იგნატეს ასული 1882-1924
 Цалкомонидзе Иосиф Михайлович 1879-1955, наставник машинистов ЖД по технологии
 ცალკომონიძე (ცალქალამანიძე) იოსებ მიხეილის ძე 1879-1955 (რკინიგზის მემანქანეების მასწავლებელი ტექნოლოგიის განხრით)
 Цалкомонидзе Нина 1895-1974
 ცალკომონიძე (ცალქალამანიძე) ნინო 1895-1974
 Цицикашвили Иракий Николаевич 1890-1953, князь
 ციციკაშვილი (ციციშვილი) ირაკლი ნიკოლოზის ძე 1890-1953, თავადი
 Цицикашвили Нина Георгиевна 1898 -1970
 ციციკაშვილი (ციციშვილი) ნინო გიორგის ასული 1898-1970
 ჩვენი ძიების შედეგად ამ სიას კიდევ დაემატნენ შემდეგი გვარები:
 ვახტანგაძე ირაკლი თომას ძე 1890-1958
 ყიფიანი მარიამ გიორგის ასული (ვახტანგაძისა) 1907-1994
 კანდელაკი დიმიტრი ივანეს ძე 1904-1963
 ვახტანგაძე დოდო ირაკლის ასული 1925-2007
 ბოკუჩავა ვასილი - გარდ.2009წ.
 ვახტანგაძე გიორგი (ჟორჟ) ირაკლის ძე - გარდაიცვალა 2019 წლის იანვარში. საფლავის ქვაზე წარწერები რუსულად და ქართულადაა, ჯვარზე კი - სპარსულად. დაბადებისა და გარდაცვალების თარიღად მითითებულია ირანული მზის კალენდრის 1314-1397.

სასაფლაოს მონაცემთა ბაზის მიხედვით, მინადორა ხოშტარიას აკლდამის მახლობლად (მეორე სექტორის N3 რიგში) უნდა ყოფილიყო ალექსანდრე ტარიელის ძე ლომიძის (რუსულად წერია Домидзе Александр Тариелович) საფლავი, რომელიც აღარ იქმნება.

სასაფლაოს წიგნის მიხედვით, იმავე სექტორის მეხუთე ან მეექვსე რიგში უნდა ყოფილიყო ელენე ციხისთავის (რუსულად წერია Елена Цихостав) საფლავი, რომელიც ასევე არ იქმნება.

მერვე სექტორის N2 რიგში სასაფლაოს წიგნის თანახმად უნდა განისვენებდეს სილვესტრ ჩიქოვანი (რუსულად წერია Чековани Сильвестр) რომლის კვალიც ასევე

აღარ ჩანს.

გარკვეული ვარაუდის დაშვებით, ქართველებად შეიძლება ჩაითვალოს დულაბის მართლმადიდებლურ სასაფლაოზე დაკრძალული შემდეგი პირები:

სუმბათოვი ნიკოლოზ იოსების ძე 1890-1953

გურჯიევი ვიქტორ გიორგის ძე 1920-1958

ალხაზოვი ივანე ალექსანდრეს ძე 1895-1949

ალხაზოვა მარგარიტა ვასილის ასული 1900-1963

დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოთა კომპლექსის კათოლიკურ ნაწილში ქართველებს შეიძლება მიეკუთვნოს ორი საფლავი შემდეგი რუსული წარწერებით:

1. Здесь покоится инженер Роман Теимураз 1904-1957 Мир праху твоему

2. Здесь покоится Мария Теимураз 1879-1962

შეიძლება ვივარაუდოთ, რომ ისინი დედა-შვილი არიან, რომელთა მამა და მეუღლე შესაბამისად იყო ვინმე თეიმურაზი, რომლის საკუთარი სახელი გამოყენებული იქნა გვარის ფუნქციით.

აუცილებლად მოსახსენებლები არიან დულაბის სასაფლაოზე დაკრძალული ისეთი ცნობილი არაქართველები, როგორც არიან არქიტექტორი ნიკოლოზ მარკოვი და ფოტოგრაფი ანტონ სევრიუგინი, რომელთა ახალგაზრდობაც თბილისთან იყო დაკავშირებული.

ცნობები დულაბის სასაფლაოზე დაკრძალული ქართველების შესახებ

დულაბის მართლმადიდებლური სასაფლაოს ბაზაში მოცემულია მოკლე ინფორმაციები მხოლოდ ზოგიერთი დასაფლავებული პიროვნების შესახებ. არქიმანდრიტი ალექსანდრე აგრძელებს მუშაობას ამ მიმართულებით. ჩვენმა ჯგუფმა მოიძია გარკვეული ლიტერატურა ქართულ, სპარსულ და სხვა ენებზე, ასევე ზოგიერთი საარქივო მასალა, თუმცა მოლოდინი იმის თაობაზე, რომ ქართული და ირანული არქივები მეტ ნათელს მოჰფენდნენ შესასწავლ თემას, მხოლოდ ნაწილობრივ გამართლდა. ასევე არ გამართლდა მოლოდინი, რომ დულაბზე დაკრძალულთა შთამომავლები, რომელთა ნაწილის კვალსაც მივაგენით, იაქტიურებდნენ და პროექტს შეეწეოდნენ დოკუმენტებით საოჯახო არქივებიდან ანდა ზეპირი გადმოცემებით საკუთარი წინაპრების შესახებ. აქ ვახსენებთ ზოგიერთ ახალ ან ნაკლებად ცნობილ წყაროებს ზოგიერთი ქართველის შესახებ:

რეზა შაჰის კარზე დაწინაურებულ ქართველ სამხედროზე გრიგოლ მიქელაძეზე საინტერესო ინფორმაციას შეიცავს გენერალ ჰასან 'არფას-ს მემუარები, სადაც ავტორი არაერთხელ ახსენებს თანამებრძოლ გრიგოლსა და მის ძმას კონსტანტინე (კოსტია) მიქელაძეს (დაბ. 1895), რომელიც 1921 წელს იღუპება ქურთ მეამბოხეებთან ბრძოლაში ქალაქ მაქუს მიდამოებში. მემუარებში კარგად ჩანს გრიგოლ მიქელაძის კარიერული წინსვლა ირანის არმიის სხვადასხვა საპასუხისმგებლო პოსტებზე.⁷ იქვე დაკრძალული კიდეც ერთი მიქელაძე, თავადის ასული ელენა ნათანიელის ასული (1890-1952), ჩვენი აზრით, უნდა იყოს კონსტანტინე მიქელაძის მეუღლე.

⁷ Under Five Shahs, by General Hassan Arfa, (New York William Morrow & Co., 1965), 115, 125, 129, 140, 152, 158, 221, 228, 301 - ამ მემუარების ტექსტის მოწოდებისათვის მადლობას ვუხდით დოქტ. გრიგოლ ბერაძეს.

დულაბის სასაფლაოს ბაზაში გრიგოლ სიმონის ძე მიქელაძე ამგვარადაა წარმოდგენილი: „1898-1957, თავადი. უძველესი და ცნობილი ქართული გვარიდან. რუსეთის იმპერატორის არმიის ოფიცერი. დაახლოებული იყო რეზა შაჰთან. იყო მისი ადიუტანტი. ირანის არმიაში მას მინიჭებული ჰქონდა ბრიგადის გენერლის სამხედრო ჩინი. მისი მეუღლე იყო რუსი ნინა ხრისანფონის ასული. 1939 წელს მათ გაუჩნდათ ქალიშვილი ეთერი.“⁸ ბაზაში ასევე დახასიათებულია გ. მიქელაძის მეუღლე, რომელიც „თავისი თავადური ტიტულის შესაფერისად, ბრწყინავდა არისტოკრატიული მანერებით და ამის გამო მიქელაძეების წყვილი დისტანცირებული იყო რუსი ემიგრანტების ძირითადი მასისაგან.“ მშობლების გვერდით განისვენებს 1932 წელს 1 თვეს არმილწეული ელენე მიქელაძე.

გენერალ ვასილ კარგარეთელზე, როგორც რეზა შაჰის სამხედრო რეფორმების ერთერთ აქტიურ მონაწილეზე წერს ამბაკო ჭელიძე თავის წიგნში.⁹ ასევე ახსენებს მას ირანელი მკვლევარი ნასერ აზიმი „გილანის ისტორიაში“,¹⁰ სადაც ის აღწერს მის ჩართულობას ქუჩეჟ-ხანის „ტყის რევოლუციაში“. ვ. კარგარეთლის სამხედრო მოღვაწეობის ირანული პერიოდის შესახებ მოძიებულია ასევე ინტერნეტ-რესურსებიც. მას იმ დროს სპარსული სახელით „შაჰფურ“ მოიხსენიებდნენ.¹¹ დულაბის სასაფლაოს ბაზაში ვასილი დიმიტრის ძე კარგალეთელი ასეა დახასიათებული: „გენერალი, 1881-1955. თავის მემუარებში სპარსული კაზაკთა ბრიგადის უკანასკნელი მეთაური პოლკოვნიკი ვერბა ახსენებს გენერალური შტაბის კაპიტან კარგარეთელს, რომელიც სამხედრო სამსახურს გადიოდა სპარსეთის ფრონტის შტაბში გენერალ ნ. ნ. ბარათოვთან.“¹²

2009 წელს დულაბის სასაფლაოზე დაიკრძალა კიდევ ერთი ქართველი სამხედრო პირი, გადამდგარი პოლკოვნიკი ვასილ ბოკუჩავა, რომელიც წლების მანძილზე თან ახლდა თეირანში ამჟამადაც მოღვაწე ფორტეპიანოს პედაგოგს, ქ-ნ კლარა ბოკუჩავას.

დულაბის სასაფლაოს მონაცემთა ბაზაში წარმოდგენილი არის ასევე ზოგი არასამხედრო პირიც:

თურქია ვლადიმირ მათეს ძე - 1875-1948. ეროვნებით ქართველი. მეგრელი თავადების ჩამომავალი. მედიცინის დოქტორი. პირველი მსოფლიო ომის მონაწილე. სპეციალობით პედიატრი. თავისი კაბინეტი ჰქონდა საბჭოთა საკონსულოს წინ. ყველა ხაზგასმით აღნიშნავდა ექიმის საოცარ სიკეთეს. ცოლად ჰყავდა „სინემა ირან“-ის მფლობელი.

მაჭავარიანი კონსტანტინ გიორგის ძე - 1894-1936. ფლობდა საგაზეთო კიოსკს კინოთეატრ „სინემა პალას“-ის გვერდით, სადაც ყიდდა რუსულ ჟურნალ-გაზეთებს.

კინობიზნესში იყო ჩართული დულაბის სასაფლაოს ერთი ქართველი მკვიდრი - ვალერიან ლუკას ძე კობერიძე, რომელიც, მისი ნათესავების ცნობით, მოღვაწეობდა თეირანსა და ისპაჰანში. ამბაკო ჭელიძე თავის მემუარებში ახსენებს

⁸ Александр Заркешев, Игумен. Русская православная церковь в Персии-Иране (1597-2001). (Санкт-Петербург: изд. «Сатисъ», 2002).

⁹ ამბაკო ჭელიძე, ექვსი წელი სპარსეთში. (თბილისი, მეცნიერება: 1964), გვ. 38.

¹⁰ Naser Azimi, Tarikhe Gilan – az vorude Shah-Abbas avval be Gilan ta payane enghelabe jangal. (Rasht: Entesharate Farhange Ilia), 1395, 594-95, 597, 605, 639.

¹¹ იხ. ასევე Гогитидзе, დასახ. ნაშრ.

¹² Заркешев, დასახ. ნაშრ.

საყვარელიძეს, რომელსაც თეირანში კინოთეატრი ჰქონდა. მის კვალს ჩვენ ვერ მივაგენით. მთლიანობაში, ირანში წარმატებულ ქართველებად ამბავო ჭელიძე ასახელებს მხოლოდ ბიზნესმენ აკაკი ხომტარიასა და გენერალ კარგარეთელს.

დულაბის მართლმადიდებლური სასაფლაოზე 2019 წლამდე განისვენებდა 3 ვახტანგამე: ექიმი ვახტანგამე ირაკლი თომას ძე 1890-1958, მისი მეუღლე ყიფიანი მარიამ გიორგის ასული (ვახტანგაძისა) 1907-1994, მათი ქალიშვილი ვახტანგამე დოდო ირაკლის ასული 1925-2007. 2019 წლის იანვარში შუა რიცხვებში მათ მიემატათ ასევე ექიმი, გიორგი (ჟორჟ) ირაკლის ძე ვახტანგამე, რომელიც 83 წლის ასაკისა გარდაიცვალა. სასაფლაოს მცველის მეჰდი მათანათის ინფორმაციით, იგი ახლო მეგობრებმა დაასაფლავეს იმ მიწაზე, რომელიც გიორგის წინასწარ ჰქონდა ნაყიდი მშობლებისა და დის საფლავების მეზობლად. ამ ოჯახიდან ცოცხალი დარჩა კიდევ ერთი და, რომელიც, მეჰდი მათანათის თქმით, მძიმე ავადმყოფია. გიორგი ვახტანგამე იყო თეირანში მცხოვრები ერთადერთი ქართველი ემიგრანტი, რომელიც 2006 წელს თავად მოვიდა საქართველოს საელჩოში და ესაუბრა ელჩსა და მრჩეველს. მისი ვიზიტიდან დარჩა შთაბეჭდილება, რომ ვახტანგამეების ოჯახს გამოყოფილი ჰქონდათ საბჭოთა კავშირის დროინდელი შიში და უნდობლობა საელჩოსა და სუკ-ის მიმართ, ამიტომაც ისინი ერიდებოდნენ უკვე დამოუკიდებელი საქართველოს საელჩოსთან რაიმე კონტაქტს. გიორგი ვახტანგაძის საფლავზე დასმულ უბრალო ჯვარზე მხოლოდ სპარსული წარწერა და თარიღებია, რაც გამონაკლისს წარმოადგენს ქართველთა საფლავების ეპიგრაფიებში, რომლებიც ან მხოლოდ რუსული ან ქართულია, ან ქართულ-რუსული.

მინადორა ხომტარიასა და მისი მეუღლის შესახებ ვნახეთ მოკლე ჩანაწერი ნიკო ნიკოლაძის პარიზულ უბის წიგნაკში: „1924 წლის 2 იანვარი - ვნახე მინადორა ხომტარია და მათი ვეკილი ჰანიბალ. დაბრუნდა აკაკი.“¹³

სასაფლაოს მცველი მეჰდი მათანათი, რომელიც მემკვიდრეობით აგრძელებს მამისა და პაპის საქმეს, იხსენებს თავისი პაპის მონათხრობს აკაკი ხომტარიას შესახებ. მისი თქმით, როდესაც აკაკი ხომტარია მიდიოდა მეუღლის საფლავზე, დულაბის რაიონის ვაჭრები და მედუქნეები თავს ანებებდნენ საქმეს, თავქუდმოგლეჯილები მირბოდნენ სასაფლაოსკენ და მის შესასვლელთან სხდებოდნენ, როგორც მათხოვრები. თურმე აკაკი ხომტარია მათ იმდენ ფულს ურიგებდა, რამდენსაც ისინი მთელი წლის აღებ-მიცემობით ვერ იშოვნიდნენ. უნდა აღვნიშნოთ, რომ თავად უმცროსი მათანათის მოგონებები მინადორა ხომტარიას აკლდამის რესტავრაციის თაობაზე, რომელშიც ისიც მონაწილეობდა ხელოსნის რანგში, და სხვა ინფორმაციები სასაფლაოს საჭირბოროტო საკითხების შესახებ, უაღრესად გამოსადეგი აღმოჩნდა პროექტის განხორციელებისათვის. ასევე დასაფასებელია მისი ყურადღება და სტუმართმოყვარეობა სასაფლაოზე პროექტის მონაწილეთა ყველა ვიზიტის დროს, რისთვისაც მას დიდ მადლობას ვუხდით. მეჰდი მათანათს გადაღებულია და ლაპარაკობს რუსული ტელეარხის RT-ის მოკლე სიუჟეტში დულაბის მართლმადიდებლური სასაფლაოს შესახებ.¹⁴

¹³ ნ. ნიკოლაძის წიგნაკი. Doc.36/280 საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა.

¹⁴ <https://www.youtube.com/watch?v=yfUIhIriGt8>.

კომპანიონების ოჯახი საქართველოსა და ირანში

თეირანის ქრისტიანულ სასაფლაოთა კომპლექსში საველე სამუშაოების წარმოებისას, მის კათოლიკურ ნაწილში მკვლევართა ჯგუფმა კიდეც ერთ, 1882 წელს დაბადებული სტეფანე ანტონის ძე კომპანიონის, საფლავს მიაგნო, რომელზეც გვარი ქართული და ლათინური ანბანით ეწერა.

ქართულწარწერიანი საფლავის არსებობამ გაგვიჩინა ამ პიროვნებისა და მისი გვარის შესახებ ინფორმაციის მოპოვების ინტერესი.

როგორც ქართული საარქივო მასალებიდან გაირკვა, მეცხრამეტე საუკუნის შუა წლებში საქართველოში ჩამოდის მისი მამა ანტუან (ანტონ) ფრანცისკეს ძე კომპანიონი და სახლდება ქუთაისში. იგი ასევე ფლობს უძრავ ქონებას ბათუმში.

ანტონის მეუღლე იყო კომპანიონი მაკა ივანეს ას., დაბადებით ხითაროვა. მათ ჰყავდათ შვილები სტეფანე, იოსებ-კონსტანტინი, კლემანი და ივანე (სტანისლავი).

სტეფანეს შესახებ ვიცით, რომ იგი ასწავლიდა ქუთაისში 1908 წელს კონსტანტინე მკურნალის მიერ გახსნილ ვაჟთა გიმნაზიაში.¹⁵ ამ გიმნაზიამ 1918 წლამდე იარსება. სტატის მიხედვით არ ჩანს, თუ როდემდე და რას ასწავლიდა იქ სტეფანე კომპანიონი, რომლის კვალიც 1919 წლის მერე საქართველოში ქრება.

როგორ და რა მიზეზით აღმოჩნდა სტეფანე კომპანიონი და მისი ოჯახი ირანში, გაურკვეველია. საარქივო ჩანაწერების მიხედვით, სტეფანეს და სუზანა (შუშანა) ზუბიევას შვილებად მოხსენიებული არიან გენრიეტა-ვენერა (დაბ. 1906) და ლუდვიგ-ნაპოლეონ (დაბ. 1909), მაგრამ არ ჩანს ანტონ სტეფანეს ძე კომპანიონი, რომელიც, უკვე როგორც სტუდენტი, შეყვანილია 1923-24 წლებში შედგენილ ქუთაისის კათოლიკეთა სიაში: კომპანიონი ანტონ სტეფანეს ძე, 18 წლის, მცხოვრები პოლიციის ქუჩაზე, სტუდენტი, ქონების არმქონე, ბავშვობიდან კათოლიკედ მონათლული.

როგორც ჩანს, საქართველოში დარჩა მხოლოდ სტეფანეს ძმა - იოსებ ანტონის ძე კომპანიონი თავისი ოჯახით. იგი 1918 წლიდან მოღვაწეობს მშობლიურ ქუთაისში სამთამადნო ინჟინრის სპეციალობით.

იოსებ ანტონის ძე კომპანიონი (1884-1947) სამთამადნო საქმის სპეციალობას დაეუფლა საზღვარგარეთ. შემდეგ იგი სულ საქართველოში საქმიანობდა. 1918 წლის 30 ნოემბრის გაზეთ „საქართველოს რესპუბლიკაში“ ვკითხულობთ მისი სახელით გამოქვეყნებულ შემდეგ განცხადებას: „დასავლეთ საქართველოს საგანგებო მინდობილობათა ვაჭრობა-მრეწველობის სამინისტროს სამთო და საქარხნო ინჟინერი იოსებ ანტონის ძე კომპანიონი აცხადებს, რომ ის ჩამოვიდა ქალაქ ქუთაისს და ბინა და კანცელარია (კანცელარია ღია იქნება დილის 9 საათიდან 3-მდე) აქვს, პოლიციის ქუჩაზე, მოშიაშვილის სახლში და შეუდგა ოთხშაბათიდან, 20 ნოემბრიდან თავისი მოვალეობის ასრულებას თანახმად ქვემო მოყვანილ „ნაკაზის“ ვაჭრობა-მრეწველობის სამინისტროს საგანგებო მინდობილობათა ინჟინერთათვის, რომელიც იქმნა დამტკიცებული ფინანსთა და ვაჭრობა-მრეწველობის მინისტრის მიერ 7 ნოემბერს 1918 წ.“¹⁶

იოსებ კომპანიონი შემდგომი მოღვაწეობა მთლიანად სამთამადნო სფეროს

¹⁵ იხ. ლია და გურამ გაბუნიები, კონსტანტინე მკურნალის ვაჟთა კერძო გიმნაზია, გაზ. ახალი განათლება, 2011 წლის 2-8 ივნისი, N21 (535), 10.

¹⁶ გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, N105, 30/11/1918, 3.

ეხება. „იგი მიჩნეულია ქართული სამთამადნო ინდუსტრიის ერთერთი ფუძემდებლად.¹⁷ პროფესორი იოსებ კომპანიონი ითვლება თბილისის პოლიტექნიკური ინსტიტუტის (ამჟამინდელი ტექნიკური უნივერსიტეტის) ერთერთ დამფუძნებლად.¹⁸ იგი მოულოდნელად გარდაიცვალა 62 წლის ასაკში. მას დარჩა ქალიშვილი ჟანა კომპანიონი (1918-1997), რომელიც მეტრიკული ჩანაწერით ვარვარა იოსიფის ასულად არის მოხსენიებული. ისიც მამის სპეციალობას აგრძელებდა, იყო საქართველოს ტექნიკური უნივერსიტეტის დოცენტი, ჰქონდა რესპუბლიკის დამსახურებული ინჟინრის წოდება. როგორც ჩანს, მას საკუთარი ოჯახი არ შეუქმნია და თავის ბინაში შეფარებული ჰყავდა აფხაზეთიდან ლტოლვილი ოჯახი.¹⁹

რაც შეეხება სხვა კომპანიონების გადასვლას და დაფუძნებას ირანში: კვლევითი ჯგუფის წევრის, ა. ვაჭარაძის მიერ ქუთაისის არქივში მიკვლეული მასალების მიხედვით, 1923-1924 წლებში ქუთაისის კათოლიკეთა შორის მოხსენებული არიან მხოლოდ 30 წლის ფარმაცევტი ივანე ანტონის ძე კომპანიონი (სტეფანეს ძმა), 35 წლის სუზანა გრიგორის ასული კომპანიონი (სტეფანეს მეუღლე) და 18 წლის ანტონ სტეფანეს ძე კომპანიონი (სტეფანეს და სუზანას ვაჟი).²⁰ სავარაუდოდ, ისინიც მალევე გადასახლდნენ ირანში.

დულაბის კათოლიკურ სასაფლაოზე სტეფანე კომპანიონის გვერდით დაკრძალული არიან შემდეგი კომპანიონები:

Compagnoni Susanne (1882-1981) - სტეფანეს მეუღლე სუზანა (შუშანა) ზუბიევა;

Compagnoni Louis (1910-1930) - სავარაუდოდ, სტეფანეს და სუზანას ვაჟიშვილი ლუდვიგ-ნაპოლეონი. დაბადების თარიღის ქართულ და ფრანგულ ვერსიებში მხოლოდ ერთი წელია ცდომილება.

საფლავის ფრანგულენოვან ქვაზე კიდევ არის წარწერა Compagnoni Étienne (1883-1962). სავარაუდოდ, ეს იგივე სტეფანე კომპანიონია, რომლის მეტრიკული ჩანაწერი დაბადების შესახებ 1883 წელს არის შესრულებული ქუთაისის კათოლიკურ ეკლესიაში.

ამავე სასაფლაოს სხვა სექტორში ერთი-მეორის გვერდით ცალ-ცალკე საფლავებში განისვენებენ:

Compagnoni Jean (1894-1944) – სტეფანეს ძმა ივანე. პროფესიით, ექიმი, რაც აღნიშნულია საფლავის ქვაზე. არ ჩანს, რა ბედი ეწია მის ქალიშვილს ტერეზა-ლუიზას (დაბ.1918)

Compagnoni Clément (1887-1937) – სტეფანეს ძმა.

Compagnoni Marie (1897-1964) - ასაკის მიხედვით, სავარაუდოდ, სტეფანეს ერთერთი ამ ძმთაგანის მეუღლე, რომლის კვალიც ქართულ საბუთებში არ ჩანს.

დულაბის კათოლიკურ სასაფლაოზე არ იძებნება ზემოხსენებული ანტონ

¹⁷ ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია, ტ. 5, 1980, 609.

¹⁸ იხ. ელიზბარ ცისკარიშვილი, ორი მეგობარი. გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, N270, 30/10/1997, 7.

¹⁹ იხ. მისი ნეკროლოგები, გაზ. საქართველოს რესპუბლიკა, N195, 13/08/1997, გვ. 8 და N244, 01/10/1997, გვ. 8.

²⁰ ანტონ ვაჭარაძე, დასახ. ნაშრ., 46.

სტეფანეს ძე კომპანიონის და გენრიეტა-ვენერა სტეფანეს ასული კომპანიონის კვალი. ჩვენ მიერ ამერიკელ-ჰოლანდიელი ირანისტის, ირანული ენებისა და დიალექტების ცნობილი სპეციალისტის, დოქტ. დონალდ სტილოსაგან მოპოვებული ინფორმაციით, ანტონ სტეფანეს ძე 1960-იანი წლების დასაწყისში ცოცხალია, ცხოვრობს თეირანში, ნადერის (ამჟამინდელი ჯომჭურის) პროსპექტზე, ნოუბაჰარის ქუჩის ერთერთი ჩიხის ბოლოში, სომხური კლუბის „არარატის“ მახლობლად. დონალდ სტილო, მაშინ ჯერ კიდევ ირანისტიკის სტუდენტი, რომელიც რამდენიმე წელი ირანში გადიოდა სპარსული ენის სტაჟირებას, დადიოდა ანტონ სტეფანეს ძე კომპანიონისთან ქართული ენის შესასწავლად. მისი მოგონებით, სიმპატიური, კარგი აღნაგობისა და სასიამოვნო ხმის მქონე ანტონი ჯერ კიდევ ქუთაისში დაინვალიდდა, როცა უხერხულად ჩახტა ხიდიდან რიონში და წელს ქვემოთ მოწყვეტილი იყო. ანტონს პერიოდულად სახლში აკითხავდნენ კათოლიკე მოწყალეების დები და შეძლებისდაგვარად უვლიდნენ მას. დ. სტილო ვერ იხსენებს ანტონის დედას სუზანას (შუშანას). სავარაუდოდ, მამამისი სტეფანე იმ დროისათვის ახალი გარდაცვლილია.²¹ განსაკუთრებით აღსანიშნავია, რომ ანტონ კომპანიონისაგან ნასწავლი ქართულის გამოყენებით დონალდ სტილომ იმავე წლებში მაგნიტოფონზე ჩაიწერა ფერეიდნელი ქართველების მეტყველება, რომლის გაციფრულებული მცირედი ნიმუშიც წარადგინა 2018 წელს ბერლინში გამართულ საერთაშორისო კონგრესზე ირანში ენობრივი კუნძულების შესახებ. მან ასევე მოგვაწოდა თვით ანტონ სტეფანეს ძე კომპანიონის ხმის ჩანაწერი, სადაც იგი მოსწავლის თხოვნით ქართულ ენაზე წარმოთქვამს მოკლე და მარტივ სასაუბრო წინადადებებს.

ახლახანს პ. ნაცვლიშვილმა გამოაქვეყნა ანტონ (ანტუნ) მიერ ირანიდან არგენტინაში თამარ და აკაკი პაპავეებისადმი 1959-1964 წლებში გაგზავნილი შვიდი წერილი სათანადო გამოკვლევითა და კომენტარებით.²² ირკვევა, რომ საწოლს მიჯაჭვულ ანტონს დამოუკიდებლად წერა არ შეეძლო და ამ საქმისთვის მას „მოხალისე მდივნები“ ჰყავდა, რომლებიც უეჭველად ქართველები უნდა ყოფილიყვნენ. წერილებიდან დგინდება, რომ მიუხედავად ავადმყოფობისა, ანტონ კომპანიონის მჭიდრო ურთიერთობა ჰქონდა ირანისა და ევროპის ინტელექტუალურ წრეებთან, ასევე ქართული ემიგრაციის თვალსაჩინო წარმომადგენლებთან (ალექსანდრე მანველიშვილი, ვიქტორ ნოზაძესთან, მიხეილ ჯაყელთან, ლევან ზურაბიშვილთან...)²³

კიდევ ერთი საყურადღებო ინფორმაცია მოვიპოვეთ ცნობილი და ღვაწლმოსილი ირანელი ფილოლოგისაგან, თეირანის უნივერსიტეტის პროფესორ მოჰამად როუშანისაგან, რომელიც ამჟამად 88 წლისაა. მან გაიხსენა, რომ გასული საუკუნის 50-ინი წლებში თეირანის უნივერსიტეტში ფილოლოგიის ფაკულტეტზე სწავლისას მისი თანაგგუფელი იყო ერთი ტანმაღალი და სიმპატიური

²¹ დონალდ სტილომ საკუთარი მოგონებები ანტონ სტეფანეს ძე კომპანიონის შესახებ ინგლისურ ენაზე მოგვაწოდა, რომელიც გამოქვეყნდა კრებულში „ქართველები თეირანის დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოზე“: Donald Stilo, A Young American learns Georgian from a Extraordinary Man, გვ. 118-122.

²² პაატა ნაცვლიშვილი. ქუთაისელი ფრანგის ქართული წერილები ირანიდან არგენტინაში. ქართული ემიგრაცია. 5 (8)/ 2018-2019, 91-111.

²³ იქვე, 97.

ახალგაზრდა, გვარად კომპანიონი. მისი სახელი ბ-ნ როუშანს უკვე აღარ ახსოვდა. უეჭველია, რომ ის ვერაფრით იქნებოდა სტეფანე კომპანიონის ვაჟი ანტონი, რომელიც პარალიზებული და ჩაკეტილი იყო სახლში. პროექტის შედეგების ამსახველ კრებულში ჩვენ ვვარაუდობდით, რომ ის შეიძლება ყოფილიყო ანტონ სტეფანეს ძის ერთ-ერთი ბიძაშვილი, კლემან ან ჟან (ივანე) კომპანიონის შვილი, მაგრამ შემდეგმა კვლევამ აჩვენა, რომ პროფ. მ. როუშანის თანაჯგუფელი იყო ალბერტ-ნაპოლეონ კომპანიონი. 1950-იანი წლების მიწურულს პრესტიჟულ ირანულ სამეცნიერო ჟურნალებში მას უკვე გამოქვეყნებული აქვს ფილოლოგიური ხასიათის რამდენიმე ნაშრომი.²⁴ იმის გათვალისწინებით, რომ სტეფანე კომპანიონის 1930 წელს გარდაცვლილ ვაჟს ერქვა ლუდვიგ (ლუი) ნაპოლეონი, შეიძლება დავუშვათ, რომ ალბერტ-ნაპოლეონ კომპანიონიც სტეფანეს ვაჟი იყო, რომელიც უკვე ემიგრაციაში გაჩნდა. ამ სახელის მატარებელი კომპანიონი ქართულ საარქივო მასალაში არ ჩანს.

2018-19 წლებში თეირანში მივლინებით ყოფნისას ჩვენ რამდენჯერმე მოვიარეთ თეირანის ის ძველი უბანი, სადაც სავარაუდოდ ცხოვრობდა სტეფანე კომპანიონი და შეიძლება მისი ძმებიც, მაგრამ ადგილობრივი მაცხოვრებლებისაგან ვერანაირი ინფორმაცია ამ გვარის პიროვნებებზე ვერ მოვიპოვეთ. დიდი ვარაუდით, ისლამური რევოლუციის შემდეგ, დარჩენილმა კომპანიონებმა დატოვეს ირანი.

სად ვეძებოთ ქრისტიან ქართველთა საფლავები ირანში?

პროექტი თავდაპირველად მიზნად ისახავდა დულაბის ქრისტიანული სასაფლაოების კომპლექსის მართლმადიდებლურ სექტორში ქართული საფლავების შესწავლას, მაგრამ პროექტის განხორციელების პროცესში გამოვლენილმა გარემოებებმა გააფართოვა კვლევის არეალი. აქვე აღვნიშნავთ, რომ არ ვვხვებით ირანში ოთხი საუკუნის მანძილზე არსებული ქართული დასახლებების სასაფლაოების საკითხს, სადაც იმარხებოდნენ და ახლაც იმარხებიან იქ მცხოვრები გამაჰმადიანებული ქართველები და, ქართული იდენტობის გამოღვიძების ახალი ტალღის გავლენით, ამ სასაფლაოებზე სპარსულ-არაბული წარწერების მქონე სამარხების გვერდით სულ უფრო და უფრო მრავლად ჩნდება ქართულწარწერიანი საფლავის ქვები და მემორიალური ფილები.

დულაბის სასაფლაოს გახსნამდე (1894 წ.) თეირანში გარდაცვლილი ქრისტიან ქართველებს სომხური სასაფლაოებზე ან სომხური ეკლესიის ეზოებში თუ მიაბარებდნენ მიწას. ამის ერთი თვალსაჩინო მაგალითია 1829 წლის 30 იანვარს

²⁴ იხ. 1. Bayān-e ahl-e sonnat va jamā'at. Nevisande: Abu Hafs Umar al-Nasafi; mosaheh: Mohammad Khānsāri, Albert Napoleon Compagnoni. Majalle-ye Farhang-e Irān zamin, 1335, jeld-e 4, s.159-172; 2. Hakim Abū Ḥatim al-Muzaffar al-Isfazarī. Nevisande: Albert Napoleon Compagnoni. Majalle-ye dāneshkade-ye adabiyyāt va olum-e ensāni-e dāneshgāh-e Tehrān, sāl-e panjom, mehr va dey 1336, shomare-ye 1 va 2 (peyāpey-e 17 va 18), s.166-227; 3. Risālat-u shabakat-u. Tashihgar: Albert Napoleon Compagnoni. Majalle-ye dāneshkade-ye adabiyyāt va olum-e ensāni-e dāneshgāh-e Tehrān, sāl-e panjom, farvardin 1337, shomare-ye 3 (peyāpey-e 19), 39-52. ამ პიროვნების დადგენის საქმეში დახმარებისათვის მადლობას ვუხდით თსუ ასოც. პროფესორს თეა შურდაიას.

თეირანში ალექსანდრე გრიბოედოვთან ერთად მოკლული ადამიანების ბედი. როგორც წერს ი. ენიკოლოფოვი, „იმ დღეს მისიის თანამშრომლებიდან მოკლეს საელჩოს მეორე მდივანი ადელუნგი, თარჯიმანი ნარიმან მირზა შაჰნაზაროვი, კანცელარისტი ს. ქობულოვი (ქობულაშვილი), ექიმი მალბერგი, რუსტამი, ბ. დადაშევი, რომელიც სულ ახალი ჩასული იყო თეირანში შაჰისთვის გადასაცემი საჩუქრებით, გრიბოედოვის კამერდინერი ა. გრიბოვი, გ. მამაცოვი (მამაცაშვილი), პ. კალატოზოვი (კალატოზიშვილი), რომელიც თარჯიმნობდა მალცოვთან (საელჩოს მდივანი, რომელიც გადაურჩა სიკვდილს - ნ.ნ., გ.ს.), კურიერები ი. სარქისოვი და ხ. შაჰნაზაროვი (წარმოშობით თბილისელები), ს. შახპულოვი (შახპულაშვილი) და სხვები. ასევე დაიღუპა საელჩოს დაცვა, რომელიც კაზაკებისაგან შედგებოდა.“²⁵ ამ პასაჟიდან ჩანს, რომ დაღუპულთა და შემდგომ თეირანის ბაზრის ტერიტორიაზე იმ დროს მშენებარე თათეოსისა და ბართოლომეოსის სახელობის ეკლესიის ეზოში დაკრძალულთა შორის იყო ქართული გვარის სულ ცოტა ოთხი პირი და ორი თბილისელი სომეხი.

აღსანიშნავია, რომ იმავე ეკლესიაში დასაფლავებულია 1836 წელს გარდაცვლილი ალექსანდრე ბატონიშვილის ასული ელენე, რომელიც სომეხზე იყო გათხოვილი. მისი მოსახსენიებელი დაფა ჩატანებულია ეკლესიის შიდა კედელში და ახლაც კარგად იკითხება. ეს ნახსენები აქვს 1894 წელს ირანში ჩასულ ვლადიმერ (ლადო) აღნიაშვილს, რომელიც იქვე შენიშნავს, რომ იქ ვერსად მიაგნო თავად ალექსანდრე ბატონიშვილის საფლავს, რომელიც 1846 წელს გარდაიცვალა და ზოგიერთი ძველი თუ ახალი გადმოცემით იქვეა დასაფლავებული. ამ ეკლესიის ბუკლეტში ისიც ცნობილ დასაფლავებულთა შორის არის მოხსენებული. 2018 წელს იქ ყოფნისას, როდესაც სომხური ეკლესიის მესვეურებს გავაცანიით ლადო აღნიაშვილის ინფორმაცია, მათ გაცოცხლა გამოხატეს. ისიც ითქვა, რომ ეკლესიის ეზოს დღევანდელი სახე მიეცა დაახლოებით 50-60 წლის წინ ჩატარებული რეკონსტრუქციის შედეგად და მას მერე არაფერი შეცვლილა. ანუ შეიძლება ითქვას, რომ უკვე 125 წლის წინ იმ ეკლესიის ეზოში ალექსანდრე ბატონიშვილის არანაირი კვალი არ იყო და ზოგიერთი ქართველი მეცნიერის და ენთუზიასტის მტკიცება იქ ამ პირის საფლავის ზუსტი ადგილის აღმოჩენის თაობაზე საფუძველს მოკლებულია. ყველა ეს მტკიცებანი დამყარებულია ზეპირ გადმოცემებსა და ვარაუდებზე, რომ წესითა და რიგით, ალექსანდრე ბატონიშვილი იქ უნდა დაეკრძალათ, სადაც მანამდე მისი ქალიშვილი იყო დაკრძალული. ლადო აღნიაშვილი არ გამორიცხავს, რომ ბატონიშვილი მიწისათვის მიებარებინათ რომელიმე იმ სოფელში, რომელიც მისთვის ჰქონდა ბოძებული ირანის შაჰს. ჩვენთან საუბარში ზოგიერთმა ირანელმა მკვლევარმა ის მოსაზრებაც გამოხატა, რომ ალექსანდრე ბატონიშვილს ისლამი ჰქონდა მიღებული და მას ვერანაირად დაკრძავდნენ სომხურ ეკლესიაში.

მართალია, თანამედროვე ირანელი ისტორიკოსი დ-რი გუდარზ რაშთიანი ალ. ბატონიშვილზე დაწერილ სტატიაში მისი დაკრძალვის ადგილად თეირანის ბაზარში მდგარ სომხურ ეკლესიას ახსენებს,²⁶ მაგრამ ისიც ზეპირ გადმოცემებს

²⁵ И. К. Ениколопов, Грибоедов в Грузии. (Тбилиси: изд. Заря Востока, 1954), 84.

²⁶ Goudarz Rashtiāni, Shāhzhāde-ye irāngarā: barresi-e vaz'iyat-e Gorjestān va naghsh-e Aleksāndr-Mirzā dar janghā-ye Irān va Rusiyye. Faslnāme-ye tārikh va ravābet-e khāreje, sāl-e yāzdahom,

ყვრდობა და, მისივე თქმით, ხელთ არანაირი საბუთი არ აქვს.

იმასაც დავძენთ, რომ საქართველოს პირველი ელჩი ირანში პროფ. ჯემშიდ გიუნაშვილი 90-იან წლებში ცდილობდა ამ ისტორიული პიროვნების შესახებ რაიმე ახალი ინფორმაციის მოპოვებას და ოფიციალური ნოტით მიმართა კიდეც ირანის საგარეო საქმეთა სამინისტროს, რომ იგი დაეშვათ ირანის არქივებში სამუშაოდ. რამდენიმე თვის ლოდინის მერე ირანულმა მხარემ ელჩს განუცხადა, რომ თავად მოუძებნიდნენ ალექსანდრე ბატონიშვილთან დაკავშირებულ საბუთებს. მართლაც, საბოლოოდ ელჩმა მიიღო რამდენიმე დოკუმენტის ქსეროასლი, მომზადებული ირანის საგარეო საქმეთა სამინისტროს კვლევითი ცენტრის თანამშრომლების მიერ. დიდი ალბათობით, იქ არ იყო რაიმე საყურადღებო ინფორმაცია ალ. ბატონიშვილის ცხოვრებისა ბოლო წლებისა და გარდაცვალების შესახებ, რადგან ამ თემაზე პროფ. ჯ. გიუნაშვილს სიცოცხლეში არაფერი გამოუქვეყნებია.

შეიძლება ითქვას, რომ სულ ცოტა, ეს საკითხი ღიად უნდა დარჩეს, სანამ არ იქნება მოძებნილი რაიმე ახალი ისტორიული საბუთი.

რაც შეეხება გრიბოედოვთან ერთად დაღუპულ პირებს, 2014 წლის 14 თებერვალს არქიმანდრიტ ალექსანდრე ზარკეშევის ინიციატივით, თათეოსისა და ბართოლომეოსის სახელობის სომხური ეკლესიის გარე კედელზე დამაგრდა მათი მოსახსენიებელი შავი დაფა შემდეგი წარწერით: *Вечная память сотрудникам Российской Миссии и казакам посольского конвоя, доблестно погибшим 30 января 1829 года при защите российского посланника Александра Сергеевича Грибоедова.*

დულაბის მართლმადიდებლური სასაფლაოს გარდა, მეოცე საუკუნეში თეირანში გარდაცვლილი ქართველების კვალს მივაგენით პროტესტანტულ და მუსლიმურ სასაფლაოებზეც. კერძოდ, პროტესტანტულ სასაფლაოზე განისვენებს ქ-ნი სილვია სოფია სხირტლაძე. საფლავის ქვაზე წერია *sylvie-sophie-skiriladze (23.03.1905-11.03.1941)*.²⁷ საფლავის მისამართია მარჯვენა სექცია, მეოთხე რიგი, საფლავი N24.

ეს სასაფლაო 1890 წელს გაიხსნა თეირანის სამხრეთით, აქბარაბადის რაიონში.

იმამზადე აბდულას სასაფლაოზე დასაფლავებულია ქ-ნი ელენე ბენაშვილი, რომელიც გასული საუკუნის 30-იან წლებში ირანში გამოჰყვა თავის ირანელ მეუღლეს. მისი შთამბეჭდავი ისტორია მოგვაწოდა ირანელმა მკვლევარმა, დოქტორმა აჰმად ჩაიჩი ამირხიზმა, რომლისთვისაც ელენე ბენაშვილის მეუღლე მოსაიებ მეჰდი-ზადე (დერახშანი) იყო ალალი ბაბუა დედის მხრიდან.²⁸

თეირანის ბეჰემთე ზაჰრას სასაფლაოზე განისვენებს ქართველი ქალბატონი ანა ანდროს ასული ხიზანიშვილი (1903-1974), რომელიც ასევე გათხოვილი იყო თბილისში მცხოვრებ ირანელზე, რომელიც თბილისშივე მოკლეს გაურკვეველ

shomāre-ye 42, bahār, 49-79. გუდარზ რაშთიანი, პროირანელი უფლისწული: საქართველოს მდგომარეობის ანალიზი და ესქანდარ-მირზას (თუ ალექსანდრე ბატონიშვილის) როლი ირან-რუსეთის ომებში. ყოველკვარტალური ჟურნალი “საგარეო ურთიერთობების ისტორია“, გამოცემის მე-11 წელი, N42, 1389 წლის გაზაფხული (2010), 49-79. (სპარსულად).

²⁷ <http://tpc.kirche.ir/index.php/gravestone-gallery/sections/right-section/396-sylvie-sophie-skiriladze#prettyPhoto>.

²⁸ აჰმად ჩაიჩი ამირხიზი, ერთი ქართველი ბანოვანის თავგადასავალი და მისი განსასვენებელი თეირანის იმამზადე აბდოლას სასაფლაოზე. კრ-ში ქართველები თეირანის დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოზე, 105-114.

ვითარებაში. მათ ორი ვაჟი და ერთი ქალიშვილი დარჩათ. 1930-იანი წლების გაჭირვების მიზეზით, ბიჭები ირანელმა დედამთილმა გადაიბარა და გაზარდა ირანში. დედამ თბილისში ჩამოსული უფროსი ვაჟი ისმაილი შემთხვევით ნახა 33-წლიანი განშორების მერე. უმცროსი ვაჟი იბრაჰიმი კი უკვე თეირანში იხილა 40 წლის შემდეგ. მისმა გულმა ვერ გაუმლო ამ სიხარულს და იგი თეირანში გარდაიცვალა. თბილისში მყოფ დასთან შეთანხმებით, ძმებმა ქრისტიანი დედა მუსლიმურ სასაფლაოზე დაკრძალეს. ამ ტრაგიკულ ისტორიას ვეცნობით ქ-ნ ანა ხიზანიშვილის შვილისა და შვილიშვილის მონათხრობის საფუძველზე.²⁹ 2018 წელს გილანის პროვინციის ცენტრ რაშთში ყოფნისას იქაურ სომხურ სასაფლაოზე მივაკვლიეთ 6 ქართულ საფლავს, რომლებიც კიკნაძეებს ეკუთვნოდათ.

ქ. რაშთში შეიძლება კიდევ არსებობდეს 1908 წელს დაკრძალული ქართველი რევოლუციონერის შალვა დოლიძის საფლავი.³⁰

1919 წლის 10 აპრილს ირანში გარდაცვლილა იქ სპარსული ენის დასახვეწად ჩასული ნ. მარის მოწაფე, ახალგაზრდა ქართველი ირანისტი სილობისტრო ლომია, რომლის დაქვრივებული მეუღლეც, შემდგომ ცნობილი ეთნოგრაფი, ვერა ბარდაველიძე, უკვე 1924 წელს მიმართავს უნივერსიტეტის რექტორს, დაეხმაროს ს. ლომიას ნემტის საქართველოში გადმოსვენებაში.³¹

2019 წელს ისპაჰანში ვიზიტისას მოვიპოვეთ წმინდა ნერსესის სახელობის სომხური ეკლესიის ეზოში დამარხული ქართველების საფლავების ფოტოები, რაშიც დაგვეხმარა ფერეიდნელი ქართველი აბოლყასემ აჰმადი-მიანდაშთი. ისპაჰანში მდებარე ეს და კიდევ სხვა საფლავები აღწერილი აქვს პროფ. მაგალი თოდუას.³² ჩვენთვის მნიშვნელოვანი იყო ის ფაქტი, რომ ეს საფლავები დაახლოებით 50 წლის შემდეგაც კარგად არის შენახული. თუ გავითვალისწინებთ იმასაც, რომ ჯერ კიდევ 2005 წელს ნ. ნახუცრიშვილს სხვა ფერეიდნელმა მკვლევარმა, ისპაჰანის უნივერსიტეტის ისტორიის მაგისტრმა საიდ მულიანიმ იქაურ ღია სომხურ სასაფლაოზე აჩვენა რამდენიმე ქართულწარწერიანი საფლავის ქვა, რომელთა გადაღებაც მაშინ ვერ მოხერხდა, ისპაჰანში და ასევე ირანის სხვა ქალაქების სომხურ სასაფლაოებზე ქართული საფლავების ძებნა კვლავაც უნდა გაგრძელდეს.

დამოწმებული ლიტერატურა - References:

1. გაბუნია, ლია და გაბუნია, გურამ, კონსტანტინე მკურნლის ვაჟთა კერძო გიმნაზია, გაზ. *ახალი განათლება*, 2011 წლის 2-8 ივნისი, N21 (535). Gabunia, Lia

²⁹ ქართველი ქალბატონი ანა ხიზანიშვილი ბეჰემთ-ე ზაჰრას სასაფლაოზე. იქვე, 115-117.

³⁰ ანტონ კელენჯერიძე, გურჯები - ქართველები ირანის 1905-11 წლების რევოლუციაში. (თბილისი, 1975), 17; ავთანდილ სონდულაშვილი, ირანში ქართველთა ნაკვალევზე. (თბილისი, 2005), 53.

³¹ სონდულაშვილი, დასახ. ნაშრ. გვ.53-54; იხ ასევე <http://feminism-boell.org/ka/2014/06/06/vera-bardavelize>).

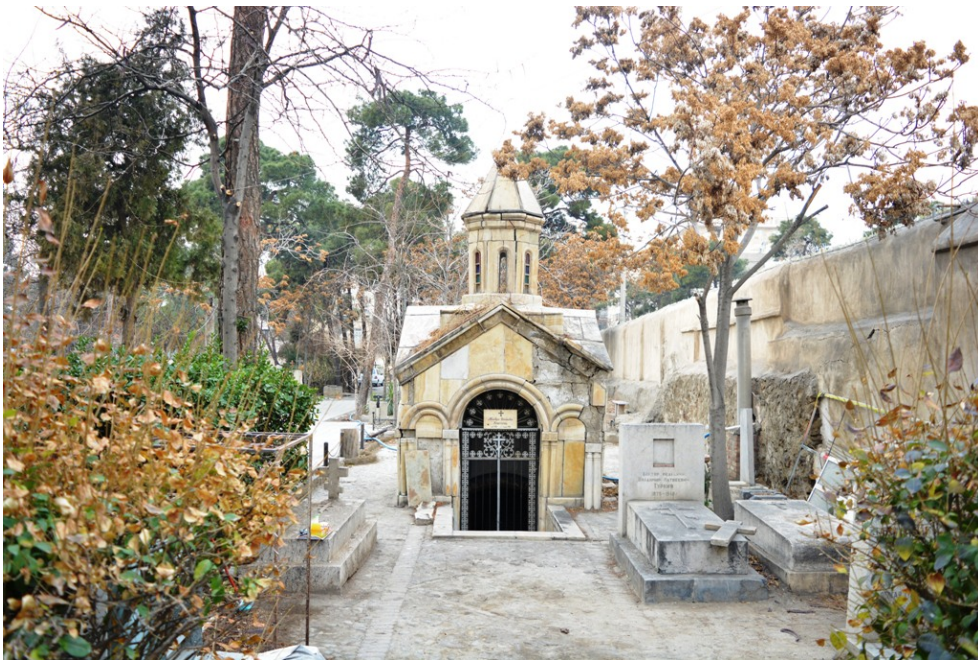
³² მაგალი თოდუა, ქართული ნეკროპოლი ირანში. კრ-ში: სპარსულ-ქართული ეტიუდები, ტ. I. (თბილისი, 1971), 196-211.

- and Guram. The Private Male Gimnasium of Konstantine Mkurnali. newsp. *Akhali Ganat'leba*, 2-8/06/2001, N21 (535) (in Georgian).
2. ვაჭარაძე, ანტონ. ირანში რუსეთის იმპერატორის მისიის ეკლესიის საქმიანობა საქართველო-იმერეთის სინოდის კანტორის საარქივო მასალების მიხედვით. კრ-ში: *ქართველები თეირანის დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოზე*. თბილისი: ილაუნის გამომც., 2019, 38-49. Vacharadze, Anton. Activities of the Church of the Russian Imperial Mission in Iran according to the Archival Materials of Georgia-Imereti Synod Office. In: *Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran*. Tbilisi: Ilia State University Press, 2019, 38-49 (in Georgian).
 3. თოდუა, მაგალი. ქართული ნეკროპოლი ირანში. *სპარსულ-ქართული ეტიუდები*, ტ. I. თბილისი, 1971, 196-211. Todua, Magali. The Necropolis of Georgian in Iran. In: *Georgian-Persian Studies*, v. I. Tbilisi, 1971, 196-211. (in Georgian).
 4. კელენჯერიძე, ანტონ. *გურჯები - ქართველები ირანის 1905-11 წლების რევოლუციაში*. თბილისი, 1975. Kelenjeridze, Anton. *Gurjis-Georgians in 1905-11 Revolution of Iran*. Tbilisi, 1975 (in Georgian).
 5. ნაცვლიშვილი, პაატა. ქუთაისელი ფრანგის ქართული წერილები ირანიდან არგენტინაში. *ქართული ემიგრაცია*, 5 (8)/ 2018-2019, 91-111. Natsvilishvili, Paata. Letters of the Frenchman from Kutaisi from Iran to Argentina. *Georgian Immigration*, 5 (8)/ 2018-2019, 91-111 (in Georgian).
 6. ნახუტრიშვილი, ნიკოლოზ და სანიკიძე, გიორგი (რედ.). *ქართველები თეირანის დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოზე*. თბილისი: ილაუნის გამომც., 2019. Nakhutsrishvili, Nikoloz, & Sanikidze, George (eds). *Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran*. Tbilisi: Ilia State University Press, 2019.
 7. ნიკოლაძე, ნ. (წიგნაკი). Doc.36/280. საქართველოს პარლამენტის ეროვნული ბიბლიოთეკა. Nikoladze, N. (Notebook of), Doc.36/280. National Parliamentary Library of Georgia.
 8. *საქართველოს რესპუბლიკა*, N105, 30/11/1918, 3. Newsp. *Sak'art'velos respublika*, N105, 30/11/1918, 3 (in Georgian).
 9. *საქართველოს რესპუბლიკა*, N195, 13/08/1997, 8 და N244, 01/10/1997, 8 (ჟანა კომპანიონის ნეკროლოგები). Newsp. *Sak'art'velos respublika*, N195, 13/08/1997, 8 ანდ N244, 01/10/1997 (obituaries Jeanne Compagnoni).
 10. სონღულაშვილი, ავთანდილ. *ირანში ქართველთა ნაკვალევზე*. თბილისი, 2005. Songhulashvili, Avtandil. *In the footsteps of Georgian in Iran*. Tbilisi, 2005 (in Georgian).
 11. ქართველი ქალბატონი ანა ხიზანიშვილი ბეჰესთე-ზაჰრას სასაფლაოზე. კრ-ში: *ქართველები თეირანის დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოზე*, 115-117. Georgian Lady Ana Khizanishvili on the Behesht-e Zahra Cemetery. In: *Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran*, 115-117 (in Georgian).
 12. *ქართული საბჭოთა ენციკლოპედია*, ტ. 5, 1980. *The Georgian Soviet Encyclopaedia*, v. 5, 1980.
 13. ჩაიჩი ამირხიზი, აჰმად. ერთი ქართველი ბანოვანის თავგადასავალი და მისი განსასვენებელი თეირანის იმამზადე აბდოლას სასაფლაოზე. კრ-ში *ქართველები თეირანის დულაბის ქრისტიანულ სასაფლაოზე*, გვ. 105-114.

- Chaychi Amirkhiz, Ahmad. The Journey of the Georgian Lady and her Burial place on the Imamzadeh Abdollah Cemetery of Tehran. In: *Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran*, 105-114 (in Georgian).
14. ცისკარიშვილი, ელიზბარ. ორი მეგობარი. გაზ. *საქართველოს რესპუბლიკა*, N270, 30/10/1997, 7. Tsiskarishvili, Elizbar, Two Friends, newsp. *Sak'art'velos respublika*, N270, 30/10/1997, 7 (in Georgian).
 15. ჭელიძე, ამბაკო. *ექვსი წელი სპარსეთში*. თბილისი: მეცნიერება, 1964. Chelidze, Ambako. *Six Years in Persia*. Tbilisi: Metsniereba, 1964. (in Georgian).
 16. Arfa, Hassan. *Under Five Shahs* (by General Hassan Arfa). New York: William Morrow & Co., 1965.
 17. Stilo, Donald. A Young American learns Georgian from a Extraordinary Man. In: *Georgians on the Doulab Christian Cemetery of Tehran*. Tbilisi: Ilia State University Press, 2019, 118-122.
 18. 'Azimi, Nāser. *Tārikh-e Gilān – az vorude Shāh-Abbās-e avval be Gilān tā pāyān-e enghelāb-e jangāl*. Rasht: Enteshārāt-e Farhang-e Ilia, 1395 წასერ აზიმი, გილანის ისტორია - გილანში შაჰ აბას პირველის შესვლიდან ტყის რევოლუციის დასასრულამდე. რაშთი, გამომც. „ფარჰანგე ილია“, 1395 (2017).
 19. Bayān-e ahl-e sonnat va jamā'at. Nevisande: Abu Hafs Umar al-Nasafi; mosaheh: Khānsāri, Mohammad; Compagnoni, Albert Napoleon. *Majalle-ye Farhang-e Irān zamin*, 1335, jeld-e 4. ტრაქტატი სუნიტური თემისა და საზოგადოების შესახებ. აბუ ჰაფს უმარ ალ-ნასაფი. ტექსტი მოამზადეს: ხანსარი, მოჰამად და კომპანიონი, ალბერტ ნაპოლეონ. ჟურნ. ფარჰანგ-ე ირანზამინ, 1335 (1956-57), ტ. 4; The Treatise about the Sunni Community and Society. Abu Hafs Umar al-Nasafi. Prepared by Khānsāri, Mohammad; Compagnoni, Albert Napoleon. *Farhang-e Irān zamin*, 335 (1956-57), v. 4, 159-172 (in Persian, სპარსულად).
 20. Hakim Abū Hātim al-Muzaffar al-Isfazārī. Nevisande: Compagnoni, Albert Napoleon. *Majalle-ye dāneshkade-ye adabiyyāt va olum-e ensāni-e dāneshgāh-e Tehrān*, sāl-e panjom, mehr va dey 1336, shomare-ye 1 va 2 (peyāpey-e 17 va 18); ჰაჰიმ აბუ ჰატიმ ალ-მუზაფარ ალ-ისფაზარი. ავტორი: კომპანიონი, ალბერტ ნაპოლეონ. თეირანის უნივერსიტეტის ლიტერატურისა და ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ჟურნალი, გამოცემის მე-5 წელი, 1336 (1957) წლის მეჭრი და დეი, NN1-2 (მიყოლებით NN17-18); Hakim Abū Hātim al-Muzaffar al-Isfazārī. Author: Compagnoni, Albert Napoleon. *Journal of the Faculty of Letters and Humanities of the Tehran University*, #1-2 (consecutive #17-18) 1336 (1957) Mehr and Dey, 166-227 (in Persian, სპარსულად).
 21. *Harim-e gurestān-e Arāmane va banā-ye Shāhzāde-ye Gorji*. Kārfarmā: Sāzmān-e mirās-e farhangi va gardeshgari-e ostān-e Tehrān. Tahiyeye konande: Akbari, Javād, & Ruzāne, Taktam. Tehrān, bahar-e 1385. (აქბარი, ჯავად და რუზანე, თაქთამ). *სომხური სასაფლაოს სივრცე და ქართველი უფლისწულის აკლდამა*. დამკვეთი: თეირანის პროვინციის კულტურული მემკვიდრეობისა და ტურიზმის ორგანიზაცია. თეირანი, 1385 (2007). Akbari, Javad and Ruzaneh, Taktam. *The Space of the Armenian Cemetery and Georgian Princess' sepulcher*. Employer: Cultural Heritage and Tourism Organization of Tehran Province. Tehran, 1385 (2007) (სპარსულად, in Persian).

22. Mokhtāri, Eskandār (nāzer-e ‘āli), Beyraghi, Mohammad *Proje-ye motāle‘e va asibshenāsi-e banā-ye Shāhzāde-ye Gorji*. Edāre-ye koll-e mirās-e farhangi-e ostān-e Tehrān, mo‘āvenat-e hefz va ehiyyā. Tehrān, Bahar-e 1382; მოხთარი, მოჰამად (სუპერვაიზორი), ბეირაგი ესქანდარ (ავტორი), *ქართველი პრინცესას აკლდამის შესწავლისა და პრობლემების გამოვლენის პროექტი*. თეირანის პროვინციის კულტურული მემკვიდრეობის ოფისი, დაცვისა და აღდგენის დეპარტამენტი, 1382 წლის გაზაფხული (2003) Mokhtari, Eskandar (supervisor), Beiraqi, Mohammad (author). *The Project for Investigation of the Sepulcher of the Georgian Princess and Identification of the Problems*. Cultural Heritage Office of Tehran Province. Department of preservation and restoration. Tehran, spring, 1382 (2003) (სპარსულად, in Persian).
23. Rashtiāni, Gudarz. Shāhzāde-ye irāngarā: barresi-e vaz‘iyyat-e Gorjestān va naghsh-e Aleksāndr-Mirzā dar janghā-ye Irān va Rusiyye. *Faslnāme-ye tārikh-e ravābet-e khārejī*, sāl-e yāzdahom, shomāre-ye 42, bahār-e 1389 (2010); რაშთიანი, გუდარზ. პროირანელი უფლისწული: საქართველოს მდგომარეობის ანალიზი და ესქანდარ-მირზას (ალექსანდრე ბატონიშვილის) როლი ირან-რუსეთის ომებში. ყოველკვარტალური ჟურნალი *საგარეო ურთიერთობების ისტორია*, N42, 1389 წლის გაზაფხული (2010); Rashtiani, Goudarz. Pro-Iranian Prince: Analysis of Georgia’s situation and the role of Eskandar-mirza in the Iran-Russia wars. Quarterly journal *History of International Relations*, N 42, spring 1389 (2010), 49-79. (in Persian, სპარსულად).
24. Risālat-u shabakat-u. Tashihgar: Compagnoni, Albert Napoleon. Majalle-ye dāneshkade-ye adabiyāt va olum-e ensāni-e dāneshgāh-e Tehrān, sāl-e panjom, farvardin 1337, shomare-ye 3 (peyāpey-e 19); ტრაქტატი მექანიკის შესახებ. ტექსტის მომზადება: კომპანიონი, ალბერტ ნაპოლეონ. თეირანის უნივერსიტეტის ლიტერატურისა და ჰუმანიტარულ მეცნიერებათა ფაკულტეტის ჟურნალი, გამოცემის მე-5 წელი, 1337 წლის ფარვარდინი, N3 (მიყოლებით N19), *The Treatise about Mechanics*. Preparation of the text: Compagnoni, Albert Napoleon. *Journal of the Faculty of Letters and Humanities of the Tehran University*, 1337 (1958) farvardin, #3 (consecutive #19), 39-52 (in Persian, სპარსულად).
25. Sādeqi, Omid Ali. Parvande-ye sabti: Maqbare-ye Shāhzāde-ye Gorji. Sāzmān-e mirās-e farhangi va gardeshgari-e ostān-e Tehrān. Mo‘āvenat-e hefāzat-e fanni. Tehran, zemestan-e 1383; სადეყი, ომიდ ალი. *ქართული უფლისწულის აკლდამის დარეგისტრირების საქმე*. თეირანის პროვინციის კულტურული მემკვიდრეობისა და ტურიზმის ორგანიზაცია. ტექნიკური დაცვის დეპარტამენტი. თეირანი, 1383 წლის ზამთარი (2004); Sadeqi, Omid Ali. *The Case of the Registration of the Georgian Princess’ sepulcher*. Cultural Heritage and Tourism Organization of Tehran Province. Technical preservation Department. Tehrān, winter, 1383 (2004) (სპარსულად, in Persian).
26. Гогитидзе, Мамука. *Генералы и офицеры- грузины в вооруженных силах Азербайджанской Демократической Республики в 1918-1920 гг.* - <http://caucasianhistory.info/?p=639> (Gogitidze, Mamuka. *Generals and Officers* -

- Georgian in the Military forces of the Democratic Republic of Azerbaijan* <http://caucasianhistory.info/?p=639> (რუსულად, in Russian). Retrieved 06/04/2019.
27. Ениколопов, И. К. *Грибоедов в Грузии*. Тбилиси: Заря Востока, 1954. Enikolopov, I. K. *Griboedov in Georgia*. Tbilisi: Zarya Vostoka, 1954. (in Russian).
28. Заркешев, Александр, Игумен. *Русская православная церковь в Персии-Иране (1597-2001)*. Санкт-Петербург: Сатисъ, 2002. Zarkashev, Alexander, Hegumen. *Russian Orthodox Church in Persia-Iran (1597-2001)*. SPb.: Satis, 2002 (In Russian).
29. <http://feminism-boell.org/ka/2014/06/06/vera-bardavelize>
30. <http://tpc.kirche.ir/index.php/gravestone-gallery/sections/right-section/396-sylvie-sophie-skiriladze#prettyPhoto>.
31. <http://www.doulabcemetery.com/en/aboutus.asp>
32. <http://www.kojaro.com/2016/9/24/122162/cemetery-doolab/>
33. <https://www.youtube.com/watch?v=yfUIhlriGt8>

1. Minadora Khoshtaria's Georgian church-shaped sepulcher
 მინადორა ხოშტარიას აკლდამა.

2. Research team in front of the sepulcher of Minadora Khoshtaria
კვლევითი ჯგუფი მინადორა ხოშტარიას აკლდამასთან

3. The grave of Mikhail Korkia and Margarita Korkia
მიხეილ ქორქიას და მარგარიტა ქორქიას საფლავები

4. The grave of Stefan Compagnoni
სტეფანე კომპანონის საფლავი

თანამედროვე ქართული მონეტები (კვლევის პრობლემატიკა)

წინამდებარე ნაშრომი ეძღვნება ეკონომიკურ, პოლიტიკურ და კულტურულ ფენომენს, რომელსაც თანამედროვე ქართული მონეტები ქვია. ავტორის ამოცანაა, ისინი ქართული ნუმისმატიკური ისტორიის ჩრდილში განიხილოს.

თანამედროვე ქართული მონეტების განხილვის დაწყებამდე, მიზანშეწონილია ძალიან მოკლედ, მაგრამ, მაინც, შევეხოთ კაცობრიობის ერთ-ერთი საკვანძო გამოგონების - ფულის ევოლუციას. არ განვიხილავთ ფულის კონცეფციას, შემოვიფარგლებით მხოლოდ ფულის ძირითადი, ტრადიციული ფუნქციების ჩამოთვლით: ღირებულების საზომი, მიმოქცევის საშუალება, გადახდის საშუალება, დაგროვების საშუალება, მსოფლიო ფული.

არსებობის I სტადიაზე კაცობრიობა იყენებდა სხვადასხვა სახის პრიმიტიულ (პროტო-)ფულს. მნიშვნელოვანია თავიდანვე გაიმიჯნოს, გამოყენებადობის მხრივ, პრიმიტიული ფულის ორი კატეგორია: სასაქონლო / შინაგანი (?) ღირებულების მქონე (მარილი, ჩაი, კაკაოს მარცვლები და სხვ.); და, საკრედიტო (მაგალითად, მიკრონეზიაში, კუნძულ იაპზე გავრცელებული ქვები რაი).

II სტადიაზე ფული უკვე იქცა ემიტენტის (სახელმწიფოს) მიერ გარანტირებულ (სინჯადობის, წონის მხრივ) სტანდარტიზირებულ, ამ გარანტიის აღნიშვნის მატარებელ ლითონის ზოდად. აღნიშნული ნორმირებული ლითონის ზოდებიც თავიდანვე, მსგავსად პრიმიტიული ფულისა, დაიყო ორად: სასაქონლო / შინაგანი (?) ღირებულების მქონედ, როდესაც საფასის ერთეულის ღირებულება მნიშვნელოვანწილად მასში შემავალი ლითონის ღირებულებით განისაზღვრებოდა (ესაა, უხშირესაც, მაგრამ, არა ექსკლუზიურად, ძვირფასი ლითონებისგან მოჭრილი მონეტები); და, საკრედიტოდ (როდესაც საფასის ღირებულება ბევრად აღემატებოდა მასში შემავალი ლითონის შინაგან ღირებულებას - ძირითადად, ბრინჯაოსა თუ სპილენძის საფასე, იშვიათად, ტყავის, ტყვიის და სხვა მასალისგან დამზადებული). ატავიზმის სახით, შემადგენელი ძვირფასი ლითონის ღირებულებაზე დამოკიდებული პოპულარობა იგივე ე.წ. მარია-ტერეზიას ტალერებმა (მათმა თანამედროვე რესტრაიქტებმა) აზიისა და აფრიკის კონტინენტების ზოგიერთ ქვეყანაში XX საუკუნეშიც კი არ დაკარგა.

III სტადია გარდამავლად გვესახება. ეს არის ქალაქის ფულის ეპოქა. ქალაქის ფული ჩინეთში ჯერ კიდევ შუა საუკუნეებში გამოიგონეს,¹ მაგრამ მსოფლიოში ფართო გავრცელება მან მხოლოდ XIX-XX საუკუნეებში ჰპოვა. ამ ეპოქაში (ქალაქის) საფასის ღირებულება განისაზღვრებოდა არა გამოყენებული მასალით, არამედ კავშირით ლითონთან, რომელიც არამყარი იყო. აღსანიშნავია, რომ XIX საუკუნეში მიღებული ვერცხლისა თუ ოქროს სტანდარტის პირობებში, ქალაქის ფული თავისუფლად გაივლებოდა ძვირფას ლითონზე, რამაც მისი

¹ Нина Ивочкина, Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае эпохи Тан и Сун. (Москва: Наука, 1990).

საკრედიტო ბუნება პირობითი გახადა (II სტადიის რემინესცენცია).

IV სტადია ხასიათდება, ასე ვთქვათ, ზე-საკრედიტო ელექტრონული საფასის გაჩენით, რომლის შემთხვევაშიც შეზღუდულია საფასის კავშირი მატერიალურ მატარებელთანაც კი, არათუ (ძვირფას) ლითონთან. მატერიალური მატარებლის მქონე ფული კი (ხურდა მონეტები, კუპიურები), უკეთეს შემთხვევაში, დამხმარე ხასიათისაა.

თუმცა კი, ისლამის სამყაროში გვხვდება მატერიალური საფასის რეინტროდუქცია-რეინკარნაციის მცდელობაც (ოქროს დინარი).

ნუმისმატიკური (საფასის) ევოლუციის ეს სტადიები ქართველმა ერმაც გაიარა (გადის).

პრიმიტიული ფულიდან საქართველოსთვის ცნობილია ბრინჯაოს „რგოლები“ და, კერძოდ, კოლხეთში, „სეგმენტოიდური იარაღები“ (პირობითი ცულები?).²

უძველესი ქართული ფული - კოლხური თეთრი - უკვე კონკრეტული წონისა და სინჯის, სპეციფიური იკონოგრაფიით გარანტირებული ძვირფასი ლითონის (ვერცხლის) ზოდია. თუმცა, თუ გავითვალისწინებთ მონაცემებს, რომ კოლხური ტრიობოლების მეტი წილი სუბერატულია, ეჭვი გვიჩნდება, რომ ყველაზე ადრეული ქართული მონეტა უკვე ავლენდა საკრედიტო ბუნების გარკვეულ ნიშნებს.

შემდგომი პერიოდის ქართული ნუმისმატიკური ისტორია ცალსახად შეიძლება II სტადიას მიეკუთვნოს, სახეზეა (ძვირფასი და არაძვირფასი) ლითონის ფულის სრული დომინირება. საგანგებო აღვნიშნის ღირსია, ალბათ, მხოლოდ ქართველ მეფეთა (დავით IV-დან გიორგი IV-ისა თუ რუსუდანის ჩათვლით) სპილენძის მონეტები, რომელიც თავისი საკრედიტო ბუნებით ერთგვარ გამონაკლისს წარმოადგენს ქვეყნისა და რეგიონის ნუმისმატიკურ ისტორიაში; თუმცა, არ უნდა გვავიწყებოდეს, რომ მიზეზი ვერცხლის კრიზისის გამძაფრება იყო, თავად ფენომენი კი (სახალიფოს) ისლამური ევოლუციური განვითარების ჩარჩოებში თავსდება.³

ქალაღის ფულის ეპოქაში (III სტადია) ქართველი ერის შედის მხოლოდ ქვეყნის რუსეთის იმპერიის მიერ ეტაპობრივი ანექსირების შემდეგ. ჩინეთის მსგავსად მონღოლების მიერ ირანში ქალაღის ფულის შემოღების მცდელობა ამით გამოწვეულმა აჯანყებამ აღკვეთა.⁴ საქართველომდე ქალაღის ფული კონცეფცია იმ პერიოდში, ვფიქრობთ, არც მოსულა.

საქართველოში, ისევე, როგორც, პრაქტიკულად, მთელს მსოფლიოში, ჯერ ქალაღის, შემდეგ კი ელექტრონული ფულის (ფართოდ) დანერგვასთან ერთად

² Гурам Лордкипанидзе. О домонетной форме денежного обращения в Колхиде. Нумизматический сборник (посвящается памяти Д. Г. Капанадзе). (Тбилиси: Мецниереба, 1977).

³ ირაკლი ფაღავა, საქართველოს გაერთიანება და ნუმისმატიკური ევოლუციის ვექტორები (X საუკუნის დასასრული - XII საუკუნის დასაწყისი). *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო* IX (2016), 255-258, 266-267.

⁴ Джалагания Ирина. Из истории монетного дела в Грузии XIII века (Тбилиси: Издательство Академии Наук Грузинской ССР, 1958), 61-62.

საფასემ მნიშვნელოვანწილად და უმეტესწილად საბოლოოდ დაკარგა უშუალო კავშირი ამა თუ იმ ძვირფას ლითონთან (ელექტრონული ფულის შემთხვევაში, საზოგადოდ, მატერიალურ მატარებელთანაც კი) (IV სტადია); აქედან გამომდინარე კი, (ძვირფასი) ლითონის ისეთ ნორმირებულ ზოდთან, როგორც მონეტაა. შესაბამისად, მონეტას, დღეისთვის, უიშვიათესი გამონაკლისების გარდა, მეტწილად დაკარგული აქვს თავისი ტრადიციული ფუნქციები: ღირებულების საზომი, მიმოქცევის საშუალება, გადახდის საშუალება, დაგროვების საშუალება, მსოფლიო ფული. თანამედროვე მონეტების მნიშვნელობა დაკნინებულია - საქართველოშიც.

*

თავისი ბუნებიდან / ფუნქციიდან გამომდინარე, თანამედროვე ქართული მონეტები შეიძლება სამ ჯგუფად დაიყოს:

1. საინვესტიციო მონეტები (*ოქროს საწმისი*, ნომინალური ღირებულებით 10-1,000 ლარი, 999.9 სინჯის ოქროები წონით 3.1-311 გ), რომელიც დაგროვების (ასევე, ინვესტიციის) საშუალებას წარმოადგენს;
2. მიმოქცევისთვის განკუთვნილი მონეტები (დიაპაზონი: 5 თეთრი - 2 ლარი) (დაკნინებულად, მაგრამ ინარჩუნებს მნიშვნელობას როგორც მიმოქცევისა და გადახდის საშუალება; დაგროვების საშუალება, ბავშვების ყულაბებს თუ არ ჩავთვლით, არაა);
3. საკოლექციო მონეტები; მათვე მივაკუთვნებთ იმ მიმოქცევისთვის განკუთვნილ თუ საკოლექციო უცხოურ მონეტებს, რომელიც ქართულ თემაზეა შესრულებული. ფუნქციური დატვირთვით, ეს მონეტები აღარაა და, პრაქტიკულად, *მედალს* წარმოადგენს.

თანამედროვე ქართული მონეტების მნიშვნელობა სამგვარია: პოლიტიკური, ეკონომიკური, და კულტურული. სამივე ჯგუფის მონეტები, ეკონომიკური მნიშვნელობის გარდა, წარმოადგენს ასევე პოლიტიკური, ასევე ხელოვნებისა და კულტურის ისტორიის ძეგლს, ხელოვნებათმცოდნეობითი და კულტუროლოგიური კვლევის საგანს. ამრიგად, მათ (საკოლექციო მონეტებსაც კი) არა აქვთ დაკარგული ნუმისმატიკური ღირებულება და საქართველოს / ქართველი ერის ნუმისმატიკური ისტორიის ნაწილია.

შესაბამისად, თანამედროვე ქართული მონეტები საგანგებო, გაღრმავებულ კვლევის ობიექტი უნდა გახდეს.⁵

მათი პოლიტიკური მნიშვნელობა ცალსახაა და განსაკუთრებულ ჩაღრმავებას არც საჭიროებს. ერის მიერ დამოუკიდებლობის (თუმცა კი, უდიდესი მსხვერპლის ფასად) ხელახლა მოპოვებას პრაქტიკულად დაუყოვნებლივ მოყვა საკუთარი საფასის ხელახლა გაჩენაც, რაც დღესაც კი სუვერენობის ერთ-ერთ პრინციპულ მარკერად უნდა ჩაითვალოს.

ეკონომიკური მნიშვნელობის ანალიზი მეტწილად ცდება ჩვენი კომპეტენციის

⁵ ვამზადებთ კიდევაც პუბლიკაციისთვის შესაბამის გამოკვლევა-კატალოგს. თუმცა, იქამდე, ზოგიერთი საკითხი სამეცნიერო ანალიზს საჭიროებს და ჩვენი წინასწარი კვლევის საგანია.

ფარგლებს. ამიტომ, შემოვიფარგლებით თანამედროვე ქართულ მონეტებში (მაგრამ, არა ქაღალდის ფულში) ჩადებული კულტურული კოდების თუნდაც პირველადი ანალიზით.

ქართულ ოქროს საინვესტიციო მონეტებზე („ოქროს საწმისზე“) გამოსახულია ცალ მხარეს ოქროს საწმისი, მეორე მხარეს კი ხომალდი „არგო“, და რუკაზე დატანილია საბერძნეთიდან კოლხეთამდე (საქართველომდე) მისი მარშრუტი.

მიმოქცევისთვის განკუთვნილი მონეტებზე ბორჯღალის გარდა (ზურგზე), შუბლზე გამოსახულია, მონაცვლეობით, ვაზის ლერწი (1 თეთრი), ფრთებაწეული ფარშევანგი (2 თეთრი), ალაზნის ველის ძვ. წ-ის III ათასწლეულის ყორღანში ნაპოვნი ოქროს ლომის ქანდაკება (5 თეთრი), ლომზე ამხედრებული წმ. მამა გელათის მონასტრის XI საუკუნის მოოქროვილი ვერცხლის ტონდოდან (10 თეთრი), ხარ-ირემი ნიკო ფიროსმანის სურათიდან (20 თეთრი), ფასკუნჯი სამთავისის ტაძრის აღმოსავლეთ ფასადზე განთავსებული რელიეფიდან (1993 წლის 50 თეთრი), საქართველოს მიმდინარე სახელმწიფო გერბი, რომელსაც გარს არტყია მზის სხივების სიმბოლური გამოსახულება, მიკროელემენტის სახით კი - ლომის თავის გამოსახულებიანი კოლხური თეთრის მსხვილი ნომინალი, თუ უბრალოდ ამ მონეტიდან ნასესხები ლომი თავი წრეში (2006 წლის 50 თეთრი), იგივე გამოსახულებაა 1 და 2 ლარის მონეტებზედაც.

ასევე მიმოქცევისთვის განკუთვნილ (უნდა ითქვას, რომ მათი მონაწილეობა მიმოქცევაში, ჩვენი პირადი გამოცდილებით, გამოშვების უშუალოდ შემდგომ წლებშიც უკიდურესად შეზღუდული იყო, დღეისთვის კი საბოლოოდ შეწყდა) 10 ლარი ნომინალის ბიმეტალურ მონეტებზე, რომელიც საქართველოს სახელმწიფოებრიობის 3000 წლისთავსა და ქრისტეშობიდან 2000 წლისთავს მიეძღვნა, გამოსახულია, შესაბამისად, სვეტიცხოვლის ბარელიეფები - არწივი და ლომი (ინტერპრეტირებული, როგორც სახელმწიფოს ძლიერების სიმბოლოები), და, ჰერალდიკური ფარი, რომლის კვადრანტებში ჯვრებია, ზედ კი - ქრისტეს კვართი.

საკოლექციო, სამახსოვრო მონეტებზე კი, ქრონოლოგიურ რიგს რომ მივუყვებო, გამოსახულია:

1. სტალინის, რუხველტის, ჩერჩილის და დე გოლის გამოსახულებები (1995 წლის ოქროს მონეტაზე);
2. სვეტიცხოვლის ბარელიეფები - არწივი და ლომი (ინტერპრეტირებული, როგორც სახელმწიფოს ძლიერების სიმბოლოები), და, ჰერალდიკური ფარი, რომლის კვადრანტებში ჯვრებია, ზედ კი - ქრისტეს კვართი (2000 წლის შესაბამისად, საქართველოს სახელმწიფოებრიობის 3000 წლისთავსა და ქრისტეშობიდან 2000 წლისთავისადმი მიძღვნილ ვერცხლისა და სპილენძ-ნიკელის მონეტებზე);
3. საქართველოს რუკის კონტური და მასზე გაშლილი ხუთჯვრიანი დროშა შუბლზე; ფეხბურთის მსოფლიო ჩემპიონატის თასი, რომლის ორივე მხარეს ფეხბურთელებია - ზურგზე (2004 წელს 2006 წლის ფეხბურთის მსოფლიო ჩემპიონატის აღსანიშნავად მოჭრილ მონეტაზე);
4. თასების თასი შუბლზე; ორი ფეხბურთელი მოძრაობაში და ბურთი - ზურგზე (2006 წლის ვერცხლისა და ნოიზელბერის მონეტა მიძღვნილი 1981 წლის ევროპის თასების მფლობელთა თასის ფინალში თბილისის „დინამოს“ გამარჯვების 25 წლისთავისადმი);

5. რეგიონის გეოგრაფიული რუკა, საქართველოს, აზერბაიჯანისა და თურქეთის ტერიტორიების, ასევე ქალაქების – ბაქო, თბილისი და ჯეიჰანი - და ნავთობსადენის მარშრუტის საგანგებოდ აღნიშვნით - შუბლზე; სამი ნავთობჭაბურღილი, კასპიის ზღვის ზედაპირზე გამავალ პლატფორმაზე, ასევე ამომავალი მზის კომპოზიცია - ზურგზე (2006 წლის ვერცხლისა და ნოიზელბერის მონეტა მიძღვნილი ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენის ექსპლუატაციაში შესვლის საიუბილეო თარიღისადმი);
6. ცეცხლის (ოლიმპიური ალის) კონტურული ნახაზი (მველი ოლიმპიური მოძრაობის სიმბოლო), და არქაულ ბერძნულ სტილში გადმოცემული ორი მორბენალი სპორტსმენის გამოსახულება და ოლიმპიური მოძრაობის დევიზი ლათინურ ენაზე: „Citius, Altius, Fortius“ - შუბლზე; ცეცხლი (ოლიმპიური ალი) და პეკინის ახალი უნიკალური ოლიმპიური სტადიონის ელემენტები ზურგზე (2008 წლის ვერცხლისა და ოქროს მონეტებზე, რომელიც პეკინის ოლიმპიადას მიეძღვნა);
7. იტალიელი მისიონერის, კრისტოფორო დონ კასტელის მიერ XVII საუკუნეში გაკეთებული ჩანახატები – ილორის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია, სოფელი ილორი და მხედრები, ფონად - კავკასიონის ქედი - შუბლზე; ეკლესია დღევანდელი სახით - ზურგზე (2009 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც 23 ნოემბრის გიორგობის დღესასწაულისადმი და ილორის წმინდა გიორგის ეკლესიისადმი მიძღვნილი);
8. ფესტივალის ფერადი ემბლემა ფერში და სპორტის ოლიმპიური სახეობების ამსახველი პიქტოგრამები - შუბლზე; ოლიმპიური კომიტეტის ლოგო, ოლიმპიური ჩირაღდანი და ევროპის რუკა - ზურგზე (2015 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ევროპის XIII ახალგაზრდული ოლიმპიური ფესტივალის - “თბილისი 2015“ - აღსანიშნავად მოიჭრა);
9. სტილიზებული მზე (როგორც მარადიულობისა და სიცოცხლის სიმბოლო, რომლის სხივების მეწამული ფერი ეროვნულ სიმბოლიკას შეესაბამება, წარმოადგენს ძალაუფლების, სიძლიერისა და სიმამაცის ფერს; ლარის ახლადდამკვიდრებული გრაფიკული ნიშანი - შუბლზე; საკასო ცენტრის შენობა (როგორც ეროვნული ვალუტის – ლარის შენახვისა და უსაფრთხოების სიმბოლო) - ზურგზე (2015 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ლარის 20 წლის იუბილეს მიეძღვნა);
10. ქვევრისა და ვაზის სქემატური გამოსახულება შუბლზე; ქალაქ ბორდოში გახსნილი ღვინის ცივილიზაციის მუზეუმის შენობის გამოსახულება - ზურგზე (2017 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ქართულ ვაზს მიეძღვნა);
11. ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის შენობა შუბლზე; ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის გერბი - ზურგზე (2018 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ივანე ჯავახიშვილის სახელობის თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის დაარსების 100 წლისთავს მიეძღვნა);

12. 1918-1921 წლების საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის სახელმწიფო სიმბოლოები - მოფრიალე დროშა და გერბი შუბლზე; საქართველოს მოქმედი სახელმწიფო სიმბოლოები - მოფრიალე დროშები და სახელმწიფო გერბი - ზურგზე (2018 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკის დაარსებიდან 100 წლის იუბილეს მიეძღვნა);
13. მახარებელი ლუკა გელათის ოთხთავის (XII საუკუნე) ილუსტრაციიდან; ნუსხური ტექსტის სტილიზებულ ფრაგმენტი მოქვის ოთხთავიდან (1300) - შუბლზე; ფრანკფურტის წიგნის საერთაშორისო ბაზრობაში საქართველოს მონაწილეობის აღმნიშვნელი ლოგო, ნომინალი და ლარის სიმბოლო - ზურგზე (2018 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ქართულ წიგნს მიეძღვნა, 2018 წელს საქართველოს ფრანკფურტის წიგნის საერთაშორისო ბაზრობაზე საქართველოს საპატიო სტუმარი ქვეყანის სტატუსით მონაწილეობის აღსანიშნავად);
14. დამოუკიდებელი საქართველოს დროშის ფერებში შესრულებული ცენტრიდანული სხივების გასწვრივ განლაგებული სხვადასხვა ზომის წერტილები, რაც სიმბოლოურად დემოკრატიული გზით არჩეული პარლამენტარების რიცხვს ასახავს - შუბლზე; იმ შენობის გამოსახულება, სადაც დამფუძნებელი კრების პირველი სხდომა ჩატარდა - ზურგზე (2019 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დამფუძნებელი კრების (პარლამენტის) 100 წლის საიუბილეო თარიღს მიეძღვნა);
15. 1919 წელს დაბეჭდილი 10, 40, 50, 60, 70 კაპეიკის ნომინალის პირველი ქართული საფოსტო მარკების გამოსახულება - შუბლზე; დალუქული კონვერტი, როგორც გზავნილი საქართველოდან მსოფლიოს ნებისმიერ წერტილში; წერტილებით სტილიზებული მსოფლიო რუკა - ზურგზე (2019 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც პირველი ქართული ეროვნული საფოსტო მარკის გამოშვების 100 წლის საიუბილეო თარიღს მიეძღვნა);
16. მორაგბე ბურთით ხელში და ბორჯღალი (როგორც საქართველოს რაგბის კავშირის ლოგო) შუბლზე; უძველესი ქართული თამაშის - ლელობურთის საწყისი მომენტი - ჰაერში აგდებული ბურთი და მის დასაფულებლად აღმართული ხელები - ზურგზე (2019 წლის ვერცხლისა და ოქროს მონეტები, რომელიც რაგბის თმას მიეძღვნა);
17. საქართველოს ეროვნული ბანკის ლოგოსა და თანამედროვე შენობის ნახაზისგან შემდგარი კომპოზიცია - შუბლზე; შენობა, რომელშიც 1919 წელს დაფუძნდა და მოქმედებდა საქართველოს პირველი სახელმწიფო ბანკი (დღევანდელი საჯარო ბიბლიოთეკის შენობა) - ზურგზე (2019 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო ბანკის 100 წლის იუბილეს მიეძღვნა);
18. 47 ხელჩაჭიდებული ადამიანის პიქტოგრამა (როგორც ევროპის საბჭოს 47 წევრი ქვეყნის სიმბოლო), ევროპის საბჭოს 70 წლის საიუბილეო თარიღის აღმნიშვნელი ლოგო - შუბლზე; 47 ხელჩაჭიდებული ადამიანის პიქტოგრამა (როგორც ევროპის საბჭოს 47 წევრი ქვეყნის სიმბოლო,

მათგან ერთი - საქართველო - წითელი ფერითაა აღნიშნული); საქართველოს სახელმწიფო დროშა და რუკა - ზურგზე (2019 წლის ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ევროპის საბჭოს დაარსების 70 წლის იუბილესა და საქართველოს ევროპის საბჭოში გაწევრიანების 20 წლის იუბილეს მიეძღვნა).

თანამედროვე ქართული მონეტების კულტურული კვლევის ფარგლებში განვიხილავთ მათზე არსებული გამოსახულებების სემანტიკას.

ზოგიერთ შემთხვევაში, შერჩეული გამოსახულებები ემსახურება მონეტის თემის გახსნის ამოცანას, და შეზღუდული, მოსამსახურე მნიშვნელობისაა; მაგალითად, ფეხბურთის მსოფლიო ჩემპიონატის თასი და ფეხბურთელები 2006 წლის ფეხბურთის მსოფლიო ჩემპიონატის აღსანიშნავად მოჭრილ მონეტაზე; ფესტივალის ფერადი ემბლემა და სპორტის ოლიმპიური სახეობების ამსახველი პიქტოგრამები, ოლიმპიური კომიტეტის ლოგო, ოლიმპიური ჩირაღდანი და ევროპის რუკა ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ევროპის XIII ახალგაზრდულ ოლიმპიურ ფესტივალს - "თბილისი 2015" - მიეძღვნა.

მაგრამ, შემთხვევათა უმრავლესობაში, დიზაინერებისა და ემიტენტის ერთობლივი ძალისხმევით შედეგად, მრავლადაა წარმოდგენილი ჭეშმარიტად ეროვნული ელემენტები, რომელიც ჩვენი ერის ისტორიასა და კულტურულ მემკვიდრეობას წარმოადგენს, და, ამრიგად, დიად ეროვნულ მნიშვნელობას იძენს. მაგალითად: ფრთხაწეული ფარშევანგი (2 თეთრი), ლომზე ამხედრებული წმ. მამა გელათის ტონდოდან (10 თეთრი), ფიროსმანის ხარ-ირემი (20 თეთრი), ფასკუნჯი სამთავისის ტაძრის კედლიდან (1993 წლის 50 თეთრი), ლომის თავი მსხვილი ნომინალის კოლხური თეთრიდან (2006 წლის 50 თეთრი, 1 და 2 ლარის მონეტები), სვეტიცხოვლის ბარელიეფები (ქართული სახელმწიფოებრიობის 3000 წლისთავისადმი მიძღვნილ მონეტებზე); ილორის წმ. გიორგის სახელობის ეკლესია მონეტაზე, რომელიც 23 ნოემბრის გიორგობის დღესასწაულსა და ილორის წმინდა გიორგის ეკლესიას მიეძღვნა; თასების თასი მონეტებზე, რომელიც თბილისის „დინამოს" საფეხბურთო კლუბის გამარჯვების 25 წლის იუბილეს მიეძღვნა; მახარებელი ლუკა გელათის ოთხთავიდან და სახარების ტექსტი მოქვის ოთხთავიდან ვერცხლის მონეტაზე, რომელიც ქართულ წიგნს მიეძღვნა; ივანე ჯავახიშვილის სახელობის უნივერსიტეტის შენობა და გერბი უნივერსიტეტის დაარსების 100 წლისთავისადმი მიძღვნილ მონეტაზე; არჩეული პარლამენტარების სიმბოლური ასახვა მონეტაზე, რომელიც საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკის დამფუძნებელი კრების (პარლამენტის) 100 წლის იუბილეს მიეძღვნა; მორაგბისა და ლელობურთის გამოსახვა რაგბის თემისადმი მიძღვნილ მონეტებზე; პირველი ქართული საფოსტო მარკების გამოსახულება მათი გამოშვების 100 წლის იუბილესადმი მიძღვნილ მონეტაზე; საქართველოს თანამედროვე ეროვნული ბანკისა და 1919 წელს სახელმწიფო ბანკის შენობები მონეტაზე, რომელიც საქართველოს სახელმწიფო ბანკის 100 წლის იუბილეს ეძღვნება.

ტრადიციულ ქართულ ეროვნული სიმბოლიკას უნდა მივაკუთვნოთ ღვინისა და ვაზის თემა: ვაზის ლერწი (1 თეთრი); ქვევრისა და ვაზის გამოსახულება მონეტაზე, რომელიც საგანგებოდ ქართულ ვაზს მიეძღვნა.

საქართველოსა და ქართველი ერის ისტორიის თემას უნდა მივაკუთვნოთ

ასევე მონეტებზე ალაზნის ველის ძვ. წ-ის III ათასწლეულის ყორღანში ნაპოვნი ოქროს ლომის ქანდაკების გამოსახვა (5 თეთრი); და სტალინის (მოკავშირეთა სხვა ლიდერებთან ერთად) გამოსახულება პირველ ქართულ (1995 წლის) ოქროს მონეტაზე (რასაც საბჭოთა იმპერიის ფარგლებში საქართველოს ძალდატანებით ყოფნასა და, აქედან გამომდინარე, მეორე მსოფლიო ომში ჩათრევის ნუმისმატიკურ ასახვად მივიჩნევთ).

სავსებით ბუნებრივია, რომ ქართულ მონეტებზე საპატიო ადგილი უკავია სახელმწიფო სიმბოლიკას, ძველსა და ახალს: სახელმწიფო გერბს (2006 წლის 50 თეთრი, 1 და 2 ლარის მონეტები), ბორჯღაღს (მომოქცევისთვის განკუთვნილ მონეტებზე); ხუთჯვრიან დროშას (2006 წლის ფეხბურთის მსოფლიო ჩემპიონატის აღსანიშნავად მოჭრილ მონეტაზე); 1918-1921 წლების საქართველოს დემოკრატიული რესპუბლიკისა და თანამედროვე ქართული სახელმწიფოს სიმბოლოები (დროშა და გერბი) მონეტაზე, რომელიც საქართველოს პირველი დემოკრატიული რესპუბლიკის დაარსებიდან 100 წლის იუბილეს მიეძღვნა.

სავსებით ლოგიკურია, საქართველოს ტერიტორიის მნიშვნელოვანი ნაწილის რუსეთის ფედერაციის მიერ ოკუპირებისა და de facto ანექსიის გათვალისწინებით, რომ გვხდება სახელმწიფოს ერთიანობის გრაფიკული ასახვა - საქართველოს ტერიტორიის რუკის სახით, საერთაშორისო საზოგადოების მიერ აღიარებულ საზღვრებში (2006 წლის ფეხბურთის მსოფლიო ჩემპიონატის აღსანიშნავად მოჭრილ მონეტაზე, იმავე წელს მოჭრილ მონეტებზე, რომელიც ბაქო-თბილისი-ჯეიჰანის ნავთობსადენისადმი მიძღვნილი).

გარკვეული მნიშვნელობა ეთმობა ქართველი ერის ტრადიციულ რელიგიას - ქრისტიანობას; და მის სიმბოლიკას: ვგულისმობთ ქრისტეს კვართის გამოსახვას ქრისტეშობიდან 2000 წლის გასვლის აღსანიშნავ მონეტაზე, და თავად ასეთი მონეტის გამოშვების ფაქტს; ლუკა მახარებლისა და სახარების ფრაგმენტის გამოსახვა ქართული წიგნისადმი მიძღვნილ 2018 წლის მონეტაზე.

აღნიშვნის ღირსია ბერძნული ხელოვნებისა და მითოლოგიის შედარებითი პოპულარობა (თუმცა, შერჩეული მითოლოგიური მოტივი საქართველოსთან უშუალო კავშირშია). ვგულისხმობთ ოქროს საწმისისა და არგონავტების ხომალდის გამოსახვას ქართულ ოქროს საინვესტიციო მონეტებზე; ასევე არქაულ ბერძნულ სტილში შესრულებული მორბენალი სპორტსმენის გამოსახულება პეკინის ოლიმპიადისადმი მიძღვნილ მონეტებზე.

გარკვეული ყურადღება დაეთმო ინდუსტრიულ-ეკონომიკურ თემატიკას. ვგულისხმობთ ნავთობსადენისა და ნავთობის მოპოვების თემას შესაბამის მონეტაზე; ქართული ვალუტის - ლარის შემოღების ფაქტს (ლარის 20 წლის იუბილესადმი მიძღვნილ მონეტაზე).

საქართველოს მიერ დეკლარირებულ საგარეო-პოლიტიკურ კურსთან შესაბამისობაშია ევროპის საბჭოს დაარსების 70 წლისა და საქართველოს ევროპის საბჭოში გაწევრიანების 20 წლის იუბილესადმი მიძღვნილი მონეტის სიმბოლიკა და თემა.

*

ჩვენი აზრით, ქართული ნუმისმატიკური ისტორიისა და ისტორიოგრაფიის კუთხით მნიშვნელოვანი იქნებოდა დაწვრილებით გაგვეანალიზებინა თანამედროვე ქართული მონეტის შექმნის, ტექნიკური და იდეოლოგიური ისტორია.

ამოცანის შესრულებას ვაპირებთ ერთი ცალკეული შემთხვევის დაწვრილებით განხილვის მეთოდით, რომელიც პროცესზე ერთგვარ წარმოდგენას შეგვიქმნის.

დაწვრილებით ანალიზისთვის შევარჩიეთ ქართული სამახსოვრო მონეტა „ქართული წიგნი“. არჩევანი შემთხვევითი არაა - აღნიშნული მონეტა წინამდებარე სტატიის ავტორის კონცეფციის მიხედვით შეიქმნა; ამრიგად, ჩვენს მიერ მოწოდებული ინფორმაცია პირველწყაროდან მომდინარეობს და შესაბამისი მნიშვნელობა აქვს.

კონკურსი 2017 წლის 25 ივლისს გამოცხადდა. საქართველოს ეროვნული ბანკის მიერ კონკურსანტების მიმართ წამოყენებულ იქნა სხვადასხვა მოთხოვნა; განსაკუთრებული აღნიშვნის ღირსია შემდეგი:

1. მონეტის შუბლისა და ზურგის ესკიზებზე უნდა დატანილიყო სავალდებულო ელემენტები: ვალუტის აღნიშვნა ქართულად (სიტყვა „ლარი“), ნომინალური ღირებულება ციფრით, ემიტენტი ქვეყნის აღნიშვნა ქართულად და ინგლისურად („საქართველო“, „Georgia“), ემისიის წელი, ლარის სიმბოლო, თემის მაუწყებელი ლოგო, და თემის მაუწყებელი დევიზები;
2. სასურველ ელემენტად მითითებული იყო: ფერადი დეტალი.⁶

კონკურსანტს ენიჭებოდა უფლება საკუთარი შეხედულებისამებრ შეერჩია და დიზაინში ჩართო დამატებითი ელემენტებიც.

კონკურსში 8 ადამიანმა მიიღო მონაწილეობა. ჩამოვთვლით კონკურსანტებს: გიორგი ცაგარელი, ირაკლი ფაღავა, კახა კახაძე, მარიამ მურადაშვილი, ნანა ჭილაძე, ნინო გონგაძე, ნინო მეგრელიძე, სოფო ჯაყელი. გაიმარჯვა ირაკლი ფაღავას პროექტმა, რომელიც მცირედი ცვლილებებით (ყიურის მოთხოვნების-და მიხედვით შეიცვალა ზურგის ერთი ელემენტი, კერძოდ, ქართული ვალუტის აღმნიშვნელი სიტყვის მოხაზულობა), განხორციელდა კიდევაც.

მოვიყვანთ ირაკლი ფაღავას კონცეფციის მიხედვით მოჭრილი სამახსოვრო მონეტის (სურ. 1) აღწერილობას.

(ნომინალური) ნომინალი: 5 ლარი, მასალა: მაღალი სინჯის ვერცხლი (Ag 925), წონა: 15.5 გ, დიამეტრი: 33 მმ, შესრულება: პოლირებული ზედაპირი (proof), მოჭრის წელი (და მითითებული თარიღი): 2018, ტირაჟი: 1500 ცალი. ლიტვის ზარაფხანა.

შუბლზე მითითებულია ემიტენტი სახელმწიფო - საქართველო, და გაშლილია მონეტის მთავარი თემა - „ქართული წიგნი“.

ვიზუალური თვალსაზრისით დომინირებს ადამიანის ფიგურის

⁶ საზოგადოდ, ბოლო წლებში, ტექნოლოგიის წინსვლასთან დაკავშირებით, თანამედროვე სამახსოვრო დანიშნულების დიზაინში სულ უფრო პოპულარული / გავრცელებული ხდება ფერადი ელემენტების ჩართვა; ზოგჯერ მთელი ზედაპირიც კი ფერადია. გარდა ამისა, მიმართავენ ზედაპირის ინკრუსტაციასაც; საქმე იქამდე მივიდა, რომ ჩანართის სახით თანამედროვე მონეტაში ძველ მონეტას სვამენ, ან, ვთქვათ, სვაროვსკის კრისტალს (როგორც ეს საქართველოს სახელმწიფო ბანკის 100 წლის იუბილესადმი მიძღვნილ 2019 წლის მონეტაზეა). მიღებული შედეგი ხშირად ორიგინალური და მომხიბვლელია, მაგრამ კიდევ უფრო ხშირად აშკარად კიტჩია. საზოგადოდ, ფერადი ელემენტებითა და ინკრუსტაციით გატაცება, ჩვენი აზრით, აღარ ასტიმულირებს დიზაინერს, სასურველ შედეგს ტრადიციული, გრაფიკულ-რელიეფური მხატვრული ელემენტების ხარჯზე მიაღწიოს.

გამოსახულება, რომელიც წიგნს წერს. ეს არის მახარებელი ლუკა, გადმოღებული გელათის ოთხთავის (XII საუკუნე) მინიატურიდან. მონეტის ავერსზე მისი გამოსახვის დანიშნულებაა - ხაზი გაესვას ქართული ხელნაწერი წიგნისა და მისი მხატვრული გაფორმების ესთეტიურ ღირებულებას. მახარებლის ფიგურა მოქცეულია ჯვრისებრი კომპოზიციის მომრგვალებული მკლავის ფრაგმენტში.

სივრცის ზედა-მარჯვენა ნაწილი კი უკავია ქართული ხელნაწერი წიგნის ნუსხური ტექსტის (მხოლოდ საზედაო ასოა მთავრული) სტილიზებულ ფრაგმენტს:

შ ა ვ ა
ი გ ი მ თ ა
ე თ ი ს ხ ი
დ ე
და ვ - ც ა
ი გ ი მ თ ა ...
... ე თ ი ს ხ ი ...
... დ ე ...

ქარაგმების გახსნით: „და ვითარცა დაჯდა იგი მთასა მას ზეთისხილთასა, მოუხდეს მას მოწაფენი“ (მათე 24:3-8).

სტილიზაციას დაექვემდებარა საქართველოს ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, აფხაზეთში, მოქვის ეკლესიაში 1300 წელს გადაწერილი სახარების ერთ-ერთი გვერდი.

ნუსხური ტექსტის ფრაგმენტი იწყება დეკორატიული საზედაო ასოთი, რომელიც ორ ფერად (ზღვისფერ ლურჯ და ღია შინდისფერ) ელემენტსაც შეიცავს, რაც აძლიერებს მონეტის დეკორატიულ მუხტს.

სტილიზებული ნუსხური ტექსტის ქვეშ მითითებულია *პირველნაბეჭდი ქართული წიგნების* გამოცემის ადგილი და თარიღი: “Romae MDCXXIX” (ლათინურად - „რომში, 1629“), რაც სიმბოლურად აღნიშნავს იტალიაში, რომში, 1629 წელს პირველი ქართული, ქართულენოვანი ბეჭდური წიგნების გამოცემის ფაქტს (მითითებული ტექსტი აღებულია სატიტულო ფურცლიდან წიგნის *Alphabetum Ibericum, sive Georgianum*). „**ჲ** **ჳ** **ჴ** **ჵ** **ჶ** **ჷ** **ჸ** **ჹ** **ჺ**“ (ასომთავრული დამწერლობით - „ტფილისი, 1709“) სიმბოლურად აღნიშნავს უკვე უშუალოდ საქართველოში, თბილისში, პირველად 1709 წელს ნაბეჭდი წიგნის გამოცემას (1709 წლის სახარებაში გამოცემის ადგილი სწორედ ასომთავრული დამწერლობით არის მითითებული). ამასთან, ხაზი გაესვა ქართული ასოების რიცხვით მნიშვნელობას, რომელიც საუკუნეების განმავლობაში გამოიყენებოდა ციფრების გადმოსაცემად (**h**(**h**)+**ll**(**l**)+**ix**(**i**) = 1000+700+9=1709).

მამაკაცის ფიგურისა და საზედაო ასოს მარცხნივ ქართულ და ინგლისურ ენებზე, შესაბამისად ქართული მხედრული და ლათინური გრაფიკით აღნიშნულია ემიტენტი ქვეყნის სახელი და მონეტის ემისიის თარიღი:

„საქართველო 2018 Georgia“.

ზურგი უფრო სამსახურეობრივი ხასიათისაა - ნომინალისა და, მეორეს მხრივ, 2018 წლის ფრანკფურტის წიგნის საერთაშორისო ბაზრობის ფაქტის აღნიშვნას ეთმობა.

ვიზუალური თვალსაზრისით მონეტის ზურგის ლათინოტივია ნომინალის აღმნიშვნელი ციფრი - „5“, რომელსაც ჰორიზონტალურად მიყვება ქართული

ეროვნული ვალუტის აღმნიშვნელი სიტყვაც „ლარი“; ეს უკანასკნელი შესრულებულია მხედრული დამწერლობით; ამასთან, ასოები სტილიზებულია. ხუთიანის ფეხში ჩაწერილია ლარის ნიშანიც, რომელიც ეხმიანება ფრანკფურტის წიგნის საერთაშორისო ბაზრობაში საქართველოს მონაწილეობის ლოგოს - ორივე ინტალიო არის გამოსახული. აღნიშნული ლოგო ხუთიანის მარცხნივ არის მოთავსებული. მონეტას წრიულად (დაახლოებით 8 სთ-დან 2 სთ-მდე) მიუყვება კონკურსის პირობებით განსაზღვრული ინგლისურ-გერმანული ტექსტი, რომელიც ფრანკფურტის წიგნის ბაზრობაში საქართველოს მონაწილეობას იუწყება:

„Georgia Made by Characters. Guest of Honour. Frankfurter Buchmesse 2018“

მონეტაზე წარმოდგენილი ქართულენოვანი ტექსტი და გრაფიკული ელემენტები შესრულებულია სამივე ქართული დამწერლობით - ასომთავრულით, ნუსხურით და მხედრულით, რაც დამატებით პოპულარიზაციას უწევს ქართველი ერის ისეთ კულტურულ მიღწევას, როგორც ქართული ანბანია; შესაბამისობაშია კონცეფციასთან „ანბანით მოთხრობილი საქართველო“. სიმბოლურად ასახულია ქართული როგორც ხელნაწერი, ასევე (პირველ)ნაბეჭდი წიგნის მრავალ-საუკუნოვანი ტრადიცია.

უპრიანი იქნებოდა, გაგვეანალიზებინა მონეტის დიზაინის ჩამოყალიბების ისტორია. გამარჯვებულმა კონკურსანტმა მიზნად დაისახა შექმნილიყო პროდუქტი, რომელიც შესაბამისობაში იქნებოდა, ერთის მხრივ, სამახსოვრო მონეტის თემასთან „ქართული წიგნი“, მეორეს მხრივ კი, ფრანკფურტის წიგნის ბაზრობაში საპატიო სტუმრის სტატუსით საქართველოს მონაწილეობის ფაქტთან; ამასთან, აღნიშნული პროდუქტი მაქსიმალურად მომხიბვლელი უნდა ყოფილიყო ესთეტიურად. ბუნებრივია, შეძლებისდაგვარად იგულისხმებოდა ქართული კულტურის პოპულარიზაციის ამოცანაც.

თემასთან შესაბამისობის უზუნველყოფის მიზნით დიზაინერმა მიმართა ქართულ ნაბეჭდ და ხელნაწერ წიგნებში წარმოდგენილ ვიზუალურ ელემენტებს. ბეჭდური გამოცემების მნიშვნელობის (მათ შორის, ესთეტიკური მნიშვნელობის) გათვალისწინებითაც, ქართული ხელნაწერების ვიზუალური რიგი უფრო მომხიბვლელად ჩაითვალა, და მონეტის დიზაინის სწორედ მას დაეფუძნა. როგორც უკვე აღინიშნა, შუბლის კომპოზიციურ ღერძს ქმნის *წიგნის წერით* დაკავებული მახარებლის ფიგურა; ვიზუალური კონტრაპუნქტის როლისთვის კი შეირჩა შუა საუკუნეებში გადმოწერილი ქართული წიგნის სტრიქონები. ამით უზრუნველყოფილია შესაბამისობა მონეტის დევიზთანაც - „ანბანით მოთხრობილი საქართველო“. სამი ანბანიდან (მთავრული, ნუსხური, მხედრული) უპირატესობა მიენიჭა ნუსხურს - შედარებით მსუბუქი და დახრილი ნუსხურით (და არა მონუმენტური მთავრულით) დაწერილი ხელნაწერის ტექსტი ვიზუალურად მეტ ჰარმონიაში მოდიოდა მახარებლის დახვეწილ ფიგურასთან. ფერადი ელემენტის გამა განისაზღვრა 1300 წლის მოქვის სახარების საზედაო ასოს ორიგინალური ფერებით. სამუშაო ესკიზის წინასწარმა ანალიზმა გვაფიქრებინა ამით შეგვეზღუდა მონეტაში ფერის გამოყენება, რათა თავიდან აგვეცილებინა ტაკიმასხრული მრავალფეროვნება, და ამოქმედებულიყო ძვირფასი ლითონისგან proof ტექნოლოგიით დამზადებული მონეტის ვერცლის ფაქტურა, მქრქალი რელიეფის და სარკისებრი ფონის კონტრასტი. ვიზუალური სიტყვასიტყვითობის უარყოფის ფარგლებში შეგნებულად გამოირიცხა წიგნის (გრაგნილისა თუ კოდექსის)

გამოსახვა; თუმცა, ნაბეჭდი ქართული წიგნის პატივისცემიდან გამომდინარე, მოკლე ტექსტების სახით მიეთითა ქართული პირველნაბეჭდი გამოცემების დრო და თარიღი. მონეტის შუბლზე წარმოდგენილია სამივე ქართული დამწერლობა და ქართული ანბანის ასოების რიცხვითი მნიშვნელობაც.

მონეტის შუბლის, თუნდაც სიმბოლოებით დატვირთული დიზაინის ჰაეროვნება, მის, როგორც გვეჩვენება, მკაცრ ელემენტურობასთან ერთად, კარნახობდა მსგავს მიდგომას ზურგის დიზაინისადმიც. ნოვატორულ, და ქართული სამონეტო საქმეში აქამდე გამოუყენებელ მიდგომად შეიძლება მივიჩნიოთ ციფრ „5“-ის გადაქცევა სამსახურეობრივი ელემენტიდან (საკოლექციო მონეტის პირობითი ნომინალის ციფრული აღნიშვნა), დიზაინის მნიშვნელოვან, იქნებ წამყვან ელემენტადაც კი (ეროვნული ვალუტის, „ლარის“ ცენტრალურად განლაგებულ დასახელებასთან ერთად). ციფრი, რომელიც მონეტის მინდვრის მნიშვნელოვან ნაწილს იკავებს, მონეტის ამ მხარის კომპოზიციურ ღერძად გვესახება. საკმაოდ ვრცელი ტექსტის («Georgia Made by Characters. Guest of Honour. Frankfurter Buchmesse 2018») ერთადერთ წრიულ ლეგენდაში, და ისიც მხოლოდ 8-დან 2 სთ-მდე სივრცეში (დანარჩენი „5“-ის მუცლის ელემენტმა დაიკავა, რომელიც მონეტის კიდემდე აღწევდა) - ჩატევის სურვილმა გვაიძულა შრიფტის ზომა მკვეთრად შეგვემცირებინა. მიუხედავად ეჭვისა, რომ შედეგი არ ივარგებდა, მსხვილი ხუთიანისა და წვრილი წრიული ლეგენდის კონტრასტი ვიზუალურად ორიგინალურად და მომხიბვლელადაც ჩაითვალა, და უცვლელი სახით დარჩა.

ეროვნული ვალუტის ლოგოს ციფრის ფეხში (ინტალიოს სახით) მოთავსებით მიღწეულ იქნა მონეტის ზურგის დამატებითი ლაკონურობა. ჰარმონიულობის გულისა, ფრანკფურტის საერთაშორისო წიგნის ბაზრობაში საქართველოს მონაწილეობისა და როლის აღმნიშვნელი ლოგოც ინტალიო გამოისახა.

გვეჩვენება, რომ მოხერხდა ქართული (ნაბეჭდი და ხელნაწერი) წიგნის მრავალსაუკუნოვანი ტრადიციის გადმოცემა; ქართული დამწერილობის სამივე სახეობის გრაფიკული ინდივიდუალობისა და მხატვრული ღირსებების ასახვა, ასონიშნების ციფრული მნიშვნელობის ჩათვლით. მონეტის დიზაინი, ჩვენი აზრით, ახლებური და ნოვატორულია, მიღებული ნუმისმატიკური არტეფაქტი კი გარკვეული ესთეტიური ღირებულების მატარებელია.

*

თუ გადავხედავთ ქართველი ერის, ყველაზე ცოტა, 2500-წლიან ნუმისმატიკურ ისტორიას, ვერცხლისა და სპილენძის (ნაკლები ხარისხით, ასევე ოქროს) მონეტების რიგს, და მათ მნიშვნელობას ჩვენს ისტორიაში, ძალაუნებურად, თანამედროვე, მიმოქცევისთვის განკუთვნილი, ფოლადისა თუ ბიმეტალური მონეტები, წინარე ეპოქების ქართული საფასის ევოლუციის (გარკვეული წყვეტილის შემდეგ) ლოგიკურ სტადიად გვევლინება; მათი, როგორც გარკვეული ეკონომიკური მნიშვნელობის არტეფაქტის, კულტუროლოგიური ძეგლისა და პოლიტიკური დეკლარაციის შესწავლა კი კვლავინდებურად სამეცნიერო კვლევის ერთ-ერთ ობიექტს წარმოადგენს. მეტ-ნაკლებად გამოხატული სახით, იმავე მნიშვნელობას ინარჩუნებს საინვესტიციო ოქროებიც და თანამედროვე სამახსოვრო-საკოლექციო მონეტებიც, ფაქტიურად მედლები, რომელთა ეკონომიკური ფუნქცია მინიმალურია, მაგრამ პოლიტიკური და კულტურული მნიშვნელობა დიდია.

CURRENT GEORGIAN COINAGE (Scholarly Analysis)

By means of this article we have analysed primarily political and cultural rather than economical significance of current Georgian coins.

Georgian numismatic history encompasses the entire range of money evolution, including the proto-money (bronze rings and conventional axes); currency based on metal (precious metal, as well as the bronze/copper alloy in case of fiat money); paper money (the Mongol attempt of introducing them failed; it started to circulate in Georgia only after the country's annexation by the Russian Empire); modern electronic currencies, gradually losing relation to material artifacts. Therefore, modern Georgian coins have already lost *some* of the traditional money functions. Nevertheless, they are still issued by the authorities, although being minted abroad.

Current Georgian coinage can be classified into three categories:

1. Investment gold coins (Golden fleece);
2. Circulation coins;
3. Commemorative collecting coins (from functional point of view, actually, medals).

In addition to their economic role, modern Georgian coins constitute a clear political declaration of re-established Georgian sovereignty. Moreover, they serve as a useful tool to study the contemporary Georgian culture (social ideology).

We have analysed the semantics of the iconography on modern Georgian coins of all three categories in some detail.

Moreover, we analysed (case study) the creation history of a single modern Georgian coin ("Georgian book") (designed by the author of this article).

We consider this article to be the first approach to studying the latest, current segment of Georgian numismatic history.

დამოწმებული ლიტერატურა - References:

1. ფაღვა ირაკლი. „საქართველოს გაერთიანება და ნუმისმატიკური ევოლუციის ვექტორები (X საუკუნის დასასრული - XII საუკუნის დასაწყისი)“. *ახლო აღმოსავლეთი და საქართველო IX* (2016), 247-270, 344-345.
2. Джалагания Ирина. *Из истории монетного дела в Грузии XIII века*. Тбилиси: Издательство Академии Наук Грузинской ССР, 1958.
3. Ивочкина Нина. *Возникновение бумажно-денежного обращения в Китае эпохи Тан и Сун*. Москва: Наука, 1990.

4. Лордкипанидзе Гурам. “О домонетной форме денежного обращения в Колхиде”. *Нумизматический сборник (посвящается памяти Д. Г. Капанадзе)*. Тбилиси: Мецниереба, 1977.

THE ISSUE OF APPELLATION OF THE MAMLUK STATE IN THE EARLY BAHRITE PERIOD WITHIN THE VIEWS ON THE ADMINISTRATIVE AND POLITICAL GOVERNING

The issue of self-appellation of the Medieval Arab states in the Middle East belongs to the number of insufficiently studied subjects. This problem is closely connected with such fundamental issues in the Middle East medieval studies as the views on the state, self-identification, the share of ethnic and political components in the social structure, as well as comprehensive view on the political reality.

Defining the state which existed on the territory of Egypt in 1250-1517 the historiography mainly operates with different definitions derived from the word “mamluk” or “mamluks” with the noun “state” or “sultanate” – the State of Mamluks, the Mamluk State, the Mamluk Sultanate etc. As an example: *Zelenev E.I., Ilyuishina M.Y. The Mamluk Sultanate in Egypt: Baybars and his age (1260-1277)*¹; *Petry C.F. Quis Custodiet Custodes? Revisited: The Prosecution of Crime in the Late Mamluk Sultanate.*²

The same approach is applied in the Arab historiography. As an example: *Ra'fat Muhammad al-Nabarawi – Al-Sikkah al-Islamiyah fi Misr: 'Asr Dawlatal-Mamalikal-Jarakisah*³; *Hayat Nasir al-Hajji – Suwarminal-Hadarah al-'Arabiyah al-Islamiyah fi Sultanat al-Mamalik.*⁴

Less popular are different definitions with the word “Egypt”. As an example: *Clot A. L'Egypte des mamelouks: L'empire des esclaves (1250-1517).*⁵

More neutral definitions such as “Mamluks in Egypt” or “Mamluk period” are mayhap more rare. As an example: *Zaqlamah A. Al-Mamalik fi Misr*⁶; *Vermeulen V., De Smet D. eds. Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Era*⁷; *Broadbridge A. Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt; al-'Ayni, al-Maqrizi and Ibn Hajar al-'Asqalani.*⁸

We suggest that such a variety of naming exists because historical sources actually demonstrate a completely different approach to the administrative and political entities. The situation is even more complicated because the applied Arab terminology has different meanings in the Standard Arabic and in the Arabic language of medieval sources. Thus, the word “dawla(t)”, which in the Standard Arabic refers to the concept of “state” in its Western

¹ E. I. Zelenev, M.Y. Ilyuishina, *The Mamluk Sultanate in Egypt: Baybars and his age (1260-1277)*, Vestnik SPb GU, Vol. 13, N3, 2013, 41-53.

² Petry, C. F. “Quis Custodiet Custodes?” Revisited: The Prosecution of Crime in the Late Mamluk Sultanate”, *Mamluk Studies Review*, Vol. 3, 1999, 13-30.

³ Ra'fat Muhammad al-Nabarawi. *Al-Sikkah al-Islamiyah fi Misr: 'Asr Dawlat al-Mamalik al-Jarakisah.* (Cairo, 1993).

⁴ Hayat Nasir al-Hajji – *Suwarmin al-Hadarah al-'Arabiyah al-Islamiyah fi Sultanat al-Mamalik.* (Kuwait, 1992).

⁵ A. Clot, *L'Egypte des mamelouks: L'empire des esclaves (1250-1517).* (Paris: Librairie Académique Perrin, 1996).

⁶ A. Zaqlamah, *Al-Mamalik fi Misr.* (Cairo, 1995).

⁷ *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, ed. by U. Vermeulen and D. De Smet. (Leuven: Peeters, 1995).

⁸ Broadbridge, A. “Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt; al-'Ayni, al-Maqrizi and Ibn Hajar al-'Asqalani”, *Mamluk Studies Review*, Vol. 3, 1999, 85-107.

understanding (and is consistently translated as “state” into English), in the language of the sources definitely means a group of high-ranking officials who are engaged into administrative activities. Hamilton Gibb with reference to Ibn Khaldun translates the word “dawla(t)” as “membership in ruling family”.⁹ Correspondently, a wide spread construction in the sources is «Dawla(t) + malik + malik’s laqab” (for example, “Dawla(t) of the malik al-Mansur”). The term itself was followed by a short list of high-ranking officials.

The present paper is based on the following sources: ‘*Zubdat al-Fikra fī Ta’rīkh al-Hijra*’ by Baybars al-Mansuri al-Nasiri (died in 1325)¹⁰; ‘*Kitāb al-Sulūk li-Ma’rifat Duwal al-Mulūk*’ by Ahmad Ibn Ali al-Maqrizi (1364-1442)¹¹ and ‘*Al-Rawḍ al-Zāhir fī Sīra(t) al-Malik al-Zāhir*’ by Muhyī al-Dīn ben ‘Abd al-Zāhir (1223-1292/1293) personal secretary of the malik al-Zahir Baybars.¹²

The sources are unanimous in general naming of the rulers who came to power in Egypt after the Ayyubids – «al-Dawla(t) al-Turkiyya(t)», emphasizing the Turk origin of the ruling elite: “invincible / the lightest Turk state etc.”¹³

However, even this expression raises up questions. The sources sustainably emphasize the Kipchak origin of the maliks al-Zahir Baybars and al-Mansur Qalawun, as well as of a large number of amirs.¹⁴ In general, the very concept of historic process presented by Baybars al-Mansuri traces the origin of the al-Bahri mamluks’ power from the defeat which the Kipchaks had received during the Mongol invasion.¹⁵ Nevertheless, the sources never mention a ‘Kipchak state’. Certainly, even during the life of Baybars al-Mansuri not all maliks were Kipchaks (for example, al-Muizz Izz al-Din Aybek is referred to as a “Turkmen”, correspondently his son and heir, the malik al-Mansur Nur al-Din Ali, can be considered as a “Turkmen” as well; the origin of the malik al-Mudzaffar Qutuz remains unclear; certainly, the maliks al-Adil Zayn al-Din Kitbugha and al-Mansur Husam al-Din Lajin were not Kipchaks). In this case we face a serious issue on the nature and meaning of the term “Turk” in this period, as well as on the reasons to emphasize the Kipchak origin of al-Bahri and general importance and status of the Kipchak origin in the political life of the state.

The most spread term to denote the administrative and political entities in the chronicle of Baybars al-Mansuri is “mamlaka(t)”, which is traditionally translated from the Modern Standard Arabic as “kingdom”. It seems that in the times of Baybars al-Mansuri this term referred to a territory from where a malik assembled his military troops. Thus, the term did not have any clear ethnic or confessional connotation being mainly a geographical one. H. Gibb points out that this term combines two concepts – the concept of “kinship” and the concept of “kingdom”.¹⁶

“Zubda(t) al-Fikra(t)...” for the period of 650-685 AH (1252-1286 AD) mentions the following “kingdoms” as they appear in the table below. Taking into consideration the above mentioned peculiarity of the term “mamlaka(t)” only direct and clear meanings as “kingdom” were considered, such expressions as “his mamlaka(t) lasted for N years” or “on the mamlaka(t) of N” are omitted.

⁹ Gibb, H.A.R. “The Evolution of Government in Early Islam”, *Studia Islamica*, N 4, 1955, 6.

¹⁰ Ahmad ibn ‘Alī al-Maqrīzī. *Kitāb al-Sulūk li-ma’rifatduwal al-mulūk*. (Beirut, 1997), Vol. 1.

¹¹ *Ibid.*

¹² Muhyī al-Dīn ben ‘Abd al-Zāhir. *Al-Rawḍ al-Zāhir fī al-Sīra(t) al-Malik al-Zāhir*. (Riyadh, 1976).

¹³ al-Maqrīzī, *op. cit.* Vol. 14; Baybars al-Mansūrī. *Zubdat al-Fikra fī Ta’rīkh al-Hijra*. Berlin, Beirut, 1998; Muhyī al-Dīn ben ‘Abd al-Zāhir. *Al-Rawḍ al-Zāhir fī al-Sīra(t) al-Malik al-Zāhir*. (Riyadh, 1976).

¹⁴ *Ibid.*

¹⁵ al-Maqrīzī, *op. cit.* Vol. 1.

¹⁶ *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, Vol. 3: Technology, Alchemy and Life Sciences, ed. by Roshdi Rashed. (Routledge, 1996), 6.

The name of the «mamlaka(t)»	Number of mentions
Halab	6 mentions
The Kingdom (or kingdoms) of Euphratus	2 mentions
The Islamic Kingdom (-s), the Kingdoms of Islam, Sultanate of the Islamic Kingdoms	9 mentions
The Kingdom of the Egyptian lands	4 mentions
The Kingdom of Northern countries (North, the countries of North)	4 mentions
The Kingdom of Northern countries, Turks, Kipchaks, Iron Gates and what lies beyond	
Fez	1 mention
Al-Rum	4 mentions
Mosul	3 mentions
Jazira	1 mention
Sanjar	1 mention
Homs	3 mentions
Hama	2 mentions
Cyprus	1 mention
The Kingdom of Ismailites	1 mention
The Kingdom of Muwahhid(-in)	1 mention
The Sultan's Kinfdom (-s)	1 mention
Al-Sham Kingdoms	2 mentions
Al-Sharifa(t) Kingdoms	2 mentions
Hijaz	1 mention
Nubia	1 mention
Hisn al-Akrad	1 mention
Jabal	1 mention
Baalbek	1 mention
The name is not clear, includes al-Bira, al-Rahba and Aintab	1 mention
Al-Ashkari	1 mention

Contrary to Baybars al-Mansuri, Ibn Abd al-Zahir refers much less to the term “mamlaka(t)”, using mainly only geographical names (al-Sham, the Egyptian lands, Halab etc.). Describing the circumstances when al-Zahir Baybars became the malik, Ibn Abd al-Zahir mentions the term “the Noble Kingdoms.”¹⁷ However, there is no concrete geographical name under the term “the Noble Kingdoms”. The dominating meaning of the word “mamlaka(t)” in the Ibn Abd al-Zahir’s work is “ruling as a king / kingship”. The term “The Islamic Kingdoms / the Kingdoms of Islam” is not common in the text of “Al-Rawd al-Zahira(t)...”, while the term ‘Islamic countries’ is used widely (for example,¹⁸).

In the versions of his taqlids transmitted by Baybars al-Mansuri and al-Maqrizi the caliph al-Mustansir bi-l-lahi does not use the term “mamlaka(t)” at all, while in the versions of the taqlids of the caliph al-Hakim bi-amr-i-l-lahi the latter one does not use the term “Islamic Kingdoms” and uses the term “mamlaka(t)” independently, without any geographic or confessional definitions.¹⁹ The territories submitted to al-Zahir Baybars are referred to as

¹⁷ Muhyī al-Dīn ben ‘Abd al-Žāhir. *Al-Rawd’ al-Zāhir fī al-Sīra(t) al-Malik al-Žāhir*. (Riyadh, 1976), 68.

¹⁸ *Ibid.*, 100.

¹⁹ al-Maqrīzi, *op. cit.*, Vol. 1; Baybars al-Mansūrī, *op. cit.*,

“lands” or “countries”.²⁰

Al-Maqrizi mentions the following “kingdoms”: Egypt²¹, Halab²² etc., however, this term appears only few times and mainly does not have any geographical connotation.²³ For example, the caliph al-Mustansir bi-l-lahi empowered al-Zahir Baybars as the sultan in the “Islamic countries” contrary to the “countries of unfaithful”.²⁴ Nevertheless, the sultan informed about his pledge to the caliph in his letters to the “maliks and naibs in other kingdoms”.²⁵

In general, the term “mamlaka(t)” is used by al-Maqrizi only occasionally, particularly in comparison to the similar fragments in the work by Baybars al-Mansuri. That is illustrated in the following table²⁶:

Year AH	A fragment in Baybars al-Mansuri’s chronicle	A fragment in al-Maqrizi’s chronicle
	Foreword – 5 mentions	Omitted by al-Maqrizi
650	On the death of “Batu-khan”	Omitted by al-Maqrizi
652	On mention on occasion of the assassination of Faris al-Din Aktai by the malik al-Muizz	Omitted by al-Maqrizi in similar description of these events
652	Description of the events in the “Kingdom of Northern countries” after the death of Sartaq Khan and enthronement of Berke (mentioned 4 times)	One mention without the name (“his kingdom”)
653	In description of the conflict between the opponents and supporters of Berke	Omitted by al-Maqrizi
654	The malik al-Muizz Aybek sends an envoy to the caliph with the message of his “enthronement in the Kingdom of Egyptian lands”	Al-Maqrizi informs only about the envoy from the malik al-Muizz to the caliph
656	Many cases in description of the panic among the Syrian rulers after the fall of Baghdad and further advance of Hulagu’s troops	The story is presented in brief, the term “the countries of al-Sham” is used instead of the term “kingdom”
657	The amirs frightened with the further invasion of Hulagu into the “kingdoms of Islam” made a decision to proclaim Qutuz as malik	A different reason for the coup d’état is proposed. Qutuz allegedly says about inability of the malik al-Mansur Ali to “run [the affairs] of the kingdom”
658	The pressure over the “Islamic Kingdoms” by the Tatars is presented as the reason of the Mamluks’s victory at Ayn Jalut	The corresponding actions of the Tatars are described without the term “kingdom”. The letter from Hulagu to Qutuz is presented, which mentions the “kingdom of

²⁰ Ibid.

²¹ al-Maqrīzī, op. cit.

²² Ibid., 469.

²³ Ibid., 501, 507.

²⁴ Ibid., 530.

²⁵ Ibid.

²⁶ The stories completely omitted by one of the two authors are not considered in the table.

It is quite difficult to reveal any theoretical foundations of the “kingdom” in the administrative system of the Caliphate. In his famous book “Al-Ahkam al-Sultaniyya” Abu al-Hasan Ali al-Basri al-Mawardi (774-1058) does not mention neither “maliks” nor “mamlaka(t)” in the chapter on the governors of the Caliph.¹⁹ He mentions these terms in his other books, however, it does not seem that there was an elaborated political theory on the status of “mamlaka(t)”. Definitely, in al-Mawardi’s work the “mamlaka(t)” was separated from sultanate and caliphate. The general governance is conducted by wazirs and amirs of regions and countries (according to territories).²⁷

Contrary to al-Mawardi, the Arab geographers of X-XI cc. knew the term “mamlaka(t)” very well and widely used the term “the kingdoms of Islam” in their works.²¹

One more widely spread term which can be regarded as a kind of name of the state should be mentioned – the Noble Gates (“al-Abwāb al-Sharīfa(t)”). Baybars al-Mansuri uses this kind of expression only after al-Mansur Qalawun’s ascent to power. The “kingdoms” could be named “noble” as well. From the chronological point of view, the expression “the Gates of Sultanate / the Sultan’s Gates” is used earlier – since al-Zahir Baybars’s ascent to throne. Such terms as “the Gates of Dahliz”²⁷ (applied when sultan is outside Egypt) and “Precious Gates / al-Abwāb al-‘Azīza(t)” are also used.

In some cases the context proves that the “Gates” “moved” with sultan: the above mentioned case of the “Gates of Dahliz” or the following phrase: “This year the sultan arrived in al-Ruha. When his procession established there, the Franks’s envoys arrived at his Gates with requests to renew and strengthen the truce established by al-Zahir, as well as the peace with people of al-Marqab.” However, there are opposite cases – when the “Gates” are associated with the Citadel of Cairo during the clear absence of sultan: “This blessed year the envoys of the malik al-Mudzaḥfar Shams al-Din ben Rasul, sahib Yemen, arrived to the sultan. They are the amir Majd al-Din ben Abu al-Qasim and the qadi Muhi al-Din Yahya ben al-Bilkani bringing rich Yemeni gifts with them... They arrived at the Sultan’s Gates, while he is in the lands of al-Sham”, as well as “Having come back after the attack on Homs, sultan discovered at the Gates the envoys who arrived from the amir Murghan ben Sabir, the amir of Arabs in western Tripoli and its countries.”

The historiography traditionally considers the association between the “Gates” and the leadership of the state within the context of the name “the Sublime Porte” popular in the Ottoman Empire. It is believed that it was the official name of the gate giving access to the block of buildings in Istanbul that housed the principal state departments.²⁸ The Mamluk data give reasons to reconsider this version.

Thus, the following conclusions can be made:

1. The identification of the territories under the Mamluk control was implemented according to two main foundations. The first one is religious and political, which was embodied in the unity of mentioning the ruler’s and caliph’s name in khutba(t). In this foundation the ruler played role of the sultan who coordinated the military activities of different Muslim rulers. The concrete administrative and political organization of different territories within this foundation had the secondary nature. As a result, the key description in the naming became the word “Islam / Islamic” (“the Islamic kingdoms”, “the Islamic countries”).

¹⁹ Abu al-Hasan Ali al-Basri al-Mawardi. *Al-Ahkam al-Sultaniyya*. (Cairo, 2006).

²⁷ *Ibid.*

²¹ Encyclopedia of the History of Arabic Science, Vol. 3, 809; Muhyī al-Dīn ben ‘Abd al-Žāhir. *Al-Rawd’ al-Žāhir fī al-Sīra(t) al-Malik al-Žāhir*. (Riyadh, 1976), 313-314.

²⁷ Here – the sultan’s tent.

²⁸ Sublime Port; <https://www.britannica.com/topic/Sublime-Porte>.

The second foundation is administrative and geographical, which was based on the historically formed governed territories (this foundation is quite close to the modern understanding of the term “state”). In the early Bahrite period the basic entity was “mamlaka(t)”, which was understood as hereditary territory from where a malik assembled his military troops. Correspondently, “mamlaka(t)” did not have any religious or confessional nature being a military and territorial entity. In later periods, according to the al-Maqrizi’s text, the military component merged with the geographical one which resulted in domination of its perception as “countries / lands”. Taking into consideration the hereditary nature of “mamlaka(t)”, the Mamluks’s capacities for establishing new “kingdoms” were limited, such an opportunity appeared primarily as a result on new conquests. The sources provide no information about any changes of borders of the already established “mamlaka(t)” in the considered period

2. Besides the territorial identification, the identification on the ruling group was fundamental for the Mamluks’s administrative and political system as well. This group included malik and the highest administrative apparatus with wazir, atabek and a number of other high-rank officials. It seems that the complete list of these positions did not exist in the considered period. Correspondently, alongside with the expression “the Turk state”, the sources provide numerous expressions “the Abbasid state”, as well as “the Noble (al-Sharifa) Turk state”.

The Turk origin of the ruling elite was emphasized within this identification. It is difficult to draw any conclusion whether it was a trend to emphasize the Abbasid nature if the state and its direct connection with the family of the Prophet Muhammad during the rule of the sultan al-Mansur Qalawun. There are also indirect signs of strengthening the importance of the administrative apparatus during the reign of the above mentioned sultan embodied in episodically disconnection between the location of the “Noble Gates” and the actual location of the sultan.

Bibliography

1. Abu al-Hasan Ali al-Basri al-Mawardi. *Al-Ahkam al-Sultaniyya*. Cairo, 2006.
2. Ahmad ibn ‘Alī al-Maqrīzī. *Kitāb al-Sulūk li-ma‘rifat duwal al-mulūk*. Beirut, 1997, Vol. 1.
3. Baybars al-Mansūrī. *Zubdat al-Fikra fī Ta’rīch al-Hijra*. Berlin, Beirut, 1998.
4. Broadbridge, A. Academic Rivalry and the Patronage System in Fifteenth-Century Egypt; al-‘Ayni, al-Maqrizi and Ibn Hajar al-‘Asqalani. *Mamluk Studies Review*, Vol. 3, 1999, 85-107.
5. Clot, A. *L’Egypte des mamelouks: L’empire des esclaves (1250-1517)*. Paris: Librairie Académique Perrin, 1996.
6. *Egypt and Syria in the Fatimid, Ayyubid and Mamluk Eras*, ed. by U. Vermeulen and D. De Smet. Leuven: Peeters, 1995.
7. *Encyclopedia of the History of Arabic Science*, Vol. 3: *Technology, Alchemy and Life Sciences*, ed. by Roshdi Rashed. Routledge, 1996.
8. Gibb, H.A.R. The Evolution of Government in Early Islam. *Studia Islamica*, N4, 1955, 5-17.
9. *Hayat Nasir al-Hajji – Suwarmin al-Hadarah al-‘Arabiyah al-Islamiyah fi Sultanat al-Mamalik*. Kuwait, 1992.
10. “Mamlaka”, *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. VI. Leiden: Brill, 1991, 313-314.

11. Muhyī al-Dīn ben ‘Abd al-Ẓāhir. *Al-Rawd’ al-Zāhir fī al-Sīra(t) al-Malik al-Ẓāhir*. Riyadh, 1976.
12. Petry, C. F. Quis Custodiet Custodes? Revisited: The Prosecution of Crime in the Late Mamluk Sultanate. *Mamluk Studies Review*, Vol. 3, 1999, 13-30.
13. Ra‘fat Muhammad al-Nabarawi. *Al-Sikkah al-Islamiyah fī Misr: ‘Asr Dawlat al-Mamalik al-Jarakisah*. Cairo, 1993.
14. Sublime Port; <https://www.britannica.com/topic/Sublime-Porte>.
15. Zaqlamah, A. *Al-Mamalik fī Misr*. Cairo, 1995.
16. Zelenev, E.I., Ilyuishina, M.Y. The Mamluk Sultanate in Egypt: Baybars and his age (1260-1277). *Vestnik SPb GU*, Vol. 13, N3, 2013, 41-53 (in Russian).

ფახუვა - ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთ პერიფერიის პოლიტიკური გაერთიანება და მასთან დაკავშირებული ზოგიერთი საკითხი

ძვ.წ. II ათასწლეულში ძველ ანატოლიაში ჩამოყალიბდა ხეთების სამეფო, რომელსაც აქტიური ურთიერთობა ჰქონდა მისთვის სტრატეგიულად მნიშვნელოვან, სხვადასხვა რესურსებით მდიდარ აღმოსავლეთ პერიფერიასთან და აქ არსებულ პოლიტიკურ ერთეულებთან. ხეთების აღმოსავლეთ პერიფერია მდიდარი იყო სხვადასხვა რესურსებით – ხე-ტყე, სპილენძის და რკინის საბადოები და ა.შ. მადანთა საბადოებით მდიდარი ტერიტორიების ხელში ჩაგდებისთვის ძვ. წ. III-II ათასწლეულებიდან მოყოლებული იბრძოდნენ ძლიერი სახელმწიფოები. სწორედ მადნეული საბადოებით მდიდარი და სამთო-მეტალურგიული წარმოებით ათვისებული მხარეები იყო ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთით და ჩრდილო-აღმოსავლეთით არსებული ქვეყნები თუ გაერთიანებები, რომელთა დიდი ნაწილი ქართველური წარმოშობის ტომებით იყო დასახლებული. ამასთან ერთად, სამხრეთ კავკასიასა და წინა აზიას შორის კავშირების დასამყარებლად მოხერხებულ გზას წარმოადგენდა ზემო ევფრატის.

ჩვენ ამ სტატიაში განვიხილავთ ხეთების აღმოსავლეთ პერიფერიაზე არსებული პოლიტიკური ერთეულებიდან ერთ-ერთ მნიშვნელოვან გეოგრაფიულ პუნქტს - ესაა ფახუვა.¹ ფახუვას შესახებ უმნიშვნელოვანესია ტექსტი, რომელიც 1929 წლიდან, მისი გამოცემიდან მოყოლებული, ცნობილი იყო როგორც „მითას-ტექსტი“. ტექსტის არაერთი თარგმანი შესაბამისი ტრანსკრიფციებით უკვე არსებობს, მაგრამ სამწუხაროდ არის შეცდომები, ამიტომ თარგმანისას აქამდე აღმოჩენილი ყველა ფრაგმენტია გასათვალისწინებელი. 1948 წლიდან 2006 წლამდე შესრულებული ტექსტის - CTH 146 თარგმანი, მოძველებულია და განახლებას საჭიროებს. მაგალითად ა. კოსიანის მიერ ზოგიერთი სიტყვები საერთოდ უგულვებელყოფილია, რაც არ არის სწორი.

ტექსტის ისტორია ასეთია: 1929 წელს გოტცემ ტექსტი გამოაქვეყნა „ბოლაზქოის ლურსმული წარწერები“-ს XXIII გამოცემაში 72 ნომრად, შემოკლებით KUB 23.72. ფრაგმენტები ნომრად 72. ლაროშმა ხეთური ტექსტების კატალოგში (CTH) 1971 წლისთვის ცნობილი ორი ტექსტი KUB 23.72 და KUB 40.10 შეაჯამა, რომელთაც მიენიჭა კატალოგის ნომერი - 146 სათაურით „მითა ფახუვადან“ (ან „ფახუველი მითა“). 1968 წელს ტექსტის მცირე ფრაგმენტი KUB 40.10 გამოაქვეყნა კლენგელმა. ის ზუსტად შეესაბამება 36-40 რიგს, თუმცა რაიმე მოულოდნელ ინფორმაციას არ შეიცავს. 1962 წელს ხათუსაში ვინკლერისა და მაკრიდის მიერ პირველი არქეოლოგიური გათხრების შედეგად ნაპოვნი ფრაგმენტი 1684/u, 1976

¹ CTH 146; KUB 23.72 (Bo 2540,Bo 2558,Bo 2822,Bo 3961); KUB 40.10 (Bo 7700); KUB 40.11 (+Bo 7701,+Bo 8742); KBo 50.66 (1684/u,141/w); KBo 50.216 (66/w); KBo 50.218 (122/w); KBo 57.238 (306/v).

წელს ტრანსკრიფციის სახით გამოაქვეყნა ჰოფნერმა, ხოლო ტექსტთან მიკუთვნებული უკანა მხარის ფოტოგრაფია 141/w, 2006 წელს გამოქვეყნდა, როგორც KBo 50.66. 1977 წელს ოტენისა და რუსტერის მიერ წარმოდგენილია კიდევ ერთხელ KUB 40.10 და 1684/u ტექსტების ტრანსკრიფციები. 1684/u ფრაგმენტის შესახებ ჰოფნერსაც აქვს აზრი გამოთქმული. ფრაგმენტები 66/w (უკ.მხ. 55-63), 121/w (წინ. მხ. 34-41) და 141/w (უკ.მხ 61-67) აღმოაჩინეს 2006/2007 წლებში და ავტოგრაფია წარმოდგენილია KBo 50 სახით. ფრაგმენტი 306/v (KBo 57.238) ლორენცმა დააკავშირა ტექსტთან. ფორერმა აღწერა ხელშეკრულება,² როგორც ისუვასთან შეთანხმება და გამოთქვა აზრი, რომ ის ხეთების ისტორიის უკანასკნელ პერიოდს მიეკუთვნება. სეისმა გამოაქვეყნა გარკვეული პასაჟების თარგმანი.³ ტექსტში აღწერილი მოვლენები სავარაუდოდ გრძელდებოდა სამიდან ხუთ წლამდე.⁴

ფახუვას ლურსმულ ტექსტებში ვხვდებით შემდეგი სახით:⁵ KUR^{URU}Pa-ah-ḫu-wa-a,⁶ KUR^{URU}Pa-ah-ḫu-wa,⁷ URU^{URU}Pa-ah-ḫu-wa-an⁸, URU^{URU}Pa-ah-ḫu-wa,⁹ URU^{URU}Pa-[ah]-¹⁰.

ხელშეკრულების ტექსტი მოხსენების სახითაა გადმოცემული, რომელიც უზუცესთა საბჭოს მიმართავს. ისინი ფახუვას, ისუვას, სუხმას და ხურის მიწებიდან არიან ჩამოყვანილი, ასევე ქალაქებიდან მალდიასა და ფითიარგადან¹¹ როგორც ტექსტიდან ირკვევა, ფახუველმა მითამ (როგორც ჩანს, იგი ქვეყნის მმართველი, თავადი, ან წარჩინებული უნდა ყოფილიყო) არამარტო ხეთებთან დადებული სამოკავშირეო ხელშეკრულება დაარღვია, არამედ უარი განაცხადა ხეთებისათვის მიეწოდებინა დამხმარე ძალა. უფრო მეტიც, მან შეიფარა ხეთების მოწინააღმდეგე ლტოლვილები და დააკავა საქონელი და ადამიანები ქვეყნის ტერიტორიაზე, მაგრამ ხეთების საბრძოლო ოპერაციების დასრულების შემდეგ „ფახუვას ხალხი“ (და არა მეფე) იძულებული ხდება დადოს ზავი ხეთებთან, სადაც მეფემ მოითხოვა მისთვის გადაეცათ მითა ცოლ-შვილთან, სიმდიდრესთან და ხეთ ლტოლვილებთან ერთად. ეს ხელშეკრულება მხოლოდ ვასალის მოვალეობებით შემოიფარგლება, ხეთი მეფის მოვალეობანი კი ჩამოთვლილი არ არის¹² და დოკუმენტი „სავალდებულო წერილს“ უფრო ჰგავს, ვიდრე ხელშეკრულებას, მაგრამ დოკუმენტი მაინც ხელშეკრულებად ჩაითვალა, ვინაიდან ტექსტის მეორე ნაწილი შეიცავს ფიცის პუნქტებს, რომელიც აუცილებლად უნდა დაცულიყო. სწორედ ასეთი ფიცის ფორმულები წარმოადგენდა ხეთების ხელშეკრულებების მთავარ ნაწილს.

² CTH 146; KUB 23.72.

³ Revue Hittite et asianique, (Paris. – RHA 1. 1930), 5-8.

⁴ Aram Kosyan. Arnuwandas I in the East. Aramzad – Armenian Journal of Near Eastern Studies 1. 2006, 89.

⁵ Giuseppe del Monte, & Johann Tischler, a) Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Répertoire géographique 6 (heth.). (Wiesbaden., 1978). 296.

⁶ KBo 5.8 IV 20'.

⁷ KUB 23.72 Rs. 80.

⁸ KUB 23.72. Rs. 28.

⁹ KUB 23.72. Vs. 14.

¹⁰ KUB 21.103. 1.

¹¹ CTH 146. KUB 23.72 Rs. 36-37.

¹² Oliver Robert Gurney, Mita of Pahuwa. AAA 28. London. 1948. 32-47; Hoffner, Harry. The Hittite Mita text. JSC 28, (London. 1976), 60.

ჩვენ შევეცადეთ გავვერკვია ხეთი მეფეებიდან რომელია ფახუვასთან დადებული ხელშეკრულების ავტორი. ა. გოტცე ამტკიცებს, რომ ეს ხელშეკრულება ხეთების ახალი სამეფოს უკანასკნელ პერიოდს მიეკუთვნება და მას არნუვანდა IV-ს მიაწერს. ზოგი მეცნიერი კი არნუვანდა III-ს.¹³ აღნიშნული მოსაზრებები ჩვენთვის საკმაოდ სადავო საკითხს წარმოადგენს, თუ რატომ ამას ქვემოთ დავინახავთ. ხეთების ისტორიის მანძილზე ცნობილია, რომ არსებობდა სამი არნუვანდა:

1. არნუვანდა I – დაახლ. ძვ.წ. 1402-1360წწ., თუთხალია I/II-ის ვაჟი.
2. არნუვანდა II – ძვ.წ. 1322-1321წწ., სუფილულიუმა I-ის ვაჟი.
3. არნუვანდა III – ძვ.წ. 1209-1207წწ., თუთხალია IV-ის ვაჟი.

არნუვანდა I-ის მეფობის დროს ხეთების აღმოსავლეთ პერიფერია აქტიურდება, ასპარეზზე გამოდიან ცალკეული პოლიტიკური ერთეულები. როგორც ჩანს, ამ დროს ხეთების გავლენა მათზე საკმაოდ შესუსტებული იყო და ისინიც ამ შემთხვევის თავის სასარგებლოდ გამოყენებას ცდილობენ. არნუვანდა I-ს ბრძოლები უხდება ჩრდილოეთით, დასავლეთით, სამხრეთ-აღმოსავლეთით და ქვეყნის შიგნითაც. ასე რომ, მისი მეფობა გაუთავებელი ბრძოლების ისტორიაა, რომელიც ხშირ შემთხვევაში უფრო წარუმატებელი იყო, ვიდრე წარმატებული. რაც შეეხება არნუვანდა II-ს (ძვ.წ. 1322-1321წწ.), მან არნუვანდა I-თან შედარებით მხოლოდ მცირე ხნით იმეფა. მისი საქმიანობა მურსილი II-ის ანალებში აისახა. არ არის ცნობილი მის მიერ ჩატარებული სამხედრო ოპერაციები. მას რომ რაიმე მნიშვნელოვანი საბრძოლო ოპერაციები ჩაეტარებინა მურსილი II თავის ანალებში აუცილებლად აღნიშნავდა. არნუვანდა III-სა და არნუვანდა IV-ს რაც შეეხება, უკვე შესწავლილი მასალების საფუძველზე ცნობილია, რომ ხეთების უკანასკნელი მეფე იყო სუფილულიუმა II, არნუვანდა III-ის ძმა, ანუ ისტორიულად არნუვანდა IV-ის არსებობა ნამდვილად არ დასტურდება. არნუვანდა III-ს (ახალი სამეფოს ერთ-ერთი უკანასკნელი მეფე და არნუვანდებს შორის ბოლო მმართველი) მცირე ხნით უნდა ემეფა. ძმის, სუფილულიუმა II-ის ცნობით, იგი უშვილო იყო და ამიტომაც მის შემდეგ ტახტი ძმამ დაიკავა. ცნობილია, რომ მის დროს ხათში შიმშილი მძვინვარებდა, რამაც ქვეყანა კრიზისამდე მიიყვანა. სამეფოში სიმშვიდის შენარჩუნება ძნელი გახდა. ამას ემატებოდა მეზობელი პოლიტიკური ერთეულების გააქტიურებაც. ეს უკანასკნელი ცნობა თითქოს საყურადღებო უნდა იყოს, მაგრამ არა ამომავალი წერტილი. სუფილულიუმა II საუბრობს არნუვანდა III-ის დროს ხეთების სამეფოს მეზობლად არსებული გარკვეული პოლიტიკური ერთეულების გააქტიურებაზე, რომელთა შორის სხვებთან ერთად ფახუვაც უნდა ყოფილიყო, თუმცა სუფილულიუმა II არ საუბრობს არნუვანდა III-ის ურთიერთობებზე ამ პოლიტიკურ ერთეულებთან მიმართებაში. ეს შეიძლება გამოწვეული იყო იმით, რომ არნუვანდა III-ს არ ჰქონდა თავისი მეფობის მცირე ხნის მანძილზე ამ პოლიტიკურ ერთეულებთან რაიმე სახის ურთიერთობა, ან საბრძოლო, ან პრობლემის დიალოგის გზით გადაჭრის და ა.შ. ასე რომ ყოფილიყო სუფილულიუმა II უსათუოდ აღნიშნავდა, ისევე როგორც აღნიშნა მისი მეფობის პერიოდში ამ

¹³ Nezahat Baydur, Kültepe (Kaneš) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar (En eski çağlardan İ. s. 395 yılına kadar). (İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. 1970), 69 dn. 290; Friedrich Cornelius, Die Geschichte der Hethiter. Darmstadt. 1973. 273; Garstandg, John, & Gurney, Oliver Robert. The Geogrpny of the Hittite Empire. (London. 1959), 35; Gurney, Mita of Pahhuwa. AAA 28, 45; Horst Klengel, Die Hethiter und İšuwa. OA 7. (Innsburk. 1968), 72.

პოლიტიკურ ერთეულთა შესახებ. მხოლოდ გააქტიურების შესახებ ინფორმაცია არ არის საკმარისი იმისათვის, რომ „ფახუვას ხელშეკრულება“ ამ მეფის პერიოდს და მის სახელს მივაწეროთ.

აქვე უნდა აღინიშნოს საკმაოდ მნიშვნელოვანი ფაქტი იმის შესახებ, რომ ამ დოკუმენტის სტილი ძალიან წააგავს „მადლუვათას ტექსტს.“¹⁴ მადლუვათა არნუვანდა I-ის დროის ურჩი თავადი იყო, რომლის წინააღმდეგაც გაილაშქრა ხეთმა მეფემ და დაამარცხა. „ფახუვას ხელშეკრულებისა“ და „მადლუვათას ტექსტს“ შორის იმდენი საერთოა (გარდა შესიტყვებების მსგავსებისა, განსჯის საგანიც არის არსებითად იგივე – ორივე ტექსტი ეხება ხეთი მეფის არაერთგული ვასალის ცუდ საქციელს), რომ ერთი ჯგუფის დოკუმენტებად შეიძლება მივიჩნიოთ. ვფიქრობ, მისაღები უნდა იყოს ჩვენს მიერ წამოყენებული აზრი იმის შესახებ, რომ ტექსტი განეკუთვნება ხეთების სამეფოს იმპერიის პერიოდს,¹⁵ როდესაც არნუვანდა I მეფობდა. ამას ადასტურებს გარდა ტექსტების მსგავსებისა ის ფაქტიც, რომ არნუვანდა I-ის სახელთან მჭიდროდაა დაკავშირებული აღმოსავლეთ პერიფერია და იქ არსებული პოლიტიკური ერთეულები, რომელთა შორისაც აქტიურობით ამ პერიოდში ფახუვაც გამოირჩეოდა, რამაც გამოიწვია ხეთი მეფის მხრიდან აღნიშნული ხელშეკრულების გაფორმება.

ასე რომ, „ფახუვას ხელშეკრულება“ უნდა მივაწეროთ არნუვანდა I-ს და არა არნუვანდა IV (?) რომელიც ისტორიულად საერთოდ არ დასტურდება და არა არნუვანდა II-ს ან არნუვანდა III-ს, რომლებმაც მცირე ხანი იმეფეს და აღმოსავლეთ პერიფერიის პოლიტიკურ ერთეულებთან არ ჰქონიათ აქტიური და მჭიდრო ურთიერთობა, როგორც ჰქონდა არნუვანდა I-ს.

ტექსტის ანალიზისა და შესწავლის საფუძველზე, როგორც ზემოთაც აღვნიშნეთ, ხელშეკრულება იმპერიის პერიოდით, კერძოდ არნუვანდა I-ის მმართველობის დროით¹⁶ უნდა დავათარილოთ, დაახლოებით ძვ.წ. 1402-1360 წლებს შორის. ეს ხელშეკრულება ერთადერთი დოკუმენტია, რომელიც ნათელს ჰფენს ევფრატის ჩრდილოეთით იმდროინდელ პოლიტიკურ ცხოვრებას, ამიტომ ის უდიდესი ისტორიული მნიშვნელობისაა, მითუმეტეს თუ გავითვალისწინებთ იმას, რომ ჩვენთვის ძალიან საინტერესოა აღმოსავლეთ პერიფერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილი, რადგან იგი დაკავშირებულია ისტორიულ სამხრეთ საქართველოსთან.

¹⁴ CTH 147.

¹⁵ აქამდე სამეცნიერო ლიტერატურაში მიღებული იყო ხეთების სამეფოს დაყოფა სამ ნაწილად: ძველი, შუა და ახალი სმეფოების პერიოდი, რომელიც ბოლო კვლევების მიხედვით ახლებურად არის წარმოდგენილი, როგორც ძველი სამეფოს ხანა და იმპერიის ხანა. (Charles Burney, Historical Dictionary of the Hittites. Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras, No 14, Lanham, Maryland-Toronto. Oxford. 2004).

¹⁶ ს. რაიხმუთის სტატიაში (Silvio Reichmuth, Mita von Pahhuwa (CTH 146). Dresdner Beiträge zur Hethitologie, Herausgegeben von Johann Tischler, Band 35. Wiesbaden. 2011. 145) მოცემულია ხელშეკრულების დადების ზუსტი თარიღი - ძვ.წ.1355წ., რაც ვფიქრობ საკამათოა. თუკი ჩავთვლით, რომ არნუვანდა I-ის მეფობის ხანა ძვ.წ. 1402-1360 წლებს შორის იყო, მაშინ ხელშეკრულებაც ამ პერიოდში უნდა გაფორმებულიყო.

საინტერესოა თავად ფახუვას სავარაუდო ეტიმოლოგია: pahš-, pahḫš- არის „დაცვა“¹⁷, ხოლო -wa სუფიქსია, რომელიც გამოიყენებოდა გეოგრაფიულ სახელებთან.¹⁸ აქედან გამომდინარე ფახუვა უნდა ნიშნავდეს „დაცულ ქვეყანას/ქალაქს“.¹⁹ ფახუვა მთიან რეგიონს წარმოადგენდა და ბუნებრივია ასეთი გეოგრაფიული ადგილმდებარეობაც განსაზღვრავდა მის დაცულობას.²⁰ ფახუვა მდიდარი იყო განსაკუთრებით რკინის საბადოებით, რაც მის მიმართ ხეთების ინტერესს კიდევ უფრო ნათელს ხდის.

ფახუვას ადგილმდებარეობას რაც შეეხება უფრო ზუსტად, იგი სავარაუდოდ მოსათავსებელია ევფრატ-ქარა-სუს ზემო დინების რაიონში, თანამედროვე დივრიგთან, დაახლოებით დღ. თუნჯელის ტერიტორიაზე.²¹ ზოგიერთი მკვლევარი მას ათავსებს თუნჯელიდან 19 კმ.-ში მდებარე ქ. ფაჰის (Pah) ადგილზე (დღ. Kocakoc).²² ფახუვა როგორც ჩანს, მჭიდროდ იყო დაკავშირებული სხვადასხვა ახლო მყოფ პოლიტიკურ ერთეულებთან, როგორებიცაა: ისუვა, კუმახა, თიმია²³ მალდია²³ ფითიარია (სამუხას მეშვეობით), ქალსმა, ლალხა, მითუვა²⁴ ლათარმა, აფარხულა, ხალმა, ხალმიშნა, ხინცუთა, ხურლა, ლილიმა, მარარხა, ფახურა, ფალიშნა, შაულმა, თახიშნა, ვათარუშნა, ცანცალია და სუხმა. თავდაპირველად იგი უნდა ყოფილიყო ქალაქი, რომელიც შემდგომ გაფართოვდა და იქცა ქალაქ-სახელმწიფოდ, ქვეყნად,²⁵ ანუ უნდა ყოფილიყო საკმაოდ დიდი პოლიტიკური გაერთიანება (რომელშიც

¹⁷ Pahšanuwant- (part) – დაცული, მტკიცე, გამძლე, ურყევი... (ირინე ტატიშვილი, ხეთურ-ქართული ლექსიკონი. ნაკვეთი 5: P. თბილისი. 2011).

¹⁸ Isuwa, Assuwa, Himuwa, Arzawa, Ankuwa, Haliwa, Ahhiyawa, Sa/īpiduwa, Hallawa, Dankuwa, Tuwanuwa, Halluwa, Duruwanduruwa, Tapasawa, Ganzazuwa, Hassuwa, Iksunuwa, Hatenzuwa, Ingalawa, Hapanuwa, Karassuwa, Sarawa, Kappuppuwa, Midduwa, Tapapanuwa, Kispuwa, Nenisankuwa, Piskuruwa, Sanantarwa, Tippuwa, Uhiwa, Wanzataruwa, Tikukuwa... (John Garstang, & Oliver Robert Gurney, The Geography of the Hittite Empire. London. 1959).

¹⁹ Serkan Erdoğan, Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli – Bingöl Bölgesi. (Ankara. 2015), 44-45.

²⁰ ტექსტში მოცემული ფრაზაც შესაძლოა ამაზე მიუთითებდეს: „თვალები მთისკენ არ მიმართო!“ (KUB 23.72, Rs. 58, 62).

²¹ თუნჯელი – ევფრატის ზემო წელზე მდებარე პროვინცია, მიეკუთვნება აღმოსავლეთ ანატოლიის რეგიონს. აღმოსავლეთიდან ესაზღვრება ბინგოლის, დასავლეთით მალათიის, ჩრდილოეთით ერზინჯანისა და ერზურუმის, ხოლო სამხრეთით ელაზიდის პროვინციები. თუნჯელის ტერიტორიის 90% მთიანია. ის და მისი მეზობელი პროვინციები განსაკუთრებით მდიდარია რკინის, ასევე კალის, სპილენძის, ვერცხლის, ოქროს, ტყვიის საბადოებით. ბინგოლი რკინის გარდა მდიდარია კიდევ ბაზალტით, ანდეზიტით, ობსიდიანით.

²² Friedrich Cornelius, Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie. Anatolica 1. 1967. 67; Idem, Die Geschichte der Hethiter. Darmstadt. 1973. 205; Igor Diakonoff, & Medvedskaya, Irina. The Kingdom of Urartu. Bibliotheca Orientalis XLIV – No 3/4. 1987. 386 dn. 5; Massimo Forlanini, Deportati e mercenari dall'Anatolia occidentale all'alto Eufrate sotto l'impero hittita. Orientalia 79/2. 2010. 160 dn. 40; Kosyan, Arnundas I in the East, 94 dn. 45

²³ CTH 146. KUB 23.72. Vs. 21. Rs. 13.

²⁴ CTH 146. KUB 23.72. Rs. 36; CTH 212. KUB XXXI 103.

²⁵ CTH 61. KBo 5.8 IV 17.

²⁶ KUR^{URU} Pahḫuwa KUB XXIII 72+ KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216 + KBo L 218. Rs. 36, 80; URU^{URU} Pahḫuwa KUB XXIII 72+ KUB XL 10 + KBo L 66 + KBo L 216 + KBo L 218. Vs. 5, 14, 20, 21, 23, 35, 44, 92; Rs. 5, 9, 11, 17, 19, 20, 21 - 31; KUB XXXI 103. 1; KBo IV 20; KBo V 8 Rs. 4.

შესაძლოა ფითიარიგა, ქუმახა, დუქამა შედიოდა) და აშკარად სავაჭრო გზების გადაკვეთის ცენტრიც. ყურადღება მისაქცევია მთელი ამ მონაცემების ფონზე, რომ შესაძლოა დივირიგსა და კუმახას შორის არსებობდა ღია მიმოსვლა ერზინჯანიდან მდ. ევფრატის ზემო ნაწილში მდებარე ქვეყანაში, ასევე შავი ზღვის სანაპიროზე, სადაც სავარაუდოდ ცხოვრობდნენ ქასქები.

აღსანიშნავია ტიგლათფილესერ I-ის ტექსტი, სადაც მუსქები ნახსენებია ქასქების გვერდით, აქვე უნდა აღვნიშნოთ ძალიან საყურადღებო ფაქტი, კერძოდ ქარხემიში (თან. სირია) აღმოაჩინეს წარწერა (დათარიღებული ძვ.წ. IX საუკუნის დასასრულითა და ძვ.წ. VIII საუკუნის დასაწყისით), სადაც მოხსენიებულია „მუსური (შესაძლოა იგულისხმებოდეს ქასქური) და მუსქური (ანუ მუსქების) ენა,“²⁶ ანუ შეიძლება დავუშვათ ჩვენთვის საყურადღებო რეგიონში ერთი ენის ორი დიალექტის არსებობა. გამოდის, რომ ფახუვას ზემოთ, ჩრდილოეთით ესაზღვრებოდნენ ქასქები, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთ საზღვრად კი უნდა განიხილებოდეს აცი-ხაიასას მიწები.²⁷ სივასის აღმოსავლეთით, ყიზილირმაკის ზედა ნაწილი და ფახუვას მეზობლად არსებული ტერიტორიები ეკუთვნოდა „ზემო ქვეყანას“, რომელიც ზოგიერთი მკვლევარის მოსაზრებით²⁸ ითვლება აცი-ხაიასას მიწებად. ე.ი. ფახუვა ისტორიულად არსებობდა აცი-ხაიასას პარალელურად და სავარაუდოდ გეოგრაფიულადაც მის ახლოს, მეზობლად მდებარეობდა.²⁹ ფახუვას ადგილმდებარეობა ვინაიდან დაახლოებით მუსქების საცხოვრისის არეალში იგულისხმება (ქარა-სუს ზემო დინებასა და ჭოროხს შორის ტერიტორია განიხილებოდა ე.წ. მოსხური მთების მდებარეობის ადგილად. მოსხების, იგივე მესხების ქართული ტომი - დაახლ. დღევ. ქალაქების ერზურუმს, ყარსსა და ბათუმს შორის - ცხოვრობდა. ტაოს მესხური პროვინცია მდ. ევფრატის სათავეებამდე აღწევდა.), სავსებით სარწმუნოდ გვეჩვენება ის, რომ ფახუვა შესაძლოა მუსქების ერთ-ერთი სამეფო/სამთავრო იყო, და მითა კი მისი მმართველი. მიხედვით ყურადღება გავამახვილო ფახუველ მითასთან დაკავშირებით. მანამდე შევეხოთ მუსქების საკითხს. მუსქების სახელი საერთოდ ძველ ასურულ წყაროებში ჩნდება. ძვ.წ. XIII-ის ასურული ტექსტების „მუსქები“ სამეცნიერო ლიტერატურაში არიან „აღმოსავლელი მუსქების“ სახელწოდებით ცნობილნი, ხოლო მცირე აზიის ცენტრალურ რაიონში IX-VIII ს. ასურულ წყაროებში მოხსენიებულ „მუსქებს“ კი უწოდებენ „დასავლელ მუსქებს“ და ზოგიერთი მკვლევარი მათ აიგივებს

²⁶ ტექსტში ჩამოთვლილია ენები, რომლებზედაც საუბრობდა ქარხემიშის მთავარი იარირი: ლუვიურზე, ასურულზე, ეგვიპტურზე, ურარტულზე, ფინიკიურზე, მუსურზე და მუსქურზე. მაია ღამბაშიძე, ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზისის საკითხები. (თბილისი. 2017), 51, 77-78.

²⁷ Oliver Robert Gurney, *The Upper Land, mātum elītum.* (Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday-Ed. By G. Beckman, R. Beal, G. McMahon). (Indiana, 2003), 121; Ahmet Ünal, *Hattusili III. bis zu seiner Thronbesteigung.* Bd. I, II. (Heidelberg, 1974), 224-225.

²⁸ Volkert Haas, *Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. Das Reich Urartu.* Ein altorientalisches Staat im 1. Jahrtausend v. Chr., *Konstanzer Altorientalische Symposien Band I* (Hrsg.) - Xenia Heft 17, (Konstanz: Universitätsverlag Konstanz, 1986), 22; Gevorg Beglary Jahukyan, *The Hayaša Language and Its Relation to the Indo-European Languages.* Archiv Orientalni XXIX. 1961. 356; Ahmet Ünal, *Hattusili III,* 225; Jak Yakar, *Anadolu'nun Etnoarkeolojisi* (Çev. Selen Hırçın Riegel), (İstanbul: Homer Yayınevi. 2007), 374.

²⁹ Gevorg Beglary Jahukyan, *The Hayaša Language,* 353.

ფრიგიელებთან³⁰ და ფახუველ მითას ფრიგიის მეფე მიდასთან, რაც არასწორია, ვინიდან ეს არ დასტურდება არც ისტორიულ-გეოგრაფიული წყაროებით და არც არქეოლოგიურად. მაგალითად, ადრეული რკინის ხანის მასალა, რომელიც ალზის, დღ. ელაზიდის რაიონში გამოვლინდა და რომელიც მუსქების კუთვნილებად არის მიჩნეული, არავითარ კავშირებს არ ავლენს ფრიგიელთა დასავლურანატოლიურ სამშობლოსთან.³¹ ასე, რომ არსებული წყაროებიდან გამომდინარე ფახუველი მითას გაიგივება ფრიგიელ მუსქებთან და მეფე მიდასთან არც ქრონოლოგიურად, არც გეოგრაფიულად, არც აღმოჩენილი არტეფაქტების მიხედვით და არც იმ პერიოდის გეოპოლიტიკური სიტუაციიდან გამომდინარე ნამდვილად არაა გასაზიარებელი.

მუსქების ტომთა სახელწოდებას ვხვდებით პირველად ტიგლათფილესერ I-ის (თუქულთი-აფარ-ეშარა) პერიოდის (ძვ.წ. 1115-1077წწ.) ასურულ წყაროებში. „მუსქაია, მუსქა“ სახელწოდებას მკვლევარები უკავშირებენ ქართული წყაროების „მესხებს“, ბერძნულ-რომაული ტექსტების „მოსხებისა“ და ბიბლიის „მოსოხ-მემეხ“ სახელწოდებებთან. XIXს-ის მკვლევართა ერთი ნაწილი (ჰ. ჰელცერი, ე. შრადერი, ფ. ლერონმანი და სხვ.) მუსქებს, რომლებიც ასურულ წყაროებში არიან მოხსენიებულნი, ქართველური ტომების მოსხების (მესხების) წინაპრებად თვლის. ეს მოსაზრება გაიზიარეს ქართველმა ისტორიკოსებმაც (დ. ბაქრაძე, ალ. ხახანაშვილი, მ. ჯანაშვილი, მ. ჯავახიშვილი, ს. ჯანაშია, გ. მელიქიშვილი და სხვ.).³²

ხეთების სამეფოს დაცემის შემდეგ სუსტდება ჩრ. სირიის წვრილი სამთავროები. შემდგომ ეგვიპტეც და ბაბილონიც უძლურდება, ყოველივე ამან განაპირობა ძვ.წ. XIIIს-ში წინა აზიაში ასურეთის გაძლიერება. ამ დროიდან იწყება ტიგლათფილესერ I-ის დაპყრობითი ლაშქრობები. ძვ.წ. XIIIს-ის ასურულ ლურსმულ ტექსტებში მუსქები წარმოდგენილია, როგორც ერთ-ერთ დიდი პოლიტიკური გაერთიანება. მცირე აზიის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე მხარეში. ძვ.წ. 1165 წელს ტიგლათფილესერ I-მდე 50 წლით ადრე, მუსქები ღრმად იჭრებიან მესოპოტამიაში, იბრუნებენ ასურელების მიერ ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ საკუთარ ტერიტორიებს – ალზის და ფურულუმზის.³³ ტიგლათფილესერ I-ის მეფობის პირველ წელს მუსქები ისევ გამოჩნდნენ ჩრდილოეთ შუამდინარეთში და ამჯერად ქათმუხის ქვეყანას იბრუნებენ, რითაც დაპყრობის საფრთხე შეექმნათ უკვე ასურეთის სამფლობელოებსაც. სწორედ ამიტომ, ასურეთის მეფემ ჩაატარა დიდი სამხედრო ოპერაცია მუსქების მრავალრიცხოვანი ლაშქრის წინააღმდეგ. ტიგლათფილესერ I-მა გაიმარჯვა მუსქებზე. ბევრი მათგანი გაანადგურა, 6000 კაცი დაწებდა და ასურეთის ქვეშევრდომად გამოაცხადა, მაგრამ ქათმუხელებს უარი უთქვამთ ტიგლათფილესერისათვის ხარკი გადაეხადათ. საბოლოოდ ასურეთის მეფემ ისინი მაინც დაიმორჩილა.

ალზის მკვლევარები ათავსებენ მდ. ტიგროსის ზემო დინების რაიონში, მდ. არსანიას (მურად-ჩაის) დაბლობზე. ფურულუმზის ქვეყანა უნდა ყოფილიყო ალზის

³⁰ გრიგოლ გიორგაძე, უძველესი აღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა. (თბილისი, 2002), 121.

³¹ მაია ღამბაშიძე, ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზის, 74.

³² ერეკლე ასტახიშვილი; ნატა ახმეტელი; მაია ღამბაშიძე. ქართველები და გარე სამყარო (ძვ.წ. XV-ახ.წ. IIIს.ს.). (თბილისი, 2018), 54-55.

³³ მაია ღამბაშიძე, ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზის, 75-76.

სამხრეთ-აღმოსავლეთით. ქასიარის მთებში (თან. კაჩკარის მთები) ლაზისტანის ქედი უნდა ვიგულისხმოთ, ხოლო ქათმუხი სავარაუდოდ თანამედროვე ლაზისტანის მთების მიმდებარედ, შავი ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ტერიტორიაზე უნდა ყოფილიყო. შესაძლოა კათმუხის ქვეყანაში ქასქების ქვეყანა მოიაზრებოდეს. აქედან გამომდინარე მუსქების მიწა-წყალი ამ ქვეყნების ჩრდილო-აღმოსავლეთით უნდა ყოფილიყო, მდ. ევფრატის ზემო დინების აღმოსავლეთით. ყოველივე ამით დამაჯერებელი ხდება აზრი იმის შესახებ, რომ მუსქების ძირითადი სამოსახლო უფრო სამხრეთ-აღმოსავლეთით არსებული ტერიტორიები, ანუ იმიერტაოს ტერიტორია იყო, შემდეგ კი ისტორიული სამხრეთ საქართველო. სავარაუდოდ მათ ამოიწიეს ჩრდილოეთით და დღევანდელი მესხეთის ტერიტორიაზე დასახლდნენ და ეს უნდა მომხდარიყო ხეთების სამეფოს დაცემის შემდეგ (შესაძლოა ძვ.წ. IX ს.-ში ურარტელთა დაპყრობითი ომების შედეგად), სავარაუდოდ ამით უნდა აიხსნას ის გარემოება, რომ ხეთურ ლურსმულ ტექსტებში არ არიან მოხსენიებული.

ზემოთ განხილულიდან გამომდინარე, სავსებით სარწმუნოდ გვეჩვენება ის, რომ ფახუვა შესაძლოა იყო მუსქების ერთ-ერთი სამეფო/სამთავრო და მითა კი მისი მმართველი და შესაბამისად ფახუვა უფრო ქართველური ტომებით მუსქებით დასახლებული უნდა ყოფილიყო, ვიდრე ხურიტებით, თუმცა გარკვეული პროცენტით ხურიტული ელემენტის არსებობაც არაა გამორიცხული.

მაშასადამე, ფახუვა ხეთების აღმოსავლეთ პერიფერიის ერთ-ერთი ძლიერი პოლიტიკური გაერთიანება უნდა ყოფილიყო, რაზედაც ხეთებსა და ფახუვას შორის არსებული დიპლომატიური ურთიერთობაც მეტყველებს. საყურადღებოა ის ფაქტი, რომ ხელშეკრულების ერთ მხარეს წარმოადგენს ხეთი მეფე, ხოლო მეორე მხარეს „ფახუვას ხალხი“³⁴ და არა „მეფე“.³⁵ იგი პოლიტიკურ ასპარეზზე გამოდის მაშინ, როდესაც ხეთების სახელმწიფო დასუსტებულია და მის დაქვემდებარებაში მყოფ პოლიტიკურ ერთეულებს ვეღარ აკონტროლებს. ხეთი მეფეები ცდილობენ კვლავ მის დამორჩილებას, დებენ ხელშეკრულებასაც და ამ სტრატეგიული მნიშვნელობის მქონე პოლიტიკურ ერთეულთან ცდილობენ ურთიერთობის მოგვარებას და კვლავ გაძლიერებას. სწორედ ამიტომაც, რომ არწუვანდა I ქასქებისა და ისმირიქას

³⁴ მსგავსი ტიპის ხელშეკრულებას წარმოადგენს „ისმირიქას ხელშეკრულება“ (CTH 133).

³⁵ მუსქებიც ქასქების მსგავსად, როგორც ჩანს, რამდენიმე თემის გაერთიანებას წარმოადგენდა თავთავიანთი მმართველებით. ჩვენი დაკვირვებით, ასეთივე სურათს ვხვდებით ისმირიქასა და ფახუვას შემთხვევაშიც როცა საუბარია ხალხზე, ხალხთან დადებულ ხელშეკრულებაზე, ერთდროულად რამდენიმე მმართველზე და არა როგორც ერთი კონკრეტული ქვეყნის მმართველზე, რაც ძალიან საყურადღებოა. ასევე საინტერესოა, რომ ტოპონიმი „ქასქა“ ხეთურ წყაროებში პირველად ხეთი მეფის არწუვანდასა და მისი მეუღლის აშმუნიქალის ტექსტებში გვხვდება, სადაც ჩამოთვლილია შავი ზღვის სანაპიროზე არსებული ის ქალაქები და რეგიონები (რომლებიც ქასქების უნდა ყოფილიყო, ვინაიდან ამ ტოპონიმების ჟღერადობა ქასქურია), სადაც ილაშქრა ხეთმა მეფემ. მათ შორის იქცევს ყურადღებას სწორედ ფახუვას მსგავსად -უვა, -ვა-ზე დაბოლოებული ტოპონიმები: ხიმუ-ვა, ცალფუ-ვა, სიფიდუ-ვა; ასევე ცენტრალურ და აღმოსავლეთ ანატოლიაში ვხვდებით: საფინუვა, ანკუვა, თუვანუვა, მითუვა, სალახასუვა, თიფუვა, ქარასუვა, თაფაფანუვა, ისუვა, ქათიმუვა, თიქუქუვა, უხივა, თაფასავა და ა.შ. ასევე საკუთარი სახელებიც: ქაშალუვა (ქასალუვა), ქასქამუვა, ქიფურუვა და ა.შ.

მსგავსად, ფახუვასთანაც აფორმებს ხელშეკრულებას. ხეთების აღმოსავლეთ პერიფერიის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილი, როგორც ჩანს, უკავშირდებოდა სხვადასხვა რესურსებით მდიდარ ისტორიულ სამხრეთ საქართველოს და შესაძლებელია სწორედ აქ გადიოდა ერთ-ერთი დიდი გზაც, რომელიც მცირე აზიასა და ჩრდილოეთ შუამდინარეთს აკავშირებდა სამხრეთ კავკასიასთან.

ასე რომ, ხეთებისთვის აღმოსავლეთ პერიფერიას როგორც სტრატეგიული, ისე სავაჭრო-ეკონომიკური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა და ამიტომაც ცდილობენ მასზე კონტროლის დამყარებას. ასევე უნდა აღვნიშნოთ, რომ ხეთების აღმოსავლეთ პერიფერია საყურადღებოა არამარტო ხეთების ისტორიის და ამ რეგიონის შესასწავლად, არამედ მნიშვნელოვანია საქართველოს უძველესი ისტორიის საკვლევადაც.

Nino Charekishvili

Georgian Institute of Public Affairs (GIPA)

PAHHUWA – THE POLITICAL UNION OF EASTERN PERIPHERIE OF HITTITE KINGDOM AND RELATED ISSUES

Hittite Kingdom was formed in old Anatolia in the II millennium BC. It had active relations with its strategically important eastern periphery and existing political units or unions. Hittite Eastern periphery was rich of resources, included: wood, copper, iron and etc. From III-II millennium BC, in order to obtain control over the above resources, many strong states were fight. Consequently, as a first priority, they used to capture the territories, which were rich of metal deposits and where mountain metal production was in place. These territories were located on east and North-Eastern of Hittite Kingdom, where there were existing some states and unions, the majority of which were inhabited by the tribes with kartvelian origin. The uper part of Euphrats was a convinient navigation road to establish connections between South Caucasus and Ancient Near East.

In this article there is described Pahhuwa, which is one of the main political unions from geographical stand Point, existed on Eastern periphere of Hittite Kingdom. In this article we present convincing version about the author of „treaty of Pahhuwa“ based on historical sources and analyses. The opinion of A. Goetze related to the existed connection of this agreement with the Arnuwanda IV is rejected.

Only three Arnuwandas are known in the history of Hittite Kingdom. Pahhuwa agreement belongs to Arnuwanda I, and neither to Arnuwanda IV, who's existence is not confirmed historically and Arnuwanda III, who didn't have such titght and active relations with political unions of Eastern periphery, as Arnuwanda I had. In addition to the

historical sources, historical records have also been used for the determination of the real author. As a conclusion it can be said that the agreement was made during the period of Arnuwanda I (between 1402 – 1360 BC). This agreement is the only document, which makes acquainted the political life of Northern Euphrat of that times. For this reason it has high historical importance, moreover that for us is interesting the Northern-East part of east periphery, as it is related to the historical South Georgia. Consequently, the further learning of Pahhuwa geographical unit, translation of the agreement, the research of related issues and bring them into Georgian scientific space represents innovation.

Pahhuwa was one of the strong political unit at Hittite Kingdom's Eastern periphery. The unit generally used to be activate politically when Hittite Kingdom was weakened as a state and wasn't able to maintain control over the political units under it.

According to the text of the agreement Pahhuwa used to have strong contacts with other close political units. In this case the deal is with a political union, rather than separate political units, as here it is mentioned „Pahhuwa People“ and not „King“. It needs to be attracted that according to the Pahhuwa etymology: paḥṣ-, paḥḥaš is „defense“ and wa - suffix, which were used in Geographical names. Consequently, it can be said that Pahhuwa means „Defended Country/City“. Pahhuwa was located in mountain area and accordingly it was more defensive. It had iron ores, what was in the interest of Hittite Kingdom.

Presumably Pahhuwa was located in the region of upper stream of rivers Euphrat-Kara-Sus close to present Divriği, on the territory of present Tunceli.

As it seems from the research, Pahhuwa had tight relations with its closely located political unions. From the beginning it must have been the city, which has been expanded and Pahhuwa became a city state and then it was formed as state. It can be concluded that it was quite large political union, which most probably included Pittiyatika, Kummaha, Dukamma and it was center of trade road conjunction.

Based on this information must be reviewed the possibility of existence of open transportation between Divriği and Kummaha, from Erzincan to the state, located in upper part of Euphrat and also to the Black Sea side, where presumably Kaskians were inhabit.

To determine more precisely Pahhuwa's location the text of Tiglath-Pileser I can also be used, where Mushki are mentioned next to Kaskians. In addition to that, in Carchemish (present Syria), there was discovered the record, where the „Musuri (it may implicate Kaskians) and Muskuri (it may implicate language of Mushki). Accordingly, the existence of two dialects of one language can be assumed in the discoursed region.

Thus, it can be concluded that Pahhuwa had common border from north side with Kaskians and from South-East side - with Azzi-Hayasa's lands.

The territories existing on the East side of Sivas, upper part of Kizilirmak and Pahhuwa neighborhood lands belonged to „Upper Land“, what is considered as Azzi-Hayasa's lands, according to some researchers.

Consequently, historically Pahhuwa was existed in the same period with Azzi-Hayasa and most probably was located very close to it geographically, in the same neighborhood. As Pahhuwa's location is considered in the areas of Mushki, it can be said that, Pahhuwa may use to be one of the its Princedom and Mita its Governor. The information from the existing sources regarding Mita's equation with Phrygian Mushki and with King Mida, not chronologically, not geographically, not archeologically (it is

considered the materials from archeological researches at present Elaziğ, where Early Iron Age materials were found and are recognized as belongings of Mushki) and not from that period geopolitical situation standpoint can't be accepted.

It seems that North-Eastern part of Hittite Kingdom's Eastern periphery was connected with historical, rich of resources, South Georgia. It can be assumed that there was passing one of the big road, which was connecting Asia Minor and Northern Mesopotamia with South Caucasus. Thus, this part of Eastern Periphery of Hittite Kingdom can be considered as of high strategic and trade-economic importance. This was the reason for obtaining the control over it.

The research of Hittite Eastern periphery and political units and unions existing there is of high importance from our old history learning stand point. It also could be mentioned that Eastern Periphery of Hittite is important not only with regard of history of Hittites and for further research of this region, but also for research of Ancient history of Georgia.

დამოწმებული ლიტერატურა - References:

1. ასტახიშვილი, ერეკლე; ახმეტელი, ნატა; ღამბაშიძე, მაია. *ქართველები და გარე სამყარო (ძვ.წ. XV-ახ.წ. III ს.ს.)*. თბილისი. 2018.
2. გიორგაძე, გრიგოლ. ხეთების სამეფოს აღმოსავლეთი პერიფერიის ზოგიერთი პუნქტის ლოკალიზებისათვის. *საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის მოამბე*. ტ. XXIII. #3. თბილისი. 1959.
3. გიორგაძე, გრიგოლ. *უძველესი აღმოსავლური ეთნოსები და ქართველთა წარმომავლობა*. თბილისი. 2002
4. ტატიშვილი, ირინე. *ხეთურ-ქართული ლექსიკონი*. ნაკვეთი 5: P. თბილისი. 2011.
5. ქავთარაძე, გიორგი. *ანატოლია - კავკასიის მიჯნის ძველი ისტორიის ზოგიერთი საკითხი*. თბილისი. 2009.
6. ღამბაშიძე, მაია. რამდენი თუთხალია და არწუვანდა მეფობდა ხეთის სამეფოში და ვის ეკუთვნის ანალები. *კლიო* (ისტორიული აღმანახი). თბილისი. #6. 2002. 3-23.
7. ღამბაშიძე, მაია. *ხეთური ანალიტიკა (სამეფო დღიურები)*. ნაწილი I. თბილისი. 2006.
8. ღამბაშიძე, მაია. *ქართველურ ტომთა ეთნოგენეზისის საკითხები*. თბილისი. 2017.
9. Altman, Amnon. *The Historical Prologue of the Hittite Vassal Treaties*. Ramat-Gan. 2004.
10. Baydur, Nezahat. *Kültepe (Kaneş) ve Kayseri Tarihi Üzerine Araştırmalar (En eski çağlardan İ. s. 395 yılına kadar)*. İstanbul, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları. 1970.
11. Beal, H. Richard. The history of Kizzuvatna and the date of the Šunaššura treaty. *Or.* 55. 1986. 424-445.

12. Beckman, Gary. *Hittite diplomatic texts*. Atlanta. 1996.
13. Briyçe, Trevor. R., *The kingdom of the Hittites*. New Edition, Oxford. 2005.
14. Burney, Charles. *Historical Dictionary of the Hittites. Historical Dictionaries of Ancient Civilizations and Historical Eras*, No 14, Lanham, Maryland-Toronto. Oxford. 2004.
15. Carruba, Onofrio. Beiträge zur mittelhethitischen Geschichte, I. Die Tuḫaliyas und die Arnuwandas, II. Die sogenannten Protocoles de soccession dynastique. *SMEA* 18. 1977. 137-195.
16. Cornelius, Friedrich. Hethitische Reisewege“, *RHA* 13/57. 1955. 49-62.
17. Cornelius, Friedrich. Geographie des Hethiterreiches. *Orientalia*, vol. 27. #3. Roma. 1958a.
18. Cornelius, Friedrich. Zur hethitischen Geographie: die Nachbarn des Hethiterreiches. *RHA* 16/62. 1958b. 1-17.
19. Cornelius, Friedrich. Neue Arbeiten zur hethitischen Geographie. *Anatolica* 1. 1967. 62-77.
20. Cornelius, Friedrich. *Die Geschichte der Hethiter*. Darmstadt. 1973.
21. Diakonoff, Igor., & Medvedskaya, Irina. The Kingdom of Urartu. *Bibliotheca Orientalis* XLIV – No ¾. 1987. 386-394.
22. Erdoğan, Serkan. Yazılı ve Arkeolojik Verilere Göre M.Ö. II. ve I. Binyılda Tunceli – Bingöl Bölgesi. Ankara. 2015. 44–45, 274.
23. Forlanini, Massimo. Remarques géographiques sur les textes cappadociens. *Hethitica* 6. 1985. 45-67.
24. Forlanini, Massimo. Deportati e mercenari dall’Anatolia occidentale all’alto Eufrate sotto l’impero hittita. *Orientalia* 79/2. 2010. 152-163.
25. Forrer, Emil. Ḫajasa-Azzi. *Caucasica* 9. 1931. 1-24.
26. Friedrich, Johannes. Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer sprache. *MVAeG* 31. I Teil. 1926.
27. Friedrich, Johannes. Staatsverträge des Hatti-Reiches in hethitischer sprache. *MVAeG* 34. II Teil. 1930.
28. Garstang, John. *The Location of Pakhuwa*. London. 1948.
29. Garstandg, John, & Gurney, Oliver Robert. *The Geography of the Hittite Empire*. London. 1959.
30. Goetze, Albrecht. *Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography*. New Haven. 1940.
31. Gurney, Oliver Robert. Mita of Pahhuwa. *AAA* 28. London. 1948.
32. Gurney, Oliver Robert. *Die Hethite*. Dresden. 1980.
33. Gurney, Oliver Robert. *Hittite Geography: thirty years on*. Festschrift für S. Alp. Ankara. 1992.
34. Gurney, Oliver Robert. The Upper Land, mātum elītum. (*Hittite Studies in Honor of Harry A. Hoffner Jr. on the Occasion of His 65th Birthday*-Ed. By G. Beckman, R.Beal, G. McMahon). Indiana. 2003. 119-127.
35. Haas, Volkert. Zalpa, die Stadt am Swarzen Meer und das althethitische Königtum. *MDOG* 109. 1977. 15-26.

36. Haas, Volkert. Die ältesten Nachrichten zur Geschichte des armenischen Hochlands. Das Reich Urartu. Ein altorientalischer Staat im 1. Jahrtausend v. Chr., Konstanzer Altorientalische Symposien Band I (Hrsg.) - *Xenia* Heft 17, Konstanz, Universitätsverlag Konstanz. 1986. 21-30.
37. Hagenbuchner, Albertine. Der Korrespondenz der Hethiter. *THeth* 16. Heidelberg. 1989.
38. Hoffner, Harry. The Hittite Mita text. *JSC* 28, London. 1976.
39. Houwink Ten Cate, Philo Hendrik Jan. The records of The early Hittite empire (c. 1450-1380 B.C.). Istanbul-Leiden. 1970.
40. Jahukyan, Gevorg Beglary. The Hayaša Language and Its Relation to the Indo-European Languages. *Archiv Orientalni* XXIX. 1961. 353- 405.
41. Klengel, Horst. *Die Hethiter und Išūwa*. OA 7. Innsbruck. 1968.
42. Klengel, Horst. *Geschichte des Hethitischen Reiches*. Leiden. 1999.
43. Korošec, Viktor. *Hethitische Staatsverträge. Ein Beitrag zu ihrer juristischen Wertung*. Leipzig. 1931.
44. Kosyan, Aram. Arnuwandas I in the East. *Aramazd – Armenian Journal of Near Eastern Studies* 1. 2006. 72-97.
45. Monte, del Giuseppe, & Tischler, Johann. a) „Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte. Répertoire géographique 6 (heth.). Wiesbaden. 1978.
46. Monte, del Giuseppe, & Tischler, Johann. b) „Die Orts- und Gewässernamen der hethitischen Texte“, Supplement. Wiesbaden. 1992.
47. Otten, Heinrich. *Die Hethitischen historischen Quellen und die altorientalische Chronologie*. Wiesbaden. 1968. 5-25.
48. Otten, Heinrich. Eine althethitische erzählung um die Stadt Zalpa. *StBoT* 17. Wiesbaden. 1973.
49. Ramsay, William Mitchell. *The Historical Geography of Azia Minor*. London. 1980.
50. Reichmuth, Silvio. Mita von Pahhuwa (CTH 146). *Dresdner Beiträge zur Hethitologie*, Herausgegeben von Johann Tischler, Band 35. Wiesbaden. 2011. 111, 145.
51. *Revue Hittite et asianique*, Paris. – *RHA* 1. 1930. 5-8.
52. Schuler, Einar von. Staatsverträge und Dokumente hethitischen Rechts. *Neuere Hethiterforschung*. 1964. 34-53.
53. Schuler, Einar von. *Die Kaškäer*. Berlin. 1965.
54. Schuler, Einar von. Kaškäer. *RIA* V. 1976-90. 460-463.
55. Sommer, Ferdinand. *Hethiter und Hethitisch*. Stuttgart. 1947.
56. Sürenhagen, Dietrich. Paritätische Staatsverträge aus hethitischer Sicht. Zu historischen Aussagen und literarischer Stellung des Textes CTH 379. *Studia Mediterana* 5, Pavia. 1985.
57. Ünal, Ahmet. Hattusili III. bis zu seiner Thronbesteigung. Bd. I, II. Heidelberg. 1974. 224–225.
58. Yakar, Jak. Regional and Local Schools of Metalwork in Early Bronze Age Anatolia: Part I. *Anatolian Studies* 34. 1984. 59-86.
59. Yakar, Jak. Anadolu'nun Etnoarkeolojisi (Çev. Selen Hırçın Riegel), İstanbul, Homer Yayınevi. 2007. 374.

სამხრეთ კავკასიის მნიშვნელობა თანამედროვე ირანისთვის -
ირანელ მკვლევართა ნაშრომების ანალიზი

ანოტაცია

სამხრეთ კავკასიის სტრატეგიულ რეგიონს უძველესი დროიდან მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა ირანის რეგიონულ პოლიტიკაში. თანამედროვე პირობებში, რეგიონის პოლიტიკურ-ეკონომიკური როლი ირანისთვის კიდევ უფრო გაიზარდა. გამომდინარე აქედან, ირანის სხვადასხვა უნივერსიტეტში ბევრი მკვლევარი განიხილავს საკუთარ ნაშრომებში აღნიშნული რეგიონის აქტუალობას თანამედროვე ირანისთვის.

კვლევის მიზანს წარმოადგენს ირანელ მეცნიერთა ნაშრომების განხილვის შედეგად, ირანის სამეცნიერო წრეებში რეგიონის აღქმის გაგება, მკვლევრების პოზიციის შედარება ისლამური რესპუბლიკის ოფიციალურ პოლიტიკასთან რეგიონის მიმართ.

თითქმის ყველა ირანელი მკვლევარი მიუთითებს, რომ ირანმა სამხრეთ კავკასიაში გავლენა რუსეთთან 1826-1828 წლების ომის წაგებისა და „თურქმანჩაის ზავით“ დაკარგა. მათივე აღნიშვნით, ირანსა და რეგიონის ქვეყნებისთვის ურთიერთობების ახალი ეტაპი და შესაძლებლობა საბჭოთა კავშირის დაშლისა და საქართველოს, აზერბაიჯანისა და სომხეთის მიერ დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ გამოჩნდა. ირანელ მეცნიერთა აზრით, ირანსა და დასავლეთს შორის დაძაბული ურთიერთობების პირობებში თეირანსა და რეგიონის ქვეყნებს შორის პოლიტიკურ, ეკონომიკურ და კულტურული ურთიერთობების განვითარებას განსაკუთრებული როლი ენიჭება. თანამედროვე გამოწვევებისა და რეგიონში ირანის პოზიციების გათვალისწინებით კი უპირატესობა ეკონომიკას და კულტურას უნდა მიენიჭოს - შემუშავდეს სპეციალური მიდგომები რეგიონის ქვეყნებთან კულტურული კავშირების გაღრმავებისთვის, რაც საბოლოოდ ირანის გავლენის გაზრდას შეუწყობს ხელს.

ირანულ სამეცნიერო წრეებში ძირითადად, რეალურად აღიქვამენ სამხრეთ კავკასიის როლს ქვეყნის თანამედროვე რეგიონულ პოლიტიკაში და აფასებენ რეგიონში მიმდინარე მნიშვნელოვან მოვლენებს. უახლესი ისტორიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი მოვლენის - 2008 წლის აგვისტოს ომის განხილვისა და შეფასებისას, ირანის რამდენიმე უნივერსიტეტის მკვლევარებმა პრობლემის სრულიად მასშტაბური ხედვა და რეალური სურათი წარმოადგინა, მაშინ როცა იმჟამინდელმა პრეზიდენტმა მაჰმუდ აჰმადინეჟადმა, უმეტესად რუსეთის მხარდამჭერი განცხადებები გააკეთა. მსგავსი ფაქტები უარყოფითად აისახება თეირანისა და რეგიონის ქვეყნების ურთიერთობების განვითარებაზე.

ირანელი მეცნიერების პოზიციების და რეკომენდაციების პოლიტიკურ

წრებთან კოორდინაციის შედეგად შესაძლოა, ისეთი რეგიონული პოლიტიკის შემუშავება, რომელიც ხელს შეუწყობს ორმხრივ სარგებელზე დამყარებული კავშირების განვითარებას ირანსა და რეგიონის ქვეყნებს შორის.

შესავალი

საბჭოთა კავშირის დაშლის შემდეგ სამხრეთ კავკასიის რეგიონი გეოპოლიტიკურად კიდევ უფრო მნიშვნელოვანი გახდა. რეგიონში ახლადშექმნილ სამ დამოუკიდებელ ქვეყანასთან ურთიერთობების განვითარებას ირანის ისლამური რესპუბლიკის საგარეო პოლიტიკაში მნიშვნელოვანი ადგილი ეჭირა და დღემდე არ დაუკარგავს.

იმის გასაგებად, თუ როგორ აღიქმება სამხრეთ კავკასია და რა ადგილი უჭირავს ირანის რეგიონულ პოლიტიკაში, ისლამური რესპუბლიკის ხელისუფლების წარმომადგენელთა განცხადებების პარალელურად, მნიშვნელოვანია აკადემიური წრეების წარმომადგენელთა ნაშრომების განხილვა. ამ მიზნით ქვეყნის მასშტაბით მოქმედი სხვადასხვა უნივერსიტეტებიდან შეირჩა რამდენიმე ავტორის სტატია, რათა შედარებით რეალური სურათი შექმნილიყო ირანის მეცნიერ-მკვლევრების მიერ სამხრეთ კავკასიის როლის გააზრების შესახებ. წინამდებარე ნაშრომში განხილულია **თეირანის, თაბათაბაის, ისპაჰანის და ყუმის თავისუფალი ისლამური უნივერსიტეტების მკვლევართა ნაშრომები.**

ირანელი ავტორები თავიანთ ნაშრომებში სამხრეთ კავკასიის მნიშვნელობას თანამედროვე ირანისთვის შემდეგ ჭრილში განიხილავენ: **უსაფრთხოების სფერო** (ინტეგრაციის დონე; კონფლიქტები-ყარაბალი, აფხაზეთი, სამხრეთ ოსეთი), **პოლიტიკურ-დიპლომატიური** (დასავლეთის სანქციებისგან თავის დაღწევის საშუალება) და **ეკონომიკური** (ირანის ენერჯო რესურსების ევროპაში ტრანსპორტირების პოტენციური მიმართულება). ირანელი მკვლევრების აზრით, მიუხედავად კავკასიის რეგიონის მრავალმხრივი მნიშვნელობისა, ირანსა და რეგიონის სამ სახელმწიფოს შორის არ არის სათანადო დონეზე განვითარებული ორმხრივი ურთიერთობები, რასაც თავისი მიზეზები აქვს. მათი აზრით, ამის ძირითად მიზეზს წარმოადგენს, ის რომ ირანის პოლიტიკას რეგიონში ხელს უშლის **რუსეთისა და დასავლეთის, ამ შემთხვევაში აშშ-ს ინტერესები და გავლენები.**

რეგიონში მიმდინარე პროცესების გავლენა ირანის უსაფრთხოების გარემოზე

განხილული ირანელი მკვლევრები ერთხმად მიუთითებენ სამხრეთ კავკასიაში მიმდინარე პროცესების გავლენას ირანის ეროვნულ ინტერესებსა და უსაფრთხოებაზე. ირანის ისლამური რესპუბლიკა მხარს უჭერს სტაბილურობას და ინტეგრაციას სამხრეთ კავკასიაში და პირიქით, ეწინააღმდეგება დეზინტეგრაციის პროცესს მოსაზღვრე რეგიონში, რაც თავის მხრივ, საფრთხის შემცველია ირანისთვის.¹ ირანელი მეცნიერები ამ ჭრილში განიხილავენ რეგიონის კონფლიქტებში, როგორცაა მთიანი ყარაბალი, აფხაზეთისა და „სამხრეთ ოსეთი“,

¹ Jemshid, Soraya “Hamgeraye mantagheye ghafghaz-e jonubi: mavane’ va chaleshha az manazer-e jomhuri eslami”. Faslnameye motaleat ravabet-e beinolmelal 12(2009) :10, Accessed January 24,2020

ირანის როლსა და ჩართულობას. უფრო დიდი მნიშვნელობა ენიჭება ცხადია, მთიანი ყარაბაღის კონფლიქტს, რომელიც ირანის მოსაზღვრე აზერბაიჯანსა და სომხეთს შორის მიმდინარეობს და უფრო დიდ გამოწვევებს ქმნის ირანისთვის. ყარაბაღის კონფლიქტი საფრთხეს უქმნის არა მხოლოდ ირანის ეროვნული ინტერესებს, ასევე ემუქრება ქვეყნის ტერიტორულ მთლიანობას.² შესაბამისად, ირანი კონფლიქტის დაწყების პირველივე ეტაპზე აქტიურად ჩაერთო მის მოგვარებაში და შუამავლის როლი მოიხრგო.³ 1992 წლის 7 მაისს ირანის მაშინდელი პრეზიდენტის ჰაშემი რაფსანჯანის მცდელობით, აზერბაიჯანისა და სომხეთის პრეზიდენტები ერთმანეთს შეხვდნენ და ხელი მოაწერეს ხელშეკრულებას ცეცხლის შეწყვეტის შესახებ. ეროვნული უსაფრთხოების ინტერესებიდან გამომდინარე, ირანი მხარს უჭერს კონფლიქტის მშვიდობიანი გზით მოგვარებას, რადგან ქვეყნის საზღვრებთან საომარი მოქმედებების მიმდინარეობა ქვეყნის უსაფრთხოებას კითხვის ნიშნის ქვეშ აყენებს.⁴ აღსანიშნავია, რომ კონფლიქტის გახანგრძლივება ზრდის ირანში ლტოლვილების გადადინების შანსს. მაგ. 1993 წელს ირანის საზღვრებს ნახიჩევანში არსებული საბრძოლო მოქმედებების შედეგად 200,000 აზერბაიჯანელი ლტოლვილი მოადგა. 2016 წლის საბრძოლო მოქმედებების დროს კი ირანის ტერიტორიაზე, კერძოდ აღმოსავლეთ აზერბაიჯანის პროვინციაში სამჯერ ჩამოვარდა საარტილერიო ჭურვი. ყუმის უნივერსიტეტში მოღვაწე მკვლევარი, ირანის ხელისუფლებას რეკომენდაციას აძლევს, რომ აქტიურად ჩაერთოს სომხეთსა და აზერბაიჯანს შორის მთიანი ყარაბაღის კონფლიქტის მოგვარებაში, რაც თავის მხრივ ხელს შეუწყობს რეგიონში ირანისთვის მისაღები ინტეგრაციის პროცესს.⁵ ირანის შუამავლის როლის ყარაბაღის კონფლიქტში ეწინააღმდეგება რუსეთი, რადგან ამას მიიჩნევს თეირანის პოზიციების გაძლიერებად სამხრეთ კავკასიაში.⁶ მიუხედავად ირანის ინიციატივისა, ამ ეტაპზე აღნიშნულ კონფლიქტში ირანს არ აქვს მთავარი შუამავლის როლი. 1992 წელს მხარეებს შორის ვითარების დასტაბილურებისა და კონფლიქტის მოგვარების მიზნით, შეიქმნა „მინსკის ჯგუფი“.⁷ რეალურად, კონფლიქტის მონაწილე მხარეებს შორის მოლაპარაკებების გამართვის დროს მოქმედ აქტორად რუსეთი რჩება. კონფლიქტის ერთ-ერთი ბოლო ესკალაციის დროს 2016 წლის აპრილში, ირანი კვლავ გამოვიდა შუამავლობის ინიციატივით და საკმაოდ ოპერატიულად გაავრცელა ოფიციალურმა თეირანმა განცხადებები, საგარეო საქმეთა მინისტრმა ზარიფმა კი აზერბაიჯანელ და სომეხ კოლეგებთან

² Valedani Asghar Jafari “tagirat-e jeopolitiquie ghafghaz va tasir-e avamel-e sabet-e jeopolitiqui hasel az an bar amniat-e melie jomhuriie eslmaie iran”. Faslnameye afagh-e amniat 28(2018):143, Accessed December 10,2019

³ Elaheh Koolae and Mohammad H. Hoseein, The Islamic Republic of Iran and the South Caucasus Republics. Iranian Studies 43(2010): 393, Accessed January 24, 2020. doi:10.1080/00210861003693935

⁴ Gholam Reza Hashemi, amniat dar ghafghaz-e Jonubi (Tehran,2006),159

⁵ Jemshid Soraya, “hamgerai mantagheye ghafghaz-e jonubi” 12.

⁶ Asghar, Jafari, Valedani “taghirat-e jeopolitiqui-e ghafghaz”,152

⁷ შენიშვნა: „მინსკის ჯგუფს“ ხელმძღვანელობს საფრანგეთი, რუსეთი და აშშ. მასში შედიან ასევე ბელორუსია, გერმანია, იტალია, პორტუგალია, ჰოლანდია, შვედეთი, ფინეთი, თურქეთი, აზერბაიჯანი და სომხეთი.

სატელეფონო საუბარები გამართა. იმავე წლის აპრილში ბაქოში რუსეთის ინიციატივით გამართულ შეხვედრაზე, რუსეთისა და აზერბაიჯანის საგარეო საქმეთა მინისტრების შეხვედრაზე ირანის საგარეო საქმეთა მინისტრიც მონაწილეობდა, თუმცა ირანისთვის მედიატორის ფუნქციის დაბრუნება დღის წესრიგში არ დამდგარა.

რაც შეეხება საქართველოს კონფლიქტურ რეგიონებს და ირანის მიდგომებს, ამ საკითხების განხილვა ირანელი მკვლევრების მიერ განსაკუთრებით აქტუალური გახდა 2008 წლის აგვისტოს ომის დროს და შემდგომ პერიოდში. ირანელი მკვლევარები ერთხმად მიუთითებენ აგვისტოს ომის საერთაშორისო მნიშვნელობაზე, რომელმაც ბევრი რამ შეცვალა არამხოლოდ რეგიონულ, არამედ საერთაშორისო ურთიერთობების დონაზე.⁸ ირანელი მკვლევარი „სამხრეთ ოსეთის“ კონფლიქტის მიზეზებზე საუბრისას აღნიშნავს, რომ რუსეთი, სადაც მე-20 საუკუნის 90-იან წლებში ეკონომიკური კრიზისი იყო, საბჭოთა კავშირის მემკვიდრეობის დასაცავად და თავისი გავლენის სფეროს შენარჩუნების საუკეთესო გზად ეთნოკონფლიქტების წაქეზებასა და წახალისებას თვლიდა. პირველ ეტაპზე რუსეთი თავისი სამხედრო მხარდაჭერით სეპარატისტებისადმი უზრუნველყოფდა მათ გამარჯვებასა და უსაფრთხოებას. კრემლი შემდგომ პერიოდში „ნეიტრალური შუამავლის“ როლს ასრულებდა, ხოლო ბოლოს, მხარეებს შორის მშვიდობის დამცველი იყო და რა თქმა უნდა, არცერთი პოზიტიური ნაბიჯი არ გადაუდგამს კონფლიქტის მოსაგვარებლად.⁹ კონფლიქტის გამწვავების საბაზად ირანელი მეცნიერები რუსეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკურ მიზნებს მიიჩნევენ. აგვისტოს ომმა რუსეთს ხელსაყრელი პირობები შეუქმნა იმისთვის, რომ განემტკიცებინა თავისი პოზიციები ამ სტრატეგიულ რეგიონში, რომელსაც რუსეთი „ახლო საზღვარგარეთს“ უწოდებს. ამ ომით კრემლმა დასავლეთს დაანახა, რომ რეგიონი, რომელიც ევროპას ენერგორესურსების ტრანსპორტირებისთვის სჭირდება, არასტაბილურია და არ წარმოადგენს უსაფრთხო გზას დასავლეთის მიზნების რეალიზებისთვის. შესაბამისად, თუ დასავლეთი ენერგორესურსების ახალი გზების გეგმას ვერ განახორციელებს, აღარ ექნება ძლიერი ეკონომიკური ბერკეტები მოსკოვზე ზეგავლენის მოსახდენად.¹⁰

აკადემიური წრეების პოზიციისაგან საკმაოდ განსხვავებული იყო ირანის მაშინდელი პრეზიდენტის მაჰმუდ აჰმადინეჟადის განცხადება. მან ღიად დაუჭირა მხარი რუსეთს და 2008 წლის აგვისტოს ომის მიზეზად რეგიონის საქმეებში გარე ძალების ჩარევა დაასახელა. აღსანიშნავია ისიც, რომ მაშინდელი პრეზიდენტის პოზიცია გააკრიტიკეს ირანში ოპოზიციის წარმომადგენლებმა.

მიუხედავად აღნიშნული ფაქტისა, ოფიციალური თეირანის პოზიცია საქართველოს კონფლიქტური რეგიონების მიმართ ნეიტრალურია. ირანი მხარს უჭერს საქართველოს ტერიტორიულ მთლიანობას და სუვერენიტეტს, ამასთანავე კონფლიქტის მშვიდობიანი გზით გადაჭრის მომხრეა. ირანელი მკვლევრების რეკომენდაციით, თეირანისთვის ყველაზე მისაღებია არ ჩაებას მიმდინარე

⁸ Ali Amidi “eba’d beinolmelali-e bohran-e gorjestan va asar-e an bar manaf’e meli-e iran” etelaat-e siasi eghtesadi, 58(2008):252, Accessed January 24,2020

⁹ Ali Amidi, “eba’d-e beinolmelali-e bohran-e gorjestan”, 61.

¹⁰ Ali Amidi, “eba’d-e beinolmelaie bohran-e gorjestan”, 66-67.

პოლიტიკურ დაპირისპირებაში, ეს კონფლიქტები ცნოს საქართველოს სამინაო საკითხად და გადადგას ნაბიჯები მისი მშვიდობიანი მოგვარებისთვის, კავკასიური დიპლომატიის ფარგლებში.

სამხრეთ კავკასიის ეკონომიკური მნიშვნელობა ირანისთვის

ირანელი მკვლევრები თანამედროვე ირანისთვის კავკასიის მნიშვნელობას განიხილავენ ასევე ეკონომიკურ კონტექსტში. თეირანისთვის რეგიონის ქვეყნებთან ეკონომიკური ურთიერთობების განვითარება დასავლეთის პოლიტიკურ-ეკონომიკური სანქციებისგან თავის დაღწევის ერთ-ერთ საშუალებად განიხილება. ირანის ეკონომიკური კავშირები რეგიონის ქვეყნებთან ძირითადად ბუნებრივი აირის, ელექტროენერჯის, ვაჭრობისა და ინდუსტრიის სფეროს მოიცავს. ყველაზე მეტად განვითარებულია ეს ურთიერთობები სომხეთთან. 2007 წელს გაიხსნა ბუნებრივი აირის მილსადენი¹¹, რომლითაც ირანიდან სომხეთში ხორციელდება ბუნებრივი აირის მიწოდება.¹² რეგიონის ქვეყნებიდან მხოლოდ სომხეთის სავაჭრო პარტნიორების ათეულში შედის ირანი. დამოუკიდებლობის მოპოვების შემდეგ წლებში ირანი წარმოადგენდა აზერბაიჯანის ერთ-ერთ მთავარ სავაჭრო პარტნიორს (36% აზერბაიჯანული ექსპორტისა ირანიდან იყო). 1997 წლიდან კი ირანის წილი აზერბაიჯანის სავაჭრო პარტნიორებში შემცირდა რუსეთისა და თურქეთის როლის გაზრდის ხარჯზე.¹³ რაც შეეხება საქართველოს, მიუხედავად ორმხრივი სურვილისა, ვერ შედგა ირანიდან ბუნებრივი აირის მიწოდების უზრუნველყოფა, ამის ძირითად ხელისშემშლელ ფაქტორად ერთ-ერთი ირანელი ავტორი რუსეთის წინააღმდეგობას ასახელებს. ირანმა მხოლოდ 2006 წელს, რუსეთის მიერ განხორციელებული ენერგობლოკადის პერიოდში, აზერბაიჯანის მეშვეობით მიაწოდა ბუნებრივი აირი, რამაც დაადასტურა თეირანის მნიშვნელობა თბილისის საგარეო პოლიტიკაში.¹⁴

გარდა ორმხრივი ეკონომიკური ურთიერთობებისა, ირანისთვის სამხრეთ კავკასია ისეთი გლობალური ეკონომიკური პროექტების განხორციელებისთვის არის მნიშვნელოვანი, როგორცაა „**ჩრდილოეთ-სამხრეთის დერეფანი**“¹⁵ და

¹¹ შენიშვნა: აღსანიშნავია, რომ ირანიდან სომხეთისკენ გაყვანილ მილსადენში დღეში დაახლოებით 665 ათასი მ³ ბუნებრივი აირი გადის, რაც სომხეთის მოთხოვნის ნაწილს ავსებს. გავრცელებული ინფორმაციით, რუსეთის პოზიციის გამო, არსებული მილის გაყვანა თავიდანვე ტექნიკურად ისე მოხდა, რომ მასში უფრო დიდი მოცულობის ბუნებრივი აირის გაშვება არ ყოფილიყო შესაძლებელი. ამით კრემლი გამორიცხავს, რომ სომხეთში ირანის ბუნებრივი აირის იმპორტის მოცულობა არ გაიზარდოს და ასევე არ მოხდეს, სომხეთის გავლით, საქართველოსთვის ბუნებრივი აირის მიწოდება, რამაც შესაძლოა უფრო რეალური გახადოს ირანის ბუნებრივი აირის დასავლეთში ტრანსპორტირების შესაძლებლობა.

¹² Koolaee and Hoseein, *The Islamic Republic of Iran” and the South Caucasus Republics*, 397.

¹³ *Ibid.*, 402.

¹⁴ *Ibid.*, 407.

¹⁵ შენიშვნა: 2000 წლის 12 სექტემბერს შეიქმნა მთავრობათაშორის შეთანხმებით, რუსეთის, ირანისა და ინდოეთის მონაწილეობით. 2005 წელს მას შუერთდა აზერბაიჯანი. ჯამში ამ პროექტის შეთანხმების რატიფიკაცია მოახდინა 13-მა ქვეყანამ - აზერბაიჯანი, ბელარუსი, ბულგარეთი, სომხეთი, ინდოეთი, ირანი, ყაზახეთი, ყირგიზეთი, ომანი, რუსეთი, ტაჯიკეთი, თურქეთი და უკრაინა.

კასპიის ზღვის ბუნებრივი რესურსების ევროპაში ტრანსპორტირება. „ჩრდილოეთ-სამხრეთის დერეფანი“ გულისხმობს ტვირთების გადაზიდვას ინდოეთიდან-ევროპის მიმართულებით და მნიშვნელოვნად ამცირებს დროის მონაკვეთს (ამჟამად სუეცის არხის მეშვეობით ჭირდება 45-60 დღე, ხოლო აღნიშნული დერეფნის სრულყოფილად ამოქმედების შემთხვევაში დაჭირდება 14-20 დღე.) მისი განხორციელება შეფერხებულია ირან-აზერბაიჯანს შორის სარკინიგზო მონაკვეთის დაუსრულებლობის გამო. თეირანი ამის მიზეზად კი ფინანსების უქონლობას ასახელებს. მიუხედავად აღნიშნული მასშტაბური ეკონომიკური პროექტების არსებობისა, ირანის პოლიტიკურ-ეკონომიკური კავშირები სამხრეთ კავკასიასთან საკმაოდ შეზღუდულია. ამის ძირითად მიზეზად ირანელი მკვლევრები რეგიონში რუსეთის, აშშ-ისა და ასევე თურქეთის ინტერესებსა და პოზიციებს ასახელებენ. სამხრეთ კავკასიის რეგიონში რეგიონული და რეგიონსგარეთა აქტორების ინტერესები და მათთან კონკურენცია შესაძლოა, ირანის ისლამური რესპუბლიკისთვის სამხედრო და პოლიტიკური საფრთხის შემცველი იყოს.¹⁶ თეირანის უნივერსიტეტის ერთ-ერთი მკვლევარი მიიჩნევს, რომ რეგიონთან თანამშრომლობის ყველა სფეროში იქნება ეს უსაფრთხოება, ეკონომიკა თუ კულტურული ურთიერთობები, ირანი მოქმედებს იმ ფარგლებში რის უფლებასაც მას აძლევს რუსეთი. შესაბამისად, ირანს არ შეუძლია ჩაერთოს სამხრეთ კავკასიის ქვეყნებთან თანამშრომლობის მთავარ ფორმატებში, რუსეთის ნებართვის გარეშე. რუსეთი საკმაოდ ფრთხილად ეკიდება ირანის თანამშრომლობას სომხეთთან და საქართველოსთან ენერგეტიკის სფეროში. იგივე მეცნიერი მიუთითებს, მიუხედავად იმისა, რომ მოსკოვი არის მთავარი მიმწოდებელი ირანისთვის იარაღისა და თავდაცვითი შეიარაღებისა, თეირანი არ არის მოსკოვთან რაიმე სამხედრო ან სტრატეგიული ალიანსში. ირანისა და რუსეთის ურთიერთობაზე ყოველთვის გავლენას ახდენს მოსკოვის დაპირისპირება სხვა აქტორებთან. შესაბამისად, თეირანი მოსკოვის მიმართ უნდობლობითა და ეჭვითაა განწყობილი. ისლამური რევოლუციის შემდეგ, თეირანი მოსკოვს აღიქვამს, როგორც ერთ-ერთ საშუალებას აშშ-ს მხრიდან სანქციების დაწესების თავის დაღწევაში. მოსკოვი, თავის მხრივ, პერიოდულად, გარანტიებს იღებს, რომ ირანი არ მოიპოვებს მყარ პოზიციებს და ეკონომიკურ გავლენას ყოფილ საბჭოთა სამხრეთში.¹⁷ რუსეთ-ირანის რეგიონში ურთიერთობების აღწერილი ტიპი, სრულად ვრცელდება კასპიის ზღვის საკითხთან დაკავშირებითაც. ეს ნათლად გამოჩნდა 2018 წლის სამიტზე მიღებულ გადაწყვეტილებებშიც. შეთანხმებებში ირანის პოზიცია სამართლებრივი სტატუსის განსაზღვრაზე და ისეთ მნიშვნელოვან საკითხებზე, როგორცაა ენერგორესურსების მოპოვება-გამოყენება, ფაქტობრივად არ გაითვალისწინეს.¹⁸

¹⁶ Asgar Japari, Valedani, “tagirat-e jeopolitik-e ghafghaz”, 150.

¹⁷ Atai, The Dynamics of Bilateral Relations in the South Caucasus: Iran and its North Neighbors, China and Eurasia Forum Quarterly 7 (2009): 125-126, Accessed January 24, 2020.

¹⁸ შენიშვნა: 2018 წელს კასპიის ზღვისპირა ქვეყნებმა, ხელი მოაწერეს კონვენციას, რომლითაც კასპიის ზღვას „სპეციალური სამართლებრივი სტატუსი“ მიანიჭეს. კონვენციის ერთ-ერთი მუხლის მიხედვით, თითოეული სანაპირო ქვეყნის სუვერენობა ვრცელდება საკუთარი სახმელეთო ტერიტორიის მიმდებარე ტერიტორიულ წყლებზე, ამავე ტერიტორიის ზღვის ფსკერზე, ბუნებრივი რესურსებსა და საჰაერო სივრცეზე. შესაბამისად, ირანს რომელიც

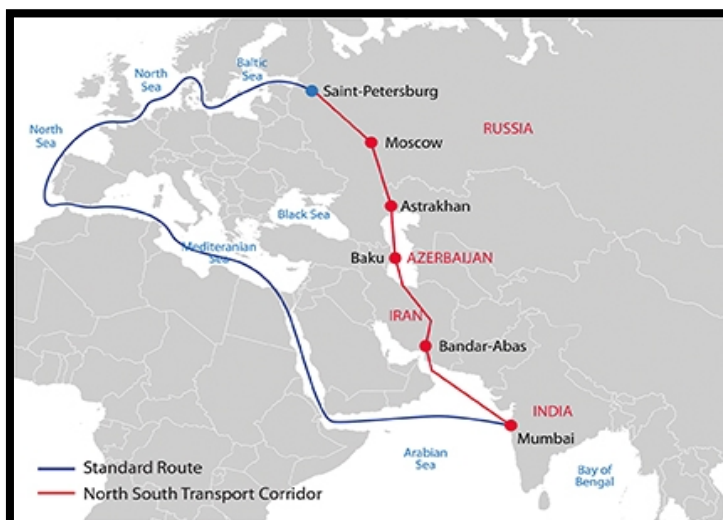
კიდევ ერთი სახელმწიფო, რომელიც გავლენას ახდენს ირანისა და რეგიონის ქვეყნების ურთიერთობებზე არის აშშ. 1979 წლის ისლამური რევოლუციის შემდეგ, ვაშინგტონის მიერ ირანისთვის დაწესებული სანქციები ზღუდავს თეირანის შესაძლებლობას, ეკონომიკური კავშირების განვითარების კუთხით. ეკონომიკურ კრიზისში მყოფ თეირანს ნაკლები შანსი აქვს განახორციელოს საკუთარი ბუნებრივი რესურსების კავკასიის გავლით, ევროპაში ტრანსპორტირების გეგმა. ამასთანავე, მას შემდეგ რაც რეგიონის ქვეყნებთან სტრატეგიული კავშირები განავითარა, ადგილობრივ მთავრობებზე გავლენის მოხდენით, ხელს უშლის თეირანსა და რეგიონის ქვეყნებს შორის კავშირების გავლენას. ირანში აშშ-ს პოზიციას უკავშირებენ ირანის გამოთიშვას „შაჰდენიზის კონსორციუმის“ შეთანხებიდან. 1994 წელს აზერბაიჯანმა ხელი მოაწერა „საუკუნის ხელშეკრულებას“ დასავლეთის სანავთობო კომპანიებთან. იმავე წლის ნოემბერში ირანი და აზერბაიჯანი შეთანხმდნენ, რომ 5% საერთაშორისო სანავთობო წილიდან ირანს გადაეცემოდა, 1995 წლის თებერვალში ამ საკითხის შესახებ აზერბაიჯანის სანავთობო და ირანის ეროვნულ სანავთობო კომპანიას შორის ხელშეკრულებაც დაიდო, რომლითაც აზერბაიჯანმა აღნიშნული წილი ოფიციალურად ირანს გადასცა. შემდეგ კი დასავლეთის წინააღმდეგობის და ამერიკის ზეწოლის შედეგად 1995 წლის მარტში ირანის წილი (5%) აზერბაიჯანის მხრიდან ცალმხრივად გაუქმდა.¹⁹

ირანის აკადემიურ წრეებში აშშ-ს გავლენას უკავშირებენ ასევე ირანსა და საქართველოს შორის „სტრატეგიული კავშირების“ განვითარების შეფერხებას. საუბარია ძირითადად „ვარდების რევოლუციის“ შემდეგომ პერიოდზე. იგივე შეიძლება ითქვას, ბოლო პერიოდში (2014 წელს) საქართველოს მხრიდან ირანისთვის სავიზო რეჟიმის ცალმხრივად აღდგენის ფაქტზე. ამ შემთხვევაში ირანელი პოლიტიკოსების მხრიდანაც გაისმა ბრალდებები, რომ ეს გადაწყვეტილებები თბილისმა ვაშინგტონის კარნახით მიიღო.

გარდა ეკონომიკური ფაქტორისა, განხილული ირანელი ავტორები რეგიონში აშშ-ს პოზიციებს საფრთხედ მიიჩნევენ ქვეყნის უსაფრთხოებისთვის და აღნიშნავენ, რომ ირანის წინააღმდეგ სამხედრო ოპერაციის დაწყების შემთხვევაში, შესაძლოა დღის წესრიგში დადგეს რეგიონის ქვეყნების ტერიტორიის გამოყენება სამხედრო მოქმედებებისთვის ირანის წინააღმდეგ. აქ ძირითადად საუბარია აზერბაიჯანსა და საქართველოზე, მიუხედავად იმისა რომ ეს აზრი ყოველთვის უარყოფილია რეგიონის ქვეყნების მთავრობების მიერ, თეირანის ბირთვული პროგრამის ირგვლივ ვითარების დამახვის დროს, ჟღერდება, როგორც პოლიტიკოსების, ისე მეცნიერ-ანალიტიკოსების მხრიდანაც.

კასპიის ზღვის ყველაზე მცირე სანაპიროს - 13%-ს ფლობს, რეგიონის ბუნებრივი რესურსების მცირე ნაწილი ერგება. ამ და სხვა ირანისთვის მიუღებელი მუხლების გამო, სოციალურ მედიაში (ძირითადად ირანში) ირანის ხელისუფლება კასპიის ზღვის რუსეთისთვის მიყიდვაში დაადანაშაულებს. ირანის მეჯლისს აღნიშნული კონვენციის რატიფიკაცია არ მოუხდენია.

¹⁹ Mohamad Hosein Afshordi, jeopolitik-e ghafghaz va siyasat-e jomhuriyeh-ye iran, 370 (Tehran, 2003).

ჩრდილოეთ-სამხრეთის სატრანსპორტო დერეფანი
North-South Transport Corridor

Miranda Basheleishvili

G. Tsereteli Institute of Oriental Studies

SOUTH CAUCASUS IN THE IRAN'S CURRENT POLITICS – AN ANALYSIS OF IRANIAN ACADEMIC WORKS

The strategic region of the South Caucasus from ancient times has taken an important place in the regional policy of Iran. Nowadays the political and economic role of the region is even more increased, therefore in various universities of Iran many researchers discuss in their own works the relevance of the South Caucasus for contemporary Iran.

In the paper we try to understand the perception of region in by Iranian academic scientific circles and compare researchers' attitude and the Islamic Republics official policy towards the region while considering Iranian scholars' works. In order to create a relatively realistic picture for understanding of the role of the South Caucasus by Iranian scholars, several authors were selected from different universities around the country. Present article discusses the papers of the researchers of Tehran, Esfahan, Tabataba'i and Qom Islamic Azad universities.

The above mentioned authors discuss the importance of the South Caucasus for modern Iran in the Security, political-diplomatic and economic contexts. According to Iranian researchers, despite the multifaceted importance of the Caucasus region, bilateral relations between Iran and region's countries are not well developed. The main reason for this is the Russian and Western interests and influences that restricts Iran's policy in the region.

It should be noted that almost all researchers indicate that Iran lost influence in the South Caucasus with the treaty of Turkmenchay, which concluded the Russo-Persian War (1826-1828). After the collapse of the Soviet Union Georgia, Azerbaijan, Armenia gained independence and a new stage and opportunity opportunities emerged for relations between Iran and the region. According to Iranian researchers, during tense relations between Iran and the West the development of political, economic and cultural interactions with the countries of the region is given a special role for Iran. Considering current challenges and Iranian positions in the region, preference should be given to the economy and cultural element.

In general, in the Iranian scientific circles the role of the South Caucasus in the contemporary regional politics of Iran and important social-political events in the region is correctly understood. Islamic Republic Of Iran's several university researchers during review and evaluation of the war August 2008 presented the real picture of the problem and a large-scale view of the issue. Despite this former president Mahmoud Ahmadinejad with his statements mainly supported Russia. Such events negatively impact the development of relations between Tehran and the region's countries. As a result of the coordination of Iranian researchers' positions and recommendations with political circles, it may be possible to develop regional policy, which will facilitate the development of mutually beneficial relations between Iran and South Caucasus.

ბიბლიოგრაფია - Bibliography:

1. Atai, Farhad. "The Dynamics of Bilateral Relations in the South Caucasus: Iran and its North Neighbors". *China and Eurasia Forum Quarterly*, 7 (2009): 115-128. Accessed January 24,2020.
2. Koolaee, Elaheh, and Hafezin Hosein, Mohammad. "The Islamic Republic of Iran and the South Caucasus Republics". *Iranian Studies*, 43(2010): 391-409. Accessed January 24,2020. doi:10.1080/00210861003693935
3. Afshordi, Doqtor Mohamad Hosein, jeopolitik-e ghafghaz va siyasat-e jomhuri-e eslami-e iran. Tehran:2003
4. Hashemi, Gholam Reza, amniat dar ghafghaz-e jonubi. Tehran:2006
5. Amidi, Ali "eba'd-e beinolmelali-e bohran-e gorjestan va asar-e an bar manafe' meli-e iran". *Etelaat-e siasi-e eghtesadi*, 252(2008):58-73. . Accessed January 24,2020.
6. Soraya, Jemshid "hamgeraye mantagheye ghafghaz-e jonubi:mavane' va chaleshha az manazer-e jomhurie eslami". *Faslnameye motaleat-e ravabet-e beinolmelam*, 12(2009):169-198. Accessed January 24,2020.
7. Valedani, Asgar Jafari, Hamani, Seid Iahi Safavi va Haqim, Hamid "tagirat-e jeopolitiki-e ghafghaz va tasir-e avamel-e sabet-e jeopolitiki hasel az an bar amniat-e jomhurie elsmaie iran". *Faslnameye afagh amniat*, 28(2018):135-160. Accessed December 10,2019.

UNDERSTANDING ERDOGANISM

Abstract

After AKP's and Erdoğan's coming to power considerable changes occur in Turkish political life. During the first decade of 2000s liberal reforms, economic growth and reasonable foreign policy gained Turkey an international recognition. Before identifying Turkey as authoritarian, it was seen as a predominantly Muslim country with liberal economy, democracy and modern values where Islamic culture and liberal democratic values coexisted within the same border. However 2013 Gezi park protests changed Erdoğan's political course as well as approach of the west towards Turkey. His rhetoric became more and more polarizing and authoritarian. Erdoğan is the first president elected with popular vote, for him and even for public this gave him legitimation for extensive political power. At the same time, the AKP has become a party extremely focused on Erdoğan. It can be argued that no universal theory accurately defines all the principles of the current regime in Turkey. Current regime is a cult person centered regime, where Erdoğan is a "new father of Turkey". Yilmaz and Bashirov define this new regime as Erdoganism. It has four main dimensions: electoral authoritarianism as the electoral system, neopatrimonialism as the economic system, populism as the political strategy and Islamism as the political ideology. Elections are just instrument for legitimizing actions and decisions of the government, bureaucratic offices are used to accumulate wealth and power, Erdoğan became the voice of national will and Islam is a core element defining what the Turkish nation is.

Key words: Turkey, Erdoganism, AKP, personalistic regime, authoritarianism

Introduction

In recent years, electoral authoritarianism is frequently used to define political regime in Turkey. Providing accurate picture of country's electoral system, this theory neglects Turkey's economic system, political strategy or ideology. A new political regime which emerged in Turkey in the past decade can be characterized as Erdoganism. Erdoganism has four main dimensions: electoral authoritarianism as the electoral system, neopatrimonialism as the economic system, populism as the political strategy and Islamism as the political ideology.¹ Much like its predecessor – Kemalism, It is a cult person centered ideology.

Before identifying Turkey as authoritarian, it was seen as a predominantly Muslim country with liberal economy, democracy and modern values. During the first decade of 2000s liberal reforms, economic growth and reasonable foreign policy gained Turkey an

¹ Ihsan Yilmaz and Galib Bashirov, The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey. Third World Quarterly Vol 39, No9 (2018): 1812

international recognition. AKP (Adalet ve Kalkınma Partisi – Justice and Development Party), Turkey’s ruling party is often defined as a conservative party, but in reality it is rather establishing the new system by transforming the old one and using Islam as a tool in this process.

Erdoğan is a first president who was elected by popular vote and not by parliament. As a “man of the nation” [he] is in fact the embodiment of the nation – he alone represents the nation will.² For his supporters Erdoğan and Turkey are inseparable conceptions. Erdoğan is a hero who promised a “New Turkey” as magnificent as the Ottoman Empire. One of the fundamental theme during the presidency of Erdoğan is a struggle against traitors who want to destroy country’s bright future. This could be military, trying to maintain “military tutelage”, as well as media, trying to do the same, liberals, leftists and so on. Erdoğan defines as enemy even AKP members who criticized his decisions or actions.

Methodology

Current study analyzes political changes in Turkey after AKP’s coming to power, predominantly focusing on the developments after 2013. Study relies on different research papers, scientific articles, monographs etc. Study uses Qualitative research method to analyze and interpret collected data. Qualitative research methods are more suited for comprehensive study of particular cases and is often used for policy assessment for its capability of understanding how and why particular processes developed. In this framework various data was collected, classified and analyzed, focusing mostly on changes in Turkish governance and identifying, categorizing and cataloging this changes. Study also employs inductive approach, which is sufficient for drawing conclusions on individual fact basis. The study mainly relies on Yilmaz and Bashirov paper “The AKP after 15 years; emergence of Erdoganism in Turkey” as well as other articles and research papers of Mustafa Akyul, Kemal Kirişci, Amanda Sloat, Hasan FarukUslu etc.

Subject definition

Current paper focuses on theoretical frame of Erdoganism, how to define and what characteristics it has. It is important to clarify that in our opinion no one particular universal theory can fully explain political regime in current Turkey. Erdoganism is a new political regime that emerged in Turkey after 2014 presidential elections. It is characterized with four main dimensions: electoral authoritarianism, neopatrimonialism, populism and Islamism. It should be noted that even with conservative Islamic governments’ elections in Turkey were free and fair since 1950 and before 2015. Snap elections in 2015 and especially constitutional referendum in 2017 demonstrated that electoral authoritarianism became integral part of Turkey’s electoral system. AKP significantly relies on a new middle class, Anatolian businesses developed by support and subsidies of the AKP and are loyal to the party and Erdoğan. Although first decade of the AKP governance was relatively liberal,

² Mustafa Akyul, Erdoganism [noun] from “national will” to “man of the nation,” an abridged dictionary for the post-secular Turkish state, Foreign Policy, June 21 (2016) <https://foreignpolicy.com/2016/06/21/erdoganism-noun-erdogan-turkey-islam-akp/> Accessed September 19, 2019

Erdoğan eventually shifted towards exclusionary politics. He defined himself as a leader representing the national will and embraced Islam and Turkish nationalism. Erdoganism is not merely an ideology but a new personalistic regime, as Kemalism was in the beginning of twentieth century. Current paper focuses on the definition of Erdoganism, on the particular dimensions of this regime and analyzes occurring developments through the prism of this dimensions.

Erdoganism

Discussing Erdoganism as an emerging regime in Turkey it should be noted that it is a personalistic regime with correlation with other personalistic regimes, such as Sultanism, Khomeinism and Kemalism. All of the above are the regimes in which the leader embodies the fate of the nation and the state.³In all cases elections are just a tool for the justification for the policies of the powerholder, state resources are used for rewarding people loyal to the regime. Additionally Khomeinism and Kemalism uses nationalism together with the Islamism or secularism accordingly to enhance their legitimacy and position. Recent political developments in Turkey shows all of the above mentioned criteria; popular regime that is brutal to the all kind of opposition, its supporters are immensely rewarded with economic benefits and Islamic nationalism is the core ideology of the ruling party. Thus we can acknowledge Erdoganism alongside with other personalistic regimes.

The AKP founders came from Islamist background. Political Islam in Turkey arise in 1970s against hegemonic Kemalist ideology. National Outlook Movement (Milli Görüş Hareketi, MGH) established by Necmettin Erbakan in 1969 was the most influential Islamic organization which denied Kemalism and its aspiration towards westernization and tried to use religious symbols for political purposes. Shortly after the postmodern coup in 1997, the new, more progressive generation of Turkish Islamists started endorsing universal human rights as well as other Western Ideals, thus declaring changes in their orientation towards democracy. These liberal thinkers established the AKP in 2001, after the split from Virtue Party. Thus the AKP is the successor of the MGH and its values with modern political outlook. After 2002 elections and Erdoğan's speech, that the democracy and Islamic culture can actually coexist within the same borders, Western leaders welcomed the new government of Turkey. There was a vision of a Turkish model, Muslim country with economic reforms, democratic government, minority rights as well as human rights. It is important to determine the turning point when authoritarianism became distinctive feature of Turkish policy. Although it is difficult to determine a particular date, but Gezi park protests in May 2013 and government's ruthless response can be view as one of the main determinants.⁴

Electoral authoritarianism is a substantial part of the Erdoganism. Electoral authoritarian regimes have three common characteristics: an uneven playing field for the opposition, elections that are neither fair nor free, and a widespread crackdown on

³ Yılmaz and Bashirov, *The AKP after 15 years*, 1815.

⁴ Kemal Kirişçi and Amanda Sloat, *The rise and fall of liberal democracy in Turkey: Implications for the West*, Foreign Policy at Brookings, Policy Brief, February (2019) 2.

fundamental freedoms.⁵ In these systems elections are required as a source of legitimacy, opposition exists but it is powerless and oppressed, there are regular elections for the executive offices but these elections are not competitive and are often rigged in favor of the power holder. Further particular opposition parties can be halt from campaigning or even participating in elections. It should be noted that although Turkey never was a liberal democracy, since 1950s when Democratic Party was elected, elections was equal and free and government officials peacefully left their offices after losing elections.⁶ However, this changed after 2015 parliamentary elections when AKP lost their majority and refused to form a coalition government leading to snap elections in the same year. The reviving of the PKK activities in the South-East of Turkey at the same time with the failure to form a coalition government, created an environment of angst and fear in the society. These insecurities helped AKP to reclaim its power in snap election in November 2015. After 2017 Constitutional Referendum it became clear that elections in Turkey are no more free nor fair. After the attempted coup in 2016, Erdoğan tenaciously started to consolidate power. Mass arrests affected not only Gülen movement members but anyone who criticized Erdoğan and his political regime. These massive purges in almost every field, removing whole staff from particular departments of state bureaucracy helped the ruling party to manipulate the 2017 Constitutional Referendum, as no media or judiciary was remained to check the implementation of election rules and regulations.⁷

The interactionist approach on the executive leadership argues that both the actor and institutions/environments within which they operate affect each other. An executive leader, thanks to personal power resources and proper contexts, may have greater powers than the formal structures he/she holds. This is especially the idea behind the institutional stretch arguments. After 2014 presidential elections Erdoğan and his allies started transforming the office of the presidency into more suitable for the ambitions of a new president. Generally, in particular conditions institution can be stretched either towards strength or weakness. Institutional stretch indicates that the influence and authority of an incumbent is beyond the systemic. The „systemic“ in this formulation considers the existing formal structures, traditions and customs. Thus, the term institutional stretch directs the attentions both to the new structures, processes and practices becoming embedded in the political system by the incumbent and/or to implementation of existing practices in new ways.⁸ In 2015 Erdoğan himself declared that, unlike his predecessors he was a president with de-facto power. Administrative system has changed and the only solution was left to adjust the legal framework and amend the constitution accordingly.

Starting from 2014 presidential office was stretched structurally by restructuring the office; financially by significantly increasing the budget; politically by Erdoğan presiding the cabinet meetings; symbolically by moving to the new presidential palace; internationally by hosting G-20 summit at presidency level.⁹

⁵ Yilmaz and Bashirov, *The AKP after 15 years*, 1817.

⁶ Ibid.

⁷ Ibid.

⁸ Hasan Faruk Uslu, *Leadership through institutional stretch: Recep Tayyip Erdogan's presidency in Turkey*, *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Vol. 32, No 4 (2018): 1244

⁹ Uslu, *Leadership through institutional stretch*, 1257

The number of working personnel is a good example to show the reforming of the presidency to the main ruling office. After 2014 the number of the personnel was quadrupled. During the presidency of Abdullah Gül 718 person was working within office, at the end of 2014 this number increased by 30 per cent and in March 2015 stated number was 2700.¹⁰ Dramatically increased the number of key advisors as well, Abdullah Gül had 6 key advisors, while Erdoğan officially has 36.

Regardless of antipathy towards Erdoğan and authoritarian government, all political parties, foreign country leaders and majority of Turkish civil society would not support coup. Violating democratic principles coup itself was counterproductive for its mission – returning Turkey to liberal democratic course. On the other hand, failed coup was a “gift from God” for Erdoğan. He started to even more monopolize power by calling for the state of emergency and completely overpowered opposition.¹¹ As a result, massive purges had a negative effect on the state’s capability providing public goods: security, medical care, education etc.

After 2017 referendum president became a head of the country and a ruling party. From now on president, without approve of the parliament can issue decrees, request national budget, assign cabinet members and also more than half of the high court members.

1961 constitution declared prime minister as a head of the government and the office of the president more symbolic part of the executive power. However 1982 constitution significantly increased the power of the presidential office. According to 1982 constitution, the governmental system in Turkey is parliamentary. This ensures dual structure of executive branch, where president has no political responsibility and Council of Ministers responsible towards parliament. President is elected by the Meclis (Turkish Grand National Assembly) from among its members. Prime minister is appointed by president from the party who has majority in the parliament, but has limited authority over assigning the Council of Ministers.¹² All presidential decrees should be countersigned by prime minister and the minister concerned, except when president is authorized to act alone. However 1982 constitution does not specify particular cases where president can function alone. It can be assumed that this cases would be heavily depend on the personality of the president, his capability to perform as a head of state and parliament and prime minister who would not oppose to this actions. It should be noted that Erdoğan is not first president who tried to execute institutional stretch, Kenan Evren, Turgut Özal and Süleyman Demirel also attempted to direct Turkey’s political life, but were unsuccessful.

The second aspect of Erdoganism is Neopatrimonialism. Neopatrimonialism is a mixture of two co-existing, partly interwoven, types of domination: namely, patrimonial and legal-rational bureaucratic domination. Under patrimonialism, all power relations between ruler and ruled, political as well as administrative relations, are personal relations;

¹⁰ Erdem Gül, T.C. Anonim Şirketi,” Cumhuriyet, Mart 16 (2015) http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/231423/T.C._Anonim_Sirketi.html Accessed, October 6, 2019

¹¹ Kirişçi and Sloat, “The rise and fall of liberal democracy in Turkey, 3

¹² Metin Heper and Menderes Çınar, Parliamentary Government with a Strong President: The Post-1989 Turkish Experience, *Political Science Quarterly* Vol 111, No 3 (1996) 490.

there is no differentiation between the private and the public realm.¹³ In neopatrimonial regimes, the chief executive maintains authority through personal patronage, rather than through ideology or law. As with classic patrimonialism, the right to rule is ascribed to a person rather than an office.¹⁴ Bureaucratic offices are used to accumulate wealth and power and there is no much differentiation between public and private. Significant character of neopatrimonialism is exchange of services on all levels of bureaucratic apparatus and society. Clientelism is an integral part of neopatrimonialism, in exchange of material goods and protection of the interest of the client patron acquires their loyalty and political support. It should be noted, that the neopatrimonial states are often remarkably stable in short-to-medium term. Patron-client system provides a relatively low-cost way of resolving conflicts without excessive violence. Potential opponents of the regime can be bought off with economic concessions or reined in through threats to their financial position.¹⁵

After coming to power, AKP heavily relied upon conservative, religious, nationalist and deprived periphery, which was its main electorate. Government immensely supported and subsidized central Anatolian businesses, thus bringing this periphery to the center and advance it to a new middle class. This new middle class in return became the biggest advocate and a pillar for the ruling party, assurance of the power of Erdoğan and the AKP. At the same time, regime oppressed critically inclined or opposition supporting businesses. This was especially noticeable with pressuring critical media outlets. 2014 Freedom House report showed that government efficiently restrained free media. Media outlets either completely went out of business or were bought by the government allies and associates. Thus there are remain just a few small media outlets that are not connected to AKP business partners and have no editorial lines with pro-governmental positions. Turkish government periodically blocked social media alongside with other websites, even Wikipedia. Legal charges were brought up against people for their posts in Facebook and Twitter. Since 2016 Turkey is the number one in the world for imprisoning the journalists.¹⁶ In 2018 Freedom House identified Turkey as “not free” for the first time since 1999.¹⁷

There are many factors for the Turkey’s shift towards authoritarianism. One of them is the rule of a “bigman” characterized both Kemallist and Islamist political culture. A bigman’s position of leadership is not inherited, but acquired and augmented as he achieves status by being particularly good at provisioning and protecting his increasing numbers of

¹³ Gero Erdmann and Ulf Engel, Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept, *Commonwealth & Comparative Politics* Vol 45, No 1 (2007) 105.

¹⁴ Michael Bratton and Nicolas Van de Walle, Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa, *World Politics* Vol 46, No 4 (1994) 458.

¹⁵ David Lewis, Understanding the Authoritarian State: Neopatrimonialism in Central Asia, *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. 19, No 1 (2012) 115-126.

¹⁶ Committee to Protect Journalists, Data and Research https://cpj.org/data/reports.php?status=Imprisoned&start_year=2018&end_year=2018&group_by=location Accessed, October 15, 2019

¹⁷ Freedom House, Freedom in the World 2018, <https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018> Accessed September 28, 2019

followers. He leads by virtue of skilled persuasion and a reputation for wisdom...Bigman politics attracts support through the expansion of a broad hierarchy of networks characterized by personalized relations of support and obligation. These are directed at the bigman, who is envisioned both as a father figure and a hero.¹⁸

The next feature of Erdoganism is populism. Populism is an ideology that considers society to be ultimately separated into two homogeneous and antagonistic groups, 'the pure people' versus 'the corrupt elite', and which argues that politics should be an expression of the general will of the people. The core concept of populism is obviously 'the people'; in a sense, even the concept of 'the elite' takes its identity from it (being its opposite, its nemesis). As a thin-centered ideology, populism can be easily combined with very different other ideologies.¹⁹ It should be noted that in populist propaganda the concept of 'people' is not all-inclusive, rather an abstract community, somewhat like nation, but just the part of it. In populist regime society is strictly divided into 'us' and 'them', where whoever is not with 'us' is against 'us'. Populist leaders declare themselves as representatives of the 'oppressed people', they are just 'one of them' and they know everything about their hard life. Populist regimes eliminate any kind of opposition by labeling them as 'the corrupt elite', 'terrorists' etc. Populism also relies on personalistic and paternalistic leadership. The charismatic leader is generally attributed divine characteristics: He represents the national will and has the ultimate capacity to discern the common good. His authority and judgment should not be questioned.²⁰

In Kemalist Turkey, where secularism and westernization was government's main policy, Muslim majority found themselves excluded from decision-making processes, education or work opportunities were restricted if a person wore headscarf. These circumstances made populism valuable tool for newly established Islamist political parties. They declared themselves as representatives of 'oppressed people', who have not lost their culture and practices Islam. Contrary to this, they harshly criticized west, especially their values or the lack of them.

Although first decade of the AKP governance was relatively liberal, Erdoğan eventually shifted towards exclusionary politics. He defined himself as a leader representing the national will and embraced Islam and Turkish nationalism. It should be noted, that Turkish public was less attached to the liberal democratic values, so this reversed narrative expand Erdoğan's popularity. At the same time, it further intensified polarization between conservative and secular circles. Concentrating on voters' religious tendencies Erdoğan forms an idea of Turkish superiority. This perception is based on country's Ottoman history and conceivable for the voters, at the same time it is not diminishes principles if secular state organization. Therefore Erdoğan became the "leader who defends the oppressed".²¹

¹⁸ Jenny B White, *The Turkish Complex*, *The American Interest* Vol. 10, No 4, (2015) <https://www.the-american-interest.com/2015/02/02/the-turkish-complex/> Accessed October 15, 2019

¹⁹ Cas Mudde, *The Populist Zeitgeist*, *Government and Opposition* (2004) 543-544.

²⁰ Ihsan Yilmaz and Galib Bashirov, *The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey*, *Third World Quarterly* Vol 39, No9 (2018): 1820

²¹ Raquel dos Santos Fernandes and Isabel Estrada Carvalhais, *Understanding erdogan's leadership in the "New Turkey"*, *JANUS.NET, e-journal of International Relations* Vol 9, No1 (2018) 97-98

Erdoğan's personality and style have come to embody the Turkish nation, the state and its economic, social and political institutions.²² Erdoğan promotes himself as 'a new father of Turkey', voice and advocate of 'pure people' against Kemalist elite. His supporters are members of glorious nation who are devoted to traditional values and triumphant past of the country. Erdoğan seeks to show that despite of his position he has not changed and his values staid the same, by having the haircut in the poor neighborhood where he grew up, he pointed out that he remembers his origins and he still is a member of the 'real people'.

Islamism is a form of instrumentalisation of Islam by individuals, groups and organisations that pursue political objectives. Islamism responses to current societal challenges reinventing or reappropriating traditional Islamic concepts. Thus it sees the future through the prism of past practices. There also is no one universal strategy or tactic to achieve this idealistic future based on the golden age of early Islam. However, Islamists share aspiration to "go back to the future" by reimagining the past based on their readings of the fundamental scriptural texts.²² Islamists are rational and pragmatic, willing to exchange religious principles for political acquisitions. Ideology is just a mechanism to gain votes and justify their policies. Islam became a very useful tool for the new Turkish government. After consolidating power, rhetoric of the AKP changed from progressive to conservative with heavy implications on religion. Diyanet (Directorate of Religious Affairs) became very important player in Turkish political and social lives. This state institute was originally established in 1924 to replace the cabinet of the Shaykh al-Islam and was managed by the state to supervise religious affairs and to insure secular course of the country. But since coming to power AKP repurposed Diyanet, so now it actively promotes Sunni Islam with its values and advocates for Erdoğan and AKP government. Heads of Diyanet use their power, fatwas and declarations to legitimize regime's policies, especially when government spoke against women's rights, abortion and even celebrating New Year.²³ They also condemned opponents of the regime (Kurdish nationalist, members of Hizmet) defining them as false Muslims or 'heretics'. After 17-25 December corruption scandal, a pro-governmental daily, Yeni Şafak published a column stating that corruption is not a theft.²⁴ Diyanet justified government's ban on Twitter and Youtube, used religious rhetoric to attack critics of the party and even allowed the leaders of AKP to campaign in mosques.

Erdoğan heavily relied on Diyanet during and after failed coup in 2016. Following Erdoğan's appeals top Diyanet officials told imams in more than 86,000 mosques to say the salah prayer — traditionally used to announce funerals — as a statement of defiance against the coup, calling on citizens to defend their country and government "for the love of God

²² Yilmaz and Bashirov, *The AKP after 15 years*, 1812

²² Mohammed Ayoob, *The many faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World* (The University of Michigan Press, 2008) 2.

²³ Ahmet Erdi Öztürk, *Turkey's Diyanet under AKP Rule: From Protector to Imposer of State Ideology?* *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 16, No 4 (2016) 623.

²⁴ Hayrettin **Karaman**, *Yolsuzluk başka hırsızlık kbaşkadır*, *Yeni Safak*, December 21 (2014), Accessed October 5, 2019.

and the Prophet”.²⁵ Mahmut Kar, the media chief of the international Islamist group Hizbut-Tahrir in Turkey commented to Al-Monitor: “The call to resist against the coup, against the terror was not made from the loudspeakers of the municipalities, but from the mosques to the public. The role of Diyanet against the coup attempt is crucial, because from midnight till dawn we heard the salah prayers from the mosques... people love Erdoğan, not because of democracy but because of Islam. Now everyone saw against the power of believers, tanks and bullets are meaningless.”²⁶

An important element of Turkey’s political outlook is his history. Ottoman past and its glorified history is an aspiration for Erdoğan and his supporters. Neo-Ottomanism occurred not only in domestic, but also in foreign policy practices of the ruling party. Subsequently specific Ottoman motifs was refurbished in many aspects of state and social lives, specifically in national holidays, media and even in education.²⁷ Magnificent past of the Ottoman Empire evolve into ultimate goal for the “New Turkey”. In the AKP period, not only has the relative weight of Muslimhood in the ‘concrete content’ of the nation increased, but the nature of its role has also undergone a dramatic change. Sunni-Muslim values always was main cultural characteristic of ‘Turkishness’, but in modern Turkey it became essential part defining the ‘Turkish nation’ itself. For Turkey’s government, Islam is not just a cultural element of Turkishness, but rather is essential part or even embodiment of the nation.²⁸

conclusion

The AKP emerges as an alternative to the usual parties of the Turkish political system, capable of recovering the greatness of the Turkish nation.²⁹ But after consolidating the power, the new government moved country to authoritarian direction. It is important that this new direction was not repressive Islam, but rather traditional Middle Eastern strongman. Erdoğan is the first president elected with popular vote, for him and even for public this gave him legitimation for extensive political power. At the same time, the AKP has become a party extremely focused on Erdoğan, in which loyalty to the leader becomes a promotion criterion.³⁰ He intervenes in every part of political, as well as social and even family life; by presidential decree he ordered to shut dating shows on television; cancelled high school entrance exams, etc.

Increasing authoritarianism weakened political institutes, economy and effected on

²⁵ Berk Esen and Sebnem Gumuscu, Turkey: How the Coup Failed, *Journal of Democracy*, Vol. 28, No 1 (2017) 65.

²⁶ Pinar Tremblay, How Erdogan used the power of the mosques against coup attempt, *Al-Monitor*, July 25 (2016) <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/07/turkey-coup-attempt-erdogan-mosques.html#ixzz4GRabuPXD> Accessed September 19, 2019.

²⁷ Yilmaz and Bashirov, *The AKP after 15 years*, 1822.

²⁸ Cenk Saraçoğlu and Özhan Demirkol, Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey under the AKP Rule: Geography, History and National Identity, *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No 3 (2015) 307.

²⁹ Raquel dos Santos Fernandes and Isabel Estrada Carvalhais, Understanding erdogan’s leadership in the “New Turkey”, 97.

³⁰ Fernandes and Carvalhais, “Understanding erdogan’s leadership,”98

foreign affairs of Turkey. In 2018 Turkish Lira depreciated to 7.24TL per US dollar. Foreign policy is often dictated by the need to sustain support base in the country. The attitude toward western institutions, especially EU and NATO became significantly negative. At the same time, Turkish government understands that there is no mechanism of member expelling in the NATO and it is much easy for the west to negotiate with Turkey as a member of NATO. To be sure, Turkish government will not consider normalization of the relations with United States until the threat of Kurdish state in northern Syria remains.³¹

It was highly predictable that president elected with popular vote would seize the government leadership. This argument is based on assumption that direct election provide a valid excuse for more powerful president. In 2014, Erdoğan won first direct presidential elections collecting almost 52% of the vote and in his first comments he declared the upcoming changes and the victory of the New Turkey. The failed coup on July 15, 2016 helped Erdoğan to put his de-facto power in legal framework. On 20 July, 2016 Erdoğan announced the state of emergency, which lasted for two years.³² The state of emergency allowed the president to act without additional approve of the prime minister, minister cabinet or even parliament. Thus it gave absolute power to Erdoğan to reconstruct state institutions according to his ambitions.

Thus Erdoganism is a personalistic political regime, similar to its predecessor Kemalism, but with different goals and values. It has for main dimensions: electoral authoritarianism as the electoral system, neopatrimonialism as the economic system, populism as the political strategy and Islamism as the political ideology. It should be noted that it is second time when cult person centered regime comes to power in Turkey.

³¹ Halil Karaveli, The Myth of Erdogan's Power, Foreign Policy, August 29 (2018) <https://foreignpolicy.com/2018/08/29/the-myth-of-erdogans-power/> Accessed September 19, 2019.

³² Holly Ellyatt, Turkey lifts state of emergency but nothing much has changed, analysts warn, CNBC July 19 (2018) <https://www.cnbc.com/2018/07/19/turkey-lifts-state-of-emergency-but-nothing-much-has-changed-analysts.html> Accessed October 5, 2019.

ერდოღანიზმისთვის გაგებისთვის

თურქეთის ხელისუფლების სათავეში AKP-სა და ერდოღანის მოსვლის შემდეგ მნიშვნელოვნად შეიცვალა ქვეყნის პოლიტიკური კურსი. 2000-იანი წლების პირველ ათწლეულში განხორციელებულმა ლიბერალურმა რეფორმებმა, ეკონომიკურმა განვითარებამ და წინდახედულმა საგარეო პოლიტიკურმა კურსმა თურქეთი ანგარიშგასაწევ ძალად აქცია მსოფლიო ასპარეზზე და განსაკუთრებით ახლო აღმოსავლეთის რეგიონში. ამ პერიოდში თურქეთი განიხილებოდა როგორც მუსლიმური ქვეყანა თითქმის დემოკრატიული მთავრობით, ლიბერალური ეკონომიკით და თანამედროვე ფასეულობებით. თუმცა 2013 წლის გეზის პარკის საპროტესტო აქციების შემდეგ ერდოღანის პოლიტიკური კურსი საგრძნობლად შეიცვალა და მისმა მმართველობამ ავტორიტარული სახე მიიღო. 2014 წლის საპრეზიდენტო არჩევნებში გამარჯვება მან ერთპიროვნული მმართველობის გასასამართლებლად გამოიყენა. თურქეთის ახლანდელი რეჟიმს ხშირად განსაზღვრავენ როგორ საარჩევნო ან კონკურენტულ ავტორიტარიზმს, მაგრამ ჩვენი აზრით ვერც ერთი უნივერსალური თეორია სრულად ვერ განსაზღვრავს თურქეთის არსებულ რეჟიმს. ჩვენთვის უფრო მისაღებია რეჟიმის განსაზღვრება როგორც ერდოღანიზმი, რომელიც ილმაზსა და ბაშიროვს ეკუთვნის. ერდოღანიზმი ოთხი ძირითადი ფაქტორით ხასიათდება: საარჩევნო ავტორიტარიზმი როგორც საარჩევნო სისტემა, ნეპატრიმონილიზმი როგორც ეკონომიკური სისტემა, პოპულიზმი როგორც პოლიტიკური სტრატეგია და ისლამიზმი როგორც პოლიტიკური იდეოლოგია. ისევე როგორც თავისი წინამორბედი ქემალიზმი, ერდოღანიზმიც პიროვნებაზე ორიენტირებული იდეოლოგიაა.

პერსონაზე დამყარებული რეჟიმის განსაზღვრისას მნიშვნელოვანია ისეთი თეორიების განხილვა როგორცაა: სულთანოზმი, ხომეინოზმი და ქემალიზმი. სამივე შემთხვევაში ქვეყნის ლიდერი თავად ქვეყნის და ერის განსახიერებაა. არჩევნები მხოლოდ რეჟიმის სასურველი პოლიტიკური კურსის ლეგალურ ჩარჩოებში ჩასმის მცდელობაა. ყველა ეს რეჟიმი ნეპატრიმონიალურიცაა - როდესაც ქვეყნის რესურსები მხოლოდ რეჟიმის მხარდამჭერებზე ნაწილდება. აქვე უნდა აღინიშნოს რომ სულთანოზმისაგან განსხვავებით ხონეინოზმი და ქემალიზმი პოპულისტური რეჟიმებია, რომლებიც საკუთარი ლეგიტიმურობის შესანარჩუნებლად ნაციონალურ იდეოლოგიებთან ერთად აქტიურად იყენებენ ისლამსა და სეკულარიზმს შესაბამისად.

საარჩევნო ავტორიტარიზმი ერდოღანიზმის მთავარი განმსაზღვრელი ფაქტორია. საარჩევნო ავტორიტარული რეჟიმები ხასიათდება არათანაბარი პირობებით პოზიციისა და ოპოზიციისათვის, უსამართლო და თავისუფლება მოკლებული არჩევნებით და ფუნდამენტური თავისუფლებების მკაცრი შეზღუდვით. იმის მიუხედავად, რომ თურქეთი არასოდეს ყოფილა ლიბერალური დემოკრატია, 1950-იანი წლებიდან არჩევნები თავისუფალ და სამართლიან გარემოში ტარდებოდა, დამარცხებული პარტია მშვიდობიანად ტოვებდა

დაკავებულ კაბინეტებს. თუმცა 2015 წლის საარჩევნო კრიზისმა აჩვენა, რომ ერდოღანი არ იყო მზად მშვიდად დაეთმო პოზიციები. კოალიციური მთავრობის ჩამოყალიბებასთან დაკავშირებით შეთანხმების მიუღწევლობამ და იმავე პერიოდში სამხრეთ-აღმოსავლეთ თურქეთში PKK-ს გააქტიურებამ ქვეყანაში შიშის ატმოსფერო შექმნა, რაც საბოლოო ჯამში თურქეთის მმართველ პარტიას პოზიციების დაბრუნებაში დაეხმარა. 2015 წლის ნოემბერში განმეორებითი არჩევნების, ხოლო შემდეგ 2017 წელს საკონსტიტუციო რეფერენდუმის დროს ნათელი გახდა, რომ საარჩევნო სისტემა თურქეთში არც თავისუფალია და არც სამართლიანი.

2017 წლის რეფერენდუმის შემდეგ თურქეთი საპრეზიდენტო მმართველობაზე გადავიდა. პრეზიდენტს პრემიერ მინისტრისა და პარლამენტის თანხმობის გარეშე შეიუძლია განკარგულებების გამოცემა, სახელმწიფო ბიუჯეტის წარდგენა, მინისტრებისა და სხვა მაღალჩინოსნების დანიშვნა, ასევე უმაღლესი სასამართლოს მოსამართლეების ნახევარზე მეტის დანიშვნა.

ერდოღანიზმის მეორე მნიშვნელოვანი ასპექტი არის ნეოპატრიმონიალიზმი. ნეოპატრიმონიალიზმის დროს ყველა ურთიერთობა მმართველსა და მართულს შორის, ისევე როგორც პოლიტიკური და ადმინისტრაციული ურთიერთობები არის პირადი სახის. საზღვარი პირად და საჯარო სფეროებს შორის არ არსებობს. ნეოპატრიმონიალიზმი მმართველისადმი ერთგულების როგორც ფორმალურ ისე არაფორმალურ მექანიზმებს გულისხმობს. იგი ემყარება მოთხოვნა მიწოდების სისტემას, როდესაც დაცვის ან კერძო ინტერესების სანაცვლოდ მმართველი ფაქტობრივად მართულის ერთგულებას ყიდულობს.

ხელისუფლების სათავეში მოსვლის შემდეგ AKP აქტიურად ეხმარებოდა და წინა პლანზე აყენებდა ანატოლიურ ბიზნესებს. ამგვარად მან ერთის მხრივ პერიფერია ცენტრისკენ მოიზიდა, მეორეს მხრივ შექმნა ახალი საშუალო ფენა, რომელიც მმართველი პარტიისა და განსაკუთრებით ერდოღანის უპირობო ერთგულებით გამოირჩევა. თურქეთის მთავრობამ ასეთი ერთგული ბიზნესების მეშვეობით თურქული მედია სივრცის ხელში ჩაგდება მოახერხა. ოპოზიციური ან კრიტიკულად განწყობილი მედია საშუალებები ან საერთოდ დაიხურა ან მოხდა მათი შესყიდვა პარტიისადმი ლოიალურად განწყობილი ბიზნესების მიერ. შედეგად 2018 წელს “Freedom House”-მა პირველად 1999 წლიდან მოყოლებული თურქეთი „არათავისუფალ“ ქვეყანათა სიაში მოაქცია. თურქეთი ასევე 2016 წლიდან მოყოლებული პირველ ადგილზეა დაპატიმრებული ჟურნალისტების რიცხვით.

ერდოღანიზმის შემდეგი მნიშვნელოვანი ასპექტი არის პოპულიზმი. პოპულიზმი პოლიტიკას კონკრეტული მორალური პრიზმიდან განიხილავს: ხალხი კორუმპირებული ან მორალურად შეუსაბამო ელიტის წინააღმდეგ. პოპულიზმი საზოგადოებას ორ პოლუსად ყოფს: „ჩვენ“ და „ისინი“; „მეგობრები“ და „მტრები“; „ხალხი“ და „ელიტა“. პოპულიზმი არა მარტო ანტიელიტისტურია, არამედ ანტიპლურალისტულიცაა. პოპულისტები უარყოფენ ნებისმიერი ოპოზიციის ლეგიტიმურობას, რადგან მხოლოდ ისინი განასახიერებენ ხალხის ნებას. ნებისმიერი ოპონენტი უთანაბრდება აბსოლუტურ ბოროტებას. ქარიზმატული ლიდერი პოპულიზმის აუცილებელი შემადგენელი ნაწილია, მისი ავტორიტეტი უპირობოა, ხოლო გადაწყვეტილებები კითხვებს არ ექვემდებარება.

თურქეთში პოპულიზმი მნიშვნელოვნად არის დაკავშირებული ისლამთან.

ქემალისტური რეჟიმის დროს დისკრიმინირებული კონსერვატული მუსლიმი უმრავლესობა, რომელსაც სეკულარულ სახელმწიფოში ადგილი არ მოეძებნა, გახდა ცნება „ჩვენ“ თურქეთის პოპულისტური ხელისუფლებისათვის. ერდოღანი თავის თავს წარმოაჩენს, როგორც შვეიწროვებულების, „ნამდვილი ხალხის“ ხმას. იგი არის მათი ინტერესების დამცველი ძველი ელიტის წინააღმდეგ.

ისლამიზმი არის იდეოლოგია, რომელიც მიისწრაფვის ისლამური ღირებულებების დაკვიდრებისკენ როგორც კულტურულ და სოციალურ ისე პოლიტიკურ სფეროებშიც. ისლამიზმი თანამედროვე სოციალური და პოლიტიკური გამოწვევების გადაჭრის გზას ტრადიციული ისლამის ახლებურ წაკითხვაში ხედავს. ამასთან ისლამისტები პრაგმატული მოაზროვნეები არიან, რომლებიც თეოლოგიურ იდეალებს პოლიტიკურ მიღწევებზე ცვლიან.

მეორე ვადით არჩევის შემდეგ ისლამისტური მსოფლმხედველობა ახალი ძალით ჩნდება AKP-ს რიტორიკაში. ეს არავითარ შემთხვევაში არ უნდა იყოს განხილული როგორც თეოკრატიული რეჟიმი, ან გზა თეოკრატიულ რეჟიმამდე. პირიქით, თურქეთის შემთხვევაში რელიგია მთლიანად ექვემდებარება პოლიტიკურ ხელისუფლებას და არ გააჩნია დამოუკიდებელი პოზიცია პოლიტიკურ საკითხებზე.

ყურადღებას იმსახურებს აგრეთვე ხელისუფლებასთან დაახლოებული თეოლოგიური მეცნიერების წინა პლანზე გამოსვლა და პოპულარიზაცია. დიანეთის ლიდერები აქტიურად გამოდიან მმართველი პარტიისა და ერდოღანის დასაცავად განსაკუთრებით ისეთ საკითხებში როგორცაა ახალი წლის აღნიშვნის გაუქმება და ქალებისათვის აბორტის უფლების ჩამორთმევა. ხშირად იყენებენ აგრეთვე ჯიჰადისტურ თაქტიკასაც ქურთული ნაციონალისტებისა და გიულენის მიმდევრების დემონიზაციისა და მათი ერეტიკოსებად გამოცხადების მიზნით.

შედეგად ის ლიბერალური დემოკრატიული რეფორმები რომელიც AKP-მ ხელისუფლებაში მოსვლისას გაატარა მომდევნო პერიოდში მანვე უგულვებელყო და ხელისუფლების კონცენტრაციისათვის გამოიყენა. 2014 წლის საპრეზიდენტო არჩევნებში გამარჯვებამ ერდოღანს ამომრჩევლის თვალში მისცა გაცილებით მეტი ლეგიტიმაცია, ვიდრე პარლამენტის მიერ დანიშნული მის წინამორბედებს. ამასთან ერთად 2016 წლის სამხედრო გადატრიალების მცდელობამ და ორწლიანმა საგანგებო მდგომარეობამ მნიშვნელოვნად შეუწყო ხელი ერდოღანს თავისი მიზნებისა და ამბიციებისათვის მოერგო ქვეყნის ინსტიტუტები და სამთავრობო ორგანოები.

References - დამოწმებული ლიტერატურა:

1. Akyul, Mustafa. "Erdoganism [noun] From "national will" to "man of the nation," an abridged dictionary for the post-secular Turkish state," *Foreign Policy*, June 21 (2016) <https://foreignpolicy.com/2016/06/21/erdoganism-noun-erdogan-turkey-islam-akp/> Accessed September 19, 2019
2. Ayoob, Mohammed. *The many faces of Political Islam: Religion and Politics in the Muslim World*. The University of Michigan Press, 2008.

3. Bratton, Michael and Walle, Nicolas Van de. "Neopatrimonial Regimes and Political Transitions in Africa," *World Politics*, Vol. 46, No 4 (1994) 453-489
4. Committee to Protect Journalists, Data and Research
https://cpj.org/data/reports.php?status=Imprisoned&start_year=2018&end_year=2018&group_by=location Accessed, October 15, 2019
5. Corke, Susan, Finkel, Andrew, Kramer, David J., Robbins, Carla Anne, Schenkkan, Nate. "Democracy in Crisis: Corruption, Media, and Power in Turkey," *A Freedom House Special Report* (2014)
<https://freedomhouse.org/sites/default/files/Turkey%20Report%20-%20Feb%203%2C%202014.pdf> Accessed October 2, 2019
6. Ellyatt, Holly. "Turkey lifts state of emergency but nothing much has changed, analysts warn," *CNBC* July 19 (2018) <https://www.cnbc.com/2018/07/19/turkey-lifts-state-of-emergency-but-nothing-much-has-changed-analysts.html> Accessed October 5, 2019
7. Erdmann, Gero and Engel, Ulf. "Neopatrimonialism Reconsidered: Critical Review and Elaboration of an Elusive Concept," *Commonwealth & Comparative Politics*, Vol. 45, No 1 (2007) 95-119
8. Esen, Berk and Gumuscu, Sebnem. "Turkey: How the Coup Failed," *Journal of Democracy*, Vol. 28, No 1 (2017) 59-73
9. Fernandes, Raquel dos Santos and Carvalhais, Isabel Estrada. "Understanding Erdogan's leadership in the "New Turkey"," *JANUS.NET*, e-journal of International Relations, Vol. 9, No1 (2018) 88-102
10. Freedom House, "Freedom in the World 2018,"
<https://freedomhouse.org/report/freedom-world/freedom-world-2018> Accessed, September 28, 2019
11. Grigoriadis, Ioannis N. *Democratic Transition and the Rise of Populist Majoritarianism; Constitutional Reform in Greece and Turkey*. Ankara, 2018.
12. Gül, Erdem. "T.C. Anonim Şirketi," *Cumhuriyet*, Mart 16 (2015)
http://www.cumhuriyet.com.tr/haber/turkiye/231423/T.C._Anonim_Sirketi.html Accessed, October 6, 2019
13. Heper, Metin and Çınar, Menderes. "Parliamentary Government with a Strong President: The Post-1989 Turkish Experience," *Political Science Quarterly*, Vol. 111, No 3 (1996) 483-503
14. Karaman, Hayrettin. "Yolsuzluk başka hırsızlık başkadır," *Yeni Safak*, December 21 (2014) <https://www.yenisafak.com/yazarlar/hayrettinkaraman/yolsuzluk-baka-hirsizlik-bakadir-2006694> Accessed October 5, 2019
15. Karaveli, Halil. "The Myth of Erdogan's Power," *Foreign Policy*, August 29 (2018)
<https://foreignpolicy.com/2018/08/29/the-myth-of-erdogans-power/> Accessed September 19, 2019.
16. Kirişçi, Kemal and Sloat, Amanda. "The rise and fall of liberal democracy in Turkey: Implications for the West," *Foreign Policy at Brookings, Policy Brief*, February (2019).
17. Lewis, David. "Understanding the Authoritarian State: Neopatrimonialism in Central Asia" *The Brown Journal of World Affairs*, Vol. 19, No 1 (2012) 115-126

18. Mudde, Cas. "The Populist Zeitgeist," *Government and Opposition* (2004) 541-563
19. Öztürk, Ahmet Erdi. "Turkey's Diyanet under AKP Rule: From Protector to Imposer of State Ideology?" *Southeast European and Black Sea Studies*, Vol. 16, No 4 (2016) 619-635.
20. Saraçoğlu, Cenk and Demirkol, Özhan. "Nationalism and Foreign Policy Discourse in Turkey under the AKP Rule: Geography, History and National Identity," *British Journal of Middle Eastern Studies*, Vol. 42, No 3 (2015) 301-319
21. Tremblay, Pinar. "How Erdogan used the power of the mosques against coup attempt," *Al-Monitor*, July 25 (2016) <https://www.al-monitor.com/pulse/originals/2016/07/turkey-coup-attempt-erdogan-mosques.html#ixzz4GRabuPXD> Accessed September 19, 2019
22. Pitcher, Anne, Moran, Mary H. and Johnston, Michael. "Rethinking Patrimonialism and Neopatrimonialism in Africa," *African Studies Review*, Vol 52, No 1 (2009) 125-156
23. Uslu, Hasan Faruk. "Leadership through institutional stretch: RecepTayyip Erdogan's presidency in Turkey," *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, Vol. 32, No 4 (2018): 1241-1263.
24. White, Jenny B. "The Turkish Complex," *The American Interest*, Vol. 10, No 4, (2015) <https://www.the-american-interest.com/2015/02/02/the-turkish-complex/> Accessed October 15, 2019
25. Yilmaz, Ihsan and Bashirov, Galib. "The AKP after 15 years: emergence of Erdoganism in Turkey," *Third World Quarterly*, Vol. 39, No9 (2018): 1812-1830

THE SAUDI-IRANIAN CONFRONTATION FOR THE REGIONAL DOMINANCE: THE CASE OF QATAR*

Abstract

Over the years the competition for the dominance in the Middle East has been among the most significant issues along the civil wars and the counterterrorism campaigns. This competition has become the main reason for confrontation between the key regional players – Saudi Arabia and Iran. By discussing the nature of this confrontation, the paper examines that the rivalry, often described as “a new Cold War” has never manifested in a direct confrontation, but mostly by participation in proxy wars. Building alliances in the region or just disrupting partnership between the others is a part of the strategy to gain primacy in the region. The Gulf crisis is one of the recent reveals of this strategy. In 2017 Saudi Arabia with three Arab countries pursued isolation of Qatar, accusing it in support of terrorism. Cutting ties with Iran was among the main demands of Saudi Arabia pressed against Qatar as precondition to end the blockade. Iran with its pragmatic approach not only maintained the relationship with Qatar but managed to improve it further. Despite the crisis being not officially ended, Saudi Arabia failed to achieve the initial intention in context of rivalry vis-a-vis Iran.

Key words: *Iran, Saudi Arabia, the crisis of Qatar, the Middle East, Politics.*

Introduction

Using the qualitative research method, the paper starts with issue’s broader extent, explaining how this competition between the key regional players – Saudi Arabia and Iran – had affected many political and security developments in the Middle East. Choosing the crisis of Qatar in format of case study research method helps to narrow the research from regional issue to the certain example.

Competition for the regional dominance between Saudi Arabia and Iran is considered as one of the main factors of the current geopolitical changes and security challenges in the Middle East. The Saudi-Iranian confrontation is generally stipulated by confessional and political-ideological differences, but the underlying cause is the rivalry for a dominant position in the MENA region. This confrontation is often reflected in Iran’s and Saudi Arabia’s foreign policy approaches and has significant impact on their relations with the third countries. The paper presents the modern history of the Saudi-Iranian confrontation by reviewing those political, security or religious factors that determine this

* The parts of the current paper have been written as drafts within the course in academic writing (Writing for Academic Publication) at Ilia State University during the spring semester (March-June 2020).

rivalry. The case of Qatar is an evidence of a continuation of this rivalry. Discussing the crisis in the context of the Saudi-Iranian confrontation for regional dominance helps to find the answer on question “how the Saudi-Iranian competition for dominance in the region affects other countries and what are the results of those intentional actions?”

Over the years Saudi-Iranian rivalry became the main subject of many researches that indicates the importance of the issue. Struggle for dominance in the region between Saudi Arabia and Iran is discussed by Brookings Doha center’s researcher F. Gregory Gause III in his paper “Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War”.¹

The Saudi-Iranian competition for the power balance in the region is the subject of Jessica Pulsoni’s research. In her work “Rivalries in the Gulf: Geopolitical Implications of the Qatar Crisis” the author offers that potential closer relationship between Qatar and Iran was seen by Saudi Arabia as a threat to its primacy and this perception has later led to the blockade of Qatar.²

Another researcher Sebastian Boussois suggests that regional rivalry between Tehran and Riyadh began after Islamic Revolution in Iran in 1979. He considers that even the Gulf Cooperation Council (GCC) was created to weaken Iranian influence in the region by united effort. In his book chapter “Iran and Qatar: A Forced Rapprochement” the author assumes that Blockade aiming to cut ties between Qatar and Iran has led to reverse and prompt stronger cooperation.³ The Same narrative is used in Sayed Hossein Moussavian’s work “The Widening Saudi-Iran Divide”. He assumes that in this crisis Qatar survived thanks to Iran’s help and support.⁴

There are several opinions and assessments regarding the possible reasons leading to the blockade of Qatar in 2017. As Neil Quilliam mentions in his work “The Saudi Dimension: Understanding the Kingdom’s Position in the Gulf Crisis in Divided Gulf The Anatomy of a Crisis”, among those reasons are: the national interest of Saudi Arabia; a personal ambition of the Kingdom’s crown prince and the de-facto ruler Mohammad Bin Salman, or the historical distrust between ruling Al-Saudi and al-Thani royal families.⁵ The paper suggests the study of Qatar diplomatic crisis as part of Saudi-Iranian struggle for power balance in the Gulf region.

Although the crisis has not officially finished yet, considering the preconditions and later development of the issue, the research assumes that diplomatic crisis with Qatar was prompted by Saudi-Iranian competition for regional power balance and the result of the blockade was not successful as Qatar didn’t excepted demands, in contrary the crisis promoted its further cooperation with Iran. The crisis created additional threat for the

¹ F. Gregory Gause, III. *Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War*. (Brookings, 2014). <https://www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war/>

² J. Pulsoni. *Rivalries in the Gulf: Geopolitical Implications of the Qatar Crisis*. <http://www.futuroquotidiano.com/wp-content/uploads/2020/02/Thesis-Rivalries-in-the-Gulf-1.pdf>

³ S. Boussois, *Iran and Qatar: A Forced Rapprochement in Gulf; the Anatomy of a Crisis*. (Singapore, Palgrave Macmillan 2019).

⁴ S. H. Mousavian, *The Widening Saudi-Iran Divide*, 2018. <https://www.thecairoreview.com/essays/the-widening/>

⁵ N. Quilliam. *The Saudi Dimension: Understanding the Kingdom’s Position in the Gulf Crisis in Divided Gulf The Anatomy of a Crisis*. (Singapore, Palgrave Macmillan 2019), 109.

regional unity and the Gulf security.

The connection of the issue with the international politics determines its relevance. The Saudi-Iranian confrontation for dominance in the resources-rich Middle East attracts broad scholarly interest since the case goes beyond the region and it also entails the involvement of international players, particularly the US.

Methodology

For the Saudi-Iranian competition qualitative research methods have been used. To identify and analyze key differences of the rivals, also, to reconcile positions and approaches of the main sides and foreign actors, involved in the topic, comparative research method is selected. For better understanding the nature of the contemporary rivalry between Teheran and Riyadh, the brief historical review of this confrontation will be presented. The research relies mostly on existing rich data and different types of academic papers related to the issue.

The case study is also used in a methodology for in-depth analysis of the content. Considering as a clear example of the most recent serious reveal of Saudi-Iranian confrontation for power, the crisis of Qatar is selected as a research case study.

Some data and materials from online media resources focusing on the research topic were analyzed as well. In the frame of the content analysis research tool materials including official statements have been selected from local and international media networks.

The paper also offers theoretical framework applied to the case. In addition, the author's personal experience of living in Qatar during the blockade contributes to the research.

Iran-Saudi rivalry

Confrontation between Saudi Arabia and Iran has a decade-long history. The disagreement is generally caused by the difference in sectarian (Sunni-Shia) and political-ideological points of view.⁶ Both regimes question legitimacy of each other and trade accusations in destabilizing the regional security.

Religious establishments in Saudi Arabia do not recognize the Shia believers as real Muslims. Sunni Ulamas (Muslim scholars) in the Kingdom condemn Shiism, describing some of its traditions as polytheism and Shia Muslims as "Social Anomaly".⁷ For its turn, Iran's ruling regime does not recognize the Kingdom's royal family and its right to govern the Islamic country. According to Shia religious circles, monarchy as a governance system opposes Islam and its principles.⁸ Additionally, Iran openly accuses Saudi Arabia for the cooperation with "infidel" (unbeliever) America and Israel in their operations against the Muslims, mainly in Palestine and Lebanon.

However, the Religion in this rivalry, like in many cases of the international politics,

⁶ J. Marcus, Why Saudi Arabia and Iran are bitter rivals. (BBC, 2019).
<https://www.bbc.com/news/world-middle-east-42008809>

⁷ M. Al-Rasheed, A history of Saudi Arabia. (New York: Cambridge University Press, 2010), 141.

⁸ D. Commins, The Wahhabi Mission and Saudi Arabia. (I.B.Traus, 2019), 115.

was effectively used by both sides as the tool for justification their internal and/or foreign policies.⁹ The real motive of the Saudi-Iranian historical confrontation relates to the competition for leadership in the Middle East. Their dominance over the MENA region was changing due to various historical conditions and developments.

When the US ally Shah's regime was thrown by the Islamic revolution in 1979, Saudi Arabia became concerned that the new regime would compete the kingdom as an Islamic leader in the Middle East and especially in the Gulf region. Historically, Saudi Arabia portrayed itself as the leader of the Islamic world and played "the role of Vatican". However, after the aforementioned changes the Kingdom was now challenged by the new theocratic state.¹⁰ New Iran also posed a threat for Saudi Arabia due to potential Persian expansionism and Shia regime's ambitions to become an alternative hegemony in terms of ideology.¹¹ Since the 1980s, Saudi Arabia has intensively invested to draw Iran as a serious threat for the regional security.¹² The common narrative of Saudi Arabia's political establishment was that Iran is an aggressor and one of the main threats for the Kingdom and the entire region.¹³ The Iran-Iraq war in 1980-1988 was one of the clearest examples of the struggle for power balance in the region after the Islamic revolution. However, Saudi Arabia and Iran became the dominant players and the competitors in the Gulf after 2003, when Saddam Hussein's Sunni regime was overthrown and threat from Iran as the real challenger in the balance of power for Saudis has strengthened.¹⁴

There are many other important features manipulating or abetting this disagreement, such as factor of the US as well as interests of conservative establishments on both sides to prolong the rivalry,¹⁵ but the most reasonable explanation is related to the balance of the power in the region. According to some assumptions, confrontation between Saudi Arabia and Iran can be described as a new Cold War of the MENA.¹⁶

One of the primary foreign policy objectives of Saudi Arabia is to obtain and sustain its dominance in the Arabian Peninsula, which means providing a counterbalance to Iran's influence in the region. The Kingdom over the years has enjoyed support mostly from the US and western countries. Saudi Arabia tried to keep "asymmetric military balance against Iran" in the region with the help of the US.¹⁷ For its part, Iran's attempts were genuinely

⁹ P. Mandavilla and Sh. Hamid, *Islam as Statecraft: How Governments use Religion in Foreign Policy*, (The Brooking Institution, 2018) https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/11/FP_20181116_islam_as_statecraft.pdf

¹⁰ A. Munro, *The Dillema for Saudi Foreign Policy*, (RUSI journal, Vol.147, No.5, No.2, 1999), 46.

¹¹ S. Boussois, *Iran and Qatar*, 222.

¹² S. Mabon, *Muting the Trumpets of Sabotage: Saudi Arabia, the US and the Quest to Securitize Iran*. (British Journal of Middle Eastern Studies, 2017).

¹³ M. Kamrava, *Troubled Waters. Insecurity in the Persian Gulf*. (Ithaca and London: Cornell University Press, 2018), 137.

¹⁴ F. Gregory Gause, *The Foreign Policy of Saudi Arabia in The Foreign Policies of Middle East States*. (Lynne Rienner Publisher, 2nded, 2014), 191.

¹⁵ D. Miller and J. Brodsky, *Sauds Arabia and Iran's Forever Fight*, (Foreign Affairs, 2016) <https://www.foreignaffairs.com/lists/2016-01-13/saudi-arabia-and-irans-forever-fight>.

¹⁶ F. Gregory Gause, III, *Beyond Sectarianism.*, <https://www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war/>

¹⁷ M. Kamrava, *Troubled Waters*, 73.

poised to strengthen the positions in the region. The strategy also included enhancing own security by increasing the insecurity of others.¹⁸

The important feature of the Saudi-Iranian confrontation is that they never confront directly against each other, but are engaged in different proxy wars across the region by supporting rival sides and militias. In cases of different countries, both Tehran and Riyadh use various mechanisms to achieve the same goal – strengthening their own power/position by weakening the rival’s influence.¹⁹ Their involvements in proxy wars in Syria and Yemen are the evidence of suggested opinion.²⁰ Since the beginning of civil war in Syria, Saudi Arabia supported the opposition groups to topple Iran’s main ally Bashar Al-Assad. After three years, another new battlefield emerged of Saudi-Iranian proxy war – Yemen.²¹ At this turn, Iran started providing support for the Houthi Movement²² during their uprising in 2015 in an effort to change Saudi-allied Abdullah Saleh’s government. Later on, Iran’s political and military assistance to Houthis was also obvious in their fight against Saudi-led coalition. In other cases, such as Lebanon, Iraq and some African countries, Tehran and Riyadh took different actions that included political measures, soft power or financial coercion. Qatar’s diplomatic crisis of 2017 represents the most recent case in the Saudi-Iranian rivalry.

The Crisis of Qatar

The case of Qatar provides a particular and the most recent example of a regional power struggle between Saudi Arabia and Iran. Over the years Qatar’s independent politics, in particular regarding “Muslim Brotherhood” and Iran, were irritating Saudi Arabia as a GCC leader country. Unlike Bahrain, another small GCC member, thanks to its wealthy energy resources and Al-Jazeera media network, Qatar was able to conduct more active foreign policy. To influence Qatar’s political direction, Saudi Arabia withdrew ambassador from

¹⁸ Ibid., 41.

¹⁹ S. H Mousavian, *The Widening Saudi-Iran Divide*.

²⁰ J. Marcus, *Why Saudi Arabia and Iran are bitter rivals*.

²¹ M. Khalaji, *Yemen War Heats Up Iran’s Anti-Saudi Rhetoric*. (The Washington Institute, 2015). <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/yemen-war-heats-up-irans-anti-saudi-rhetoric>

²² Officially known as the “Ansar Allah” (Supporters of God) is an Islamic political and armed movement mostly composed of Zaydi Shia Muslim minority, but it also includes Sunnis. The Houthis’ roots trace back to the 1990s, when the youth-orientated revivalist movement emerged in the northern part of Yemen. Islamic political and armed movement grew increasingly and started politically engaging in Yemen in 2003. The Houthi movement fought a series of rebellions against the Sunni government during the decades. In late 2014 and early 2015 the rebels gradually took over the capital Sanaa and state institutions’ buildings. They are also resisting the Saudi-led military intervention in Yemen aiming to restore the internationally recognized Yemeni government. Recently, Iranian-aligned Houthis control the capital Sanaa and most of Yemen’s other populous areas in the north.

Qatar in 2002-2008 and later in 2016.²³ It also forced Doha to cut diplomatic relations with Tehran unilaterally. However, all this period Qatar managed to maintain relationship with Iran. Given its strategic location, active security and economic contributions, Qatar gained a significant role in the regional politics. In this situation, Qatar-Iranian relationship was seen by Saudi Arabia as a threat to its dominance in the region and prompted the Kingdom to continue its effort to prevent this relationship.

Kidnapping of Qatari hunters in 2015 was a new case for Saudi Arabia for further actions. In December 2015 the group of 28 Qatari hunters, including royal family members, were kidnapped by pro-Iranian military Shia group “Kata’ib Hezbollah” in Iraq. After the long negotiations Qatar paid about \$700 million as a ransom for their release in 2017.²⁴ Additionally, Qatar was forced to pay millions of dollars to other Islamic groups in Syria to evacuate two villages,²⁵ resulting Saudi Arabia and its allies to blame Qatar in supporting terrorist organizations and indirectly financing Iran. After two months the air, land and sea blockade against Qatar with demands to end supporting terrorism and cut all relationships with Iran has begun.

On June 5, 2017 the so called “Quartet”: Saudi Arabia, the UAE, Bahrain and Egypt announced that they cut diplomatic and trade ties with Qatar claiming it supported terrorism. Qatar claimed that there was “no legitimate justification” of the accusation and assessed the decision “violation of its sovereignty.”²⁶ Beside the diplomatic and political establishment another battlefield was an online public sphere, in particular news media and social networks.²⁷ The same event was presented and broadcasted in the contradicting way.

Saudi Arabia has been counting on the US Anti-Iranian policy stance in this case. Since the beginning of 2017, when Donald Trump became the president of the United States, the approach towards Iran has significantly changed in opposition of Tehran and in favor of Saudi Arabia. Donald Trump called the Iranian nuclear deal or the Joint Comprehensive Plan of Action (JCPOA) reached by the president Barak Obama the mistake.²⁸ The new administration started preparation for withdrawal from the deal and reinstating the sanctions against Iran. Saudi Arabia had hoped that given Qatar’s strategic

²³ Timeline of Qatar-GCC dispute from 1991-2017. (Al-Jazeera, June 9, 2019). <https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/06/timeline-qatar-gcc-disputes-170605110356982.html>

²⁴ R. F. Worth, Kidnapped Royalty Become Pawns in Iran’s Deadly Plot. (The New-York Times Magazine, 2018). <https://www.nytimes.com/2018/03/14/magazine/how-a-ransom-for-royal-falconers-reshaped-the-middle-east.html>

²⁵ T. Arango, Big Ransom and Syria Deals Win Release of Royal Qatari Hunters. (The New-York Times). <https://www.nytimes.com/2017/04/21/world/middleeast/big-ransom-and-syria-deals-win-release-of-royal-qatari-hunters.html>

²⁶ Qatar blockade: Five things to know about the Gulf crisis. (Al-Jazeera, June 5, 2019).

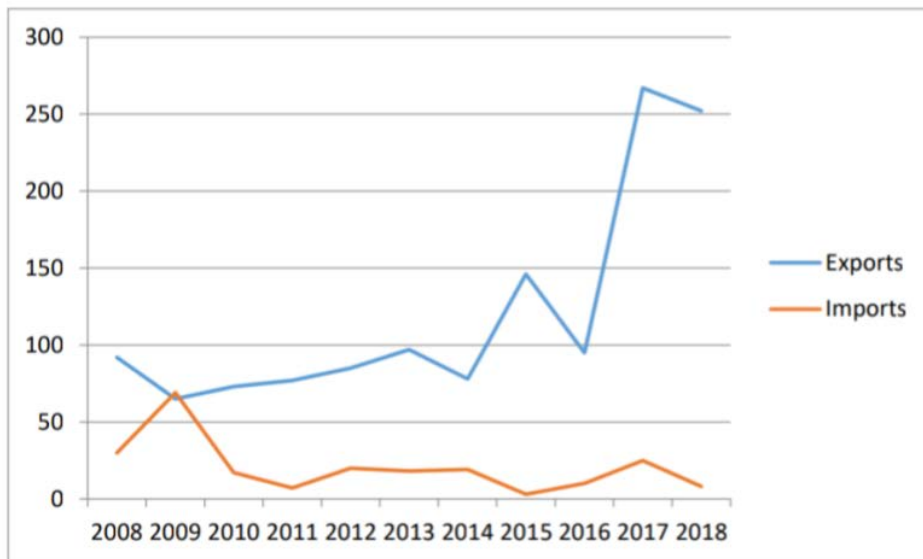
²⁷ J. Sage Mitchell, #Blockade: Social Media and the Gulf Diplomatic Crisis. (Review of the Middle East Studies, Vol. 53, Issues 2. Cambridge University Press. 2019), 200-220.

²⁸ Trump should stop fantasizing about killing the Iran nuclear deal. (The Tehran Times. January 21, 2018). <https://www.tehrantimes.com/news/420537/Trump-should-stop-fantasizing-about-killing-the-iran-nuclear>

partnership with the US,²⁹ Washington’s stance would have been an additional factor in pressure Qatar to distance from Iran. However, Riyadh’s hopes were overestimated.

Qatar with its close connections with the political establishment in the US and well-paid lobbying campaign, managed to assure Washington in its alliance and readiness in further contribution to regional and international counterterrorism politics.³⁰ Qatar also demonstrated its ability to carry out an independent foreign policy without contradicting US interests and to some extent that also included Qatar’s relationship with Iran as well. Alongside the Pentagon, Rex Tillerson, the-then Secretary of State and the United States Department of Defense played a significant role in this matter to affirm the solid US commitment towards Qatar’s security.³¹ According to the statement made by the Pentagon, Qatar which hosts the largest US military contingent in the Middle East, remained the reliable partner in the Gulf.

**CHART 1 - Iran's trade relations with Qatar
in non-oil goods (millions of dollars)**

Source: Foundation for strategic research; IPTO

For the US the stability in the Gulf region as the main foothold in the Middle East has an essential importance. The crisis in the region and disagreements between Washington’s allies also is unacceptable, as the US needs united front in supporting its

²⁹ K. Katzman, Qatar: Governance, Security, and U.S. Policy. (Congressional Research Service, 2020). <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44533.pdf>

³⁰ J. Kinninmont, The Gulf Divided. The Impact of Qatar Crisis. (Chatham House, 2019). https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2019-05-30-Gulf%20Crisis_0.pdf

³¹ Alex Emmons, Rex Tillerson May Have Lost Job to Stop Qatar Invasion. August 1, 2018. <https://theintercept.com/2018/08/01/rex-tillerson-qatar-saudi-uae/>

policy in the region. This explains further development of the crisis, and the fact that the crisis did not escalate into a hard power confrontation and Washington keeps calling Saudi Arabia to find the political solution to the problem with Qatar.

The years following the diplomatic crisis with Qatar and developments since 2017 illustrate that the blockade aiming to cut ties between Qatar and Iran has not succeeded. On the contrary, it prompted to intensify political and economic cooperation between them. Instead of reducing Qatar's ties with Iran, it led to strengthening them.³²

After securing its partnership with the US, Qatar refused to fulfill any of the preconditions set by "Quartet" including cutting ties with Iran to end the blockade. Furthermore, Doha started improving its relations with Iran. After the start of crisis, Iran expressed its political support to the Emir of Qatar. The president of Iran, Hassan Rouhani, condemned the decision of Arab countries. In August 2017, Qatar restored diplomatic relations with Iran and decided to return the ambassador to Tehran.³³

In addition, the economic relationship between Qatar and Iran has bolstered after the import from Iran significantly increased and the flight and sea transportations were rerouted via the Islamic republic. The initial shock of the blockade was the case of food security, as Qatar was heavily dependent on food import. The Kingdom's decision to close Qatar's the only land border disrupted Qatar's food supply. Iran alongside Turkey was the first who immediately started sending the food and water to Qatar and helped to solve the shortage of the supplies.³⁴

According to the statistical data, Iranian exports to Qatar between 2016 and 2017 increased by 181 percent. CHART 1 illustrates how Iran's trade volume with Qatar in non-oil goods drastically increased from 2008 to 2018.³⁵ For further stimulation of trade between the countries, the Iran-Qatar Chamber of Commerce was established in February 2018.³⁶

Under new circumstances Qatar-Iran relations reached new heights. However, Iran had hoped for further expansion of trade turnover with Qatar which unfortunately did not happen. The anti-Iran policy of the US serves as the main deterrence that limits the development of a deeper relationship between Doha and Tehran.³⁷ Since the US is a

³² S. Boussois, *Iran and Qatar*, 227-228.

³³ "Qatar says its ambassador to return to Iran: foreign ministr. (Reuters. August 24, 2017/1:09. AM). <https://www.reuters.com/article/us-gulf-qatar-iran/qatar-says-its-ambassador-to-return-to-iran-foreign-ministry-idUSKCN1B32J6>

³⁴ G. Collins, *Anti-Qatar Embargo Grinds Toward Strategic Failure. The GCC Crisis at One Year Stalemates Becomes New Reality*. (Washington: Arab Center Washington DC, Inc. First edition, 2018), 59. <http://arabcenterdc.org/wp-content/uploads/2019/05/The-GCC-Crisis-at-One-Year.pdf>

³⁵ T. Coville. *Update on trade relations between UAE/Iran and Qatar/Iran*". (Fondation pour la recherche stratégique, 2019)

³⁶ *Iran-Qatar Chamber of Commerce Established*". (The Financial Tribune, February 20, 2018, 19:03). <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/82209/iran-qatar-chamber-of-commerce-established>

³⁷ G. Cafiero and A. Paraskevopoulos. *GCC dispute pushes Iran and Qatar closer but with caveat*. (Atlantic Council, Jun 17, 2019). <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/gcc-dispute-pushes-iran-and-qatar-closer-but-with-caveats/>

strategic partner for Qatar, it has to take American interests into account. That explains Qatar's decision to accede to Washington's request and impose sanctions on Iran in October 2019. Nevertheless, Qatar and Iran maintain a good relationship. At the beginning of 2020 Qatar was one of the first countries which sent humanitarian aid to Iran, the worst affected country by the Covid-19 pandemic in the region. Qatari Emir Sheikh Tamim bin Hamad al-Thani expressed his support to the Iranian people and its government in his telephone conversation with its Iranian counterpart.³⁸

Beside pragmatic policy and economic interests, the relationship with Iran for Qatar also meant political diversification, as the Gulf crisis created a need for Doha to seek new partnerships with the others to counterbalance possible negative political or economic outcomes. In 2019 Saudi Arabia hosted emergency summit in Mecca concerning Iran's activities in the region. It was the first time when the representative of Qatar attended the summit after the 2017 blockade. In spite of the high expectations that the meeting would become a potential step towards the crisis settlement, Qatar rejected the outcome of the regional summit against Iran.³⁹

The Qatar crisis also showed that Gulf Cooperation Council (GCC) which was created as a joint platform for the regional economic and political matters was not working efficiently.⁴⁰ A lack of a unified approach on many issues among the members of the GCC, has contributed to the uncertain future of the organization.⁴¹

Conclusion

In general, the results suggest that decades-long standoff between Iran and Saudi Arabia still continues. The competition for regional influence was reflected on many countries in the Middle East. The blockade of Qatar was the latest reflection of the Saudi-Iranian confrontation, when complex political and economic measures have been taken in order to secure own influence and contradict the rival.

The theoretical framework the Saudi-Iranian confrontation stems from the balance of power theory,⁴² according to which states seek to maintain their primacy by preventing strength of the rival. The theory suggests that in some cases building alliances or weakening other's partnership is the main tool to enhance the power.⁴³ Saudi Arabia aimed to keep its

³⁸ Qatar to Stand by Iran During COVID-19 Epidemic. (The Financial Tribune. February 29, 2020, 20:38). <https://financialtribune.com/articles/national/102402/qatar-to-stand-by-iran-during-covid-19-epidemic>

³⁹ Qatar Rejects Outcome of Regional Summit on Iran. (Radio Free Europe Radio Liberty, June 3, 2019, 03:33, GMT). <https://www.rferl.org/a/iran-qatar-saudi/29978053.html>

⁴⁰ K. Coates Ulrichsen. Missed Opportunities and Failed Integration in the GCC in The GCC Crisis at One Year Stalemates Becomes New Reality. (Washington: Arab Center Washington DC, Inc. First edition, 2018), 49. <http://arabcenterdc.org/wp-content/uploads/2019/05/The-GCC-Crisis-at-One-Year.pdf>

⁴¹ A. Baabood. The Future of the GCC Amid the Gulf Divide Divided Gulf, The Anatomy of a Crisis. (Singapore, Palgrave Macmillan, 2019), 162-163.

⁴² Ch. W. Kegley and E. Wittkopf, World Politics: Trends and Transformation, (Belmont: Wadsworth Cengage Learning,, 10th edition, 2005), 503.

⁴³ S. M. Walt, The Origins of Alliances (Ithaca: Cornell University Press, 1987), 17-29.

own influence in the regional power balance vis-a-vis Iran by undermining the Qatar-Iranian relationship.

The fact that the crisis has not officially ended,⁴⁴ serves as an obstacle to make a final conclusion and research requires further observation of the process. However, considering the developments over the three years, it could be safely assumed that the effort of the “Quartets” to pressure Qatar has failed. The measures taken by Saudi Arabia only pushed Qatar closer to the other players including Iran.⁴⁵ Doha with its substantial economic resources and alliances with international actors, mostly with the US, as well as owing the support from some regional courtiers like Iran and Turkey, proved its resilience against such challenge.⁴⁶ For Iran, which sought to extend its influence in the region, the crisis of Qatar was an opportunity, which Tehran used successfully. Although it has not gained any territorial influence or increased power, maintaining relations with Qatar had strategic importance for Iran.⁴⁷ Tehran presented itself as a reliable partner in critical times, despite its strong differences with Doha on many regional issues, notably in civil war of Syria. On the other hand, keeping relations with Iran had also political and pragmatic importance for Doha, especially in regard of energy and maritime security. Although Qatari-Iranian relationships cannot be considered as a strategic alliance, it definitely can be described as a pragmatic cooperation.

The blockade of Qatar had the greater impact on regional security by dividing formally functioning GCC and creating deep and lasting rift in the Middle East. Although neither side is ready to compromise, political dialogue seems to be the most plausible way to solve the crisis. However, the Gulf dispute and the current regional developments indicate that Saudi-Iranian confrontation for regional influence will continue and it may lead to another regional crisis.

⁴⁴ Qatar repeats call for lifting of ‘unjust, unlawful’ Saudi-led blockade. PressTV. <https://www.presstv.com/Detail/2020/04/25/623907/Qatar-repeats-call-for-lifting-of-unjust-unlawful-Saudi-led-blockade>. Last visited: 25 April, 2020.

⁴⁵ J. Kinninmont. *The Gulf Divided. The Impact of Qatar Crisis.* (Chatham House, 2019). https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2019-05-30-Gulf%20Crisis_0.pdf

⁴⁶ S. Wright. *The Future of the GCC amid the Gulf Divide. Economic resilience in Gulf; the Anatomy of a Crisis.* (Singapore, Palgrave Macmilan 2019), 148.

⁴⁷ Boussois, *Iran and Qatar*, 225- 227.

საუდის არაბეთისა და ირანის კონფრონტაცია რეგიონში დომინირებისთვის: კატარის შემთხვევა

თანამედროვე ახლო აღმოსავლეთში მიმდინარე კონფლიქტებისა და ექსტრემისტული ტერორიზმის საკითხების პარალელურად, საერთაშორისო პოლიტიკის მნიშვნელოვან მოვლენას წარმოადგენს ორი წამყვანი რეგიონული მოთამაშის - საუდის არაბეთისა და ირანის კონკურენცია რეგიონული დომინანტობისთვის. ბუნებრივი და მატერიალური რესურსით მდიდარ ახლო აღმოსავლეთში დომინირებაზე ირანი-საუდის არაბეთის დაპირისპირება იწვევს განსაკუთრებულ ინტერესს. საკითხის აქტუალობას განაპირობებს მისი მჭიდრო კავშირი საერთაშორისო პოლიტიკურ მოვლენებთან. ირანსა და საუდის არაბეთს რეგიონში გავლენისთვის კონკურენციის მრავალწლიანი პოლიტიკა აკავშირებთ. მათი უპირატესობა სხვადასხვა ისტორიული პირობებიდან გამომდინარე იცვლებოდა. აღნიშნული დაპირისპირება, რომელსაც ასევე უწოდებენ „ახალ ცივ ომს“, ხშირ შემთხვევაში აისახება მესამე ქვეყნებზე. რეგიონში მოკავშირეების მიმხრობა, ალიანსების შექმნა და მოწინააღმდეგის დასუსტება ირანია-საუდის არაბეთის დაპირისპირების სტრატეგიის შემადგენელია. 2017 წელს საუდის არაბეთისა და მისი მოკავშირე არაბული ქვეყნების მიერ ტერორიზმის ბრალდებით კატარის იზოლაციაში მოქცევა სწორედ აღნიშნული სტრატეგიის ნაწილს წარმოადგენდა. დიპლომატიური ბლოკადის დასრულებისთვის საუდის არაბეთმა კატარს წინაპირობები წაუყენა, რომელთა შორის შედიოდა ირანთან ურთიერთობის გაწყვეტა. არაბული ქვეყნების პოლიტიკამ უკუშედეგი გამოიღო და ხელი შეუწყო კატარის ირანთან მეტად დაახლოებას. მიუხედავად იმ ფაქტისა, რომ კატარის კრიზისი ოფიციალურად დასრულებული არ არის, სამი წლის განმავლობაში განვითარებული მოვლენების გათვალისწინებით, საუდის არაბეთის ძალისხმევა, პოლიტიკური და ეკონომიკური ზეწოლით ხელი შეეშალა ირან-კატარის თანამშრომლობისთვის, უშედეგო აღმოჩნდა.

References - დამოწმებული ლიტერატურა

- Al-Rasheed, M. *A history of Saudi Arabia*. New York: Cambridge University Press, 2010.
- Arango, T. Big Ransom and Syria Deals Win Release of Royal Qatari Hunters. *The New-York Times*. <https://www.nytimes.com/2017/04/21/world/middleeast/big-ransom-and-syria-deals-win-release-of-royal-qatari-hunters.html>
- Baabood, A. *The Future of the GCC Amid the Gulf Divide Divided Gulf, The Anatomy of a Crisis*. Singapore, Palgrave Macmillan, 2019.
- Boussois, S. *Iran and Qatar. A Forced Rapprochement in Gulf; the Anatomy of a Crisis*. Singapore: Palgrave Macmillan 2019.

- Cafiero, G. and Paraskevopoulos, A. GCC dispute pushes Iran and Qatar closer but with caveat. *Atlantic Council*, Jun 17, 2019. <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/iransource/gcc-dispute-pushes-iran-and-qatar-closer-but-with-caveats/>
- Collins, G. *Anti-Qatar Embargo Grinds Toward Strategic Failure. The GCC Crisis at One Year Stalemates Becomes New Reality*. Washington: Arab Center Washington DC, Inc. First edition, 2018. <http://arabcenterdc.org/wp-content/uploads/2019/05/The-GCC-Crisis-at-One-Year.pdf>
- Commins, D. *The Wahhabi Mission and Saudi Arabia*. I.B.Traus, 2019.
- Coville, T. *Update on trade relations between UAE/Iran and Qatar/Iran*. Fondation pour la recherche stratégique, 2019.
- Emmons, Alex. Rex Tillerson May Have Lost Job to Stop Qatar Invasion. August 1, 2018.
- Gause, F. Gregory III . *Beyond Sectarianism: The New Middle East Cold War*. Brookings, 2014. <https://www.brookings.edu/research/beyond-sectarianism-the-new-middle-east-cold-war/>
- Gause, Gregory F. The Foreign Policy of Saudi Arabia . In *The Foreign Policies of Middle East States*. Lynne Rienner Publisher, 2nded, 2014.
<http://www.futuroquotidiano.com/wp-content/uploads/2020/02/Thesis-Rivalries-in-the-Gulf-1.pdf>
<https://theintercept.com/2018/08/01/rex-tillerson-qatar-saudi-uae/>
- Iran-Qatar Chamber of Commerce Established. *The Financial Tribune*. February 20, 2018, 19:03 <https://financialtribune.com/articles/economy-domestic-economy/82209/iran-qatar-chamber-of-commerce-established>
- Kamrava, M. *Troubled Waters. Insecurity in the Persian Gulf*. Ithaca and London: Cornell University Press, 2018.
- Katzman, K. *Qatar: Governance, Security, and U.S. Policy*. (Congressional Research Service, 2020). <https://fas.org/sgp/crs/mideast/R44533.pdf>
- Kegley, Ch. W. and Wittkopf, E. *World Politics: Trends and Transformation*. Belmont: Wadsworth Cengage Learning,, 10th edition, 2005.
- Khalaji, M. Yemen War Heats up Iran's Anti-Saudi Rhetoric. The Washington Institute, 2015. <https://www.washingtoninstitute.org/policy-analysis/view/yemen-war-heats-up-irans-anti-saudi-rhetoric>
- Kinninmont, J. *The Gulf Divided. The Impact of Qatar Crisis*. Chatham House, 2019. https://www.chathamhouse.org/sites/default/files/publications/research/2019-05-30-Gulf%20Crisis_0.pdf
- Mabon, S. Muting the Trumpets of Sabotage: Saudi Arabia, the US and the Quest to Securitize Iran. *British Journal of Middle Eastern Studies*, 2017.
- Marcus, J. Why Saudi Arabia and Iran are bitter rivals (BBC, 2019). <https://www.bbc.com/news/world-middle-east-42008809>
- Miller, D. and Brodsky, J. Saudi Arabia and Iran's Forever Fight. *Foreign Affairs*, 2016.
- Mitchell, J. Sage. #Blockade: Social Media and the Gulf Diplomatic Crisis. (Review of the Middle East Studies, Vol. 53, Issues 2). Cambridge University Press. 2019, 200-220.
- Mousavian, S. H. *The Widening Saudi-Iran Divide*, 2018. <https://www.thecairoreview.com/essays/the-widening/>
- Munro, A. The Dilemma for Saudi Foreign Policy. *RUSI journal*, Vol.147, No.5, No.2, 1999.

- P. Mandavilla, P. and Hamid, Sh. *Islam as Statecraft: How Governments use Religion in Foreign Policy*. The Brookings Institution, 2018.
https://www.brookings.edu/wp-content/uploads/2018/11/FP_20181116_islam_as_statecraft.pdf
- Pulsone, J. *Rivalries in the Gulf: Geopolitical Implications of the Qatar Crisis*.
 Qatar blockade: Five things to know about the Gulf crisis. *Al-Jazeera*, June 5, 2019.
- Qatar Rejects Outcome of Regional Summit on Iran. *Radio Free Europe Radio Liberty*. June 3, 2019, 03:33 GMT. <https://www.rferl.org/a/iran-qatar-saudi/29978053.html>
- Qatar repeats call for lifting of ‘unjust, unlawful’ Saudi-led blockade. *PressTV*.
<https://www.presstv.com/Detail/2020/04/25/623907/Qatar-repeats-call-for-lifting-of-unjust-unlawful-Saudi-led-blockade>. Last visited: 25 April, 2020
- Qatar says its ambassador to return to Iran: foreign ministry. *Reuters*. August 24, 2017 / 1:09 AM. <https://www.reuters.com/article/us-gulf-qatar-iran/qatar-says-its-ambassador-to-return-to-iran-foreign-ministry-idUSKCN1B32J6>
- Qatar to Stand by Iran During COVID-19 Epidemic. *The Financial Tribune*. February 29, 2020, 20:38. <https://financialtribune.com/articles/national/102402/qatar-to-stand-by-iran-during-covid-19-epidemic>
- Quilliam, N. *The Saudi Dimension: Understanding the Kingdom’s Position in the Gulf Crisis in Divided Gulf. The Anatomy of a Crisis*. Singapore: Palgrave Macmillan, 2019.
- Timeline of Qatar-GCC dispute from 1991-2017. *Al-Jazeera*, June 9, 2019.
<https://www.aljazeera.com/indepth/features/2017/06/timeline-qatar-gcc-disputes-170605110356982.html>
- Trump should stop fantasizing about killing the Iran nuclear deal. *The Tehran Times*, January 21, 2018. <https://www.tehrantimes.com/news/420537/Trump-should-stop-fantasizing-about-killing-the-Iran-nuclear>
- Ulrichsen, Coates K. *Missed Opportunities and Failed Integration in the GCC in The GCC Crisis at One Year Stalemates Becomes New Reality*. Washington: Arab Center Washington DC, Inc. First edition, 2018. <http://arabcenterdc.org/wp-content/uploads/2019/05/The-GCC-Crisis-at-One-Year.pdf>
- Walt, S. M. *The Origins of Alliances*. Ithaca: Cornell University Press, 1987, 17-29.
- Worth, R. F. Kidnapped Royalty Become Pawns in Iran’s Deadly Plot. *The New-York Times Magazine*, 2018. <https://www.nytimes.com/2018/03/14/magazine/how-a-ransom-for-royal-falconers-reshaped-the-middle-east.html>
- Wright, S. *The Future of the GCC amid the Gulf Divide. Economic resilience in Gulf; the Anatomy of a Crisis*. Singapore: Palgrave Macmillan 2019.